نالي ماتر آزادي

ذوالفقار علي ڀٽو

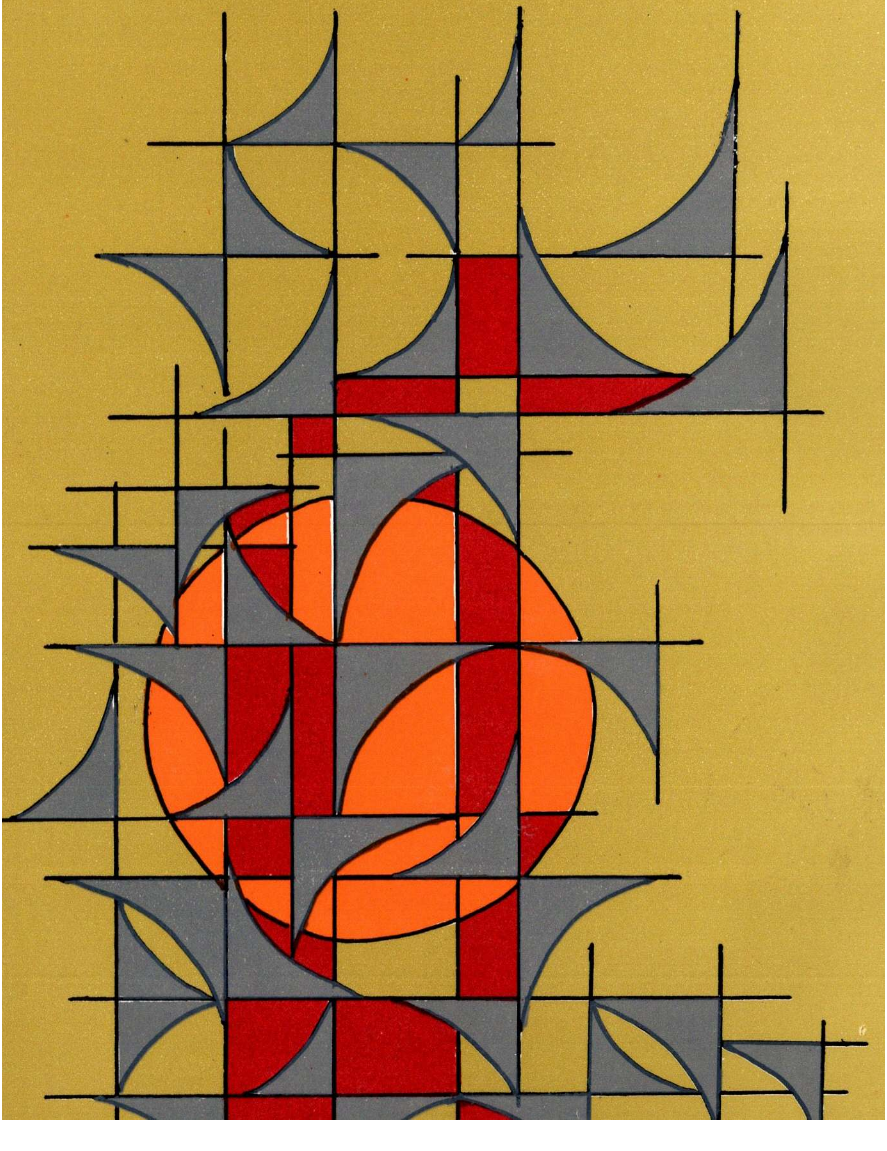

ناڵي ماتەر آزادي

نالي ماتر آزادي

ذوالفقار علي ڀٽو

سنڌي ادبي بورڊ

حيدرآباد سنڌ

١٩٨٩ع

مصنف

ذوالفقار علي ڀٽو

پهريون سنڌي ڇاپو. جنوري ١٩٧٥ع تعداد ٢٠٠٠
ٻيو سنڌي ڇاپو جون ١٩٨٩ع تعداد ٢٠٠٠

(مصنف جا سڀ حق ۽ واسطا قائم)

[ڊاڪٽر اسدالله شاهه حسينيءَ هن ڪتاب جي پهرين ٻن بابن جو سنڌي ترجمو ڪيو ۽ باقي سموري ڪتاب جي ترجمي ۽ پروف ريڊنگ جو ڪم مسٽر سومار علي سومري سرانجام ڏنو — ادارو]

سرورق: اسلم ڪمال، لاهور

قيمت: پنجاهه رپيا
[Price: Rs. 50-00]

ملڻ جو هنڌ:
سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄام شورو سنڌ ۾ مئنيجر ميان الله بچايو يوسف زئي ڇپيو ۽ مسٽر حبيب الله صديقيءَ سيڪريٽري / ڊائريڪٽر سنڌي ادبي بورڊ ان کي ڇپائي شايع ڪيو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

انتساب

پاڪستان جي خودمختيار عوام جي نالي

www.bhutto.org

ناشر طرفان

The Myth of Independence جو سنڌي ترجمو جنوري ١٩٧٥ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي طرفان ڇاپي پڌرو ڪيو ويو هو. ٻه هزار ڪاپيون سال اندر خريد ٿي ويون. اُن بعد هن ڪتاب جي مسلسل تقاضا ٿيندي رهي پر ڪن مجبورين سبب ادارو اُن کي ٻيهر شايع ڪري نه سگهيو.

هاڻي حالتون سازگار ٿيون آهن ته ٻيو ڇاپو پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪري رهيا آهيون.

حبيب الله صديقي
سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو
سومر ١٢ جون ١٩٨٩ع

www.bhutto.org

شڪر ادائي

جناب جي. اي. رحيم، جنهن ڌيان سان هن ڪتاب جي مسودي کي پڙهيو ۽ جيڪي قيمتي تجويزون ڏنيون، تنهن لاءِ سندس شڪريو ادا ڪري، هن ڪتاب ۾ جيڪي لکيو اٿم، تنهن جي سڄي ذميداري کڻڻ کان آءٌ پاڻ کي آجو نٿو ڪريان.

آءٌ هنن جو پڻ شڪرگذار آهيان: هميش هئملٽن هارپر ۽ ائنڊ رَوَ، جن مون کي جان. ايف. ڪينيڊيءَ جي "دي اسٽرئٽيجي آف پيس" مان اقتباس وٺڻ جي اجازت ڏني؛ جوناٿن ڪيپ لميٽيڊ ۽ ڪرٽس براؤن لميٽيڊ، جن پيورلي نڪلس جي "ورڊڪٽ آن انڊيا" مان اقتباس وٺڻ جي اجازت ڏني؛ چيٽو ائنڊ ونڊس لميٽيڊ ۽ آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس انڪ، جن سون کي اين. سي. چوڌريءَ جي "دي ڪانٽيننٽ آف سرسي" مان اقتباس نقل ڪرڻ جي اجازت ڏني.

www.bhutto.org

ديباچو

سن 1958ع ۾ جڏهن مون ٽيهن ورهين جي نسبتاً ننڍيءَ عمر ۾ مارشل لا حڪومت ۾ وزير تجارت جو اعليٰ سرڪاري عهدو سنڀالي پنهنجي سياسي زندگيءَ جو آغاز ڪيو، تڏهن پاڪستان هڪ اهڙيءَ صورتحال ۾ هو، جو ان جو هر اهم فيصلو، توڙي ڪٿي ان جو واسطو خالص داخلي نوعيت جي معاملن سان هئڻ ڪهربو هو، بين الاقوامي تعلقات خصوصاً آمريڪا سان ڪيل معاهدن جي ڪنهن نه ڪنهن حقيقي توڙي خيالي پهلوءَ ڪان متاثر ٿي رهيو هو- وزير تجارت جي حيثيت ۾، توڙي پارڻ بجلي ۽ قدرتي وسيلن جي وزير جي حيثيت ۾، يا وري وزير صنعت جي حيثيت ۾، جيڪو قلمدان مون کي سنه 63-1962ع جي دوران مليو هو.

تاريخ جو مطالعو، ٻنهي پيل ملڪن جي مسئلن جي جاڻ، ۽ بين الاقوامي سياست ۾ منهنجي دلچسپي، اهي اهڙيون ڳالهيون هيون، جيڪي مون کي پاڪستان جي وزيرخارجه جي حيثيت ۾ ملڪ جي خدمت ڪرڻ واسطي حق بجانب بنائي رهيون هيون. منهنجي اها خواهش جنوري سن 1963ع ۾ مسٽر محمدعلي بوگري جي وفات بعد پوري ٿي.

بهرحال، انهيءَ ڪان اڳ ۾ مون کي پاڪستان لاءِ بنيادي اهميت وارن بين الاقوامي مسئلن کي منهن ڏيڻو پيو هو. آءٌ ڊسمبر سنه 1960ع ۾ پارڻ بجلي ۽ قدرتي وسيلن جي وزير جي حيثيت ۾ سوويت يونين سان تيل جي ڳاله بابت ڳالهين ڪرڻ واسطي ماسڪو ويس. آءٌ انهيءَ ڳالهه جو هن هنڌ فقط هن ڪري ذڪر ڪريان ٿو، جو انهيءَ واقعي سان وقت جي ان نقطي جي نشاندهي ٿئي ٿي، جتي ٻهڄڻ ڪان پوءِ

سوويت يونين سان اسان جا ناتا سڌرڻ شروع ٿيا، جيڪي ان کان اڳ هوئڻ نهايت غيرتسلي بخش هئا.

سنه 1960ع واري جنرل اسيمبليءَ جي انهيءَ مشهور اجلاس سان. واپس موٽڻ بعد، جنهن ۾ وزير اعظم خروشچيف، صدر ناصر، صدر سوئيڪارنو، مسٽر مئڪملن، پنڊت نهرو، سينور فيڊل ڪاسترو ۽ ٻين گهڻن ئي مشهور و معروف سربراهن شرڪت ڪئي هئي، مون کي يقين ٿي ويو ته پاڪستان سرڪار لاءِ اهو وقت اچي ويو آهي، جڏهن ان کي پنهنجي خارجه پاليسيءَ تي نظرثاني ڪري ان ۾ ترميم ڪرڻ گهرجي. انهيءَ خيال مطابق مون پنهنجيءَ حڪومت اڳيان ڪي تجويزون پيش ڪيون، جن کي آخرڪار قبول ڪيو ويو. اهو واقعو منهنجي وزيرخارجه بنجڻ کان اڳي جو هو. اهڙيءَ طرح منهنجي زوربار ڪري جيڪي تبديليون ٿيون، تن جي وسيلي فضا سازگار ٿي ۽ مون سرڪاري طرح پنهنجي ملڪ جي وزيرخارجه جو عهدو سنڀاليو.

پڙهندڙ کي هن ڪتاب جي صفحن ۾ پاڻيهي معلوم ٿي ويندو ته منهنجا رايا ڪهڙا آهن، عالمي مسئلن ڏانهن منهنجو رويو ڇا آهي، منهنجي راءِ موجب پاڪستان طرفان پرڏيهي طاقتن سان معاملن طئي ڪرڻ ۾ ڪهڙيون غلطيون ڪيون ويون، ۽ انهن غلطين جو تدارڪ ڪيئن ڪجي؛ ۽ اهڙي خارجه پاليسي ناهڻ لاءِ، جيڪا انهن خطرن کي ٽاري سگهي جيڪي هن وقت ملڪ کي درپيش آهن، منهنجون تجويزون ڪهڙيون آهن. انهن خيالن جو اختصار ديباچي ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ بيسود ٿيندي. ان جي باوجود هتي هنن ڳالهين تي زور ڏيڻ مناسب ٿيندو ته چين سان قريبي تعلقات جي پاليسي، جيڪا مون تشڪيل ڏني ۽ عمل ۾ آندي، پاڪستان لاءِ لازمي آهي؛ ٻيو ته عظيم طاقتن سان معاملن هلائڻ ۾، اسان کي انهن جي دٻائن جو اهڙي وقت تي پنهنجن سڀني موجود وسيلن سان مقابلو ڪرڻ گهرجي، جڏهن اهي اسان جي ڀلائيءَ ۽ بهبوديءَ کي نقصان رسائينديون هجن؛ ٽيون ته اهڙا عهدناما، جن جو مقصد پاڻ کي نقصان

www.bhutto.org

پهچائڻ يا انصاف جي اصولن جي خلاف ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان تڪرارن جو نبيرو ڪرڻ هجي، جيڪي قومي سلامتيءَ بلڪ خود قومي بقا جي بيخ ۽ بنياد تي وار ڪن ٿا، تن کان بچاءُ ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن اِهَي ڪن پاليسين جي پاڻ تي ذميداري کڻان ٿو ته ان سان گڏ هيءَ حقيقت به تسليم ڪريان ٿو ته جون 1966ع تائين، جڏهن مون وزيرخارجه جو عهدو ڇڏيو، مون انهن تي عمل ڪرائڻ لاءِ هر طرح سان ڪوشش ڪئي.

جيتوڻيڪ منهنجي دل گهڻوئي پئي چاهيو ته 1965ع واريءَ پاڪستان-هندستان جنگ ۽ ان کان پوءِ ٿيل تاشقند پڏرنامي جي ڪجهه وڌيڪ اپٽار ڪريان، پر پوءِ مون مختلف سببن جي ڪري انهن ٻن اهم موضوعن تي بحث ڪرڻ جي معاملي کي مستقبل ۾ ڪنهن مناسب موقعي تائين ملتوي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. تاريخ جي انهيءَ باب متعلق حقيقت بيان ڪرڻ جو مرحلو اڃا اڳتي اچڻو آهي.

آءٌ تسليم ڪريان ٿو ته هيءُ ڪتاب تڙتڪڙ ۾ ۽ اهڙين حالتن هيٺ لکيو ويو آهي، جن تي منهنجو ڪو وس ڪونه آهي ۽ جڏهن وقت جي خلاف اهڙي ڊوڙ لڳي پيئي آهي، جيڪا پاڪستان کي انتهائي تيز رفتاريءَ سان هڪ اهڙي چوواٽي طرف ڇڪي وڃي رهي آهي، جتان هڪ کان سواءِ باقي سڀ واٽون تباهيءَ ڏانهن وڃي رهيون آهن.

ڪراچي،
نومبر 1967ع.

ذوالفقار علي ڀٽو

www.bhutto.org

هي صفحو اصل ڪتاب ۾ خالي ڇڏيل هئو. .

www.bhutto.org

فهرست

دياچو

صفحو	عنوان	باب
١	برابريءَ لاءِ جدوجهد	پهريون
١١	عالمي طاقتون ۽ ننڍيون قومون	ٻيو
٤٩	ورهاڱي ۽ هندستان جي غيرجانبداريءَ ڏانهن آمريڪي رويو	ٽيون
٨١	چين جي خلاف هندستان جي آمريڪا کان امداد وٺڻ	چوٿون
١١٣	آمريڪا جي هندستان لاءِ امداد ۽ پاڪستان کان بي نيازي	پنجون
١٣٤	پاڪستان کي هندستان جي قيادت جي حلقي ۾ آڻڻ جي آمريڪي حڪمت عملي	ڇهون
١٥٧	آمريڪي شرطن تي هندستان سان اشتراڪ عمل	ستون
١٦٩	آمريڪي مطالبا ۽ پاڪستان لاءِ کليل راهون	اٺون
١٩١	هند و پاڪ جنگ ۽ ان جا مثال	نائون
٢٠٧	پاڙيسرين ۽ ڪن ٻين ملڪن سان تعلقات	ڏهون
٢١٤	ويٽ نام جي جنگ ۽ پاڪستان	يارهون
٢٢٠	چين ۽ پاڪستان جا تعلقات	ٻارهون
٢٢٦	يورپي ملڪن ۽ عظيم طاقتن سان تعلقات	تيرهون
٢٤٢	ڪي نتيجا	چوڏهون

www.bhutto.org

پندرهون	ملڪ جو بهترين دفاع	٢٥٠
سورهون	اڳرائيءَ جي روڪٿام	٢٥٤
سترهون	وڏندڙ بحران جو مقابلو ڪيئن ڪجي	٢٦٠
ارڙهون	هندستان سان تنازعي جا بنياد	٢٦٩
اڻويهون	هندستان سان مقابلو	٢٩٣
ويهون	پڇاڙي	٣٠٧

www.bhutto.org

نالي ماتر آزادي

www.bhutto.org

باب پهريون

برابريءَ لاءِ جدوجهد

١٩- مئي ١٩٥٤ع تي، پاڪستان ۽ آمريڪا ڪجهه مشڪل مذاڪرات کان پوءِ، ”باهمي دفاعي امداد ي معاهدو“ ڪيو ۽ هڪ اهڙي لاڳاپي واري دور ۾ داخل ٿيا، جنهن کي نرم لفظن ۾ ”خاص ناتو“ سڏيو ويو. آمريڪا پاڪستان کي ٻارهن سالن کان مٿيري عرصي تائين ڪافي اقتصادي ۽ فوجي امداد ڏيندي رهي. ١٩٥٩ع ۾ ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ غلط فهميون پيدا ٿيون ۽ اهي خاص طرح سان هندستان ۽ چين واري جهيڙي کان پوءِ جيئن پوءِ تيئن وڌنديون ويجهنديون ويون، آمريڪا ۽ پاڪستان جا لاڳاپا اختلافي صورتن ۾ هلندا رهيا، جن جو اثر ڪڏهن مالي معاملن تي ۽ ڪڏهن زياده موثر طريقي سان سياسي معاملات تي پيو. باهمي تعلقات جي اها لار آشنائيءَ جي چيڙي کان بيگانگيءَ جي چيڙي تي وڃي پهتي آهي. هڪ اهو به وقت هو، جڏهن پاڪستان کي ”آمريڪا جو ويجهو ۾ ويجهو ساٿي“ سڏيو پئي ويو ۽ آمريڪا جي ٻين طفيلي ايشيائي ملڪن کي چيڙائيندي، صدر ايوب خان ١٩٦١ع ۾ آمريڪي ڪانگريس ۾ پنهنجي هڪ تقرير دوران، انهيءَ ڳالهه تي زور ڏنو ته ايشيا کنڊ ۾ فقط پاڪستان ئي اهو واحد ملڪ آهي، جنهن جي سرزمين تي ”آزاد دنيا“ جي بچاءَ لاءِ آمريڪي فوجون ڪنهن به گهڙيءَ لهي سگهن ٿيون. جڏهن ”يو- ٽو“ واري واقعي ۾ ڪمال جي سياست ڪيڏندي آمريڪا مبهم بيان بازيءَ کان ڪم ورتو، تڏهن پاڪستان، شاهه کان وڌيڪ شاهه پرستيءَ جو مظاهرو ڪندي، کليو کلايو اقرار

www.bhutto.org

ڪيو تہ ”يو-ٽو“ هوائي جهاز پاڪستان مان اڏاڻو هو ۽ پاڪستان ڪي هڪ پڪي دوست جي حيثيت ۾ آمريڪا کي اهڙي اجازت ڏيڻ جو حق هو. هڪ چوٿائي صديءَ کان ٿورڙي عرصي اندر، پاڪستان جي آمريڪا توڙي هندستان سان لاڳاپن جو هڪ دؤر پورو ٿيو آهي. زوردار ڪوششون ڪيون ويون آهن تہ پاڪستان کي هندستان سان محاذ آرائيءَ واري موقف تان هٽائي، تعاون واري طريقي تي آندو وڃي، ۽ ان ئي سلسلي جي نتيجي طور پاڪستان جا آمريڪا سان تعلقات ڊرامائي انداز ۾ هڪ ”ويجهن ۾ ويجهي ساٿي“ واريءَ حيثيت مان بدلجي انهيءَ نقطي تي پهتا آهن، جو اهو الزام هنيو وڃي ٿو تہ آمريڪا جي مکيہ ويري يعني عوامي جمهوريہ چين ۽ پاڪستان جي وچ ۾ سازباز آهي. اهي پنا چڪر ڪيئن مڪمل ٿيا آهن، اهو گهڻن لاڳاپيل حقيقتن جهڙوڪ قومي احساسات، جاگرافي، پرآشوب ماضي ۽ ڪهنہ روايتن جي باهمي اثراندازيءَ جو دلچسپ مطالعو پيش ڪري ٿو. ايشيائي اسرندڙ قوم پرستيءَ جي جذبي کان متاثر ٿيل هڪ قديم قوم جو تفاخر ۽ جذبا انهيءَ ۾ شامل آهن. اها ڪهاڻي مذهب کان وٺي اقتصاديات تائين، جاگرافيءَ کان وٺي سياست تائين، تاريخ کان وٺي ڏندڪٿائن تائين ۽ قوميت کان وٺي نسل ڪشيءَ تائين هڪ وسيع افق تي پکڙيل آهي. گهڻو ڪري آمريڪا کي هن چار جي هروڪڙ ۾ وچڙايو ويو آهي. هيءُ ڪتاب هن گهڻ رخي صورتحال جي هڪڙي رخ پرکڻ جي ڪوشش آهي.

جيتوڻيڪ ويجهي ماضيءَ ۾ پاڪستان ۽ آمريڪا جا لاڳاپا ناهموار حالات جا آئينہ دار پئي رهيا آهن، پر آمريڪا جي فقط انهيءَ فيصلي تہ پاڪستان جي فوجي امداد بند ڪئي وڃي- هڪ اهڙي ملڪ جي جنهن سان آمريڪا باهمي ۽ سيٽو ۽ سينٽو جي دفاعي معاهدن ۾ شموليت جي

www.bhutto.org

ڪري رسمي طور اڄا تائين ڪينڊيل ۽ جوابدار آهي - ٻنهي ملڪن جي انهيءَ خاص تعلق کي آخري طرح ٻنجو ڏنو. اربع ڏينهن ١٢- اپريل ١٩٦٧ع تي واشنگٽن ۾ اسٽيٽ ڊپارٽمينٽ جي هڪ ترجمان هيٺين پڌرائي ڪئي:

"اسان هندستان ۽ پاڪستان جي فوجي امداد جي گنجائش متعلق پنهنجي پاليسيءَ جو مفصل جائزو ورتو آهي ۽ اهو فيصلو ڪيو آهي ته سيپٽمبر ١٩٦٥ع کان روڪيل فوجي امداد نئين سر جاري نه ڪنداسون.

"اسان انهيءَ ڪري آمريڪا جي پاڪستان ۾ پنهنجي اداري يو-ايس ملٽري اسسٽنس ائڊوائيزري گروپ (يو-ايس-ايم-اي-جي) ۽ هندستان ۾ يو-ايس ملٽري سپلاءِ مشن (يو-ايس-ايم-ايس-ايم-آءِ) کي بند ٿا ڪريون. ٻنهي ملڪن ۾ پهرين جولاءِ ١٩٦٧ع تائين انهيءَ ڪم جي پوري ٿي وڃڻ جي توقع آهي.

"اسان اهو به فيصلو ڪيو آهي ته آمريڪا جي حڪومت طرفان فاضل پرزن جي مختلف قسمن جي سپلاءِ تي پيل موجوده بندشن کي ختم ڪيو وڃي ۽ اهي هندستان ۽ پاڪستان کي اڳيئي ڏنل فوجي سامان لاءِ ڏني وڪرو ڪيا وڃن. هن کان پوءِ اسان نقد پئسن تي فاضل پرزن جي خريداريءَ لاءِ ايڪسپورٽ پرمٽن جي اجراء جي سڀني درخواستن تي الڳ الڳ ويچار ڪرڻ لاءِ تيار رهنداسين.

"آمريڪا پنهنجي فوجي سامان جي وڪري واري پاليسيءَ تي احتياط سان ان ڳالهه جي خاطري ڪرڻ لاءِ مسلسل نظرثاني ڪندي رهندي ته اها پاليسي پاڪستان ۽ هندستان جي وچ ۾ هٿيارن جي ڊوڙ کي تيز ڪرڻ جو ذريعو نه بڻجي. اسان وڏي اميد رکون ٿا ته ٻيئي ملڪ پنهنجن انهن

www.bhutto.org

مسئلن ۽ اختلافن کي، جن کين هڪٻئي کان پري ڪيو آهي، حل ڪرڻ لاءِ اڳيرو وڌندا ۽ اهي پنهنجي زرعي ۽ صنعتي ترقيءَ کي خاص ترجيح ڏيڻ لاءِ پنهنجن وسيلن کي استعمال ڪندا“(۱).

اهو فيصلو برصغير ۾ عمومي طور ۽ ايشيا جي مستقبل تي خاص طرح، جنهن هيئر بحران جي مکيہ سرچشمي جي حيثيت سان يورپ جي جاءِ ورتي آهي، ۽ جنگ ۽ امن جي نهايت اهم معاملن تي اثرانداز ٿيو آهي، ڏورزرس نتيجي جو حامل آهي. يورپ صدين تائين اهو مرڪز هو جتان جهيڙن جي پکيڙ پئي ٿي. انهيءَ چوڻ جو اهو مطلب ڪونهي ته ايشيا مشڪلن کان آجو هو ۽ ساڳئي وقت يورپ انقلابن ۽ بغاوتن جي چنبي ۾ هو. تاريخ اچا تائين انسانن جي آباديءَ جي ڪنهن به حصي کي مڪمل طور تي سڪون نہ بخشيو آهي. جيڪي ٿيو آهي اهو اهو آهي تہ شديد طوفان جي رخ ايشيا ڏانهن موڙ کاڌو آهي، جتي ويٽنام ۾ خوني جنگ لڳي پئي وڃي، جنهن جي نتيجي تي ئي هر هنڌ جي ماڻهن جي قسمت جو مدار آهي. اهو لتاڙيل ملڪ زندگي ۽ موت جي ڪشمڪش ۾ مبتلا آهي. جيتوڻيڪ اهو معاملو وقتي طور ويٽنام تائين محدود آهي، پر اهو بلڪل ممڪن آهي تہ جڏهن اهو ڪنهن نازڪ مرحلي تي پهچندو تہ جنگ پنهنجون موجوده حدون لتاڙيندي ايشيا جي اٿاهہ زمين کي جنگ جي وسيع ميدان ۾ بدلائي وجهندي ۽ شايد ان جا تباهہ ڪن شعلا اُتي بہ وڌي وڃن.

دنيا کيئن نہ قطعي طور تي تباهہ ڪن آڙاهہ جي ڪنڌيءَ جي ويجهو پهچي سگهي ٿي، اهو وچ اوڀر جي

---

(۱) ڊان، ڪراچي، ١٣- اپريل ١٩٦٧ع

www.bhutto.org

تازي جنگ واري زماني ۾ ڏٺو ويو هو. انهيءَ جنگ کان
اڳي جي بحران آمريڪا ۽ روس جي اڳ ئي نازڪ تعلقات
کي ختم ڪرڻ جو خطرو پيدا ڪري ڇڏيو. اهي تعلقات
ختم نه ٿيا ۽ روس پوئتي هٽي ويو. انهيءَ مان اسان کي
غلط طور تي اهو نه سمجهڻ کپي ته روس هميشه پوئتي
هٽندو ۽ پنهنجي دنيا جي اڳواڻ هئڻ واريءَ دعويٰ کي ڦٽو ڪندو.
هٽندو. عرب ملڪن ۽ يهودين جي وچ ۾ جنگ الهندي
۽ ڏکڻ اڀرندي ايشيا کي جنگ جي ساڳي ئي بنيءَ ۾
وجهي ڇڏيو ۽ ساٿهن ۾ اهو خطرو پيدا ڪيو ته انهيءَ بنيءَ
جون چڻنگون گڏجي سڄيءَ دنيا ۾ باهه نه ٻاري ڇڏين.
انهن پنجن ڏينهن واري جنگ جي ابتدا توڙي اختتام جو
ويٽنام سان سنئون سڌو ڳانڍاپو هو. جيڪڏهن آمريڪا
ويٽنام ۾ گهري نموني قابل نه هجي ها ۽ جيڪڏهن انهيءَ
جنگ ۾ روس جو وڏندڙ انتظار شامل نه هجي ها ته وچ
اوڀر وارو بحران نه اٿين اوچتو ظهور پذير ٿئي ها ۽ نه
وري اٿين بي وقتائتو ختم ٿئي ها. انهيءَ ڪري ڪنهن به
وڏي سياسي واقعي خاص طرح ايشيا ۾ اهڙي واقعي جي
اصليت ۽ نتيجي کي ويٽنام جي جنگ کان الڳ نٿو
ڪري سگهجي.

هڪ طرفيءَ حڪمت عمليءَ جو رجحان غلط آهي.
جيتوڻيڪ ماڻهن جو اهو فطري لاڙو آهي ته پنهنجيءَ حالت
مطابق ئي ڪنهن مسئلي کي سوچين، پر دنيا جا حالات انهيءَ
محدود فڪر کي رد ڪري ڇڏين. دنيا ۾ ٿيندڙ واقعا
اهڙا ڏکيا ۽ هڪٻئي سان ڳنڍيل آهن جو ڪوبه هڪ
اهم فيصلو فقط هڪ قوم جو در نٿو کڙڪائي. سياست جا
هٿيار پنوهار هاڻ فطرتاً حدن اندر مقيد نه رهيا آهن. سڀني
قومن خصوصي طور تي وڏين طاقتن جا اقدام گهڻين ڳالهين

www.bhutto.org

ڪي نظر ۾ رکندي ۽ هڪ وسيع ميدان کي سميٽڻ جي ڪري متاثر ٿين ٿا.

اهي اهم فيصلا، جيڪي بظاهر فقط پاڪستان کي متاثر ڪندا ڏسجن ٿا، تن جو اطلاق، درحقيقت وڏيڪ وسيع آهي. ويٽنام جنگ جو اپار جيڪڏهن فقط آمريڪا ۽ ويٽنام سان ئي تعلق رکي ها ته اها هڪ سولي ڳالهه ٿي پوي ها، پر جنگ جي اپاريندڙ هرقدم کي نه فقط ويٽنام ۽ آمريڪا جي حالات تائين پرکڻو آهي، پر چين، روس ۽ ٻين ملڪن جي رد عمل کي به ڏسڻو آهي. آمريڪا جي پاڪستان لاءِ هٿيارن روڪڻ واري فيصلي جي انهن وسيع سببن کي، جيڪي ايشيا کي متاثر ڪن ٿا، نظر ۾ رکي سوچڻو پوندو. ڇاڪاڻ جيترا بظاهر نظر اچن ٿا، انهن کان مٿيرا لڳل آهن، انهيءَ کي وسيع تر قومي مفادن جي حفاظت کي نظر ۾ رکي تسليم ڪرڻو پوندو.

جيڪڏهن بين الاقوامي حالات کي هڪڙي ئي نقطه نگاهه سان ڏسبو، ته پوءِ آمريڪا جو پاڪستان کي فوجي امداد بند ڪرڻ وارو فيصلو ٻي وقتي ۽ يڪطرفو قدم نظر ايندو. پر بهرحال جيڪڏهن دنيا جي واقعن جو ٻن طرفن لاڳاپن سان نه پر دنيا جي لحاظ سان تحقيقي تجزيو ڪيو ويندو ته پوءِ اهو فيصلو نه ٻي وقتو آهي ۽ نه هڪطرفو آهي. اهو تمام ضروري آهي ته انهيءَ اهم فيصلي ۽ آمريڪا ۽ پاڪستان جي مستقبل جي تعلقات کي گهري ۽ تحقيقي نموني سان جانچيو وڃي، ته جيئن اهو متعين ڪري سگهون ته اسان دنيا جي ٻين قومن سان ڪيئن بيٺل آهيون ۽ اڳيان آئينده ڪيئن بيهنداسون. مستقبل ڪي اکوات ڏسڻ جون ڪوششون صحيح سياسي فيصلن کي قائم ڪرڻ ۾ مددگار ثابت ٿي سگهن ٿيون ۽ اسان جي ماڻهن کي به انهن مشڪلاتن

www.bhutto.org

۽ مونجهارن کان آگاهه ڪري سگهن ٿيون، جن ڪي هن بي يقينيءَ واري گذ رهڻ ۽ گذ تباهه ٿيڻ واريءَ دنيا ۾ سنهن ڏيڻ جو امڪان آهي.

انهيءَ وقت کان جڏهن انسان زندگيءَ کي وڌيڪ وڻندڙ بنائڻ جي ڪوشش ۾ پنهنجون چرون ڇڏي ٻاهر نڪتو، تڏهن کان هو پنهنجي همجنس سان مقابلي ۾ ئي رهيو آهي ۽ سپيڻي ساڳين ئي قوتن جي اثر هيٺ تحريڪ ۾ آيا ۽ سيني ساڳين يا ملندڙ جلندڙ مقصدن لاءِ ڊوڙ ڊڪ پئي ڪئي آهي. تهذيب جي اوسر سان وجود جي بقا لاءِ جدوجهد جو وڏي ۾ وڌو اظهار ملڪن جي تعلقات ۾ مليو ٿو. ارسطو ان نتيجي تي پهتو ته "اهو ظاهر آهي ته رياست فطرت جي هڪ تخليق آهي ۽ ماڻهو فطري طور تي سياسي جانور آهي ۽ هر اهو شخص جيڪو فطري طور ۽ نه فقط ڪنهن حادثي جي ڪري ڪنهن به ملڪ سان متعلق نه آهي اهو يا ته انسانيت جي درجي کان مٿي آهي يا ان کان هيٺ." تمدن ۽ علوم جي واڌاري پٺيان اهائي انساني خواهش موجود آهي، جنهن جو اظهار رياست جي ذريعي ٿئي ٿو، تان ته اتي زندگيءَ کي هڪڙي گڏيل وحدت اندر وڌيڪ آسائتو ڪجي. مختلف گروهن ۾ پنهنجي فائدي حاصل ڪرڻ لاءِ جيڪي جهڳڙا پيدا ٿين ٿا، اهي تاريخ جا جزا آهن. اعلى شڪل ۾ منظم گروهه يعني قومي رياست نهايت ئي جابر آهي. ڇاڪاڻ جو اهي فرد جيڪي گڏجي اها رياست ٺاهين ٿا، انهن لاءِ اها نهايت ئي تڪليفده آهي.

اهڙن گروهن جي وچ ۾ مقابلا يا سندن پنهنجي پاڻ ۾ جهڳڙا احتجاج جي هڪ شڪل پيدا ڪن ٿا، جيڪا آهي هڪجهڙائيءَ لاءِ جدوجهد. اهو تمدن جي ظهور پذير ٿيڻ سان ئي شروع ٿيو. قديم تهذيبي گهوارن جي جهڳڙن جون

www.bhutto.org

ثابتيون موجود آهن، جيڪي چار هزار ورهيه قبل مسيح ۾ دجله-فرات وادي ۽ سنڌو ماٿر جي تمدن ۾ ظاهر ٿيا. انهن کان پوءِ جيڪي تمدن آيا، مثال طور مصر، يونان، ڪارٿيج ۽ روم، تن سڀني جو انهن ساڳئي قسمن جي جهڳڙن سان پلئه الڪيو. قديم ايران ۽ بازنطين، سلطنت عثمانيه، انگريز ۽ فرينچ شهنشاهيتن جي بيٺڪي اڏن ۽ نازي جرمنيءَ ساڳئي ڊرامي ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪيو آهي، جنهن جو محرڪ پين تي مسلط ٿيڻ جي هيچ ۽ هڪجهڙائيءَ جي جدوجهد سان جهيڙڻ هو. جڏهن به پين تي مسلط ٿيڻ واري تحريڪ جي تحت وقتي طور باهه وسائي يا تلوار واپس پنهنجي مياڻ ۾ وڌي، پوءِ به اها جدوجهد (برابري واري) مختلف نالن ۽ روپن ۾ جاري رهي. غلامي کي سڀني کان وڏيڪ مضبوط جي بقا جو نالو ڏيئي صحيح عمل سمجهيو ويو آهي. انهيءَ کي گوري ماڻهوءَ جي ذمه داري جي نالي سان سڏيو ويو آهي. انهيءَ کي انهن نظرين سان شاندار بڻايو ويو آهي ته اهي فقط حاڪم قوم جون ذميواريون آهن. اڄ انهيءَ قديم جدوجهد کي مختصراً جمهوريت جي نظريي ۾ سمايو ويو آهي جيڪو آمريت جو ضد آهي.

ويجهڙي زماني ۾، انسانيت کي ظلم ۽ ستم کان نجات ڏيارڻ لاءِ هر هنڌ جي ستم زده ماڻهن کي، جيڪي بيٺڪي سامراجيت جي زنجيرن ۾ جڪڙيل هئا، وڏو زور ڏيئي هن ڳالهه تي آماده ڪيو ويو ته اهي ”نازي ازم“ جي خلاف جدوجهد ۾ حصو وٺن.

نازي ازم جي شڪست کان هڪدم پوءِ ايشيا ۽ تمام گهڻين قومن پنهنجي سياسي آزادي حاصل ڪئي. تقريباً ٻن صدين جي غلاميءَ کان پوءِ هندستان ۽ پاڪستان اسان جي ايشيا کنڊ جون وڏيون ڌريون هيون جيڪي مٿين معنيٰ

۾ آزاد ٿيون، وڃهن سالن جي آزاديءَ هندستان ۽ پاڪستان جي ماڻهن تي واضح طور تي انهيءَ تفاوت جو انڪشاف ڪيو آهي، جو حقيقتاً محض آزادي ۽ برابر درجي وارن پين رياستن جي وچ ۾ هوندو آهي. برابريءَ واري رياست حاصل ڪرڻ لاءِ جدوجهد بنا گهٽجڻ جي جاري رهي آهي. ڌارين جي غلاميءَ جي جاءِ ڌارين جي دخل اندازيءَ واري آهي ۽ اها فيصلڪن طاقت، جيڪا اسان جي ماڻهن جي زندگيءَ کي بنيادي طور تي متاثر ڪري سگهي ٿي، انهيءَ کي نئين - بينڪيت جي قانون سان بي اثر بنايو ويو آهي. جنگ کان پوءِ نازيازم جي خلاف آمريڪا ۽ روس جي وچ ۾ سرد جنگ جاري ٿي، جيڪا مائوزي تنگ جي ١٩٤٩ع واري ڪامياب لانگ مارچ کان پوءِ پاڻ وڌيڪ تيز ٿي ويئي.

آزاديءَ کان وٺي پاڪستان جا پرڏيهي تعلقات مختلف درجن ۾ ظاهر پيئي ٿيا آهن. ڪي قدر اهي تعلقات بدلجندڙ حالتن کان متاثر ٿيا ۽ ڪي قدر جذبات ۽ ظاهري فيصلن کان، جيڪي نين قومن جي سوچ تي لازمي طور تي پنهنجو اثر ڪن ٿا. پاڪستان جي برصغير ۽ ايشيا ۽ دنيا ۾ ڪردار کي صحيح ۽ غير جانبداريءَ سان ڏسڻ لاءِ اهو ضروري آهي ته پين ملڪن سان سندس تعلقات کي عارضي طور تي جانچڻ جي بجاءِ دنيا جي واقعات ۽ انهن صحيح حقيقتن کي نظر ۾ رکي تجزيو ڪريون، جن ننڍين توڙي وڏين قومي رياستن کي متاثر ڪيو آهي. نظرياتي سياستدانن جو خصوصاً پاڪستان ۾ اهو لاڙو پيئي رهيو آهي ته ڪنهن به پاليسيءَ جي اچانڪ ظاهر ٿيل واقعن جي بنياد تي چنڊڇاڻ ڪن ۽ تڪڙن ۽ هڪطرفن نتيجن تي پهچن. اسان جي جامد فيصلن ۽ انهن تي ضد ۽ پڌي بيهڻ واري عادت ڪري تڪليفون پيدا ٿين ٿيون. حقيقتن کي زياده صحيح طور تي سڃاڻڻ لاءِ اسان

www.bhutto.org

ڪي پراڻين عادتن کي الوداع ڪرڻي پوندي. حقيقتاً تازن ظاهر ٿيل واقعن جي اثر کي تڌهن رئي پرکي سگهبو، جڏهن هر وڏي واقعي کي جيڪو بين الاقوامي طاقتن جي ٽڪرجڻ ڪري ٿيو، سياست جي موجوده ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻ سان ئي ان جي صحيح مقام تان جانچبو. منهنجي ڳالهه تنهن ڪري لازمي طور تي آغاز کان شروع ٿئي ٿي يعني برصغير جي ورهاڱي کان ٿورو اڳ هڪ هزار جي ٽرڊ رائيش جي شڪست کان وٺي.

www.bhutto.org

باب ٻيو

عالمي طاقتون ۽ ننڍيون قومون

ٻي مهاڀاري لڙائيءَ جي پڄاڻيءَ کان هڪ نئين سياسي صورتحال پيدا ٿي آهي، ۽ جيڪا چاڪاڻ ته شايد ايتريقدر واضح آهي، جو ان کي صحيح پس منظر ۾ نه ڏٺو ويو آهي ۽ ان جي اثرن کي ڪڏهين به پوري طرح نه سمجهيو ويو آهي. ١٩٣٩ع تائين اهو چئي سگهجي ٿو ته وڏيون طاقتون هي هيون:

١. آمريڪا.
٢. برطانيا.
٣. فرانس.
٤. جرمني.
٥. روس.
٦. جپان.
٧. اٽلي.

اوڻيهين صديءَ ۾ ۽ ويندي ويهين صديءَ جي پهرين اڌ تائين، پرڏيهي معاملن کي هلائڻ جو روايتي طريقو علائقائي معاهدن تي مبني هو، جنهن جو مقصد هو ننڍين قومن جي حمايت سان وڏين طاقتن جي گروهبندين جي وچ ۾ توازن قائم رکڻ. انهيءَ تمام نازڪ توازن کي برقرار رکڻ سان ئي امن قائم رکيو ٿي ويو، ۽ امن تڏهن خطري ۾ پئجي ٿي ويو جڏهن توازن، اٽلي هڪ نه ٻئي ٽولي جي فائدي ۾ ٿي ويو. انهن ڏينهن ۾ ننڍيون قومون مختلف سياسي سودبازين ۽ گانڍاپڻ جي ذريعي وڏين طاقتن جي پاليسي ۽ گانڍاپي تي اثرانداز ٿي سگهيون ٿي.

www.bhutto.org

اڄ دنيا جي عالمي طاقتن جي ميدان ۾ اچڻ سان اهو سڀڪجهه بدلجي ويو آهي. عالمي طاقتون وڏين طاقتن وارين سيني ڪلاسيڪي صفتن سان گڏ ساڳئي وقت تي وڏيڪ طاقتور آهن ۽ سڄي دنيا جي ماڻهن جي قسمتن جي تعين ڪرڻ ۾ وسيع تر ڪردار ادا ڪن ٿيون. گذريل ويهن سالن جي اندر انهن عالمي طاقتن جي ظهور، حڪومت هلائڻ جي طريقڪار جي سڄي نظريي کي بدلائي ڇڏيو آهي. اهي سڀ ننڍيون قومون، جيڪي ترقي پذير قومن جي باب ۾ اچي وڃن ٿيون، تن لاءِ وڏين طاقتن سان لاڳاپي کي متعين ڪرڻ ۽ پنهنجي قومي مفاد کي مقدم رکڻ وڌيڪ منجهائيندڙ ۽ مشڪل ٿي پيو آهي. ننڍي قوم جيڪا حڪمت عمليءَ جي نون طريقن کي سمجهي نٿي سگهي تنهن جي قسمت ۾ نا اميدي، نراسائيءَ جو احساس، تنهائي ۽ شايد پڇاڙيءَ ۾ سڪمل تباهي لکجي چڪي آهي. هڪ ترقي پذير ملڪ جي حيثيت سان، پاڪستان کي اهو سمجهڻ کپي ته پنهنجي معاملات کي هن نئين صورتحال ۾ ڪيئن هلائجي.

اڄ وڏي طاقت ڇا آهي ۽ ڪي ڏهاڪا سال اڳ هڪ وڏي طاقت ڇا هئي اها هڪ ڳڻتي آهي جيڪا ڇنڊڇاڻ جي لائق آهي. شهنشاهي دؤر ۾ وڏي طاقت جي اثر جو دائرو ۽ قبضو عالمي نوعيت جو نه پر علائقائي نوعيت جو هو. سڪندراعظم ڪوشش ڪئي ته سڄي دنيا فتح ڪري، پر اها هڪ ننڍڙي دنيا هئي. رومين جون فوجون سڄي يورپ ۽ ايشيا ۽ آفريڪا جي ڪجهه حصن تي ڇانئجي ويون، پر جن ملڪن ۾ روم جو حڪم جاري ٿي ٿيو تنهن کان دنيا اڃا به وڏيڪ وسيع هئي. شارلمين يورپ تي قابض هو، پر سندس زماني جي سياسي يورپ جون سرحدون مشرق طرف ڪنهن گهڻيءَ حد تائين پکڙيل نه هيون. چنگيزخان جي ڪٽڪن ايشيا لتاڙي ۽ يورپ جي ڪجهه حصن تي گهوڙا ڊوڙايا،

پر سندن نتنخون دنيا لاءِ عمومي طور تي ڏيرپا نتيجن جون
حامل نه رهيون. نيپولين هڪ عالمي سرشتي جو خواب ڏٺو
جيڪو ماسڪو جي رڪ ۾ ختم ٿيو. هٽلر به ساڳيءَ هوس
کان متاثر ٿيو، پر هو به ماسڪو جي ڏروازن تان پوئتي
هڪاليو ويو.

سڪندر کان وٺي هٽلر تائين، ڪيترائي فاتح دنيا جي
فتح ڪرڻ لاءِ نڪتا پر ناڪام ٿيا. هڪ کان وڌيڪ ڪنڊن
۾ بيشمار علائقا هڪ نه ٻيءَ شهنشاهي طاقت جي قبضي ۾
برابر آيا پر گهٽي وقت تائين نه. برطانيا جي وسيع شهنشاهت
تي سج ڪونه ٿي لٿو، پر سندس طاقت جي عروج واري
زماني ۾ به برطانيا کي پين بادشاهي قوتن، خاص ڪري
اسپين، فرانس ۽ جرمنيءَ جي حرص جو مقابلو ڪرڻو ٿي پيو
۽ اهڙيءَ ريت دنيا، نه ٿي ڪڏهن ڪنهن هڪ بادشاهي
طاقت جي رهبريءَ هيٺ رهي ۽ نه وري ڪنهن معاهدي
تحت ڪن اعلي طاقتن جي وچ ۾ ورهائجي ويئي. ٻي عالمي
جنگ جي پڄاڙيءَ ۾ جڏهن مرڪزي طاقتون ٽڪرا ٽڪرا
ٿي ويون، تڏهن دنيا اتحادي طاقتن جي زيرنگين هئي، پر
جنگ جي خاتمي کان اڳي ئي اتحادي طاقتن ۽ روس جي
وچ ۾ پنهنجن مفادن تي جهڳڙو ظاهر ٿي چڪو هو. پراڻين
شهنشاهيتن جهڙوڪ برطانيا، فرانس ۽ نيدرلئنڊس جو اختيار
ايتريقدر تہ گهٽجي چڪو هو جو هنن کي مجبوراً پنهنجن
ڏيساورن وارين بادشاهتن تان هٿ کڻڻو پيو. انهيءَ خلا
۾ فقط ٻه طاقتون اڳتي وڌيون جيڪي ٻي مهاڀاري لڙائيءَ
۾ طاقتور ۽ ڪامياب ٿي آيون هيون، يعني آمريڪا ۽
روس. اهي طاقتون ناگزير طور تي سياسي خلا کي پُر
ڪندي، پنهنجي پنهنجي اثر وارين ايراضين کي مشرق توڙي
مغرب ۾ اڳتي وڌائينديون ويون. مغرب ۾ هو برلن ۽ وچ
يورپ ۾ پهچي، هڪٻئي جي آڏو صف آرا ٿيون. مشرق ۾

www.bhutto.org

روسين پنهنجي اثر کي پکڙجڻ لاءِ سمنڊ تائين وڌايو. ساڳيءَ طرح آمريڪا، جپان ۽ فلپائين ۾ داخل ٿي، عارضي طرح ڏکڻ اوڀر ايشيا ۾ مرٽينگ فرانسي شهنشاهيت کي سهارو ڏنو. جيئن ته آمريڪا روايتي طور انهيءَ معنيٰ ۾ شهنشاهي قوت نه هئي جو ڏورانهن علائقن تي عملي طرح قابض هجي، سواءِ فلپائين ۽ ڪئريبين جي چند زيرحمايت ٽڪرن جي، ۽ جيئن ته روس پنهنجي مارڪسي نظريي جي ڪري ڏورانهن ايراضين تي عملي طرح قابض ٿيڻ جو جواز پيش ڪري نٿي سگهيو، انهيءَ ڪري ڪشمڪش جي هڪ نئين شڪل ظاهر ٿي. اها جديد نئوآبادياتي نظام جي ابتدا هئي. هاڻي ضروري نه رهيو هو ته ننڍن ملڪن جي قسمت کي پنهنجي هٿ وس رکڻ لاءِ انهن جي علائقي تي حڪم هلائجي.

شهنشاهيت جو بنيادي مقصد پيلڪن ۽ پيداوار جي وسيلن کي استعمال ڪرڻ هو. وسيع ايراضين کي قانديندي ڪين شهنشاهي طاقتن جي وچ ۾ ورهايو ٿي ويو، جن محڪوم ماڻهن جي پيداوار جي وسيلن کي چوسي ٿي ورتو. شهنشاهيت جي روايت جي ڪلاسيڪي معنيٰ ۾ خاتمي ڪان پوءِ صرف استحصال جو طريقو قيرقار هيٺ آيو. جيئن ٿي سامراجي طاقتون پنهنجن پيلڪن مان نڪتيون تيئن ٿي "ورهايو ۽ حڪومت ڪريو" جي پاليسي بيڪار ٿي ويئي، ۽ انهيءَ جي جاءِ نئين زماني جي چئلينج کي منهن ڏيڻ لاءِ "ملايو ۽ حڪومت ڪريو" جي پاليسيءَ والاري، جيتوڻيڪ مقصد ساڳيو هو. حالتن جي تبديليءَ طريقه ڪار جي تبديليءَ کي لازمي ڪري ڇڏيو. ماضيءَ ۾ ڪالونيون جداگانه طور تي الڳ الڳ شهنشاهي طاقت جي استحصال هيٺ هيون. هاڻي جيئن ته انهن طاقتن پنهنجن قبضن کي خالي ڪري ڇڏيو آهي، انڪري انهن لاءِ اهو ضروري ٿي پيو آهي ته سابق ڪالونين جي گروپن جي وسيلن کي بهتر اجتماعي استحصال خاطر ملائي ڇڏين. جيئن ته

www.bhutto.org

استحصال ڪندڙن جي حالت بدلجي ويئي آهي، انڪري اهو به ضروري ٿي پيو آهي ته جنهن جو استحصال ڪيو وڃي ان جي به حالت بدلائي وڃي. اڳ شهنشاهي طاقتون استحصالي مقصدن جي پٺيان ڏار ڏار رُلندڙ هيون. هاڻي جيئن ته پنهنجي مشترڪ فائدي لاءِ اهي پاڻ ۾ گڏجي ويون آهن، انهي ڪري انهن لاءِ اهو به اهڙوئي لازمي ٿي پيو آهي ته سندن سابق ڪالونيون پنهنجي وسيلن کي ڪٺو ڪن ته جيئن استحصال ڪرڻ ۾ آساني ٿئي. نئين ماحول جي اها تقاضا آهي ته پنهي، سابق ڪالونين ۽ سابق ڪالونين تي قابض ملڪن ۾ ڪجهه انتظام ڪيا وڃن ته جيئن تجارتي ميدان کي استحصال لاءِ وڌيڪ موزون بڻايو وڃي. وڏيون مارڪيٽون مغرب جي ترقي يافته قومن لاءِ فائدي وارن معاهدن تحت گهٽي درآمد ۽ برآمد جو موقعو پيدا ٿيون ڪن. آهي سامان جي وڌيڪ کپت جي حوصله افزائي ڪن ٿيون ۽ هڪ منظم طريقي سان وسيلن جو استحصال ڪن ٿيون. هو بين الاقوامي بنياد تي اڳهن جي گهاٽي واڌيءَ کي آسان بڻائين ٿيون. انهيءَ ۾ گهٽائي فائدا آهن، جن مان گهٽي ۾ گهٽا فائدا سابق سامراجي طاقتن کي ئي رسن ٿا. "آزاد دنيا" جي مفادن جو تحفظ سهٽي نموني ٿئي ٿو، پر اقتصادي استحصال مکيه مقصد رهي ٿو. هي آبادياتي نظام مان ڦري نوآبادياتي نظام ڏانهن اچڻ لاءِ هڪ اثر عمل آهي، اهوئي ته سبب آهي جو اسان جي آزادي محض خيالي رهجيو وڃي.

مغرب، جنهن ماضيءَ ۾ محڪوم ماڻهن جي اتحاد لاءِ جدوجهد ۾ گهٽ همدردي ٿي ڏيکاري، تنهن هينئر اوچتو سابق نوآبادياتي ماڻهن جي اتحاد کي پسند ڪيو آهي، انهي حد تائين جو گهٽين جاين تي سابق ڪالونين تي اتحاد کي مڙهيو پيو وڃي. هر هنڌ "تعاون" ڪليدي لفظ ٿي چڪو آهي. اسان اتحاد جي خلاف نه آهيون. حقيقت ۾ اسان آفريقي ايشيائي

ملڪن جو اتحاد چاهيون ٿا، پر اهو اتحاد جيڪو رضاڪارانه طور عمل ۾ اچي، ۽ غيرن جي مداخلت کان سواءِ هڪجهڙائيءَ جي بنيادن تي قائم ڪيو وڃي. اتحاد واسطيدار ماڻهن جي مفاد لاءِ ئي حاصل ٿيڻ گهرجي ۽ نه ٻاهرين طاقتن ۽ سندن ايجنٽن جي فائدي لاءِ. انهيءَ کي عوام جي خدمت لاءِ استعمال ڪرڻ گهرجي نه ڪي ٻاهرين عنصرن جي حڪم هيٺ رکيو وڃي. اسان جي ماڻهن کي اها آزادي هئڻ گهرجي ته اتحاد جي فائدي ۾ پنهنجا فيصلا پاڻ ڪن. انهيءَ قسم جو اتحاد ڌارين جي مفادن جي خلاف آهي، جيڪي اقتصادي ۽ فوجي ڪاتن ۾ استحصال جي مقصدن تحت اتحاد کي مڙهين ٿا. ماڻهن جي پنهنجي مرضيءَ سان ڪيل ايڪي ۽ انهن تي زوريءَ مڙهيل ايڪي ۾ بنيادي فرق آهي. اهو ايڪو فقط "روميءَ" جي امن جو هڪ تسلسل آهي. اهو ايڪو جيڪو استحصال کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو تنهن جي اهي ڌاريون طاقتون يقيني طور تي مخالفت ڪن ٿيون جن جو عزم پنهنجين رعايتن کي هڪ نه ٻيءَ شڪل ۾ قائم رکڻ آهي يا ڍپ اٿن ته اهي رعايتون وڃائڻ هليون نه وڃن. انهي چوڻ جي ضرورت ئي ڪانهي ته مغرب انهن حڪومتن جي ايڪي يا باهمي تعاون کي نٿو چاهي جيڪي پنهنجي آزاد حيثيت تي زور ڏين ٿيون ۽ پنهنجن وسيلن کي پنهنجن ئي مفادن لاءِ قبضي ۾ رکن ٿيون. اهڙين حالتن ۾ هرڪا ڪوشش ڪئي ٿي وڃي ته ڪين الڳ الڳ ڪري ڪمزور ڪيو وڃي. حقيقتاً آمريڪا ويٽنام ۾ پاڻ کي رنورت ڪري ڇڏيو آهي، ته جيئن اتر ۽ ڏکڻ ويٽنام جي ايڪي کي روڪيو وڃي. ساڳيو مسئلو ڪوريا جو آهي. ڪڏهن ڪڏهن حالتون شايد اهڙو به ماحول پيدا ڪن ته جيئن غير ڪميونسٽ حڪومتن جي ورهاڱي کي ٽيڪو ڏنو وڃي جهڙي طرح اهو ٻئيءَ دل سان برصغير ۾ ۽ ان جي آبتڙ وچ اوڀر ۾ ڪيو ويو هو.

بهرحال اهڙا واقعا استثنائي حيثيت رکن ٿا. اهي ورهاڱا حالتن مطابق، ڪڏهن ته برداشت ڪيا ٿا وڃن، ڪڏهن انهن جي پٺڀرائي هن ڪري ڪئي ٿي وڃي، ته يا ته ان ڪان وڌيڪ وڏين مصيبتن کي روڪيو وڃي يا غيرمعمولي مفادن جي پوئواري ڪئي وڃي. "ملايو ۾ حڪومت ڪريو" جو متو ظاهر آهي ته. هرهنڌ استعمال نٿو ٿي سگهي، پر هڪ عام تجويز جي حيثيت سان اهو ناقابل ترديد آهي، عموماً اهو هيسجندڙ ترقي پذير قومن تي استعمال ٿئي ٿو ۽ خصوصاً انهن "پابند" حڪومتن تي جن جا ليڊر پنهنجن ملڪن کي آسانيءَ سان اقتصادي ۽ فوجي استحصال لاءِ کليل رکن ٿا. ڪمزور ارادن وارين حڪومتن جي چونڊ ۾ اهو ياد رکڻ کپي ته جانبدار يا غيرجانبدار حڪومتن جي درجہ بنديءَ کي هاڻي معياري قرار ڪونه ٿو ڏنو وڃي، اهو متروڪ ٿي چڪو آهي. انڊونيشيا ۽ گهانا غيرجانبدار آهن پر پڻ مغرب وٽ پڌل آهن. بدلجندڙ حقيقتن درجہ بنديءَ کي وڌيڪ لچڪيدار ڪري ڇڏيو آهي، پر خاص طور تي فقط ڪمزور ارادن وارين حڪومتن، جانبدار خواه غيرجانبدار، انهن حڪومتن جي درجي ۾ اچي ٿيون وڃن، جن جي ڀڃڪڙي پسند ڪئي ٿي وڃي. مغربي طاقتون اتي ايڪي کي ٽوڙهڻ گهرن ٿيون، جتي سندن مقصدن جي پورائي ٿئي ٿي. سواءِ ان حالت جي، جتي ورهاڱو هنن لاءِ وڌيڪ سودمند هجي جيئن شام ۾ مصر جي حالت ۾. برصغير پاڪ و هند کي متحد رکڻ ۾ ايشيا، آفريڪا ۾ وچ اوڀر ۾ فيڊريشنن قائم ڪرڻ وارين اٽڪلن جو تجزيو انهيءَ جديد نوآبادياتي پس منظر ۾ ڪرڻو پوندو. بي مهاڀاري لڙائيءَ جي پڄاڻيءَ سان مغرب سابق بيٺڪن ۾ مصنوعي وفاق قائم ڪرڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي، ويندي انهيءَ حد تائين جو صدين جي دشمن شهزادن کي به انهيءَ مقصد تحت هڪ اصول تي گڏ ڪرڻ

www.bhutto.org

جي ڪوشش ڪئي ويئي. اهڙي ڪوشش هندستان ۾ ڪئي ويئي ۽ ملائيشيا ۾ ڪامياب ٿي ۽ وڏيڪ ويجهڙائي ۾ ايراني نار ۾ اهو اصول عمل ۾ آيو.

شهنشاهيت جي خاتمي ۽ عالمي طاقتن جي اوسر عظيم طاقت جي سموري تصور کي بدلائي ڇڏيو آهي. ان جا مفاد بنيادي طرح هاڻي عالمي نوعيت جا آهن ۽ سندس توسيع جو اوزار جنگي جهاز جي بجاءِ نظريو آهي. عظيم طاقت جو هاڻي مقصد اهو نه آهي ته آها دنيا تي روايتي انداز ۾ قبضو ڪري، پر ماڻهن جي ذهنن تي ضابطو قائم ڪري ۽ ترقي پذير ملڪن جي ليڊرن جي تابعداري حاصل ڪري ۽ سو به هروڀرو سڌيءَ طرح مداخلت جي بجاءِ اقتصادي غلبي ۽ ٻين طريقن سان. جديد نوآبادياتي دؤر ۾ ڪنهن به عظيم طاقت لاءِ ڪنهن ايراضيءَ تي عملي طرح قبضو ڪرڻ لازمي نه آهي، ڇاڪاڻ ته سندس عالمي پاليسيءَ جا مفاد اڻسڌي استحصال ۽ ٻين گهڻن قسمن جي لالچن جي ذريعي پلئه پئي سگهن ٿا. ڪيتريون طاقتور پرگهٽ انڪلون ۽ ذريعا جيڪي گهٽ وڌ ڏورانهين قبضي هيٺ عمل پذير ٿين ٿا، اهي ساڳيائي نتيجا حاصل ڪن ٿا جيڪي ماضيءَ ۾ عملي غلبي جي صورت ۾ حاصل ٿيندا هئا. مواصلات جي موجوده ذريعن جي ڪري عظيم طاقتن لاءِ اهو ممڪن ٿي پيو آهي ته ڪنهن مستقل قبضي کان سواءِ ئي سڄي دنيا جي ماڻهن جي روزمره جي زندگيءَ تي پنهنجو حڪم هلائين ۽ پنهنجون هدايتون جاري ڪن. هن جديد نظرياتي ۽ نوآبادياتي غلبي جي هوس ڪري دنيا جون طاقتون دنيا جي هرحصي ۾ هڪ خوفناڪ عالمي رقابت ۾ داخل ٿي چڪيون آهن.

اهي ڪهڙا جزا آهن، جن مان ڪا عالمي طاقت ٺهي ٿي؟ اِهو فقط ايراضيءَ جي وسعت يا مادي وسيلن ۽ اقتصادي

دولت تي مبني نہ آهي، اهو ڪو فقط سائنسي ۽ فني برتريءَ جو سوال نہ آهي، اهو فقط نظريات جو معاملو ناهي. اهو دراصل انهن سڀني عنصرن جو ميل آهي.

هندستان ۽ برازيل پڪيڙ جي لحاظ کان تمام وڏا ملڪ آهن، پر پنهي منجهان ڪو هڪ بہ عالمي طاقت ناهي. چيڪوسلوواڪيہ ۽ بيلجم شايد جديد ترين هٿيار تيار ڪري سگهن، پر انهن مان ڪو بہ عالمي طاقت بنجڻ جو خواب ڏسي نہ ٿو سگهي. ڪالهہ جون وڏيون طاقتون، مثلاً برطانيہ ۽ فرانس هاڻي فقط پاسيريون عالمي طاقتون آهن. اسان جي زماني ۾ موجود، ۽ جنهن ايندڙ زماني تائين اسين اڳڪٿي ڪري سگهون ٿا، عالمي طاقتون فقط ٽي هونديون — آمريڪا، سوويٽ يونين ۽ عوامي جمهوريہ چين. يورپ هڪ ڪنڌ جي حيثيت سان هڪ چوٿين وڏي طاقت جي صلاحيت رکي ٿو، پر انهيءَ مقصد لاءِ مشرقي ۽ مغربي يورپ جي درميان ميلاپ ۽ پين ڳالهين کان علاوه فرانس، جرمني ۽ برطانيہ جي درميان سياسي ۽ انتظامي تعاون جي ضرورت آهي. هڪ ”يورپين يورپ“، جو هڪ عالمي طاقت جي روپ ۾ اڀرڻ، امن ۽ استحڪام لاءِ مفيد ۽ قابل قدر آهي، پر ان جو فوري طور تي ڪو امڪان نظر نہ ٿو اچي.

هن دؤر جي ننڍين قومن جي سامهون سوال هيءُ آهي تہ اهي پنهنجن معاملن کي اهڙي نموني سان ڪهڙيءَ طرح انجام ڏين، جو سندن بنيادي مفادن جو تحفظ ٿئي؛ سندن علاقائي سالميت برقرار رهي ۽ اهي عالمي طاقتن خواه ننڍين قومن سان پنهنجن تعلقات ۾ خودمختاري برقرار رکي سگهن. عالمي طاقتن ۽ ننڍين قومن جي درميان تعلقات غيرمساوي بنياد تي رکيل آهن، جنهن جي ڪري وڏيون طاقتون ننڍين قومن کان بيشمار رعايتون هڪجهڙي معاوضي ڏيڻ جي تہ ڳالهہ ئي ڪانهي، ڪافي مقدار ۾ ئي، ڪي

www.bhutto.org

جوابي رعايتون ڏيڻ کان سواءِ حاصل ڪن ٿيون. ڪنهن به ننڍي قوم لاءِ ممڪن ناهي ته اها حق ۽ انصاف يا سندس مقصد جي برحق هئڻ جي دعويٰ جي آڌار تي ڪنهن عالمي طاقت کي پنهنجي اثر هيٺ آڻي سگهي. آخري تجزيي ۾، مقصد جي سچائي فيصلي ڪُن عامل جي حيثيت نه ٿي رکي، پر عالمي طاقتن جو بي بهر ذاتي مفاد ئي سندن حڪمت عمليءَ جي تشڪيل ڪري ٿو. ۽ ڪنهن به عالمي طاقت ۽ ننڍين قومن جي درميان لامتناهي ۽ غير مساوي مقابلي ۾ عالمي طاقت جي انهيءَ ذاتي مفاد جي ڪامياب ٿيڻ جا وڌيڪ امڪان هوندا آهن.

پوءِ ڇا ننڍين قومن کي عالمي طاقتن جي حڪمن جي بي چون و چرا تعميل ڪرڻ گهرجي ۽ مادي فائدن ۽ اقتصادي خوشحاليءَ جي وعدن جي عيوض پنهنجي آزاديءَ جو سودو ڪرڻ گهرجي؟ ان جو جواب هڪ زوردار "نه" آهي. ترقي پذير قومن جا ماڻهو عالمي ڪشمڪش جي شڪنجي ۾ ڦاسي، مايوسيءَ جي حالت ۾ انهيءَ نتيجي تي پهچي سگهن ٿا ته اهي موجوده صورتحال تي جزوي طور مس اثرانداز ٿي سگهن ٿا ۽ ان کان زياده سندن اختيار ۾ ناهي ته هو پنهنجي حڪمت عملين جي، هڪ يا ٻي عالمي طاقت جي ضرورتن مطابق ڪاٽ ڇانٽ ڪن. اهو خيال، هڪ غيرضروري حد تائين قنوطيت وارو آهي ۽ اها ڳالهه انسان جي طرفان آزاد ٿيڻ لاءِ ڪيل جدوجهد جي منافي آهي، جنهن جو هو هڪ قومي-رياست جي تصور جي ذريعي اظهار ڪري ٿو. آزاديءَ جي جذبي جي قوت کي آخرڪار فتح حاصل ٿيندي، ڇاڪاڻ ته اها قوت هر اهڙي ٻي قوت کان وڌيڪ زوردار آهي، جنهن لاءِ انسان پنهنجي زندگي قربان ڪري سگهي ٿو. ننڍين قومن جي لاءِ هاڻي به اهو ممڪن آهي ته اهي پنهنجن معاملن کي هوشياريءَ سان

www.bhutto.org

سرانجام ڏيئي پنهنجي آزاديءَ کي برقرار رکڻ ۽ عالمي طاقت سان پنهنجي تعلقات جي سلسلي ۾ پنهنجي لاءِ عمل جي لچڪ قائم رکي سگهن.

ننڍين قومن لاءِ هيءَ ڳالهه مصلحت جي خلاف ۽ شايد خطرناڪ به ثابت ٿيندي ته اهي باقي پين طاقتن جي قطع نظر پاڻ کي فقط هڪ عالمي طاقت جي مفادن سان وابسته ڪري رکن. مشترڪه مفاد ۽ واقعن جي صورتحال ڪانڻ شايد ڪنهن ننڍي قوم جي لاءِ اهو ضروري ٿي پوي ته اها پين جي مقابلي ۾ ڪنهن هڪ عالمي طاقت سان وڌيڪ ويجهو لاڳاپو رکي، پر اهڙي صورت ۾ به اُن جي لاءِ ناممڪن ناهي ته اها ٻه-طرفن باعزت تعلقات جي بنياد تي پين طاقتن سان معمول جي مطابق لاڳاپا قائم رکي. جڏهن ڪنهن مملڪت جا قومي مفاد ڪنهن عالمي طاقت جي مفادن سان ٽڪرائجي پون ته پوءِ بهتر اهو آهي ته اها مملڪت انهيءَ وڏي طاقت سان سڌيءَ طرح گفتگوءَ جي ذريعي تنازعي جي حل کي متعين ڪري ڇڏي. انهيءَ وڏي طاقت سان هڪ اهڙو قابلِ عمل متوازن رابطو قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي، جيڪو انهيءَ نڪتي کان بلڪل بي تعلق هجي، جنهن تي اهم مفادن جو ٽڪراءُ هجي، بشرطيڪ ٽڪرجندڙ مفادن جو الڳ ڪرڻ نه فقط ممڪن هجي، پر اهو محتاط انداز ۾ ٻه-طرفو هجي. هن ڳالهه جي هرممڪن ڪوشش ڪرڻ گهرجي ته روڪٿام ڪرڻ واري سياست کان ڪم ورتو وڃي ته جيئن انهيءَ عالمي طاقت جي مداخلتن کان بچاءَ جي صورت نڪري سگهي. ڇاڪاڻ ته اهڙيون مداخلتون ڪمزور قوم کي وڏين قومن جي تعزيري سياست جو شڪار بڻائي ڇڏينديون آهن. جيڪڏهن هيءَ ڳالهه ڪارآمد ثابت نه ٿئي ته بهتر ائين هوندو آهي ته مداخلت جي خلاف موقف اختيار ڪري هڪ مستقل بحراني ڪيفيت پيدا ڪرڻ جي

www.bhutto.org

بدران کا قوم هڪ ئي شديد بحران کي فوري طور قبول ڪري ۽ ان باري ۾ هڪ مضبوط طرزعمل تي ڄمي بيهي. اهڙي صورت ۾ جڏهن ماڻهو معاملي کي ٽارڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، تڏهن پهرين بحران کان پوءِ ايندڙ هرهڪ بحران ننڍي طاقت کي نقصان تي نقصان پهچائيندو آهي. ايتريقدر جو اها عالمي طاقت. آخرڪار ان تي مسلط ٿي ويندي آهي. پوءِ جيڪڏهن مڪمل تحفظ ممڪن ٿي نه سگهي، ته پوءِ بهتر ائين آهي ته هڪ مثبت موقف اختيار ڪري مفاهمت لاءِ هڪ نئون انداز پيدا ڪيو وڃي.

دٻاءُ هڪ ڪينٽون به آهي ۽ هڪ وڏي بلا به آهي. جيڪڏهن توهان ان جي مٿان پير ڏيئي ڪيس چٿي ڇڏيندا ته اهو ڪينٽون آهي، پر جيڪڏهن توهان چرڪي پُٺتي هٽي ويندا. ته پوءِ اهو هڪ وڏي بلا بنجي پوندو آهي. سال 1962ع ۾، جڏهن برما اهو محسوس ڪيو ته آمريڪا سان تعلقات جو ڪو بيو باعزت رستو ڪونهي. ته ان هڪ مضبوط رويو اختيار ڪيو. ٿوري عرصي لاءِ ان جا آمريڪا سان تعلقات ڪشيده رهيا، پر هاڻي اهي بهتر آهن. ٻنهي ملڪن تي جڏهن اها ڳالهه واضح ٿي ويئي ته دخل اندازيون برداشت نه ڪيون وينديون، تڏهن انهن کي نئون تعلق تلاش ڪرڻو پيو. اهڙيءَ طرح ڪمبوڊيا پڻ، آمريڪا سان عالمي مفادن سان واسطو رکندڙ لاڳاپن جي سلسلي ۾ تعريف لائق استقلال جو مظاهرو ڪيو آهي. ان کان اڳ به وڏيڪ ويجهي وقت ۾ برما ۽ ڪمبوڊيا طرفان چين سان پڻ سخت رويي جو اظهار ڪيو ويو آهي. بلڪ سچ ته اهو آهي ته ثقافتي انقلاب جي عروج واري زماني ۾ پوئين ذڪر ڪيل ملڪ پيڪنگ کان پنهنجي سفير کي هٽائڻ جي ڌمڪي ڏني هئي، ۽ جيڪڏهن چو اين لائي مداخلت نه ڪري ها ته گهٽ ڪري ائين ٿي به وڃي ها. انهيءَ صورت ۾ ڪمبوڊيا کي

www.bhutto.org

هڪ ئي وقت تي ٻن مان ٻن عالمي طاقتن سان تعلقات قطع ڪرڻ جو هڪ مشڪوڪ امتياز حاصل ڪيو ويو ها.

گهيلنجڻ واري پاليسي موثر آهي. ڪنهن عالمي طاقت سان مقابلي کي ٽارڻ گهرجي، پر جيڪڏهن اهو اثر ٿي پوي ته ان کي فوراً ۽ جوانمرديءَ سان منهن ڏيڻ گهرجي. ديرمدار يا تذبذب جو نتيجو لازمي طور جزوي لاهن جي صورت ۾ ظاهر ٿيندو آهي، جيڪي بجاءِ خود هڪ ننڍي ملڪ جي قومي مفادن کي ڌڪ هڻندا آهن. بهرحال، مقابلي تي لهڻ کان اڳ ۾، هن ڳالهه جي هرممڪن ڪوشش ڪرڻ گهرجي ته تنازعي جي نقطن کي بي اثر بنائي سڌي سنئين سياسي تصادم کان پرهيز ڪئي وڃي. انهيءَ قسم جي تدبير کي پهرئين قدم طور اختيار ڪرڻ سان متعلق مملڪت پنهنجي موقف کان هٽي نه ٿي وڃي. بلڪ ان جي ابتڙ، اهو ثابت ٿئي ٿو ته ان کي پنهنجو مقصد ايترو ته عزيز آهي، جو اها هڪ عالمي طاقت جي خواهشن جي خلاف صورتحال جي روشنيءَ ۾ هڪ لاحاصل بحث جي بجاءِ، جنهن ۾ قاسِ کان ڪوئي قومي مقصد ته حاصل ڪونه ٿو ٿئي، الٽو ڇڪتاڻ وڌي ٿي، وڌيڪ عملي انداز ۾ پنهنجي مقصد جي پيروي ڪندي. هڪ پيرو جڏهن تنازعي جي نقطن کي بي اثر بنائڻ سان عملي طور تي باهمي لحاظداري حاصل ٿي وڃي، تڏهن ترغيب ۽ اٿسڌي ڪوشش وڌيڪ اثرائتي ٿئي ٿي. ڪنهن عالمي طاقت سان سڌي سنئين تصادم کان بچڻ ۾ ئي وڌيڪ سلامتي ۽ مصلحت آهي. زياده عقلمندي هن ڳالهه ۾ آهي ته هيٺيرو جهڪي وار بچائجي، گوهي ڏيئي موٽي اچجي، پاسو ڪري وڃجي ۽ پٺئين دروازي کان داخل ٿجي. انصاف يا معاهدي ۾ شامل هئڻ جو واسطو ڏيڻ جي سڌي مسلسل ڪوشش سان ڪنهن عالمي طاقت کي پنهنجو بنائڻ يا ڪيس سندس حڪمت عمليون تبديل ڪرڻ تي آماده ڪرڻ بيسود آهي.

www.bhutto.org

ماضيءَ ۾ ڪيل خدمتن جي يادگيري ڏيارڻ به بيڪار آهي. انهن معاملن ۾ نه عاجزي، نه خوشامد برآمد، نه جذباتيت ۽ نه دليلبازي ڪنهن قسم جو وزن رکن ٿيون. سڌي سنئين حقيقت هيءَ آهي ته آخرڪار ڪنهن عالمي طاقت تي سبقت حاصل ڪرڻ جو امڪان گهٽ ٿي آهي، ۽ انڪري هڪ ننڍي قوم لاءِ بهتر اهو ٿي آهي ته اها هڪ حقيقت پسندانه رويو اختيار ڪري پنهنجي حڪمت عملي ۽ ڪرڪار جي تدبير جي تعمير موضوعي طريقن سان ڪرڻ بدران، معقوليت پسنديءَ واري انداز ۾ ڪري. اهڙيءَ قوم جي مقصدن جي تڪميل جو امڪان هن طرح سان وڌائي سگهجي ٿو ته ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جون ننڍيون قومون (جن کي ملائي سلائي اڪثر "ٽين دنيا" سڏيو وڃي ٿو)، پنهنجو اجتماعي آواز ۽ استقامت جو اڌسڌو دٻاءَ وجهن ۽ اهڙين عالمي ۽ نيم عالمي طاقتن جو سياسي دٻاءُ به ان سان شامل هجي، جن جي مفادن ۽ مقصدن لاءِ اهو موزون هجي. اهڙين طاقتن جي حمايت کي، جيڪي مدد ڪري سگهن ٿيون، ترقي پذير ملڪن جي تعاون سان ملائي، واسطيدار مملڪت اهڙيون سازگار حالتون پيدا ڪري سگهي ٿي، جو عالمي طاقت کي لازمي طور سندس موقف بدلائڻو پوندو. وڏي حد تائين انهن ٿي ٻاهرين طاقتن جي جبر ذريعي واسطيدار رياست اختلافي نقطن تي عالمي طاقت جي رويي ۾ تبديلي آڻي سگهي ٿي. ٻين لفظن ۾، ننڍين رياستن لاءِ ضروري آهي ته اهي سيني وڏين طاقتن سان، انهن جي موقف کان قطع نظر، پنهنجن ٺڪرجندڙ مفادن بابت ڳالهين ٻولهين جو سلسلو جاري رکن، ۽ جيستائين سندن وس ۾ هجي، انهن تي اثر وجهڻ جي ڪوشش ڪن، مگر اهڙيءَ طرح جو اهي ٻاڻ مداخلت ۽ الٽيميٽم جي حد تائين نه ڦاسي پون.

اختلافي نقطن کي پاسيرو رکي هڪ ننڍي قوم عالمي طاقتن سان، تصادم جي اصلي مسئلن کان سواءِ باقي ٻين سيني

www.bhutto.org

معاملن ۾ عام رواجي ۽ دوستانه تعلقات قائم رکي سگهي ٿي. اهڙيءَ طرح واسطيدار رياست جي لاءِ اهڙين عالمي طاقتن سان، جن جا مفاد سندن مفادن سان هم آهنگ هجن، بهتر تعلقات قائم رکڻ لاءِ معقول گنجائش نکري سگهي ٿي. ان صورت ۾ اهي عالمي طاقتون، جن جا مفاد انهيءَ ننڍي قوم جي مفادن جي خلاف هجن، تنهن جي انهن عالمي طاقتن سان مخلصانه تعلقات تي اعتراض ڪري نه ٿيون سگهن. نه وري هن سبب جي ڪري انهيءَ وڏي طاقت کي، جنهن سان ننڍي طاقت جا مفاد ٽڪرجندڙ هجن، هن ڳالهه جو جواز ملي سگهي ٿو ته اها آن جي معاملن ۾ مداخلت ڪري يا ان جي قومي مفادن تي مخالفانه اثر وجهي، ڇاڪاڻ ته معمول مطابق تعلقات لاءِ ڪي به پيشڪي شرط نه رکيا ويندا.

ننڍين قومن کي دنيا جي ٻن اشتراڪي ديون سان پنهنجا تعلقات ڪيئن نباهڻ گهرجن؟ چين ۽ روس جي باهمي تفرقي جا ڪيئي اصولي ۽ سياسي سبب آهن. انهن مان هڪ سبب شايد عالمي طاقتن جي هڪٻئي سان مقابلو ڪندڙ مفادن ۾ سمايل آهي. جيڪڏهن چين ۽ روس جي درميان تنازعو نه هجي ها، ته سوويت يونين ۽ چين جي سرڪردگيءَ ۾ ڪميونسٽ دنيا ۽ آمريڪا جي قيادت ۾ سرمايدار دنيا جي لاءِ دنيا کي نظرياتي طور اثر جي ٻن حلقن ۾ ورهائڻ مشڪل نه ٿئي ها. اهڙي ورهاڱي ۾ چين کي ثانوي حيثيت نصيب ٿئي ها. پر برطانيا جي برعڪس، چين ثانوي حيثيت ۾ ڪردار ادا ڪرڻ تي رضامند ناهي. اهڙيءَ طرح دنيا جي تقسيم ٿيڻ جو خدشو چين جي آمريڪا ۽ روس سان مساوي حيثيت جي جستجو جي سبب کان ٽري ويو آهي. زندگيءَ جي هيءَ سياسي حقيقت، چونڊيءَ وٽ اها عالمي ڪشمڪش، باقي دنيا لاءِ انتهائي اهميت جي حامل آهي. ڪنهن به ملڪ جي خارجه حڪمت عمليءَ جو بنياد مختلف طاقتن جي موجوده

www.bhutto.org

سياسي تنازعن جي حقيقت پسندانہ جائزي تي هٿ گهرجي. ان سان ڪشيدگيءَ ۾ تہ واڌارو ٿي ويندو آهي، پر اهڙا موقعا بہ ملي ويندا آهن، جن ڪي ننڍيون قومون پنهنجن حقيقي مفادن، بلڪ دراصل پنهنجي خودمختياريءَ جي حفاظت لاءِ نظرانداز ڪرڻ ڪي مهانگو سمجهنديون آهن.

عالمي طاقتن جا ٽڪراءَ فقط نظرياتي ناهن، بلڪ انهن ۾ قيادت لاءِ ڪشمڪش پڻ شامل هوندي آهي. آمريڪا ۽ سوويت يونين جي شروعاتي صف آرائيءَ جي جاءِ تي هاڻي آمريڪا ۽ عوامي جمهوريہ چين جو مقابلو اهڙيءَ طرح رونما ٿيو آهي، جو سوويت يونين پنهي جي درميان هڪ ٽياڪڙ جي صورت اختيار ڪئي آهي. ائين پيو معلوم ٿئي تہ انهن ٽن ديوقامت طاقتن جي قوت جي توازن ۾ سوويت يونين کي هرويرو درمياني حيثيت قبول ڪرڻي پيئي آهي، جيڪا هڪ ئي وقت فائديمند بہ آهي، تہ خطرناڪ پڻ. جيئن تہ اشتمالي دنيا، خاص طور تي مشرقي يورپ جي اشتمالي ملڪن جي قيادت جي روسي دعويٰ نظرياتي بنيادن تي قائم آهي، انڪري سوويت يونين فقط بين الاقوامي اشتماليت جي قيمت تي ئي عوامي جمهوريہ چين سان پنهنجي نظرياتي اختلاف کي هڪ اهڙي مقام تي پهچڻ جي اجازت نہ ٿي ڏيئي سگهي، جتان کان واپسيءَ جو ڪو امڪان نہ هجي. پنهي طاقتن جي درميان وڌندڙ خليج روس جي طاقت کي مشرقي يورپ ۾ ڪمزور ڪري وڌو آهي، جتي پيچيده ۽ گهريون تبديليون ايشيا ۾ چين جي اثر و رسوخ تي اثرانداز ٿيڻ کان سواءِ ظاهر ٿي رهيون آهن. چين سان نظرياتي صلح کان سواءِ سوويت يونين جي قيادت تي بہ جاڙا دباءَ اثرانداز ٿيندا، يعني مغرب جي طرفان آزاد خيالن جي ڌمڪي ۽ مشرق جي طرف کان چيني روايت پسندن جي پريشاني — ۽ نہ وري سوويت يونين آمريڪا سان پنهنجي خيرسگاليءَ کي انهيءَ حد تائين وڃڻ جي اجازت

www.bhutto.org

ڏيئي سگهي ٿي، جتي اها ”سرمايہ داري جي سربراهہ“ يعني آمريڪا سان گڏ شمار ٿيڻ لڳي. اهو نتيجو ڪڍندي اسين نظريات جي اهميت جي بيان ۽ مبالغہ آرائي نہ ڪري رهيا آهيون. ڪن وقتن تي قومي ضرورتون يقيناً نظرياتي ضرورتن جي جاءِ والاري سگهن ٿيون، پر انهيءَ ترجيح کي ڪڏهن بہ تسليم نہ ڪيو ويندو آهي. ان جي برعڪس، جڏهن اهي رجحان وڌيڪ ظاهر ٿي پوندا آهن، تڏهن قومي مقصدن جي حصول لاءِ نظريات کان ڪم وٺڻ خاطر ان جي زباني تعريف وڌائي ڪري سگهبي آهي. پوءِ جيڪڏهن سوويت يونين آمريڪا ۽ چين سان پنهنجن تعلقات جي باري ۾ هڪ لچڪيدار طريقہ ڪار رکي ٿي ۽ ان طرح اها ڪن وقتن تي آمريڪا سان وڌيڪ هم آهنگي روا رکي ٿي ۽ ڪن وقتن تي — جيتوڻيڪ هاڻي تمام گهٽ موقعن تي - چين سان پڻ، پر اها انهيءَ راهہ ڪني اڻڄاتايل مدت تائين اختيار ڪري ان ڪي، عالمي معاملن ۾ پنهنجي موقف کي خطري ۾ وجهڻ کان سواءِ، پنهنجي پاليسيءَ جو هڪ مستقل اسلوب بنائي نہ ٿي سگهي.

جيتوڻيڪ عوامي جمهوريہ چين ۽ آمريڪا هڪٻئي جا زبردست حريف بڻجي چڪا آهن، ۽ ويٽنام جي جنگ انهن کي بين الاقوامي جنگ جي ڪنڌيءَ تي آڻي بيهاريو آهي، تڏهن بہ هي فرض ڪرڻ گهرجي تہ انهن جي تعلقات ۾ هميشہ ئي اهڙي شدت رهندي. ٻن وڏين طاقتن وانگر آمريڪا جا مقصد پڻ عالمي آهن، پر ان جا پهريان مقصد يورپ سان ئي وابستہ آهن، جتي ان کي سوويت يونين جي بنيادي مفادن سان مقابلو ڪرڻو پوي ٿو. آمريڪا سان چين جو سيني کان وڌو تڪرار ويٽنام جي جنگ کان علاوه، تائيوان جي مستقبل جو آهي. انهيءَ ڳالهہ تي زياده بحث جو امڪان ناهي تہ آمريڪا جي سلامتيءَ لاءِ جرمني وڌيڪ اهم آهي يا تائيوان. جيڪڏهن نوبت ٻنهي ملڪن سان

هڪ جي چوٿين يا سياسي قوت آزمائيءَ تائين پهچي وڃي، ته پڪ ٿي پڪ آمريڪا جرمنيءَ ۽ يورپ جي مستقبل کي اوليت ڏيندي. فقط بچاءَ جي نقطہ نگاه کان تائيوان جو هٿ مان نڪري وڃڻ آمريڪا جي سلامتيءَ جي مفادن کي ايتري خطري ۾ نہ وجهندو، جيترو جرمنيءَ جو نڪري وڃڻ. ائٽلانٽڪ سمنڊ جي علائقي ۾ ڪن ايشيائي مملڪتن ۾ آمريڪا کي دفاعي سهوليتن جو هڪ سلسلو ميسر آهي، جنهن کان چين گهيري ۾ آيل آهي ۽ آمريڪا کي ڪيترن ئي اهڙن جنگي اهميت جي پيڙن تي پڻ تسلط حاصل آهي، جيڪي چين جي ڪناري جي سامهون واقع آهن. ان کان سواءِ ائٽلانٽڪ وڏي سمنڊ ۽ ايشيائي سمنڊن ۾ آمريڪا جو ستون پيڙو پڻ گشت ڪندو رهندو. ان طرح تائيوان ۽ ٻين ساحلي پيڙن جو هٿ مان نڪري وڃڻ، آمريڪا جي ايشيا ۾ جنگي ضرورتن لاءِ تمام گهٽي اهميت جو حامل ناهي. انهيءَ قسم جا اڏا گهٽا ۽ اڏن مختلف قسمن جا فائدا آمريڪا کي يورپ ۾ حاصل ڪينهن. آتي، آمريڪا کي بنيادي طور سڀ کان وڏيڪ وڏين فوجن ۽ ائٽمي ميزائيلن تي انحصار رکڻو پوي ٿو.

آمريڪا ۽ سوويت يونين جا هڪٻئي سان ٽڪرجندڙ مفاد فقط يورپ تائين محدود ڪينهن. اهميت جي لحاظ کان وچ اوڀر جي حيثيت ثانوي آهي. يورپ وانگر اتي پڻ آمريڪا جي رقابت چين سان نہ، پر سوويت يونين سان آهي. آمريڪا جي لاءِ تيل جي دولت وارو وچ اوڀر، سئيز واهہ ۽ اسرائيل جو مسئلو تائيوان جي مستقبل کان تمام گهٽي اهميت رکن ٿا. قومي مفاد ۽ عهد و پيمان، ٻنهي خيالن کان وچ اوڀر جيڪو يورپ، ايشيا ۽ آفريڪا جي وچ ۾ هڪ چوواٽي جي حيثيت رکي ٿو، آمريڪا جي عالمي مقصدن ۾ ڏور اوڀر تي فوقيت رکي ٿو. ٻي مهاڀاري لڙائي کان پوءِ آمريڪا انهيءَ خطي ۾ برطانيہ ۽ فرانس جي جاءِ والاري

www.bhutto.org

آهي. ايراني نار جي پسگردائي وارو علائقو سڄيءَ دنيا جي پيٽرول جو ٧٢ سيڪڙو پيدا ڪري ٿو، ۽ ان ۾ سڄيءَ دنيا جي پيٽرول جي تصديق ٿيل ذخيرن جو سٺ سيڪڙو موجود آهي. آمريڪي ڪمپنين جو ان علائقي ۾ اڍائي سؤ ارب ڊالرن جو مجموعي سرمايو سيڙيل آهي. انهيءَ قسم جو آمريڪي مفاد جو نظير، اوڀرندي ايشيا ۾ ڪٿي به نه ٿو ملي. ٻئي طرف سوويت يونين انهيءَ خطي ۾ اسرائيل جي خلاف عربن جي مقصد جي حمايت ڪري ۽ اسوان بند جي تعمير ۾ ڊرامائي طور شريڪ ٿيڻ کان پوءِ عرب رياستن کي مسلسل وڏي مقدار ۾ اقتصادي ۽ فوجي امداد ڏيئي پنهنجي اثر و رسوخ ۾ لاڳيتو اضافو ڪيو آهي.

وچ اوڀر ۾ سوويت يونين ۽ آمريڪا جي تمام وڏي بازي لڳل آهي، جيڪا اهميت جي لحاظ کان يورپي مفادن کان ٻئي درجي تي آهي. جيستائين آمريڪا جو تعلق آهي، اسرائيل هڪ بين الاقوامي تشويش جو موضوع به آهي ۽ هڪ بيحد اهم داخلي مسئلو پڻ-انهيءَ خطي ۾ آمريڪي مفاد ايترا ته وڏا آهن جو روس، جنهن جا مفاد پڻ حالانڪ غور لائق آهن، تنهن پنهنجي انهيءَ موقف ۾، جيڪو هن وچ اوڀر جي بحران جي آغاز ۾ اختيار ڪيو هو، هن خوف کان ترميم ڪري ڇڏي ته آمريڪا پنهنجن مفادن جي هر قيمت تي حفاظت ڪندو. جون ١٩٦٧ع واري مخصوص جنگ ۾ آمريڪا جي وقتي ڪاميابين جي باوجود روس ۽ آمريڪا يورپ وانگر وچ اوڀر ۾ پڻ فوقيت حاصل ڪرڻ لاءِ هڪٻئي کان گوءِ کٽي وڃڻ جي ڪوشش ۾ لڳا پيا آهن.

هن ڳالهه ۾ ڪو به شڪ ڪونهي ته سوويت يونين کي وچ اوڀر جي تازي تڪرار ۾ پريشاني نصيب ٿي. ان

www.bhutto.org

ڪي جيڪا ناڪامي ٿي، تنهن جو تدارڪ ضروري هو-
ان ڪري وزيراعظم ڪوسيجن جو تڙ تڪڙ ۾ جنرل اسيمبليءَ
جو رخ ڪرڻ، صدر پوڊگورني جا قاهره، بغداد ۽ دمشق
جا جلدي جلدي دورا ڪرڻ ۽ عرب رياستن جي جنگي
ساز و سامان جو نقصان فوري طور پورو ڪرڻ- اهي سڀ
اقدامات سوويت يونين جي انهن پختين ڪوشش جو حصو
هئا، جيڪي ان نه صرف عرب رياستن ۾ بلڪ سڄي دنيا ۾
پنهنجي وقار کي بحال ڪرڻ لاءِ ڪيون.

هيءَ ڳالهه دعويٰ طور اعتماد سان چوڻ ته آمريڪا
۽ سوويت يونين جو يورپ ۾ موجوده باهمي ٺاهه ۽
وچ اوڀر ۾ روسي موقف جي ناڪامي جي ڪري هاڻي
ٻنهي عالمي طاقتن جي درميان ڇڪتاڻ ۾ ڪمي بين الاقوامي
زندگيءَ جي هڪ مستقل سياسي حقيقت بڻجي ويئي آهي،
هڪ خطرناڪ قسم جي سڌي سادي وضاحت ٿيندي. جيستوڻيڪ
سوويت يونين انهيءَ قسم جو ٺاهه چاهي ٿو، تڏهن به
بين الاقوامي صورتحال جا تضاد ڪيس ان جي اجازت
بلڪل نه ٿا ڏين.

آمريڪا جا عوامي جمهوريه چين سان ڪي به علاقائي
تنازعا ڪينهن، جڏهن ته سوويت يونين ۽ عوامي جمهوريه
چين جي درميان علاقائي اختلاف موجود آهن ۽ اهم ڳالهه
جيڪا موجوده عالمي طاقتن جي حيثيتن تي اثرانداز ٿي رهي
آهي، سا اها ننگي حقيقت آهي ته جنگي نقطه نظر ۽ صنعتي
۽ تڪنيڪي ترقيءَ جي حوالي سان آمريڪا ۽ سوويت يونين ئي
اهي ٻه وڏيون طاقتون آهن، جيڪي هر پل هئڻ جي حيثيت
رکن ٿيون. انهن ٻنهي ايتري خوفناڪ جنگي طاقت حاصل
ڪري ورتي آهي، جو ٻئي نه فقط هڪٻئي کي تباهه و برباد
ڪري سگهن ٿيون، پر پاڻ سان گڏ باقي دنيا کي پڻ غرق
ڪري سگهن ٿيون. چين اڃا تائين انهيءَ درجي جي

عام صلاحيت حاصل نہ ڪئي آھي. آمريڪا ۽ سوويت يونين جي درميان ”دهشت جي توازن“ (بئلنس آف ٽيرر) چين کي هڪ اھڙي حيثيت عطا ڪري ڇڏي آھي، جو ھو ان جو پڙ ھڪ يا ٻئي طرف جهڪائي سگهي ٿو. جيڪڏھن چين آمريڪا جي هٿون تباھ ٿي وڃي تہ هڪ اهڙو خلا پيدا ٿي پوندو جو سوويت يونين جي سلامتيءَ کي خطري ۾ وجهي ڇڏيندو. ان ڪري چين سان سوويٽ يونين جي اختلافن جي باوجود اھا ڳالھہ سوويت يونين جي بنيادي قومي مفاد ۾ ناھي تہ اھو چين سان پنھنجن تڪرارن کي آخري انجام تائين پهچائي ڇڏي. ان طرح يورپ ۽ وچ اوڀر ۾ روس سان پنھنجي رقابت ۽ روس ۽ چين جي درميان نظرياتي ۽ علاقائي اختلافن جي بنياد تي ۽ روس سان مصلحت پسندي ۽ چين سان دشمنيءَ جي باوجود اها ڳالھہ آمريڪا جي قومي مفاد ۾ ھرگز ناهي تہ چين جي خلاف پنھنجي جدوجهد کي انهيءَ حد تائين رسائي، جتان کان واپسي ممڪن نہ ٿئي. ان ڪري ھيءَ ڳالھہ قابل فهم آھي تہ انهن .نهايت صاف ۽ ظاهري طور ناقابل مصالحت اختلافن جي باوجود، جيڪي آمريڪا ۽ چين جي درميان آهن، ۽ وچ اوڀر جي انهن سيني حاليہ واقعن جي باوجود، جن سان روسي آمريڪي ڇڪتاڻ ۾ ڪميءَ جو اظھار ٿئي ٿو، اهڙي صورت وري بہ رونما ٿي سگهي ٿي، جنهن ۾ چين ۽ آمريڪا سندن درميان موجود رڪاوٽن کي اورانگهي وڃن ۽ ڪنهن اهڙي عملي ٺاهہ تي پهچي وڃن، جيڪو سوويت يونين جي موافق نہ هجي. ان سان گڏوگڏ امڪان اهو بہ آهي تہ حالات انهيءَ خليج جي مٿان پُل ٻڌي وجهن، جنهن چين ۽ سوويت يونين کي هڪٻئي کان جدا ڪري رکيو آهي ۽ انهن کي اينگلو-آمريڪي طاقتن جي خلاف متحد ٿيڻ تي انهن شڪستن جي مدنظر مجبور ڪري وجهن، جن سان هنن جو مقابلو ٻي افرو ايشيائي

www.bhutto.org

ڪانفرنس نہ ڪري سگھڻ واري واقعي ڪان وٺي وچ اوڀر واري صورتحال جي ابتريءَ تائين رهيو آهي. اهي ناڪاميون انهيءَ اثر جي سبب ڪان، جيڪو ويٽ نام جي ڪري چين - سوويت مفادن تي پئجي رهيو آهي، اچا بہ وڌيڪ سنگين ٿي ويون آهن.

طاقت جي مرڪزن جي بدلجي وڃڻ ۽ مشرق ۽ مغرب جي نظرياتي ڇڪتاڻ جي جزوي طور تي اثر - ڏکڻ جي باهمي ڪشمڪش کان مغلوب ٿيڻ جي ڪري جيڪا امير ۽ غريب قومن ۾ هولناڪ عدم توازن جي سبب کان پيدا ٿي آهي، بين الاقوامي سماجي حالت هڪ متغير ڪيفيت ۾ آهي. گذريل ڏهاڪي جي شديد ڪشمڪش جي جاءِ تي هاڻي مرڪزي طاقت جي تفويض جو عمل شروع ٿي ويو آهي. انهيءَ تبديليءَ جي رفتار اسان جي تصور کان تمام گھٽي وڌيڪ آهي ۽ جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ تيز ٿيندي وڃي ٿي. هرچند عظيم تبديليون رونما ٿي رهيون آهن ۽ انهن سڀني کان وڌيڪ عظيم تبديلين جي جاءِ ايشيا آهي. اهڙي پيڙي صورتحال ۾ بين الاقوامي واقعن جي آئنده رخ جي مطابق ڪي بہ غير عقلي اندازا قائم ڪرڻ موتمار ٿيندا. في الحال آمريڪا چين سان هڪ اهڙي دشمنيءَ واري ڪشمڪش جي حالت ۾ آهي، جو اها جنگ کان ٿوري ئي گھٽ آهي. انهيءَ قسم جي حالت هميشه رهي نہ ٿي سگھي. موجوده رجحانن مان، جيڪي ٽڪراءَ ڏانهن اشارو ڪري رهيا آهن، اندازو لڳائيندي واقعاتي هوا جي رخ ۾ تبديلي ڏورانهين ڳالهہ معلوم ٿي رهي آهي. هيءَ اڪثر وڌيڪ امڪاني نظر اچي رهي آهي تہ انهي عظيم طاقتن جي درميان وچ اوڀر واري جنگ جي سلسلي ۾ تاهم ٿوهم جو جيڪو ڊراماٽي مظاهرو ٿيو هو، ۽ جنهن جو صدر جانسن گلاسبرو ۾ وزيراعظم ڪوسيجن سان چوٽيءَ وارين ڳالهين ۾ جيتري تنديءَ سان پيڇو ڪيو هو؛ تنهن جو انجام چين جي

نقصان جي صورت ۾ ظاهر ٿيندو، ۽ اهڙي طئي ٿيل موجوده بين الاقوامي صورتحال کي برقرار رکڻ جي حق ۾ هوندو، جنهن جي نگراني آمريڪا ۽ سوويت يونين ڪندا. اهو گهڻي قدر ممڪن آهي، پر اقتدار جي سياست جي ولوله انگيز ست-رنگيءَ ۾ هر قسم جي ممڪن ڳالهين کي خيال ۾ رکڻ ضروري هوندو آهي. بين الاقوامي سياست جي متعلق هڪ حيران ڪندڙ ڳالهه هيءَ آهي ته ان ۾ ڪو به اهڙو قانون شامل ڪونهي، جيڪو ڪنهن اهڙي تبديلي ۽ ڦيرڦار کي قانون جي خلاف قرار ڏئي، جيڪا مادي مفادن جي باهمي عمل جي نتيجي طور ايندي آهي.

هاڻي گهڻن ماڻهن کي هن ڳالهه جو يقين ٿيندو پيو وڃي ته آمريڪا ۽ سوويت يونين سرد جنگ جي خطرناڪ مرحلي کي ختم ڪرڻ ۾ مصروف آهن. ڪين هميشه هن ڳالهه جو احساس ڪونه ٿو رهي ته مقابلي جي حالت ۾ تخفيف، زياده سنگين مسئلن کي تيزيءَ سان سامهون آڻيندي ۽ دنيا جي مختلف حصن ۾ مسلح تصادمن جو سلسلو شروع ٿي ويندو. سرد جنگ ذري گهٽ ويهن سالن کان به زياده عرصي تائين ان ڪري جاري رهندي آئي آهي، جو آمريڪا ۽ سوويت يونين پنهنجن تڪرارن کي حل ڪرڻ لاءِ جنگ کي هڪ طريقي هئڻ جي طور قطعاً رد ڪري ڇڏيو آهي. دنيا سرد جنگ جي روايتي مناءَ ۽ ان جي ڪوتاهين کان پوري طرح واقف ٿي چڪي آهي. ماڻهو هاڻي انهيءَ علم جي بنياد تي پنهنجو پاڻ کي وڌيڪ محفوظ سمجهڻ لڳا آهن ته هيءَ سرد جنگ اوچتو ئي اوچتو گرم ٿي کليل اڳرائي جي ڏاڪي جي صورت اختيار نه ڪندي. سرد جنگ ۾ هڪ نئي پيءَ صورت ۾ تخفيف، حقيقي طور خطرناڪ حالات پيدا ڪري سگهي ٿي. انهيءَ طرح سان پيدا ٿيندڙ خلا ۾ ڪا اهڙي وڏي طاقت داخل ٿي سگهي ٿي، جيڪا استحصال جي خاتمي لاءِ جنگ کي

www.bhutto.org

وسيلو بنائڻ ۾ جديد جنگي طور طريقي جي نتيجن ڪان نه ڊڄندي هوندي. انهيءَ ڳالهه جي روڪٿام لاءِ، تسليم شده عظيم طاقتون، جيڪي جنگ ڪان بيزار ٿي چڪيون آهن، شايد اهڙن ڳالهين تي راضي ٿي پون، ۽ اهڙين اصلاحي تبديلين جي اجازت ڏئي وجهن، جن جو نتيجو نه ته ناانصافيءَ واري "موجوده صورتحال" کي قائم رکڻ جي صورت ۾، ۽ نه حقيقي مفادن ڪان هٿ کڻڻ جي صورت ۾ نمودار ٿئي. پر جنهن وقت تائين قومون هڪٻئي جو استحصال ڪنديون رهنديون، جيستائين آمريت موجود هوندي ۽ شهري آزاديون ساڪت رهنديون، جيستائين عوام کي سندن حقن ڪان محروم رکيو ويندو، ۽ غريبن کي لٽيو ڦريو ويندو، تيستائين سرد جنگ باقي رهندي ۽ شايد آخرڪار وڏين طاقتن جي درميان ٻن نظرين جي اختلاف جي بنياد تي حقيقي جنگ به ڇڙي پوندي. مظلوم قومون پنهنجي نجات ڏيندڙ جي ڳولا ڪڏهن به ترڪ نه ڪنديون، ۽ جيڪڏهن ڪين انهيءَ ذميداريءَ جو ڇوغو پائڻ لاءِ ڪوبه تيار نه مليو، ته محڪوم عوام پنهنجو پاڻ کي نجات ڏياريندا ۽ هڪ اهڙو منصفانه مساواتي نظام قائم ڪري وجهندا، جيڪو جبر ۽ تسلط، غربت ۽ افلاس ۽ ظلم ۽ استحصال ڪان پاڪ هوندو. آخري تجزيي طور، سرد جنگ جي چاتل سچاتل پاڇي هيٺان رهڻ، ڦرقيوارانه جنگ جي ڌڪاءَ جي تجربي ڪرڻ ڪان بهتر ٿيندو، جنهن جي طرف اسين آهستي آهستي وڌندا نظر اچون ٿا.

ڪو وقت اهڙو هو، جڏهن آمريڪا ۽ سوويت يونين دنيا جا ٻه اهم ترين مخالف هئا. ڏهه سال اڳي، ڪي ٿورا ئي ماڻهو انهن جي موجوده تعلقات جي نوعيت تي اعتبار ڪن ها. ساڳيءَ طرح، هن امڪان کي به رد ڪري نه ٿو سگهجي ته ڪو اهڙو وقت ڪونه ايندو، جڏهن آمريڪا ۽ چين کي باهمي بقا جو ڪو طريقو تلاش ڪرڻو پوندو. جيڪڏهن

www.bhutto.org

ائين نہ ٿيو، تہ پوءِ ان جو نتيجو دنيا، يا گهٽ ۾ گهٽ ايشيا جي تباهي ۽ برباديءَ جي صورت ۾ نڪرندو. دنيا ۾ ڪي بہ مستقل دشمن ڪين هوندا آهن. آمريڪا ۽ چين جي موجوده دشمنيءَ ڪي ڪنهن نہ ڪنهن ڏينهن هوشمنديءَ جي آڏو گوڏا جهڪائڻا پوندا. ويهين صديءَ جي چوٿين ڏهاڪي جي اڌ کان وٺي پنجين ڏهاڪي جي اڌ تائين نازي فاشزم تضاد جو سبب رهي. پنجين ڏهاڪي جي درمياني حصي کان وٺي ڇهين ڏهاڪي جي اڌ تائين سوويت يونين ۽ آمريڪا سرد جنگ ۾ ڦاٿل رهيا. ڇهين ڏهاڪي جي اڌ کان وٺي، اسان آمريڪا ۽ چين جي درميان وڌندڙ دشمني ڏٺي آهي. پر اها مخالفت هميشه جي لاءِ قائم رهي نہ ٿي سگهي. پروفيسر ٽائن بي کان وڌيڪ احتياط کان ڪم وٺندي، جنهن هن اڳڪٿي ڪرڻ جي جرئت ڪئي هئي تہ تاريخ هڪ عديم‌النظير پاسو ورائيندي، آءٌ گهٽ ۾ گهٽ ايتريقدر اڳڪٿي ڪرڻ لاءِ آماده آهيان تہ ائين ڏهاڪي جي درميان حالات ۾ تبديلي ايندي. جيڪڏهن ماضي مستقبل جو مظهر آهي، تہ پوءِ حيرت ٿيندي جيڪڏهن آمريڪا ۽ چين جي مقابلي جي شدت ائين ڏهاڪي کان پوءِ بہ قائم رهي سگهي. جيئن آمريڪا ۽ سوويت يونين جي مقابلي جي صورت ۾ ٿيو، تهڙيءَ طرح چين ۽ آمريڪا جي تقابل جو نتيجو بہ، فتح ۽ شڪست جي صورت ۾ نہ، پر اختلاف ۽ تضاد جي تيز نوڪن جي گسي مٿڏين ٿيڻ جي صورت ۾ نڪرندو.

ان مان اسين هي سبق حاصل ڪري سگهون ٿا تہ ننڍين قومن کي عالمي طاقتن جي اختلافن جي وهڪري ۾ نہ وهڻ گهرجي ۽ هڪ طاقت جي حمايت ۾ يا ڪنهن ٻي طاقت جي مخالفت ۾ حد کان ايترو ٻاهر نڪري وڃڻ نہ گهرجي، جو انهن جي پنهنجي مستقبل کي ناقابل تلافي نقصان پهچي.

www.bhutto.org

بلڪ ڪين عالمي طاقتن جي موقف ڪان متاثر ٿيڻ ڪان سواءِ اڳرائيءَ جي خلاف سينو سپر ڪري سامراجيت کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لاءِ انصاف جي بنيادن تي پنهنجي مقصدن جي حمايت ڪرڻ گهرجي. ننڍين قومن لاءِ بهتر ٿيندو، ته اهي عالمي طاقتن جي حريفانه چڪتاڻ ۾ گهٽ کان گهٽ غيرجانبداريءَ وارو رويو اختيار ڪن. انهن جي لاءِ ڪنهن وڏي طاقت جي خلاف ڪنهن ٻي وڏي طاقت سان مڪمل ايڪو ڪرڻ ڪوتاهه انديشي ٿيندو. ان جو هرگز اهو مطلب ڪونهي ته پنهنجن قومي مقصدن کي اڳتي وڌائڻ لاءِ ڪا ننڍي قوم ڪو اهڙو موقف اختيار نه ڪري، جيڪو ٻين وڏين طاقتن جي مقابلي ۾ ڪنهن هڪ وڏي طاقت سان زياده هم آهنگ هجي. پر ان جو اهو مطلب ضرور آهي ته ننڍي رياست ڪنهن هڪ وڏي طاقت جي خلاف ڪنهن ٻي وڏي طاقت سان اهڙو ايڪو ڪرڻ کان گريز ڪري، جنهن ۾ بين الاقوامي معاملن ۾ اڳواٽ طئي ٿيل موقف اختيار ڪرڻو پوي ۽ سو به فقط عارضي مادي فائدن جي خاطر يا انهيءَ سبب کان ته انهيءَ رياست جي برسر اقتدار حڪومت کي اهو انديشو آهي ته اها انهيءَ طاقت جي سهاري کان سواءِ پنهنجي ئي عوام جي هٿان ختم ٿي ويندي.

عملي حالتن ۾، ننڍين قومن کي اهڙي حڪمت عملي ٺاهڻ گهرجي، جنهن جي ذريعي سڀني عالمي طاقتن سان معمول جي مطابق ٻه-طرفا تعلقات قائم ٿين، جن ۾ انهن طاقتن جي طرفان ڪنهن مداخلت جو امڪان نه هجي ۽ جن جي درجي بندي روشن خيال قومي مقصدن جي بنياد تي بلڪل سمجهه ۾ اچڻ جهڙي هجي. انهن تعلقات کي جيڪڏهن فائدي بخش ۽ معقول ٿيڻو آهي ته اشتراڪ عمل جا شرط اهڙا هئڻ گهرجن، جن ۾ خالص نظرياتي معاملن يا دفاعي عهد و پيمان ۾ هڪ ٻئي جي مقابلي ۾ ترجيح

www.bhutto.org

نه ملي، نه ته انهن جا تعلقات گهڻ-رُخين ذميدارين جي صورت اختيار ڪندا. جيئن ته عظيم طاقتن جون ذميداريون عالمي نوعيت جون هونديون آهن، انڪري ڪنهن وڏي طاقت سان دفاعي معاملن ۾ ٻه-طرفا تعلقات قائم رکي انهيءَ سلسليوار ردعمل ۾ قاسي پوڻ کان بچڻ مشڪل آهي، جنهن جو نتيجو گهٽ رخن وارين ذميدارين جي صورت ۾ نڪرندو. انهيءَ قسم جي معاهدي سان ٻه-طرفا فائدا ختم ٿي وڃن ٿا ۽ اهي معاهدا اسان کي ٻين وڏين طاقتن سان تصادم جي طرف گهلي وڃن ٿا. ٻه-طرفن تعلقات جي شرطن کي ڪڏهن أهڙو نه هئڻ گهرجي، جو انهن سان ٻين عالمي طاقتن سان انهن ئي قسمن جي تعلقات جي وسعت ۽ شڪل ۾ ڪنهن طرح به بگاڙ پيدا ٿئي. ٻين لفظن ۾، ٻه-طرفن تعلقات کي ڪنهن به صورت ۾ گهڻ-رُخين ذميدارين جي شڪل اختيار نه ڪرڻ گهرجي، جيڪي ان وقت سامهون اچن ٿيون، جڏهن مختلف ٻه-طرفن تعلقات جي شرطن ۾ بنيادي معاملن تي اختلاف، ناقابل تصفيه ٿي پوي ٿو.

ٽين دنيا جي قومن جي لاءِ لازم آهي ته اهي نه فقط عالمي طاقتن سان، بلڪ نيم عالمي طاقتن مثلاً برطانيه، فرانس ۽ جرمنيءَ سان پڻ ٻه-طرفا دوستانه تعلقات وڌائينديون رهن. فرانس کي، جنهن جي طاقت ائٽمي هٿيارن جي ڪري اڳي کان وڌيڪ ٿي ويئي آهي، آفريڪا جي فرينچ ٻولي ڳالهائيندڙ رياستن جو اعتماد حاصل آهي. ان جي راءِ کي باقي آفريڪي ملڪن، ايشيا ۽ لاطيني آمريڪا جي ملڪن ۾ پڻ وقعت حاصل آهي. وچ-اوڀر جي تازه ترين بحران جي دوران فرانس عرب ملڪن ۾ پنهنجو مقام پيهر حاصل ڪري ورتو آهي ۽ جيڪي زيادتيون ان سنه 1956ع واري سئيز جي جنگ ۾ ڪيون هيون، تن جي تلافي پڻ ڪري ڇڏي آهي. هن ڳالهه جو اقرار ته 1968ع جي فرانس

www.bhutto.org

1956ع واري فرانس ناهي، صدر ناصر ان وقت ڪيو هو، جڏهن هن وچ اوڀر وازي جنگ ۾ فرانس جي تعميري ڪردار ادا ڪرڻ تي جنرل ڊيگال جي تعريف ڪئي هئي. فرانس پنهنجي لاءِ نه فقط يورپي ملڪن ۾ بلڪ ٽين دنيا جي قومن ۾ پڻ هڪ خاص مقام پيدا ڪري ورتو آهي. هن پنهنجي دوراندیشيءَ واري خارجه پاليسيءَ جي صدقي سوويت يونين ۽ عوامي جمهوريه چين سان قريبي لاڳاپا پيدا ڪري ورتا آهن. ويٽ نام جي جنگ ۽ ايشيا جي عام صورتحال جي سلسلي ۾ ان جي صحيح جائزن هن جو ڏيل اچا ٻه وڌيڪ وڌو ڪيو آهي، جڏهن ته ان جي خارجه حڪمت عمليءَ بين الاقوامي توازن ۾ اڳي کان وڌيڪ ترقي پسندانه تبديليءَ جي لاءِ نوان موقعا پيدا ڪري وڌا آهن. خود اختياريءَ جي حق جي اصولن لاءِ پنهنجي مستحڪم حمايت سان، جنهن کي هن الجزائر ۾ خود پنهنجي سامراجي مفادن جي خلاف هڪ جرئتمندانه انداز ۾ استعمال ڪيو، هن ٽين دنيا جي قومن تي ڏاڍو صحتمند اثر ڇڏيو آهي.

فرانس ۽ جرمنيءَ جي باهمي تعاون کي، جيڪو ڪونراڊ ائڊينائر جي سرپرستيءَ ۾ ڏاڍي حوصلہ افزا انداز ۾ شروع ٿيو هو، تنهن کي هن کان پوءِ ڪجهه ناڪاميون نصيب ٿيون. جيڪڏهن انهن ٻن ملڪن جي يگانگت مستحڪم ٿي وڃي ته اهي يورپ ۾ هڪ طاقتور سياسي عنصر ۽ باقي دنيا جي لاءِ امن جو هڪ مضبوط قلعو بڻجي سگهن ٿيون. في الحال اولهه جرمني، جيڪا هڪ ورهايل ملڪ جو هڪ حصو آهي، پنهنجي قوميت جي اتحاد جي خواهان آهي. انهيءَ عظيم مقصد جي حصول ۽ پنهنجي بچاءَ جي لاءِ ان جو دارومدار في الحال آمريڪا تي آهي. انهيءَ ڪري ان جي خارجه پاليسي جمود جو شڪار ٿي ويئي آهي. ان کي سندس هڪ وڏي اتحاديءَ جي طرفان بي وفائيءَ

www.bhutto.org

جو دائمي ڏڪو لڳل رهي ٿو، ڇو ته سوويت يونين ۽ آمريڪا جي درميان ڪو به بنيادي ٺاهه وفاقي جمهوريه جرمنيءَ جي لاءِ هڪ وڏي نقصان جو سبب ٿيندو. چانسلر ڪيزنگر جي ماتحت مخلوط حڪومت جي ٿي وڃڻ ڪان پوءِ، فرانس جي طرف قدم وڌائڻ ۽ جنرل ڊيگال جي خيالن جي موافقت ۾ يورپ جي طرف وڌڻ جي تحريڪ پيهر اٿي رهي آهي. بهرحال 1969ع لاءِ مقرر ٿيل عام چونڊن ڪان اڳ ۾ جرمنيءَ جي خارجه پاليسيءَ ۾ ڪنهن به قسم جي وڏي تبديليءَ جي اميد رکڻ قبل از وقت آهي، جيستائين آمريڪا ۽ سوويت يونين جي درميان ڪنهن اهڙي شرط تي ڪوئي بنيادي ٺاهه نه ٿي وڃي، جنهن کي جرمنيءَ جي وفاقي جمهوريه پنهنجي لاءِ هڪ تاوان سمجهي.

برطانيه عظميٰ هاڻي ايشيا ۾ هڪ مضبوط طاقت جي حيثيت وڃائي ويٺو آهي، پر اهو آمريڪا جي عالمي مفاد جي سهاري لاءِ هڪ اهم حاشيه بردار طاقت جو ڪردار ادا ڪري رهيو آهي. سئيز ڪان اوڀر وارن علائقن جي متعلق ان جي اشتعال ڏياريندڙ حڪمت عملين مغربي ۽ ڏکڻ اوڀر ايشيا ۾ ڪيئي تاري سگهڻ جي لائق مصيبتون پيدا ڪيون آهن. وچ اوڀر واري تصادم ڪان پوءِ، هن ڳالهه ۾ شڪ پيدا ٿي چڪو آهي ته برطانيه وري ڪڏهن به ”سئيز ڪان اوڀر“ طرف پنهنجي ڪا ڳالهه مڃائي سگهندو. هاڻي ان کي پنهنجي عوام جي فلاح و بهبود ۽ ٻين ملڪن تي بالا دستيءَ جي وڃان ڪنهن به هڪ شئي جي چونڊ ڪرڻي پوندي.

دولت مشترڪه باهمي فائدي جي نقطي کان لنگهي چڪي آهي. هاڻي ان جي حيثيت فقط هڪ علامتي اداري جي رهجي ويئي آهي ۽ ان کي هڪ مناسب انداز ۾ رضاڪارانه طور تي جيترو به جلد ختم ڪيو وڃي، اوترو ئي اها برطانيه ۾ دولت مشترڪه جي ايشيائي ۽ آفريڪي قومن لاءِ بهتر ٿيندي.

www.bhutto.org

ايشيا ۽ آفريڪا جي قومن جي سياسي اجتماعي مايوسين ۽ انهن جي جذبن کي سنڀالڻ ۾ دولت مشترڪه جي ناڪاميءَ جو عڪس برطانيہ سان انهن جي تعلقات مان پوي ٿو ۽ انهن سان بيڪار پيچيدگيون پيدا ٿين ٿيون. جيئن تہ دولت مشترڪه جي اندروني جهڳڙن کي نبيرڻ لاءِ ان جي اندر ڪوئي ذريعو موجود ڪونهي، ان ڪري اهي جهڳڙا تعداد ۾ وڌي وڌي غلط فهمين ۾ اضافو ڪندا رهن ٿا. اڄ برطانيہ ۽ ڏکڻ آفريڪا جا باهمي تعلقات بهتر آهن، ڇاڪاڻ تہ اهي ٻہ-طرفي بنياد تي قائم آهن. جڏهن ڏکڻ آفريڪا دولت مشترڪه ۾ شامل هو، تڏهن انهيءَ ملڪ سان برطانيہ جا تعلقات ڪشيده هئا، ۽ انهيءَ ڪشيدگيءَ جو سبب آها ڇڪتاڻ هئي، جيڪا دولت مشترڪه جي گهڻ-رُخي سيلاب جي سبب ڪان انهيءَ اداري جي خلاف پيدا ٿي پيئي هئي. دولت مشترڪه کي رضاڪارانہ طور تي ختم ڪرڻ سان، نہ فقط ان جي سياسي ميمبرن سان برطانيہ جا ٻہ-طرفا ناتا بهتر ٿي پوندا، بلڪ برطانيہ پڻ انهيءَ قابل ٿي پوندو تہ اڳوڻن ورثن جي بار کان آزاد ٿي، يورپي برادريءَ ۾ داخل ٿي وڃي ۽ ايشيا ۽ آفريڪا جا ملڪ پڻ پنهنجن پنهنجن ڪنبن ۾، ۽ افريشيائي استحڪام جي لاءِ زياده فطري ۽ بامقصد ڪم سرانجام ڏيڻ جي لاءِ آزاد ٿي پوندا. حقن ۽ فرضن ۾ بي ترتيب قسم جي گهڻ نہ هوندي، جنهن ڪان فقط اجتماعي ۽ انفرادي مشڪلات ۾ اضافو ٿئي ٿو ۽ ايشيا آفريڪا جي ماڻهن جون طبعي حوصلہ سنديون ڪمزور ٿي وڃن ٿيون. برطانيہ جي جاءِ يورپ ۾ آهي ۽ جيترو جلد برطانيہ انهيءَ نڪتہ کي سمجهي ويندو، اوترو ئي يورپ ۽ سڄي دنيا جي امن لاءِ بهتر ٿيندو. برطانيہ پنهنجو آغاز يورپ مان ڪيو هو ۽ هاڻي ان کي يورپ واپس پهچڻ گهرجي. في الحال برطانيہ جي غرض جا چنبا، سندس طاقت کان گهڻي قدر ٻاهر تائين ڦهليل آهن.

www.bhutto.org

ڪيس وقت جي آواز مطابق پاڻ کي پيهر حالات سان ٺهڪائڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي، خصوصاً يورپ جي سلسلي ۾ - ايشيا ۾ برطانيه جي فوجي ذميدارين ۾ ڪمي ڪرڻ جو فيصلو انهيءَ رخ ۾ هڪ قدم آهي.

ترقي پذير قومن کي عالمي طاقتن سان تعلقات مرتب ڪرڻ ۾ هميشه مشڪل ۽ پريشانيءَ جو مقابلو ڪرڻو پوي ٿو. برخلاف ان جي، انهن لاءِ هيءَ ڳالهه مقابلتاً آسان آهي ته اهي پنهنجن باهمي مفادن جي بنياد تي بيٺل حڪمت عملين کي پاڻ ۾ ملائي ڇڏين ته جيئن عالمي طاقتن جي پيٽ ۾ انهن جي سودي ڪرڻ جي حيثيت بهتر ٿي سگهي ۽ هو پاڻ کي وڌيڪ مستحڪم پڻ ڪري سگهن. ترقي پذير قومن جي هيءَ مسلسل ڪوشش رهڻ گهرجي ته اهي باهمي تعاون ۾ اضافو ڪن، چاڪاڻ ته اهو تعاون برابريءَ جو تعلق هئڻ ڪري انهن قومن جي برادريءَ جي ڪنهن ميمبر جي انتهائي اهم مفادن کي نقصان پهچائڻ جي قابل نه ٿي نه هوندو آهي.

افريڪي ايشيائي استحڪام کي اقوام متحده جي اندر ۽ ٻاهر پختي ارادي سان وڌائڻ گهرجي. ان ۾ ٻي افريشيائي ڪانفرنس جي منعقد ڪرڻ ۾ ناڪامي ۽ خود اقوام متحده جي اندروني بحران جهڙيون ڪيئي ناڪاميون لازمي طور ٿينديون. آزاديءَ ۽ انصاف جي ايڏي همه گير تحريڪ جي مقابلي ۾ بيشمار رڪاوٽن جو اچڻ هڪ لازمي امر آهي، پر انهيءَ آزمائش کي اتحاد لاءِ ڪيل عزم کي وڌيڪ مضبوط بنائڻ گهرجي، جو وقت گذرڻ سان پڪ ٿي پڪ ظهور ۾ ايندو. هڪ ڀيرو اقوام متحده جي مٿان مصيبت جا سال ٽري وڃن، ته اهو ادارو پنهنجي ابتدائي سالن وارن وعدن جي وفا ڪرڻ لاءِ هاٽي به ٽين دنيا جي ترقي پذير قومن لاءِ ترقيءَ ۽ سندن حفاظت جو ذريعو بڻجي سگهي ٿو.

www.bhutto.org

في الحال ته اقوام متحده جو ادارو بحرانن ۾ وڪوڙيو پيو آهي، ۽ ان جي سڀني ڪان وڏي دشواري اها آزمائش آهي جنهن سان ان جو مقابلو وچ اوڀر ۾ آهي. ڪن ماڻهن جو عقيدو آهي ته جيڪڏهن ان کي هن آزمائش ۾ ڪاميابي نصيب نه ٿي ته ليگ آف نيشنس وانگر هيءَ به ختم ٿي ويندي. پر سچ اهو آهي ته جيتوڻيڪ ان جي موت جو اعلان اڳ ۾ به ڪيو ويو آهي ۽ هيءَ اڃا تائين زنده هلندي پيئي اچي، هڪ دفعو هيءَ پنهنجي موجوده مشڪلاتن تي قابو حاصل ڪري وجهي ۽ نئين سر پنهنجي تنظيم ڪري وجهي ته پوءِ اها پنهنجو اثر و رسوخ سڄرائي سگهي ٿي ۽ ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جي قومن کي بين الاقوامي واقعن جي روش تي اثرانداز ٿيڻ ۽ پنهنجي جائز جد وجهد جي مدد لاءِ عوامي راءِ جي طاقت کي متحرڪ ڪرڻ لاءِ سندن اجتماع جو هڪ موثر مرڪز بڻجي سگهي ٿي. ان هوندي به جيڪڏهن هيءَ انجمن موجوده مسئلن جي بار هيٺان ڏبجي به ويئي ته، قومن جي هڪ ٻي متحده انجمن وجود ۾ اچي ويندي، جيڪا مظلوم ماڻهن ۽ استحصال ٿيل قومن جي خدمت ۾ وڏيڪ وفاداري ۽ طاقت سان خدمت ڪندي. اهڙيءَ طرح سچ جي اظهار ۽ انصاف جي تحفظ لاءِ هڪ بين الاقوامي مجلس هميشه موجود رهندي. سڄيءَ دنيا کي عظيم تر طاقتن جي جائداد ۾ تبديل ڪري نه ٿو سگهجي. اقوام متحده پنهنجين سڀني ڪمزورين جي باوجود، "ليگ آف نيشنس" جي هڪ سڌريل صورت آهي، ۽ جيڪڏهن اها ڇڙوڇڙ ٿي ويندي ته ان جي ڦيٽل نشانن تي هڪ وڏيڪ مؤثر عالمي مجلس وجود ۾ ايندي.

جيئن جيئن اهڙا هٿيار، جيڪي سڄن سڄن ڪندن کي تباهه ڪرڻ جي صلاحيت رکن ٿا، فني اعتبار کان ڪمال جي نقطي تي پهچي رهيا آهن، تيئن تيئن ايشيا، آفريڪا ۽

www.bhutto.org

لاطيني آمريڪا جي ترقي پذير ملڪن لاءِ اجا به وڌيڪ لازم ٿيندو وڃي ٿو ته هڪ ته اهي هڪٻئي جي موقف کي وڌيڪ جامع انداز ۾ باهمي استحڪام جي روشنيءَ ۾ سمجهن ۽ ٻيو ته ٻيئي ترقي پذير ۽ ترقي يافته قومن جي درميان بهتر ناهه جي لاءِ سرگرميءَ سان ڪم ڪن. هيءَ ڳالهه جيڪا عام طور تي چئي وڃي ٿي ته دنيا سسئي رهي آهي، ڪجهه غلط ناهي، ڇاڪاڻ ته مواصلات جي تيزرفتاريءَ اهڙن فيصلن تائين پهچڻ ۾ جيڪي بين الاقوامي امن کي متاثر ڪندا هجن يا بين الاقوامي جنگ جي طرف وٺي ويندا هجن، مفاصلن کي بلڪل بي اثر ڪري ڇڏيو آهي. اهم فيصلن جو اثر ڪنهن واحد قوم يا ملڪ تائين محدود نه ٿو رهي. اڄڪلهه اهڙن فيصلن جو پڙاڏو دنيا جي چئني ڪندن تائين ڦهلجي وڃي ٿو.

اقتصادي اعتبار کان دنيا جي اترين ۽ ڏاکڻين ملڪن ۾ جيڪو تضاد پيدا ٿي چڪو آهي، تنهن جي پيش نظر ترقي پذير قومن جي ترقي يافته قومن سان بهتر اقتصادي تعلقات قائم ڪرڻ جي جدوجهد ۾ متن هيءَ فرض عائد ٿئي ٿو ته اهي پنهنجن گڏيل مقصدن کي باهمي طور هڪٻئي سان مربوط ڪن، ته جيئن گڏيل سودي ڪرڻ خاطر سندن قوت ۾ واڌارو ٿئي. اتر-ڏکڻ جي ڇڪتاڻ، چاهي ترقي پذير قومن لاءِ ڪيتري ئي اهم ڇو نه هجي، اولهه ۽ اوڀر جي هن متضاد ڇڪتاڻ جي سامهون مغلوب ٿي وڃي ٿي، جنهن ۾ نظرياتي جذبن کي مشتعل ڪرڻ جي طاقت موجود آهي. اولهه ۽ اوڀر جي اها متضاد ڇڪتاڻ دنيا جي اقتصادي ۽ سماجي معاملن تي غالب اچڻ جي ارادي جو اظهار آهي. انهيءَ ڪري هن ڇڪتاڻ اندر انهيءَ عالمي تباهي ۽ بربادي‌ءَ جو خطرو موجود آهي، جيڪو تهذيب کي رک جو ڍير بنائي سگهي ٿو. انڪري ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جي ڪندن لاءِ ضروري آهي ته اهي موجوده زماني جي

www.bhutto.org

واقعي جي ضرورتن جي مطابق يورپ کنڊ سان هڪ نئين ۽ هڪجهڙائيءَ واري انداز سان ٺاهه ڪن.

ٻي مهاڀاري لڙائيءَ جي ڦهلايل تباهيءَ کان پوءِ يورپ بيمار ۽ ٿڪل حالت ۾ هو. اڄ ان ۾ هڪ نئين روح جا سڀ آثار موجود آهن ۽ ان جي هڪ پيرو جنگ کان ٻيڻا ٽيڻا ساڌن جي مقدار ۾ هڪ وڏيڪ خوشحال ۽ زياده ڀرپور زندگي نمودار ٿيندي نظر اچي ٿي. مشرقي ۽ مغربي يورپ جا ماڻهو جنگي هٿيارن کي هڪ طرف اڇلائي ڇڏڻ کان پوءِ وڏيڪ قريب باهمي تعاون جي ڪوشش ۾ مصروف نظر اچن ٿا. ٻه-طرفي چڪتاڻ ۾ نرمي اچڻ سان مشرق ۽ مغرب جي هڪٻئي سان لاڳاپن ۾ لچڪ وڌي ويئي آهي ۽ سياست ۽ اقتصاد ۾ پڌري ڪيفيت پيدا ٿي ويئي آهي. يورپ جي سالميت لاءِ هن حوصله افزا تحريڪ سان باقي يورپي مسئلن جي حل دستياب ٿيڻ جون تازيون اميدون پيدا ٿي ويئون آهن. ڌارين جي دخل اندازيءَ کان آجي يورپي اهتمام هيٺ زندگيءَ جي بساط جي هڪ هنڌ جميل حالت کي نوڙڻ جا بهتر اسڪان نظر اچي رهيا آهن. هيءَ ڳالهه اچا ملاحظه جي قابل آهي ته ٻئي عظيم ترين طاقتون (آمريڪا ۽ روس) مشرقي ۽ مغربي يورپ جي قومن جي درميان وڌندڙ تعاون جي ڪهڙيءَ حد تائين اجازت ڏين ٿيون يا ان کي پنهنجي گرفت ۾ رکي سگهن ٿيون. پر واضح طور، صاف ڳالهه هيءَ آهي ته يورپ ۾ انهيءَ قسم جي تعاون جو لاڙو موجود آهي. اها ڳالهه پڻ ٽين دنيا جي قومن لاءِ انهيءَ ڳالهه کي اچا به وڏيڪ ضروري ڪري ڇڏي ٿي ته اهي نئين اڀرندڙ يورپ جي طرف نئين انداز ۾ اڳتي وڌن.

يورپ ۽ ايشيا جي وچ ۾ نئين قسم جو باهمي تعلق اڀري رهيو آهي. ماضيءَ ۾، ايشيا تي يورپ جي غلبي جي سبب ڪري، ٻنهي کنڊن جي درميان باهمي لاڳاپن جي بنسبت

وڌيڪ اختلاف موجود هئا. هيءَ ڳالهه اٽر هئي ته عدم مساوات ۽ استحصال جي بنيادن تي قائم ٿيڻ وارن لاڳاپن جي دوران انهن ٻن علائقن جي ماڻهن جي درميان جهڳڙا وڌن. ساڍي غلبي جو زمانو گذري وڃڻ کان پوءِ يورپ ۽ ايشيا جي درميان تعلقات ۾ هڪ نئين گهرائي پيدا ٿي آهي. بدلجندڙ تعلقات جي دؤر ۾ ايشيا ۽ يورپ جا ماڻهو انهن باهمي اختلافن جي بجاءِ، جيڪي انهن کي هڪٻئي کان جدا ڪن ٿا، هڪجهڙائين جي تلاش ۾ لڳل آهن، جيڪي کين هڪٻئي سان ملائين ٿيون. "اڇيءَ چمڙيءَ واري آدميءَ جو بار"، ۽ "غير مهذب" ماڻهن کي مهذب بنائڻ جي لاءِ "برتر قومن" جي ذمہ داريءَ جهڙن فضول اصطلاحن جا اثر هاڻي يورپي ماڻهن جي ذهنيت ۽ انهن جي ايشيائي ماڻهن سان ورتاءَ تي گهٽ ٿيندا وڃن ٿا. پراڻن روين جا نشان اڃا به باقي آهن، پر تيزيءَ سان غائب ٿيندا وڃن ٿا. هاڻي زور يورپ ۽ ايشيا جي مشترڪ نسب نمائن ۽ ٻنهي ڪنڊن جي جاگرافيائي قربت ڏانهن منتقل ٿي رهيو آهي. هن ڳالهه کي وسارڻ نه گهرجي ته آباديءَ جا وڏا وڏا ريلا ايشيا کان يورپ جي طرف وڌيا آهن. انڪري انهن جي درميان هڪ حد تائين نسلي ۽ ثقافتي همرنگي آهي. ٻئي ڪنڊ تهذيب جا گهوارا رهيا آهن ۽ ٻنهي مان مذهبي افڪار، فلسفه، سائنس ۽ سياسي تصورات اتي دنيا ۾ ڦهليا آهن. ٻئي ڪنڊ خوفناڪ جنگين ۽ تباهيءَ جا آکاڙا بڻيا رهيا آهن. انڪري يورپين ۽ ايشيائين، ٻنهي کي هڪ منصفانه بين الاقوامي امن جي قيام جي ضرورت جو هاڻي يڪسان طور وڌيڪ خيال رکڻ گهرجي. مستقبل ۾ ايشيا ۽ يورپ جي درميان اشتراڪ عمل کان دنيا جي زندگيءَ جي حالتن کي بهتر بنائڻ جا امڪان گهڻا روشن آهن. آئينده اچڻ وارا سال مشترڪه مفاد جي وسعت ظاهر ڪندا. اها وسعت ان وقت وڌيڪ واضح ٿي ويندي، جڏهن وڌيون

www.bhutto.org

طاقتون يورپ ۽ ايشيا ۾ حالات جي بدلجندڙ حوالن جي روشنيءَ ۾ پنهنجن مقصدن کي نئين سر واضح ۽ مرتب ڪنديون، جڏهن حاڪميت کي متحده مقابلي کي منهن ڏيڻو پوندو ۽ جڏهن سائنس جي زمين ۾ اقتصادي ۽ معاشرتي حالتن مان ڦٽندڙ واقعن جي عام تاچي پيٽي ۾ نوان ميدان سر ٿيندا.

هڪ عالمي ۽ بين البراعظمي ناهم ۽ رابطي جي اهميت هن ڪري گهٽ نه ٿي ٿئي، جو جاگرافي هائي به هر ملڪ جي خارجه پاليسيءَ جي تشڪيل تي سڀ کان وڌيڪ اهم اڪيلي عامل جي حيثيت رکي ٿي. جيڪڏهن ڪا قوم پنهنجي ويجهي کان ويجهي پاڙيسري ملڪ سان موافقت پيدا نه ٿي ڪري سگهي ته ڏورانهين قومن سان باهمي مفاهمت جي سطح تائين پهچڻ ان جي لاءِ اڃا به وڌيڪ مشڪل ثابت ٿيندو. ڪنهن قوم جي بين الاقوامي لاڳاپن ۾ پختگي ۽ لچڪ انهيءَ پختائي ۽ لچڪ سان پيدا ٿيندي آهي، جيڪا اها پنهنجي ويجهي کان ويجهي پاڙيسريءَ سان پنهنجن لاڳاپن ۾ روا رکندي آهي. حقيقت ۾ جيڪڏهن سڀ پاڙيسري ملڪ هڪٻئي سان سٺي مفاهمت پيدا ڪري وجهن ته بين الاقوامي تعاون ۾ هوند وڏيون سهولتون پيدا ٿي وڃن. علائقائي جهڳڙا، جيڪي ٻين سڀني جهڳڙن کان وڌيڪ اهم هوندا آهن، پاڙيسرين ۾ اٿندا آهن ۽ پاڙيسري رياستن جي تعلقات ۾ ڇڪتاڻ پيدا ڪندا آهن. ساٿين جي درميان پيچيدگين وانگر، رياستن جي درميان سڀني کان وڌيڪ پيچيده بين الاقوامي حالتون اتي پيدا ٿينديون آهن، جتي انهن جون سرحدون گڏيل هونديون آهن. ويجهڙائيءَ جي سبب ڪري ۽ باهمي تعلقات جي وسعت جي بدولت پڻ، پاڙيسري ملڪن جي خارجه حڪمت عملين ۾ نه فقط انهن جي باهمي اختلافن ۾ سختي ۽ شدت پيدا ٿيڻ جو انديشو هوندو آهي، بلڪ سندن درميان طرح طرح جا روزمره جا مسئلا پڻ ظاهر ٿيندا رهندا آهن. اهوئي عمل

www.bhutto.org

جو آهو دائرو آهي، جنهن ۾ ڪنهن قوم جي قابليت جو اظهار ٿيندو آهي. جيتوڻيڪ هلندڙ صديءَ ۾ مفاصلو، نسلي ۽ روحاني لاڳاپن ڪي گهٽ ڪري ڇڏي، تڏهن به جاگرافي پنهنجي معنائن ۾ پاڙيسري ملڪن جي درميان تعلقات جي اهميت ڪي متعين ڪرڻ واري سڀني کان وڌيڪ اثرائتي چيز آهي. گهٽ ئي تعلقات ڪي بدلائي يا متاثر ڪري سگهبو آهي. پر هڪ جاگرافيائي پاڙيسريءَ جي موجودگيءَ جي حقيقت کي بدلائي نه ٿو سگهجي. خارجه پاليسيءَ جي تشڪيل ۾ هيءَ هڪ دائمي عنصر آهي.

ڪنهن ملڪ جي خارجه پاليسيءَ جي اهتمام ۾ ٻين ملڪن سان عام طور تي سٺن تعلقات قائم ڪرڻ جا فائدا اڪثر ان جي پنهنجن پاڙيسرين سان تعلقات جي ناڪاميءَ جي ڪري معطل ٿي ويندا آهن. هر قوم جي سياسي فلسفي ۽ معاشي نظام ۾ ترميم ۽ تبديليءَ جا امڪان موجود رهندا آهن. فنون، سائنس، مادي وسيلا ۽ سياسي ڍانچا سڀ ڦيرقار جو اثر قبول ڪندا آهن، پر طبعي جاگرافيائي حقائق ناقابلِ تبديلي هوندا آهن. هر ملڪ جي خارجه پاليسي ڪنهن به مقرر گهڙيءَ ۾ تغير پذير ۽ مستقل عاملن جي ميلاپ جو نتيجو هوندي آهي. ان ڪري خارجه پاليسي طئي ڪرڻ جي مشڪل ڪم ۾، بين الاقوامي دنيا سان گڏوگڏ، حريفن جي جارحانه ارادن کي منهن ڏيڻ جي عمل ۾ مختلف ۽ انتهائي پيچيده عناصر جو لحاظ ضرور رکڻ گهرجي، مثلاً قوم جي سياسي فلسفه جو، ان جي اقتصادي نظام جو، ان جي ثقافتي روايتن ۽ ان جي جاگرافيائي بيهڪ جو.

هن باب ۾ هڪ تمام پيچيده مسئلي کي سادي انداز ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، ۽ ان جو مقصد تڏهن ئي پورو ٿيندو، جڏهن ان سان هيءَ ڳالهه

www.bhutto.org

واضح ٿي ويئي هجي ته دنيا جي بدليل سياسي حالات جي- جنهن ۾ ٻن عالمي طاقتون وجود ۾ اچي ويئون آهن، ۽ انسانن جي ذهنن تي قابو پائڻ لاءِ سڄي دنيا ۾ هرهنڌ ڇڪتاڻ جاري آهي- تقاضا آهي ته ننڍين قومن جا سياستدان، جن جي هٿن ۾ سندن مائهن جي قسمت جي واڳ آهي، گهڻي هوشياري ۽ احتياط ڪن. انهن سياستدانن جي خارجه پاليسي جي اهتمام ۾ عالمي طاقتن جي طرف رويي جي انداز مان، ۽ خود انهن جي درميان استحڪام سان ئي آخرڪار هي طئي ٿيندو ته جن قومن جي رهنمائي انهن جي ذمي آهي، سي سڀاڻي جي دنيا ۾ پنهنجي آزادي ۽ خودداري قائم به رکي سگهنديون يا نه.

www.bhutto.org

باب ٽيون

ورهاڱي ۽ هندستان جي غيرجانبداريءَ ڏانهن آمريڪي رويو

پاڪستان کي، هڪ ايشيائي ۽ ترقي پذير ملڪ هجڻ جي ڪري پنهنجي پرڏيهي پاليسي، عالمي صورتحال جي مطابق اهڙي ترقي پسندانہ ۽ دانشمندانہ قومي مفاد جي بنياد تي ترتيب ڏيڻي پوي ٿي، جنهن ۾ عالمي امن ۽ انصاف جو جذبو سمايل هجي. پاڪستان هڪ نظرياتي رياست آهي يا وڌيڪ صاف لفظن ۾ چئجي ته اها هڪ اهڙي رياست آهي، جنهن کي پنهنجو نظريو آهي. ننڍي کنڊ جي مسلمانن لاءِ پاڪستان خدا جي طرف کان پيدا ڪيل جذبي جو نتيجو آهي، ۽ خود اراديءَ جي حق ذريعي حقيقت ۾ منتقل ٿيل، انصاف ۽ مساوات جي نظريي جو اظهار آهي. ان جي مخصوص نوعيت جي لحاظ کان پاڪستان جون ڪي خصوصي ذميداريون آهن. ان کي لازمي طور اهڙي حيثيت اختيار ڪرڻي پوي ٿي، جيڪا ان کي عالمي امن جي استحڪام ۽ سيني لوڪن ۽ سيني قومن لاءِ هڪجهڙائيءَ جي حصول خاطر سندس حقيقي ذميدارين کي پوري ڪرڻ، ۽ ساڳئي وقت تي خود پنهنجن مسئلن کي منهن ڏيڻ جي اجازت ڏئي.

ننڍي کنڊ جا مسلمان ڌارين جي تسلط کي ختم ڪرڻ ۽ هڪجهڙائي حاصل ڪرڻ جي جذبي سان سرشار ٿي پنهنجي لاءِ هڪ جدا ملڪ حاصل ڪرڻ لاءِ اٿي کڙا ٿيا ۽ اهي پاڪستان حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. جيتوڻيڪ ڪي اهڙا به ماڻهو آهن، جيڪي ننڍي کنڊ جي ورهاڱي تي اجا

ٻه افسوس ڪري رهيا آهن، ان جي باوجود هيءَ حقيقت بلڪل واضح آهي ته ملڪ جي ورهاڱي کان سواءِ، تقسيم کان اڳ واري هندستان ۾ رهندڙ ڪي ٻه مسلمان انهن قدرن جي حفاظت ڪرڻ جي قابل نه رهن ها، جن کي اهي اعليٰ ترين، ۽ تسلط کان آزاد دنيا لاءِ اثر سمجهن ٿا.

عملي طور سڄو هندستان قديم زماني ۾ شهنشاهه اشوڪ جي دؤر ۾ متحد هو، ۽ بعد ۾ وري مغل سلطنت جي انتهائي عروج واري زماني ۾ هڪ هو، جڏهن اورنگزيب جو فرمان نندي ڪنڊ جي هڪ ڪنڊ کان ٻيءَ ڪنڊ تائين هلندڙ هو. ٻنهي حالتن ۾ اهو اتحاد ماڻهن جي مٿان زوريءَ مڙهيل هو. مختلف ٻولين وارو هندستان، هڪٻئي سان ٽڪرائيندڙ ثقافتن جو طاقتور معجون مرڪب هو، جن کي شهنشاهي نظامن هڪٻئي سان ڳنڍي رکيو هو. هيءَ هڪ واحد قوميت جي سرچشمي مان ڦٽي نڪرندڙ ثقافت ۽ اتحاد جو معاملو ڪونه هو. درحقيقت قوميت يا هڪ وڏي قوم هئڻ جو تصور، جيئن اسين ان کي سمجهون ٿا، گهڻو پوءِ پيدا ٿيو. انگريزن پڻ هندستان کي اتحاد ڏنو، جيڪو انهن کان اڳ اشوڪا ۽ اورنگزيب وانگر، ملڪ جي مٿان زوريءَ مڙهيل هو. پوئين دؤر وارو اهو اتحاد پنهنجي نوعيت جي لحاظ کان حيرت انگيز حد تائين گهڻ-رنگي قسم جو هو، ڇاڪاڻ ته ملڪ جي ڪجهه حصن تي سڌيءَ طرح حڪومت هلائي ٿي ويئي ۽ ٻين حصن تي نواب ۽ راجائون حڪمراني هلائي رهيا هئا، جيڪي عهدنامن ذريعي شاهي تاج سان وابسته هئا. ان جي باوجود، انگريزن جي حڪومت جي دؤر ۾ ئي هندستانين جي شعور ۾ قوميت جي ٻج ڦوٽهڙو ڪائڻ شروع ڪيو. ڏيڍ سؤ سالن جي عرصي ۾ اها توقع نه پئي ٿي سگهي ته انهيءَ ٻوٽي جون پاڙون پوريءَ طرح سان مضبوط ٿي وينديون. ان جي باوجود، برطانوي حڪومت قومي شعور

www.bhutto.org

هڪ واحد ۽ ناقابل تقسيم اڪائيءَ ۾ نه، بلڪ ڪن طاقتور مختلف قومن ۾ بيدار ڪيو، جن مان هرهڪ وٽ پنهنجو جدا مذهب هو، جدا ثقافت هئي، ۽ مختلف امنگون هيون.

نديءَ ڪنڌ جي برطانوي فتح کان پوءِ، انگريزن ڏيڍ صديءَ کان وڌيڪ عرصي تائين ان کي پنهنجي طاقتن جي حريص نگاهن کان زبردست ڪوشش سان محفوظ رکيو. فرينچن ۽ پورچوگيزن کان علاوه، جن جي قبضي ۾ تمام نديا ٽڪرا هئا، نديءَ ڪنڌ جو سڄو سامونڊي ڪنارو ٻين طاقتن لاءِ بلڪل بند ڪيو ويو. هڪ ڇيڙي تي هماليه جبل آسمان سان چوٽيون گسائي رهيا هئا ۽ اهڙيءَ طرح ملڪ جي علحدگيءَ جي اهڙي اثرائتي ضمانت ڏئي رهيا هئا، جهڙي سماساگر ڏيئي رهيا هئا. هماليه جبلن جي هُن پار، جيڪي ٻه روايتي ناتا قائم هئا، تن کي فاتحن "تاج جي انتهائي منور هيري" جي علحدگي کي مڪمل ڪرڻ لاءِ ٽوڙي ڇڏيو. انگريزن هندستان کي اسرار ۽ وهم، عجيب و غريب اختلافن، مختلف مذهبن ۽ ويڙهو سردارن ۽ نوابن جي سرزمين طور ڏٺو. اهو، اڇي چمڙيءَ واري ماڻهوءَ لاءِ دنيا کي مهذب بنائڻ جي سندس مهم ۾ سڀني کان وڌيڪ ڳرو بار هو. انگريز قوم پنهنجي ٻين طاقتن کي ختم ڪرڻ کان پوءِ انسان سازيءَ جي نيڪ مهم کي پوري ڪرڻ لاءِ اڪيلي سر قدم وڌايو. سنه 1857ع واريءَ جنگ جو نتيجو، جنهن کي "هندستاني بغاوت" جو نالو ڏنو ويو، ماڻهن جي جذبي کي انتهائي وحشيانه نموني سان دٻائڻ جي صورت ۾ نڪتو. ان جون جوابي ڪارروايون ۽ سزائون ايتريقدر سخت هيون، جو سامراجي برطانيه جي اختياريءَ واري پڙواني ۾، ايندڙ ڪيترن ئي سالن تائين ڪنهن به عوامي بغاوت سان ڪو خلل پيدا نه ٿيو. برطانوي تسلط جي خلاف، ٻي حقيقي عوامي بغاوت، خلافت هلچل ئي هئي. انهيءَ اسلامي تحريڪ کي مسٽر گانڌيءَ ڏاڍي هوشياريءَ

www.bhutto.org

سان ڪانگريس جي طرفان قومي آزاديءَ جو مطالبو ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيو. ڪيترن ئي سالن تائين گانڌيءَ جي قابل رهنمائيءَ هيٺ ميدان ڪانگريس جي هٿ ۾ رهيو. نيٺ، آزاديءَ لاءِ جدوجهد ۾ انڊين نئشنل ڪانگريس هر معنيٰ اصطلاحن جي حيثيت حاصل ڪئي. ان ڪان گهٽو پوءِ مسٽر محمد علي جناح، مسلم ليگ جي جهنڊي هيٺ ننڍي کنڊ جي مسلمانن لاءِ خود اختياريءَ جي حق لاءِ هلچل جو آغاز ڪيو. انگريز مسلمانن جي ورهاڱي واري مطالبي جا مخالف هئا. پاڪستان جي حصول واري جدوجهد ۾ مسٽر جناح کي، جيڪو هاڻي قائد اعظم جي نالي سان سڏجڻ لڳو، انگريزن ۽ انڊين نئشنل ڪانگريس جي پيٽي مخالفت سان منهن ڏيڻو پيو. "قوت وجهو ۽ حڪومت ڪريو" جي نسخي وارو پيڙڪي دور، هاڻي جديد بيڙڪيت واري دور لاءِ جاءِ خالي ڪرڻ لڳو، جنهن ڪي "متحد رکو ۽ حڪومت ڪريو" جي نئين نسخي کي آزمائڻ ۽ عمل ۾ آڻڻ جي ضرورت هئي. بدلجندڙ حالات ۾ انهن سان ٺهڪندڙ جديد بيڙڪيت جي تقاضائن کي وڏيڪ وڏين تجارتي منڊين جي استحصال ڪرڻ ۽ ڪميونزم جي حد دخلين جي خلاف بچاءَ لاءِ ننڍي کنڊ جي اتحاد جي ضرورت هئي. هيءُ انديشو محسوس ڪيو پئي ويو ته ننڍي کنڊ کي تقسيم ڪرڻ جو مطلب ٿيندو، "ورهاڱو ڪيو ۽ وڃايو." اهڙيءَ طرح ڪچي مال جي وسيع منڊين تائين پهچ ۾ رڪاوٽون پونديون، ۽ روس جي ننڍي کنڊ ۽ هندي مها ساگر کي پنهنجي قابو ۾ رکڻ جي قديم آرزو جي خلاف انهيءَ خطه جو بچاءُ ڪمزور ٿي پوندو. انهيءَ دليل جي بنياد تي انگريزن پڄاڙيءَ تائين ورهاڱي جي خلاف ڪوشش جاري رکي.

جيڪڏهن انگريز هندستان کي هڪ "متحد" ملڪ جي صورت ۾ ڇڏي وڃن ها، ته اڄ ننڍي کنڊ ۾ چار پنج قومي

www.bhutto.org

مملڪتون موجود هجن ها. ان وقت انگريزن لاءِ انتخاب، هندستان کي هڪ متحد ملڪ جي حيثيت ۾ ڇڏي وڃڻ يا ان کي ٻن ملڪن جي صورت ۾ ورهايل ڇڏي وڃڻ جي درميان نه، بلڪ هندستان کي ٻن قومن جي حيثيت ۾ ورهائي ڇڏڻ يا ان کي ٽڪرا ٽڪرا ٿي گهٽ ۾ گهٽ ڇهن پنجن مملڪتن ۾ ورهائجي وڃڻ لاءِ ڇڏي وڃڻ ۾ هو. پاڪستان جي تخليق، هندستاني قوميت جي نمايان صورت اختيار ڪرڻ جي عمل ۾ مدد ڏني آهي. جيڪڏهن هندستان ۾ پاڪستان جي خلاف نفرت ڦهليل نه هجي ها، ته هندستان لاءِ ان جي مختلف ٻولين ڳالهائيندڙ صوبن کي هڪٻئي کان ڇڄي ڌار ٿيڻ کان روڪڻ انتهائي دشوار ڪم ٿئي ها. هاڻي به صورت اها آهي ته پاڪستان جي خلاف بغض هئڻ جي باوجود هندستان پنهنجي غير معمولي اتحاد کي ڏاڍي مشڪل سان ۽ مس مس قائم رکي سگهيو آهي. اها وڏي اهميت واري ڳالهه آهي، جنهن کي انهن پرڏيهي طاقتن کي ياد رکڻ گهرجي، جيڪي پاڪستان ۽ هندستان جي درميان اثرائتو پرچاءُ آڻڻ لاءِ ڪوشش ڪن ٿيون. "ڪميونسٽ خطري" کي وڌيڪ اثرائتي نموني ۾ منهن ڏيڻ لاءِ هڪ ناقابلِ تقسيم ننڍي کنڊ کي وجود ۾ آڻڻ بدران، ممڪن آهي ته ان جا ٽڪرا هر طرف پکڙجي ڪن عالمي طاقتن جي مقصدن کي برباد ڪري ڇڏين. صاف لفظن ۾ ان جو مطلب هيءُ آهي ته پاڪستان کي جذب ڪرڻ جي ڪوشش، موجوده هندستان جي هيڪڙائيءَ جي انت آڻڻ جو سبب بڻجي سگهي ٿي. اهڙي انتشار مان اهي سڀ تباهڪن نتيجا نڪري سگهن ٿا، جن کان مغرب پاڪستان کي هندستان سان ڪنفيڊريشن بنائڻ تي مجبور ڪرڻ سان بچڻ چاهي ٿو.

اهي ماڻهو جيڪي پاڪستان جي اصلي روح کي نه ٿا سمجهن ۽ جن جو قوميت جو تصور رسمي علائقائي سببن تي

www.bhutto.org

بيٺل آهي، تن انهيءَ جذبي کي سمجهيو ئي ناهي، جنهن پاڪستان جي تحريڪ کي جنم ڏنو. اها تحريڪ، جيڪا دراصل مساوات لاءِ هڪ عظيم جدوجهد هئي، جنهن ۾ مسلمانن وحدت تي آزاديءَ کي ترجيح ڏني، اهڙا ماڻهو پاڪستان جي اقتصادي ۽ دفاعي قوتِ برداشت، بلڪ خود ان جي وجود تي تڪڙ ڪري فتويٰ ڏيڻ جا عادي آهن. اهي هن ملڪ تي دور ڪان نظر وجهندي ۽ ان جي بنيادن جي پوري ڇاڻ نه رکندي هن فيصلي تي پهچي وڃن ٿا ته جيڪڏهن هيءَ هڪ ئي ۽ سچو سارو ننڍو کنڊ رهي ها ته انهن جي عالمي مفادن ۽ مقصدن لاءِ يقينن وڌيڪ فائديمند ثابت ٿئي ها. اهي هن حقيقت کي سمجهڻ ۾ ناڪام رهن ٿا ته پاڪستان جو اهوئي وجود، جيڪو ننڍي کنڊ جي ٻن ڇيڙن تي هڪ ناقابلِ تقسيم قوم جي صورت ۾ ٻنهي طرفن ڏانهن توازن قائم رکيو بيٺو آهي، پارت جي وحدت جو باعث آهي. جيڪڏهن پاڪستان جي متوازن ساهميءَ جي انهن ٻن پڙن مان ڪو هڪ ٻي، هڪ يا ٻئي طرف ڏانهن جهڪي پيو ته هندستان جو توازن پڻ متاثر ٿيڻ کان سواءِ نه رهي سگهندو. اهڙن پرڏيهي مفادن لاءِ، جيڪي ننڍي کنڊ جي ٻن قومن ۾ ورهاڱي کي شڪ و شبهي جي نظرن سان ڏسن ٿا، هيءَ پوئين صورتحال ڪيتريقدر نه وڌيڪ ناپسنديده ثابت ٿيندي؟

پاڪستان جي مسئلن ۽ ان جي داخلي حيثيت جي تفصيلي اندازي ڪرڻ لاءِ، آزاديءَ کان اڳ ۾ ۽ آزاديءَ کان بعد ننڍي کنڊ ۾ رونما ٿيندڙ واقعن جي ارتقا ۽ ٻنهي ملڪن ڏانهن عظيم طاقتن جي رجحان تي پيهر غور ڪرڻ ضروري آهي. ان لاءِ آغاز جو مناسب نقطو ننڍي کنڊ ڏانهن عظيم طاقتن جو اهو رويو آهي، جيڪو انهن ان وقت اختيار ڪيو هو، جڏهن هندستان ۽ پاڪستان آزاديءَ جي چانئٺ تي اچي پهتا هئا.

www.bhutto.org

جرمنيءَ کي اڪيئي تباهه و برباد ڪيو ويو هو ۽ فرانس پنهنجي شڪست جي بي آبروئي ۽ بيعزتيءَ ڪري فوري طور پنهنجي اڳوڻي عالمي اهميت ٻيهر حاصل ڪرڻ جي حيثيت ۾ نہ هئي. هن اتحادي طاقتن جي امداد سان ڏکڻ - اوڀر ايشيا ۽ آفريڪا ۾ پنهنجين بيئڪن تي وري قبضو ڪرڻ چاهيو. چين، جپان جي هٿان بري طرح چيٿجي چڪو هو، ان هوندي بہ چيانگ ڪائي شيڪ هندستان جي آزاديءَ ۾ دلچسپي ورتي هئي. پر برطانيہ هن کي بري طرح سان ٺڪرائي ڇڏيو، چاڪاڻ تہ انگريزن هن جي ڪوشش کي سندن سلطنت جي معاملن ۾ اجائي دخل اندازي تي سمجهيو. جنرلسمو ۽ سندس بيگم هندستان جو دؤرو ڪيو ۽ هندستاني اڳواڻن سان ڳالهيون ڪيون، جنهن کان پوءِ مسٽر نهروءَ 12 فيبروري 1942ع تي قديم هندستاني ۽ چيني تهذيبن جي قريبي ناتن ۽ واسطن جو ذڪر ڪيو ۽ هڪ وڏي وفاق جو خاڪو پيش ڪيو، جنهن ۾ هندستان، چين، ايران ۽ آسپاس جا ڪجهہ ٻيا ننڍا ملڪ شامل ڪيا ويا، جنهن جو مقصد انهن ملڪن جي آزاديءَ کي قائم رکڻ ۽ عالمي امن جي قيام ۾ مدد ڏيڻ هو. مسٽر چرچل، جنرلسمو، چيانگ ڪائي شيڪ ۽ ماڊام چيانگ ڪائي شيڪ جي هندستان جي دؤري جو ذڪر هيٺين لفظن ۾ ڪيو:

”هنن جي دوره جو مقصد جپان جي خلاف هندستان جي راءِ عامہ کي سازگار بنائڻ هو، ۽ جپان جي شڪست جي اهميت تي، دنيا لاءِ عام طرح هندستان ۽ چين لاءِ خاص طرح زور ڏيڻ هو. هندستان جي پارٽي اڳواڻن انهيءَ موقعي کي جنرلسمو جي ذريعي برطانوي حڪومت تي دٻاءُ وجهڻ لاءِ استعمال ڪيو تہ اها ڪانگريس جي مطالبن اڳيان جهڪي وڃي.

www.bhutto.org

”جنگي ڪابينه، شهنشاهه معظم جي حڪومت جي نمائندن ۽ ميشرس گانڌي ۽ نهرو(1) جي درميان هڪ پرڏيهي ملڪ جي سربراه جي، هڪ طرح جي غيرجانبدار ثالث طور مداخلت ڪرڻ جي ڪوشش سان اتفاق ڪري نه ٿي سگهي.“

مسٽر چرچل، جنرلسمو کي هن ڳالهه تي آماده ڪيو ته ”هو اهڙي وقت ۾ جڏهن اتحاد جي بيحد ضرورت هئي، انهيءَ مسئلي تي زور نه ڏئي.“

سوويت يونين جنگ مان هڪ فتحمند عظيم طاقت جي حيثيت ۾ اڀري هئي، پر ان جو نئين ڪنڊ سان عملي طور ڪوبه رابطو ڪونه هو ۽ اتان جي سياسي صورتحال متعلق ان جي ڄاڻ اڻپوري هئي. ان کان علاوه، ان جي وڌيڪ دلچسپي مشرقي يورپ ۽ جرمنيءَ جي مستقبل سان وابسته هئي. ان کي ايشيا ۾ جيڪا دلچسپي هئي، ته اها ايران جي اترين حصن، جپان جي علائقن ۽ چيني ڪميونسٽ پارٽيءَ ۽ ڪومنٽانگ جي درميان اقتدار جي داخلي ڪشمڪش ۾ قائل چين تائين محدود هئي. هن جي معنيٰ اها ناهي ته سوويت يونين کي هندستان ۾ ڪابه دلچسپي ڪانه هئي، بلڪ کي پيا معاملا اهڙا هئا، جيڪي پهرين توجه جا طلبگار هئا. پهرين ضروري ڳالهه اها هئي ته سرد جنگ جي آزمائش جو مقابلو ڪيو وڃي، جنهن جو مرڪزي نقطو يورپ هو. برطانيه جنگ برابر کٽي هئي، پر ان ۾ هن جي طاقت گهٽي گهٽجي وئي هئي. ڪجهه عرصي لاءِ ان مغرب جي ترجمان جي حيثيت اختيار ڪري رکي، جيڪا طاقت جي حقائق بدران محض تاريخي حقائق جي بنياد تي هئي. جنگ جي خاتمي کان گهٽو اڳي اها حقيقت ظاهر ٿي وئي هئي ته هن کان پوءِ آمريڪا مغرب جي قيادت جي

(1)”دي سيڪنڊ ورلڊ وار“ 1951، جلد-4، ص-183.

www.bhutto.org

ذميداري سنڀاليندي ۽ برطانيه پٺتي رهجي ويندو. پهرين مهاڀاري لڙائيءَ کان ٻه اڳي سن 1913ع ۾، برطانيه ۾ رهندڙ آمريڪي سفير مسٽر والٽر ايڇ، پيج صدر ولسن کي لکيو هو: ”دنيا جو مستقبل اسان جو آهي ... هي انگريز پنهنجو سرمايو خرچ ڪري رهيا آهن ... هاڻي سوال آهي ته اسان دنيا جي قيادت جي سلسلي ۾ ڇا ڪنداسون جڏهن اها اڄهوڪي اڄهو واضح طور اسان جي هٿن ۾ اچڻ واري آهي؟ ۽ اسين انگريزن کي جمهوريت جي انتهائي بلند فائدن لاءِ ڪهڙيءَ طرح استعمال ڪري سگهنداسون؟“ (1) سن 1920ع ۾ هڪ آمريڪي ليکڪ، لڊويل ڊيني پنهنجي ڪتاب ”آمريڪا ڪانگرس برٽن“ (آمريڪا برطانيه کي فتح ڪري ٿو) ۾ هن نتيجي تي پهتو: ”اسين هڪ وقت تي برطانيه جي بيڙڪ هئاسون، هاڻي گهڻو وقت نه گذرندو ته اهو اسان جي بيڙڪ هوندو. ناليءَ ۾ نه، بلڪ درحقيقت، مشينن برطانيه کي دنيا جي مٿان طاقت عطا ڪئي هئي. هاڻي اڳي کان بهتر مشينون آمريڪا کي دنيا ۽ برطانيه جي مٿان طاقت ڏيئي رهيون آهن ... برطانيه کي آمريڪا جي خلاف هاڻي ڪهڙي طاقت آهي؟ يا سڄي دنيا جي حيثيت ئي ڪهڙي آهي؟“

ٻي مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ، آمريڪا جي بالادستي ۽ فوقيت ۾ ڪنهن کي به ڪو شڪ ته نه پئي سگهيو. بهرحال، ڪجهه سالن تائين آمريڪا صلاح و مشوري ۽ سفارتي پيشقدمي لاءِ برطانيه جو سهارو وٺندي رهي ۽ ڪجهه مدت تائين برطانيه آمريڪا لاءِ اهو ڪردار ادا ڪيو، جيڪو ڪنهن زماني ۾ يونان، روم لاءِ ادا ڪيو هو. انهيءَ تبديليءَ واري دور ۾ برطانيه هندستان ۾ پنهنجي سلطنت

---

(1) برٽن. جي. هينڊرڪ، دي لائيف اينڊ ليٽرس آف والٽر. ايڇ. پيج 1923 ج-1، ص-144.

www.bhutto.org

جو وهي ڪاتو بند ڪري رهيو هو. آمريڪا جو هندستان جي صورتحال سان ڪو واضح ۽ سنئون سڌو تعلق ڪو نہ هو. اها ان جي باري ۾ معلومات ۽ مشوري لاءِ گهڻي ڀاڱي برطانيہ تي آسرو رکندي آئي. اها حقيقت آهي تہ آمريڪا هندستان کي آزاد ڏسڻ جي خواهشمند هئي ۽ ڪن موقعن تي تہ، هندستان جي آزاديءَ جو جلد اعلان ڪرڻ جي مطالبن سان برطانيہ کي چيڙائي بہ ڇڏيندي هئي. اهو چوڻ درست ڪو نہ ٿيندو تہ آمريڪا ورهاڱي جي مخالف هئي، پر اهو يقيناً چئي سگهبو تہ آمريڪا متحده هندستان کي ترجيح ڏيئي رهي هئي ۽ انڪري ان جي ڪانگريس جي متحده هندستان جي مطالبي سان همدردي هئي. آمريڪا، خطرن جي انهن برطانوي تخمينن سان بہ متفق هئي، جيڪي ان ورهايل هندستان جي ڪري مغرب جي مفادن کي لاحق ٿيڻ بابت لڳايا هئا. پر آمريڪا هندستان جي سياسي صورتحال جي تفصيلن ۽ باريڪين کان ايتري واقف ڪانہ هئي، جو اها ورهاڱي بابت ڪو بہ واضح موقف اختيار ڪري سگهي. ان جي باوجود، آمريڪا انهيءَ ملڪ جي سياسي ۽ جاگرافيائي اهميت کان خوب واقف هئي، ۽ اها چين ۽ هندستان کي مغرب جي ٻن مضبوط قلعن جي حيثيت ۾ ترقي ڪندي ڏسڻ جي توقع بہ رکي رهي هئي.

1940ع واري ڏهاڪي وارن اوائلي ۽ درمياني سالن جي دوران ۾ انڊين نئشنل ڪانگريس جي اڳواڻن کي ڪيئي تجويزون پيش ڪيون ويئون ۽ نيٺ سن 1941ع جي 21- جولاءِ تي اعلان ڪيو ويو تہ آمريڪا ۽ هندستان جي درميان نمائندن جو تبادلو ڪيو ويندو. ڊسمبر سن 1941ع ۾ جڏهن مسٽر چرچل واشنگٽن ويو، تڏهن مسٽر روزويلٽ هن سان هندستاني مسئلي تي ڳالهيون ڪيون. ان کان پوءِ سن 1942ع جي فيبروري مهيني جي آخر ۾، صدر

www.bhutto.org

روزويلٽ، ائورل هئريمن کي هدايتون موڪليون ته هو برطانيه سرڪار ۽ هندستاني سياسي اڳواڻن جي درميان ڪنهن ٺاهه تي پهچڻ جي امڪانن بابت مسٽر چرچل جو رايو معلوم ڪري. مسٽر هئريمن جي ملاقات جي جواب ۾ مسٽر چرچل 4- مارچ سنه 1942ع تي صدر روزويلٽ کي لکيو:

”اسين هن باري ۾ سنجيدگيءَ سان غور ڪري رهيا آهيون ته جنگ کان پوءِ ڊومينين اسٽيٽس جو اعلان، جنهن ۾ جيڪڏهن اهڙي خواهش ڪئي وڃي ته علحدگي جو حق به شامل ڪيو وڃي، هن نازڪ موقعي تي ڪيو وڃي، اسان کي ڪنهن به طرح سان مسلمانن سان ناتا ٽوڙڻ نه گهرجن، جن جو تعداد ڏهه ڪروڙ ٿيندو ۽ اهي ئي اسان جي فوج جي انهن اهم عناصر کي موجود ڪري ڏين ٿا، جن تي هلندڙ جنگ ۾ اسان کي پروسو ڪرڻو آهي. اسان کي سوا ٽن ڪان چئن ڪروڙ اڇوتن جي طرف پڻ پنهنجن فرض جو خيال رکڻو آهي، ۽ هندستان جي رياستن سان پنهنجن عهد نامن جو پڻ- اٽڪل اٺن ڪروڙن جي آبادي آهي- ظاهر آهي ته اسين هندستان کي حملي ٿيڻ جي موقعي تي بد نظميءَ جو شڪار بنائڻ نه ٿا چاهيون.“ (1)

بعد ۾ ڏکڻ اوڀر ايشيا ۾ جپان جي تيز رفتار پيشقدميءَ صدر روزويلٽ کي مسٽر چرچل تي هندستان جي آزاديءَ لاءِ زياده زور ڏيڻ تي آماده ڪيو. مسٽر چرچل آمريڪا جي دٻاءَ جو ذڪر هنن لفظن ۾ ڪيو آهي:

”جپان جي الهندي طرف واڌاري سان آمريڪا هندستان جي معاملن ۾ وڌندڙ دلچسپيءَ جو سڌيءَ طرح سان اظهار ڪرڻ شروع ڪيو آهي. مهاڀاري لڙائيءَ جي جنگي حڪمت سان گڏ آمريڪين جو ڪين اهڙن سياسي مسئلن سان پڻ

---

(1) چرچل - اڳ ۾ ذڪر ڪيل ڪتاب، ص- 185.

www.bhutto.org

واسطو پئجي رهيو هو، جن جي باري ۾ انهن جا رايا مضبوط پر تجربو ٿورو هو. هاڻي جڏهن ته جپاني هندستان جي سرحدن جي طرف وڌي رهيا هئا، آمريڪا جي حڪومت هندستان جي معاملن ۾ پنهنجن خيالن جو اظهار ۽ مشورن ڏيڻ جو سلسلو شروع ڪري ڇڏيو." (1)

11- مارچ سن 1942ع تي صدر روزويلٽ هندستان جي سوال تي مسٽر چرچل ڏانهن پنهنجا خيالات موڪلي ڏنا. هن آمريڪي حڪومت جي ابتدائي بنيادن جو مثال ڏيندي راءِ ڏني ته:

"هندستان ۾ هڪ اهڙي عارضي حڪومت قائم ڪئي وڃي، جنهن جي سربراهي هڪ ننڍي نمائنده جماعت ڪندي هجي، جيڪا مختلف ذاتين، ڌنڌن، مذهبن ۽ علائقن تي مشتمل هجي ۽ انهيءَ جماعت کي ڊومينين جي عارضي حڪومت تسليم ڪيو وڃي. صدر روزويلٽ جي تجويز جو مرڪزي خيال اهو هو ته ان کي هڪ اهڙي اداري قائم ڪرڻ جو فرض سونپيو وڃي، جيڪو سڄي ملڪ لاءِ وڌيڪ مستقل حڪومت جي باري ۾ غور و فڪر ڪري"(2).

هندستان ۾ ڪرپس مشن جي اچڻ جي موقعي تي صدر روزويلٽ جي هندستان ۾ خصوصي نمائندي ڪرنل لوئي جانسن جنهن جو مشن جي غور و خوض سان قريبي رابطو قائم ڪيل هو، 22- اپريل تي هڪ اخباري ملاقات ۾، پين ڳالهين کان علاوه هيئن چيو:

"حملي آور کي پٺتي ڌڪي ڪڍڻ سان ئي هندستان دنيا جي وڏين حڪومتن جي درميان پنهنجو مقام پيدا ڪرڻ جي اميد رکي سگهي ٿو. اسين، آمريڪا ۾ هندستان ۽ چين جي صورتحال جو گهري دلچسپيءَ سان مطالعو ڪري رهيا

---

(1) چرچل – اڳ ۾ ذڪر ڪيل ڪتاب، ص- 185.
(2) ايضاً ص- 189.

www.bhutto.org

آهيون، چاڪاڻ ته اسين محسوس ڪريون ٿا ته ايشيا جي تقدير هندستانين ۽ چينن جي هٿن ۾ آهي. انهن ٻن عظيم ايشيائي ملڪن جي آزاديءَ جي راهه ۾ باهمي اتحاد ڪي بجا طور گذريل ڏهن صدين جو سڀني کان وڏو سياسي واقعو چئي سگهجي ٿو(1)."

انهيءَ دؤر ۾ صدر روزويلٽ انڊين نئشنل ڪانگريس سان سڌي رابطي قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ هن مسٽر نهروءَ کي واشنگٽن جي دوره ڪرڻ جي دعوت موڪلي، پر ڪانگريسي اڳواڻ ڪرپس مشن جي طرف کان سندن سڀ جا سڀ مطالبا تسليم نه ٿيڻ جي ڪري ايتريقدر ته غصي ۾ هئا، جو مسٽر نهروءَ واشنگٽن وڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. 26-اپريل سن 1942ع تي مسٽر گانڌيءَ هڪ وڏي بصيرت واري ڳالهه چئي:

"جيڪڏهن انگريزن کي هندستان کي پنهنجي قسمت تي ڇڏي وڃڻو پيو، جيئن انهن کي سينگاپور ڇڏڻي پيئي، ته اهنسا جي اصول واري هندستان کي ڪوئي نقصان نه پهچندو. گهڻو ڪري جپاني هندستان کي سندس قسمت تي ڇڏي ڏيندا. آمريڪي فوجن کي انگريزن سان گڏ هليو وڃڻ گهرجي. اسان کي معلوم آهي ته آمريڪي امداد جي معنيٰ ڇا آهي. اُپٽي هليٰ ان جي معنيٰ، جيڪڏهن آمريڪي راڄ نه، ته آمريڪي اثر ٿيندو، جنهن سان برطانوي اثر به گڏ هوندو(2)."

وري، 17-مئي تي مسٽر گانڌيءَ لکيو ته "آمريڪا جنگ ۾ ڦاسڻ کان بچي سگهي ها، ۽ هاڻي پڻ اها ائين ڪري سگهي ٿي، بشرطيڪ اها ڀاڻ کي انهيءَ نشي کان

(1) "ڪيسنگس ڪانٽيمپوررِي آرڪائيوز" ج-44، -1940ع-43. ص 5299.

(2) آر. ڪوپلنڊ. "انڊين پالٽڪس" 1943ع ص 290.

www.bhutto.org

آجو ڪري، جيڪو مٿس سندس بي انتها دولت چاڙهي رکيو آهي"(1). هڪ هفتو پوءِ هن اعلان ڪيو، "هندستان کي خدا جي هٿن ۾ ڇڏيو، يعني جديد گفتگوءَ جي انداز ۾ ان جو مطلب ڪيس طوائف الملوڪي جي حوالي ڪري وڃڻ هو، ۽ اها طوائف الملوڪي ڪجهه مدت لاءِ خانه جنگي يا بنان روڪ ٽوڪ جي لڳندڙ ڌاڙن جي صورت اختيار ڪندي. انهن واقعن وچان، انهيءَ غير حقيقي هندستان جي جاءِ تي هڪ حقيقي هندستان اڀري نروار ٿيندو."

هتي هن ڳالهه جو به ذڪر ڪرڻ گهرجي ته ڪيئي ماڻهو اڃا تائين هن ڳالهه تي يقين رکن ٿا ته جڏهن هڪ ڀيرو هندستان جي ورهاڱي جو مطالبو تسليم ڪيو ويو هو ته اهو بهتر ٿئي ها، جيڪڏهن ملڪ تقسيم ڪيو وڃي ها ۽ انهن نگران غير ملڪي عناصر کي هٽائي ڇڏجي ها، جيڪي اڃا حالات ۾ ملڪي انتظاميه، هٿياربند فوجن، پوليس ۽ عدليه ۾ رهجي ويا هئا. انهن پرڏيهي عناصر کي هٽائڻ جي نتيجي ۾ شايد وڌيڪ رتوڇاڻ ٿئي ها. پر ان مان هندستان ۽ پاڪستان جي درميان وڌيڪ صاف ۽ زياده قدرتي سرحدي ليڪ ظاهر ٿي بيهي ها. ان جي ڪري پاڪستان جي ماڻهن جون دليون بي انصافيءَ وارين سرحدن جي فيصلن ۽ فتوائن سبب نه سڙن ها ۽ نه کين اهو فريب برداشت ڪرڻو پوي ها، جيڪو الحاق جي هڪ دستاويز جي ذريعي هڪ اهڙي سربراه مملڪت جي ذريعي جموں ۽ ڪشمير جي ماڻهن سان ڪيو ويو، جيڪو غير ملڪي هو ۽ جنهن سيني مسئلن جو جائزو پنهنجي ملڪ جي مفاد جي نقطه نظر کان ورتو.

ڊسمبر 1946ع ۾ لنڊن ۾ انڊين نيشنل ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي ملاقاتن جي موقعي تي، آمريڪا جي پرڏيهي معاملن جي قائم مقام سيڪريٽري مسٽر ڊين انچيسن لکيو:

(1) آر. ڪوپلنڊ. "انڊين پالٽڪس" 1943، ص. 290.

”سون کي يقين آهي تہ جيڪڏهن هندستاني ليڊرن انهيءَ عالي ظرفيءَ جو مظاهرو ڪيو، جنهن جو هيءَ موقعو تقاضا ڪري ٿو تہ اهي برطانوي ڪئبينيٽ مشن جي طرفان گڏ ريل بهار واري موسم ۾ پيش ڪيل دستوري مسودي ۾ ڏنل انهن صاف ۽ واضح دفعات جي بنياد تي ترقيءَ جي ميدان ۾ گڏجي اڳتي وڌي سگهن ٿا، جن ۾ اهو چيو ويو آهي تہ هڪ هندستاني وفاقي يونين قائم ڪئي وڃي، جنهن ۾ آباديءَ جي سڀني عناصر لاءِ سندن جائز سياسي ۽ اقتصادي امنگن جي حصول لاءِ ڪافي گنجائش هجي.“ (1)

هندستان ۽ پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان ڪجهہ مهينا اڳ ”ٽرومين نظريي“ جو اعلان ڪيو ويو، جنهن کان پوءِ 21 جون 1947ع تي ’مارشل پلان‘ ظاهر ڪيو ويو، جنهن جو مقصد مغربي يورپ جي قومن کي سوويت يونين جي خطري جي خلاف سهارو ڏيڻ هو. آمريڪي پرڏيهي پاليسيءَ جو هيءُ وڏو مقصد، تہ ڪميونزم جي واڌ جي روڪٿام ڪئي وڃي، هاڻي هڪ صاف ۽ واضح صورت اختيار ڪري ويٺو هو. ٽرومين جو اصول يونان ۽ ترڪيءَ کي سوويت يونين جي دخل اندازي ۽ داخلي ڪميونسٽ تخريب ڪاريءَ جي خلاف مدد ڏيڻ لاءِ ترتيب ڏنو ويو هو. مارشل پلان کي مغربي يورپ ۾ ڪميونزم کي روڪڻ لاءِ تخليق ڪيو ويو هو ۽ سن 1949ع ۾ اتر ائٽلانٽڪ ٺاهہ جي تنظيم (ناٽو) سوويت يونين جي فوجي خطرن کان اولهہ يورپ کي مستحڪم ۽ مضبوط ڪرڻ لاءِ قائم ڪئي وئي. سوويت يونين جي خلاف سخت ۽ شديد صف آرائيءَ جي انهيءَ دور ۾ مسٽر رچرڊ. پي. اسٽيبنس لکيو: ”ننڍي کنڊ جي ٻن باهمي مخالف قومن جي درميان

---

(1) ”انڊين انئيوئل رجسٽر“ 1946، ج-2، ص-88.

www.bhutto.org

ڪيل ورهاڱي ان جي اقتصادي ۽ سياسي - فوجي وحدت کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري رکيو ۽ ان جي مختلف حصن تي حڪومت ڪرڻ جي ڪم کي گهڻو وڌيڪ مشڪل بڻائي ڇڏيو."

هڪ يا ٻن ليکڪن جا خيال، چاهي اهي ڪيترا يقدر به مشهور و معروف ڇو نه هجن، ڪنهن حڪومت جي پاليسي مرتب ڪري نه ٿا سگهن، پر جيڪا ڳالهه ڪنهن ترديد جي خوف کان سواءِ چئي سگهجي ٿي، سا اها آهي ته مغربي ملڪن جا مفاد هڪ گڏيل هندستان جي تقاضا ڪري رهيا هئا، ته جيئن سوويت يونين جو زياده مؤثر انداز ۾ مقابلو ڪري سگهجي ۽ اقتصادي استحصال لاءِ وڌيڪ وسيع منڊيون هٿ ۾ رکي سگهجن. بهرحال، غير ملڪي ڪارستانين جي باوجود، مسلمانن جو خود اراديت جي حق لاءِ مطالبو اهڙو ناقابل مزاحمت بڻجي چڪو هو، جو نه برطانيه ۽ نه انڊين نيشنل ڪانگريس انهيءَ پاڪستان جي قيام کي روڪي سگهي، جيڪو خودازاديءَ جي حق جو سراسر مجسمو آهي.

جنهن وقت هندستان ۽ پاڪستان آزاد ٿيا، تنهن وقت پراڻي برطانوي سلطنت ٽٽي، ٽڪرا ٽڪرا ٿي رهي هئي، پراڻي بيٺڪي نظام جي جاءِ، جيڪو سڌي علائقائي تسلط تي قائم هو، هاڻي اقتصادي ۽ مالي قبضي رکڻ جو طريقو والاري رهيو هو، جنهن سان گڏ هر ڪنڊ ۾ وڏي تعداد ۾ فوجي، سامونڊي ۽ هوائي اڏن جا انتظام، ۽ تمام وڏي پيماني تي اسلح سازي ۽ فوجي معاهدن جا سلسلا شامل هئا. اهو عالمي طاقتن جي قيادت جو آغاز هو. هندستان ۽ پاڪستان جي نين مملڪتن جو پهريون پيرو وڏين طاقتن جي اڻ سڃاتل جوڙجڪ ۾ آمريڪا سان واسطو پيو. انهن ٻنهي ۾ آمريڪا جي ايشيائي پاليسيءَ جو وڏو مقصد اهو هو ته اها ايشيا ۾ پنهنجن مفادن کي اڳتي وڌائڻ لاءِ چين ۽ هندستان جي شرڪت حاصل ڪري. آزاديءَ کان هڪدم پوءِ صدر

www.bhutto.org

ڏروسين وڏي گرمجوشيءَ سان نهروءَ کي آمريڪا جي دوري ڪرڻ جي دعوت ڏني ۽ جڏهن پنڊت نهرو اوڏانهن ويو، ته هن جي نهايت شاندار نموني سان آجيان ڪئي ويئي. هن جي انهيءَ دوري جي دوران، ۽ ان کان پوءِ به، آمريڪي انتظاميه ڏاڍي ڪوشش ڪندي رهي ته، هندستان سان هڪ خاص تعلق قائم ڪيو وڃي. جڏهن سن 1949ع ۾ هندستان دولت مشترڪ ۾ رهڻ جو فيصلو ڪيو ته "نيويارڪ ٽائيمس" انهيءَ فيصلي جو خيرمقدم ڪندي لکيو: "هيءُ فيصلو نه فقط دولت مشترڪ جي ترقيءَ لاءِ، بلڪ ڪميونسٽن جي فتوحات جي روڪٿام ڪرڻ، ۽ ائٽلانٽڪ بلاڪ کان هڪ وڏيڪ وسيع دفاعي نظام لاءِ رستو هموار ڪرڻ واسطي پڻ هڪ تاريخي فيصلو آهي"(1). انهيءَ سال جي سرءُ واري موسم ۾ جڏهن وزيراعظم نهروءَ آمريڪا جي ڪانگريس کي چيو ته هندستان آزادي ۽ انصاف جي جنگ ۾ غيرجانبدار نه رهندو ته "نيويارڪ ٽائيمس" پسنديدگيءَ جي انداز ۾ لکيو ته "ايشيا ۾ جمهوريت جي صف بنديءَ لاءِ واشنگٽن پنهنجون اميدون هندستان تي، جيڪا ايشيا جي ٻي سڀني کان وڏي قوم آهي، ۽ انهيءَ ماڻهوءَ تي مرڪوز ڪيون آهن، جيڪو هندستان جي پاليسي طئي ڪري ٿو- يعني وزيراعظم جواهرلال نهرو"(2). آگسٽ 1950ع ۾ انهيءَ ئي اخبار وري لکيو ته "نهرو چوڻ ته جمهوريت جي پڙ ۾ مائوزي تنگ جي مقابلي ۾ وزن رکي ٿو. ايشيا جي طرفداريءَ جي جدوجهد ۾ پنڊت نهروءَ جو حليف ٿيڻ، اسان جي لاءِ فوج جي ڪيترين ئي ڊويزنن جي برابر آهي" (3).

(1) ڪي. پي. ڪارونڪرن "انڊيا اِن ورلڊ افيئرس فيبروري 1950- ڊسمبر 1953"، 1958 — ص - 238.
(2) ايضاً.
(3) ايضاً.

www.bhutto.org

چين ڪي، جيڪو آمريڪا جي ايشيائي پاليسيءَ جو پيو ٿنڀ هو، ڪميونسٽ انقلاب پهرين آڪٽوبر سن 1949ع تي ان وقت هٿائي چڏيو، جڏهن مائوزي تنگ فتح حاصل ڪئي. انهيءَ واقعي جو هندستان تي زوردار اثر ٿيو، جيڪو چين ۾ آيل تبديلين جي نتيجي ۾ عالمي سياست ۾ جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ خود مختاريءَ وارو ڪردار ادا ڪرڻ لڳو. هندستان، چين، سوويت يونين ۽ آمريڪا جي درميان هڪ متوازن پاليسي قائم ڪرڻ جي ڪوشش ۾ لڳي ويو، پر آمريڪا انهيءَ جي هيءَ تشريح ڪئي ته اها سندس مفادن جي خلاف، چين ۽ سوويت يونين جي عالمي مقصدن جي فائدي ۾ آهي. 17- آڪٽوبر سن 1949ع تي وزيراعظم نهروءَ اعلان ڪيو ته:

”هيءَ ڳالهه اٽل هئي ته هو (هندستان) پنهنجي پرڏيهي پاليسيءَ تي روشن خيال ذاتي مفاد جي روشنيءَ ۾ غور و فڪر ڪري، پر هن ساڳئي وقت تي انهيءَ پاليسيءَ تي پنهنجو هڪ اعليٰ نظرياتي رنگ به چاڙهيو آهي. اهڙيءَ طرح هن پنهنجن اوچن آدرشن کي قومي مفاد سان ملائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. انهيءَ پاليسيءَ جا مکيه مقصد هي آهن ته امن جي جستجو، ڪنهن وڏي طاقت يا طاقتن جي گروهه سان گڏجي بيهڻ سان نه، پر هرهڪ اختلافي يا تڪراري مسئلي تي آزادانه غور و فڪر ۽ ڪوشش سان، ڪئي وڃي“ (1).

جيتوڻيڪ ڇهين ڏهاڪي جي وچ ڌاري، هيءَ ڳالهه خاصي حد تائين واضح ٿي چڪي هئي ته هندستان خود مختار ۽ غيرجانبداريءَ واري پرڏيهي پاليسيءَ تي هلڻ جو پختو ارادو ڪري چڪو آهي، ان جي باوجود آمريڪا بار بار جي مايوسين هوندي به هندستان ۾ پنهنجو اثر و رسوخ وڌائڻ جي ڪوشش ۾ برابر مصروف رهندي آئي. ڊسمبر سن 1950ع ۾،

(1) ڪارونڪرن، اڳي بيان ڪيل عنوان، ص- 39-238.

www.bhutto.org

آمريڪا هندستان سان هڪ چار-نڪاتي ٺاهه تي صحيحون ڪيون ۽ آڪٽوبر سن 1951ع ۾ مسٽر چيسٽر بائولس کي انهيءَ ملڪ ڏانهن موڪليو ويو ته اهو ان جي حالتن جو اڀياس ڪري ۽ ان جي ڀرين پنج ساله رٿا ۾ فراخدلانه امداد جي آڇ ڪري. سن 1951ع ۾ هندستان ۽ آمريڪا جي وچ ۾ هڪ باهمي دفاعي امداد جي ٺاهه تي صحيحون ڪيون ويئون، جنهن هندستان کي انهيءَ قابل بنايو ته هو آمريڪا کان فوجي امداد جي بدلي ۾ حليف ملڪن تي عائد ٿيندڙ ذميداريون قبول ڪرڻ کان سواءِ ئي انهيءَ قسم جي ڪجهه امداد حاصل ڪري سگهي. سن 1952ع جي شروعات ۾ ٻنهي ملڪن جي درميان 25 ڪروڙ ڊالرن جي هڪ ”انڊو-آمريڪن ٽيڪنيڪل فنڊ“ قائم ڪرڻ جي ٺاهه تي دستخط ٿيا، جنهن جي تحت پنجن سالن لاءِ وڏيڪ رقمون به مهيا ٿي پئي سگهيون.

آمريڪا جي انهن هڪ-طرفه نازبردارين جو فائدو وٺندي هندستان پنهنجي آزادانه ۽ غيرجانبدارانه پرڏيهي پاليسيءَ تي سختيءَ سان قائم رهندو آيو. جپان جي امن ٺاهه جي سوال تي هندستان جي حڪومت آمريڪا ڏانهن هڪ يادداشت موڪلي، جنهن ۾ اُن انهيءَ امن معاهده جي تائيد ڪرڻ کان پنهنجي مجبوري ظاهر ڪئي. 26- آگسٽ سن 1951ع تي، انهيءَ يادداشت جي جواب ۾، آمريڪا هن ڳالهه تي افسوس جو اظهار ڪيو ته هندستان انهيءَ ٺاهه ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ تيار ڪونه هو ۽ ان کي هن ڳالهه تي ڏک هو ته هندستان جپان سان هڪ جدا ٺاهه ڪرڻ جو فيصلو ڪري چڪو هو. فيبروري سن 1953ع ۾، جڏهن صدر آئزنهاور فارموسا جي غيرجانبداري ختم ڪرڻ جي آمريڪي پاليسيءَ جو اعلان ڪيو، تڏهن صدر راجندرا پرشاد ان تي نڪته چيني ڪئي ۽ مسٽر نهروءَ ان کي قابض ملڪن جي ”فوجي ذهنيت“ قرار ڏيندي خوب ننديو.

www.bhutto.org

انهيءَ وقت ڌاري، آمريڪا طرفان انهن ملڪن تي جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ اثر وڌو ٿي ويو، جن کي انهيءَ وقت جي اصطلاح ۾ ”دفاعي گهيري“ وارن ملڪن جو نالو ڏنو ٿي ويو. خاص طور ڪوريا جي جنگ کان پوءِ ڏکڻ اوڀر ايشيا جي آمريڪي پاليسيءَ تي هڪ طرف نه صدارتي اصول ڪار تي مبني عالمي تصور ۽ ”حد اندر رکڻ“ (ڪنٽينمينٽ) جي پاليسي ڪارفرما هئي، ته ٻئي طرف ”دفاعي گهيري“ وارو تصور اثرانداز هو، جنهن جي تحت جپان خاص طور تي آمريڪا جي پئسفڪ پاليسي جي مرڪزي سروڪار جي حيثيت سان ابريو. چين جي هٿان مان نڪري وڃڻ کان پوءِ، آمريڪا کي ڏکڻ اوڀر ايشيا ۾ پنهنجي پاليسيءَ جي اصلوڪي تصور کي، جنهن ۾ چين ۽ هندستان انهيءَ پاليسيءَ جا ۾ اهم ٿنڀ سمجهيا ويندا هئا، نئين سر ترتيب ڏيڻو پيو ۽ انهيءَ نئين تصور ۾، چين جي جاءِ جپان والاري.

بهرحال، پنڊت نهروءَ هندستان کي تابعداريءَ جي انهيءَ پوزيشن ۾ وجهڻ جي هر ڪوشش جو جوانمرديءَ سان مقابلو ڪيو، جنهن انهيءَ دور جي گهڻن ئي مشهور ۽ معروف همعصر آمريڪي سياستدانن کي ڏک ڏنو. مثلاً رچرڊ. پي. اسٽيپنس لکيو ته:

”هندستاني حڪومت طرفان ڏور اوڀر جي بحرن جي باري ۾ هن ملڪ جي تعبير قبول ڪرڻ کان جيڪو انڪار ڪيو ويو، ۽ اسان جي ڪميونسٽ چين جي خلاف حفاظتي پيش بندين جي جيڪا تائيد نه ڪئي وئي، تنهن کان واشنگٽن ۾ ڪافي چڙ پيدا ٿي ۽ في الحال ايشيا جي سربراه غير ڪميونسٽ حڪومت سان گڏجي مربوط ڪارروائيءَ جي امڪان کي ناس ڪري ڇڏيو. هندستان جي پاليسيءَ ۾ مغرب جي طرف کان بدگماني تڪليف ده صفائي سان جهلڪي رهي

www.bhutto.org

آهي، جنهن ۾ گهڻو زور ايشيا جي نئين سر وجود ۾ آيل قومن جي حقن تي آهي.(1)

28- آگسٽ سن 1951ع تي، ”نيويارڪ ٽائيمس“ پنهنجي اداريه ۾ ”گر ٿيل اڳواڻ“ جي سري هيٺ لکيو:

”جواهرلال نهرو ڏاڍي تيزيءَ سان جنگ کان پوءِ واري دور جي وڏين مايوسين مان هڪ بڻجي رهيو آهي...... (ڪجهه سال اڳ تائين) مغربي ملڪن لاءِ هو هڪ آزاد، جمهوري ۽ ڪميونزم جي خلاف ايشيا جو هڪ منطقي حامي نظر اچي رهيو هو، ۽ هو جنهن هندستان جي رهنمائي ڪري رهيو هو. سو ظاهر طور ايشيا جي اڳوانيءَ جو اميد وار هو......ايشيا جي رهنمائي جي انهيءَ حيثيت کي سنڀالڻ بدران نهروءَ پنهنجين ذميدارين کان ڪناره ڪشي اختيار ڪري هندستان جي لاتعلقيءَ جو اعلان ڪيو ۽ ان کي هڪ آزاد ”ٽين طاقت“ جي شڪل ۾ قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، جنهن جي نتيجي ۾ هو اسان جي دور جي ٻن فيصلہ ڪُن تحريڪن - يعني ڪميونزم، جنهن جي سربراهي رشيا ڪري ٿي ۽ جمهوريت، جنهن جي سرپرست آمريڪا آهي - جي درميان هوا ۾ لٽڪيل رهجي ويو.“

مسٽر ريمنڊ ڪارٽيئر لکيو آهي:

”دنيا ۾ يقيناً ٻيو ڪو به اهڙو ملڪ ڪونهي، جتي آمريڪا کي هڪ قوم جي حيثيت ۾ هندستان کان وڌيڪ شڪ و شبهي سان ڏٺو وڃي ٿو، ۽ آمريڪيءَ کي هڪ فرد جي حيثيت ۾ وڌيڪ ڌڪار جي نظرن سان ڏٺو وڃي ٿو. نهروءَ ايشيا جي بچاءَ کي منظم ڪرڻ جي هر آمريڪي ڪوشش ۾ رخني وجهڻ کان ڪڏهن به بس نہ ڪئي آهي

(1) ”دي يونائيٽيڊ اسٽيٽس ان ورلڊ افيئرس 1950-1951“ ص-315.

پر هن معاملي ۾ نهرو فقط پنهنجي عوام جي بي‌اعتمادي ۽ دشمنيءَ جي ترجماني ڪري ٿو(۱).“

”دي يونائيٽيڊ اسٽيٽس اِن اِنس ورلڊ رليشنس“ ۾، نيلسن. ايم. بليڪ ۽ اوسڪر. ٽي. بارڪ، سيٽو ۾ ايشيا جي شرڪت بابت چون ٿا:

”هن اتحاد جو وقار، هندستان، برما، سلون ۽ انڊونيشيا جي شرڪت تي ناراضمنديءَ ڪري خاص طور مجروح ٿيو. اهي ملڪ، جن تازو برطانيه ۽ نيدرلئنڊس کان آزادي حاصل ڪئي هئي، سي سيٽو کي بيٺڪي راڄ کي قائم رکڻ جي اصلي مقصد کي لڪائي رکڻ جي هڪ ذريعي طور شڪ جي نگاهن سان ڏسي رهيا هئا... هندستان ۽ آمريڪا جي ناتن تي باهمي شڪ و شبهي ۽ غلط فهمين جو ڪڪر ڇانيل هو. وزيراعظم جواهرلال نهروءَ جو پختو ارادو هو ته هندستان دنيا جي معاملات ۾ مڪمل طور آزاد ڪردار ادا ڪري ۽ هن پنهنجي ملڪ کي ڪميونسٽ يا ڪميونسٽ دشمن بلاڪ جو حليف بڻائڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو... اقوام متحده ۾ هندستاني نمائندن تي ڪميونسٽن جي چاڙ تن هٺ جو الزام لڳايو ويو. آمريڪا جي پرڏيهي معاملن واريءَ ڊپارٽمينٽ پنهنجي ايشيائي بچاءَ واري نظام جو لنگر هندستان ۾ مضبوط ڪرڻ ۾ ناڪامي حاصل ڪرڻ کان پوءِ هندستان جي حريف، پاڪستان سان معاهدن ۽ فوجي امداد جي پروگرامن سان پاڻ کي ٻڌي ڇڏيو ۽ اهڙيءَ طرح پارٽي- آمريڪي ناتن ۾ اڃا کان وڌيڪ تلخي پيدا ٿي پيئي(2).

---

(1) ريمنڊ ڪارٽيئر ”واءِ ڊز دي ورلڊ هيٽ انميريڪا؟“ رابرٽ گولڊون ۾ ايڊيٽر ”ريڊنگز اِن انميريڪن فارين پاليسي“ نيويارڪ 1959 صفحو 598.

(2) ايضاً 1960_ ص 50_749.

www.bhutto.org

رسيل. ايچ. فائفيلڊ دعويٰ ڪري ٿو ته:

”منيلا ٺاهه جي ڳالهين وقت (1954ع) ان سان مدد واسطو رکندڙ طاقتن اهو ٿي چاهيو ته جيستائين ممڪن ٿي سگهي، زياده کان زياده ايشيائي قومون ان ۾ شامل ٿين. هندستان، انڊونيشيا، سلون ۽ برما جي شرڪت جو خيرمقدم ڪيو وڃي ها، پر انهن ان کان عليحده رهڻ جو فيصلو ڪيو. درحقيقت، هندستان ۽ انڊونيشيا ۽ ڪجهه قدر گهٽ، برما ۽ سلون پڻ منيلا ڪانفرنس تي زبردست نڪته چيني ڪئي ۽ هنن انهيءَ ڪانفرنس تي ڪشيدگيون پيدا ڪرڻ ۽ قومن کي هڪبئي کان جدا ڪرڻ جو الزام لڳايو(1).

هندستان ۽ آمريڪا ۾ سندر لال پوپلاءِ ۽ فلپس ٽالبوٽ لکيو ته ”آمريڪي فوجي امداد ۽ سياسي اتحاد فقط پاڪستان جي حصي ۾ آيو ۽ ان سان گڏ، هندستان جي حصي ۾ محض هن ڪري نه آيو، جو هندستان اهڙي امداد ۽ تعلق کي رد ڪري ڇڏيو هو“(2)، ۽ آءِ رچرڊ- پي- اسٽيفنس جي نظريي سان هن طرح اختتام ڪريان ٿو، جيئن سون شروعات به ان سان ڪئي هئي:

”جيڪڏهن آمريڪا پنهنجي عالمگير فوجي حڪمت عمليءَ جي پروگرام جي وعدن تي ڪجهه گهٽ سختيءَ سان پابند رهي ها، يا جيڪڏهن هندستان ”سرد جنگ“ جي آمريڪي نقطءِ نظر سان ذره گهٽ غير همدردانه رويو رکي ها، ته هيءَ ملڪ ڪو به اهڙو قدم کڻڻ کان هٽڪي ها، جنهن سان اعتماد ۾ پيل شگاف جي مڪمل ٿيڻ جو انديشو هو، جيڪو ايشيا جي سڀني کان وڏي جمهوريت سان وڌي رهيو هو. بهرحال، ان وقت صورتحال جنهن ڪڙيءَ تي بيٺل هئي، تنهن تي

---

(1) ”سائوٿ ايسٽ ايشيا اِن يو. ايس پاليسي“ 1963ص-121.
(2) 1959. ص-70.

www.bhutto.org

هندستاني - آمريڪي تعلقات ايترا ته بگڙي چڪا هئا، جو ان مان اڪثر آمريڪين کي شڪ پيدا ٿي چڪو هو ته آئينده هندستانين جي احساسن جو خيال رکڻ واقعي ڪو ممڪن هو(1).

آمريڪا طرفان هندستان کي گهڻين ئي ترغيبن ڏيڻ جي باوجود، انهيءَ ملڪ سان وڌندڙ سرد مهريءَ جا اثر گهٽ ئي وڌن آمريڪي آفيسرن ۽ سياسي اڳواڻن جي ڪيترن ئي بيانن ۾ ظاهر ٿيڻ لڳا. 12- فيبروري 1951ع تي صدر ٽرومين چيو ته:

”آءٌ مڃان ٿو ته اسان جي حڪومت ۽ هندستان جي حڪومت جي درميان انهيءَ طريقهءِ ڪار جي متعلق اهم سياسي اختلافات موجود آهن، جيڪي انتهائي مؤثر طريقي سان اڳرائي کي دٻائي ايشيا ۾ امن قائم ڪري سگهندا. بهرحال، انهن اختلافن جي ڪري اسان کي هندستان جي عوام جي ضرورتن ڏانهن غافل ٿيڻ نه گهرجي“(2).

هندستان طرفان آمريڪي ترغيبن ۽ لالچن جي باوجود سرد جنگ ۾ شامل ٿيڻ کان انڪار ڪرڻ تي آمريڪا کي نندي ڪنڊ ڏانهن پنهنجي رويي ۾ تبديلي آڻڻ تي مجبور ٿيڻو پيو. سينيٽر نولئنڊ، جيڪو سنه 54-1952 جي مدت دوران آمريڪي سينيٽ ۾ اڪثريتي پارٽيءَ جو اڳوان هو، تنهن جي متعلق چيو وڃي ٿو ته هو انهيءَ خيال جو حامي هو ته هندستان جهڙين غيرجانبدار قومن اسان جي ساڳيءَ فوجي يا اقتصادي امداد جون مستحق ناهن، جهڙيون اسان جون سرگرم اتحادي قومون حقدار آهن، ۽ نه وري اهي ڪانفرنس جي ميز تي ساڳيءَ سطح تي ويهي سگهن ٿيون.“ آگسٽ سنه 1953ع ۾ آمريڪي حڪومت، ڪوريا جي متعلق تجويز

---

(1) ”دي يو. ايس ان ورلڊ افيئرس ان 1952“ - 1954 ص 13-312

(2) ڪيسنگس ”ڪانٽيمپورري آرڪائيوز“ جلد 8، 2-1950 ص 11538

www.bhutto.org

کيل ڪانفرنس ۾ هندستان جي شموليت جي خلاف ظاهر ظهور مخالفت ڪئي. آمريڪي پرڏيهي وزير، ڊلس بين الاقوامي ميدان ۾ هندستاني حڪومت جي ڪن ڪمن تي ناراضگيءَ جي اظهار ۾ ڪنهن به پردي داريءَ کان ڪم نه ورتو. ڪانفرنس ۾ هندستان جي نمائندگيءَ جي مخالفت ڪندي هن چيو ته هندستان کي سندس غير جانبدازيءَ جي ايتري قيمت ته ضرور ادا ڪرڻ گهرجي ته هو هن ڪانفرنس کان ٻاهر رهي.

4- جنوري 1954ع جي "يونائيٽيڊ اسٽيٽس نيوز اينڊ ورلڊ رپورٽ" مطابق نائب صدر نڪسن جو رجحان هن ڳالهه جي حمايت ڏانهن هو ته جواهرلال نهروءَ جي هندستان جي تصديق شده غير جانبداريءَ جي خلاف پاڪستان کي هڪ متقابل طاقت جي حيثيت ۾ فوجي امداد ڏني وڃي."

سرڪاري ۽ غير سرڪاري راين جي هنن ٽورن ۾ معقول مثالن مان ڏسبو ته آمريڪا فقط ان وقت متبادل موقعا ڳولهڻ شروع ڪيا، جڏهن هو انهيءَ تڪليف ڏيندڙ نتيجي تي پهتو ته هندستان جي آزاد ۽ غير جانبدارانه پرڏيهي پاليسي پنهنجون پاڙون پختيون ڪري چڪي آهي ۽ هو آمريڪا جي ايشيائي حڪمت عمليءَ ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ تيار ناهي. جهڙيءَ طرح چين ۾ ڪميونسٽن جي فتح کان پوءِ جپان، آمريڪا جي ايشيائي پاليسيءَ جي هڪ اهم ٿنڀ طور چين جي جاءِ والاري هئي، تهڙيءَ طرح آمريڪا جي عالمي مقصدن جو ساٿ ڏيڻ کان انڪار ڪرڻ واري هندستان جي جاءِ پاڪستان کي والارڻ لاءِ ڏني ويئي.

آمريڪا، هن احساس جي باوجود ته هندستان بي مروتي ڏيکاري رهيو آهي، هن اميد کي سيني سان لڳائي رکندي آئي ته وقت گذرڻ سان گڏوگڏ شايد هندستان پنهنجي نقطه نظر کي بدلائي وجهي. انهيءَ ڪري ڪابه اهڙي نامناسب ڳالهه نه ڪئي ويئي، جيڪا ان کي ناراض ڪري ها. مئي 1953ع ۾،

www.bhutto.org

”مڊل ايسٽ ڊفينس آرگنائيزيشن“ جي قيام جي تجويز جي هندستان طرفان شديد مخالفت تي آمريڪا ۾ پيدا ٿيل ناراضگيءَ جي باوجود، مسٽر ڊلس ان کي آمريڪي امداد ڏيڻ جو سلسلو جاري رکڻ جو وعدو ڪيو ته جيئن هندستان پنهنجي پنج ساله رٿا تي عملدرآمد ڪري سگهي. اهو وعدو ڪندي هن اقوام متحده ۾ هندستان جي ڪوريا ۾ جنگ بند ڪرائڻ جي ڪوشش جي تعريف ڪئي.

هندستان ڏانهن آمريڪي حڪومت جي رويي جو خلاصو پيش ڪندي بليڪ ۽ بارڪ لکن ٿا:

”انهن باهمي اختلافن ۽ الزام تراشين جي باوجود، نه هندستان ۽ نه آمريڪا ڪنهن وڏي بگاڙ جي طاقت ساري پئي سگهيا، ڇاڪاڻ ته ٻنهي کي هڪٻئي جي ضرورت هئي. قوم جي شديد غربت جو مقابلو ڪرڻ لاءِ هندستان اقتصادي ترقيءَ جو جيڪو حوصلو وڌائيندڙ پروگرام عمل ۾ آڻي رهيو هو، تنهن لاءِ کيس آمريڪا جي اقتصادي امداد ۽ فني تعاون جي ضرورت هئي. آمريڪي حڪومت پنهنجي جاءِ تي اهو سمجهي رهي هئي ته هندستان کي امداد ڏيڻ جو سلسلو بند ڪرڻ سان، هڪ اهم محاذ سوويت يونين جي قبضي ۾ وڃڻ لاءِ ڇڏي ڏيڻ هو، جو اهو ملڪ اڳيئي غير ترقي يافته ملڪن ڏانهن ساز و سامان ۽ فني ڪارڪنن کي موڪلڻ ۾ وڏي دلچسپي ڏيکاري رهيو هو، ته جيئن اهو پنهنجي سياسي اثر و رسوخ کي وڌائي سگهي(1)“.

آمريڪا، نه ته آمريڪي- هندستاني تعلقات جي انتهائي اونداهي دور ۾ ۽ نه آمريڪي- پاڪستاني تعلقات جي انتهائي روشن زماني ۾، هند و پاڪ تڪرارن ۾ پاڪستان جي هڪ حليف ۽ اتحاديءَ جو ڪردار ادا ڪيو. ان هندستان جي طرف کان انتهائي اشتعال انگيزين جو انعام ان کي ڪثير رقمن

(1) دي يو. ايس ان انس ورلڊ رليشنس 1960، ص- 750.

www.bhutto.org

جي امدادن ڏيڻ جي صورت ۾ ڏنو ۽ پاڪستان جي پنهنجن مفادن سان مڪمل هم آهنگيءَ کي اهڙيءَ طرح سان تسليم ڪيو، جو ان جي سببن کي پنهي ملڪن لاءِ امداد جي سڄي سلسلي کي متعين ڪرڻ جو ڪو موقعوئي نه ڏنو. جڏهن آمريڪا پاڪستان کي فوجي امداد ڏيڻ جو فيصلو ڪيو، تڏهن صدر آئزنهاور هندستان کي پڻ امداد ڏيڻ لاءِ پنهنجي ملڪ جي آمادگيءَ جو اظهار ڪيو. وزير اعظم نهروءَ کي 24- آگسٽ سنه 1954ع تي مليل هڪ خط ۾ صدر آئزنهاور لکيو ته:

”آءٌ توهان کي هيءُ ذاتي پيغام هن ڪري موڪلي رهيو آهيان، جو آءٌ چاهيان ٿو ته عام ماڻهن تائين پهچڻ کان اڳ ۾ اوهان کي هيءَ اطلاع پهچي وڃي ته مون پاڪستان کي فوجي امداد ڏيڻ جو فيصلو ڪيو آهي، ۽ هن ڪري به، جو آءٌ چاهيان ٿو ته اوهان کي سڌيءَ طرح سان مون وٽان معلوم ٿئي ته هيءُ قدم ڪنهن به طرح سان انهيءَ دوستيءَ کي متاثر نه ڪندو، جيڪا اسين هندستان لاءِ محسوس ڪريون ٿا... جيڪي ڪجهه اسين تجويز ڪري رهيا آهيون، ۽ جيڪي پاڪستان قبول ڪري رهيو آهي، تنهن جو رخ ڪنهن به طرح سان هندستان جي خلاف ناهي. آءٌ هن ڳالهه جي ڪليل تصديق ڪريان ٿو ته جيڪڏهن اسان جي ڪنهن به ملڪ کي، جنهن ۾ پاڪستان پڻ شامل آهي، ڏنل فوجي امداد جو غلط استعمال ڪري ان جو رخ اڳرائيءَ لاءِ ڪنهن ٻئي طرف ڏانهن موڙيو ويو ته آءٌ هن ڳالهه جو ذمو کڻان ٿو ته اقوام متحده جي اندر خواه ٻاهر، انهيءَ اڳرائيءَ کي ناڪام بنائڻ لاءِ هڪدم موزون قدم کڻندس. مون کي يقين آهي ته پاڪستان- ترڪيءَ جي وچ ۾ طئي ٿيل اشتراڪ عمل جو ٺاهه ٻنهي ملڪن جي دلين ۾ سمايل دفاعي مقصدن جو معقول دليل آهي. اسان کي هن ڳالهه جو به يقين آهي

www.bhutto.org

تہ هندستان لاءِ مضبوط دفاعي صلاحيت جو هجڻ آزاد دنيا جي مفاد ۾ آهي، ۽ اسان انهيءَ اثرائتي طريقي جا مداح آهيون، جنهن سان توهان جي حڪومت اوهان جي فوجي شعبن جو انتظام هلايو آهي. جيڪڏهن اوهان جي حڪومت اهڙي فيصلي تي پهچي تہ حالات ڪنهن اهڙي فوجي امداد جا طلبگار آهن، جيڪي اسان پنهي جي سلامتيءَ جي قانونن جي دائره ۾ اچي سگهن ٿا تہ يقين ڪريو تہ اوهان جي درخواست تي آءٌ نهايت همدرديءَ سان غور ڪندس. (1)

جيتوڻيڪ پاڪستان کي فوجي امداد ڏيڻ جي آمريڪي فيصلي هندستان ۾ شڪ شبها پيدا ڪيا، ان جي باوجود مسٽر نهرو غيرجانبدار رهڻ جي پاليسيءَ تيّ ڄميو رهيو ۽ پهرين مارچ سن 1954ع تي هن صدر آئزنهاور جي آڇ کي هيٺين لفظن ۾ ٺڪرائي ڇڏيو:

”توهان انهيءَ معاملي ۾ منهنجي حڪومت ۽ اسان جي عوام جي خيالن کان واقف آهيو. اهي خيالَ ۽ اها پاليسي، جنهن تي اسان انتهائي محتاط غور و خوض ڪرڻ کان پوءِ ڪاربند ٿيا آهيون، تنهن جو بنياد اسان جي امن ۽ آزاديءَ کي اڳتي وڌائڻ جي خواهش تي رکيل آهي. اسين انهيءَ پاليسيءَ تي عمل ڪندا رهنداسون.“ (2)

انهيءَ ئي ڏينهن تي هندستان جي وزيراعظم آمريڪا جي پاڪستان کي ڏنل فوجي امداد تي سخت نڪتہ چيني ڪئي، ۽ ان کي هند و پاڪ معاملات ۾ ”مداخلت“ قرار ڏنو. هن چيو تہ آمريڪا ايشيا تي ”تسلط“ قائم ڪرڻ چاهي ٿي ۽ اعلان ڪيو تہ هن کان پوءِ هندستاني حڪومت ڪشمير ۾ آمريڪي مبصرن کي غيرجانبدارن طور تسليم ڪرڻ لاءِ

---

(1) ”ڪيسنگس ڪانٽيمپورري آرڪائيوز“ ج-9، 4-52-1952، ص-13461.
(2) ايضاً ص- 13462.

www.bhutto.org

تيار ناهي. جيستائين صدر آئزنهاور جي آڇ جو واسطو هو، تنهن لاءِ هن چيو ته ”صدر اسان کي اهڙي آڇ ڪري اسان سان ۽ خود پاڻ سان انصاف نه ڪيو آهي. جيڪڏهن اسين پاڪستان کي امداد ملڻ تي اعتراض ڪريون ٿا ۽ پوءِ جيڪڏهن اسين اهائي امداد پنهنجي لاءِ قبول ڪريون ٿا ته اسين محض منافق ۽ بي اصول موقعي پرست ٿينداسين.“(1) پاڪستان ۽ آمريڪا جي درميان باهمي تحفظ ۽ تعاون جو ناهه 19- مئي سن 1954ع تي طئي ٿيڻ کان فوراً بعد سيپٽمبر سن 1954ع ۾ منيلا ۾ آٺن ملڪن جي ڪانفرنس ٿي ۽ سيٽو جي قيام لاءِ هڪ ناهه ڪيو ويو. جيتوڻيڪ ڪمبوڊيا، لائوس ۽ ڏکڻ ويٽ نام، جنيوا جي جنگبندي واري ناهه جي لحاظ کان هن قسم جي اتحاد ۾ شامل به ٿي نٿي سگهيا، پر ان هوندي به آمريڪا انهن ملڪن کي انهيءَ علائقي ۾ شامل ڪري ڇڏيو، جنهن کي ”مسلح حملي“ کان بچائڻو هو.

هڪ سال پوءِ، بغداد پيڪٽ وارو ناهه طئي ٿيو، ۽ ان کي عراق ۾ جولاءِ 1958ع ۾ آيل فوجي انقلاب کان پوءِ سينٽو جو نالو ڏنو ويو. آمريڪا جي ”دفاعي گهيري“ ۽ ”حد اندر رکڻ“ واري پاليسيءَ جي عين مطابق، جنهن جي تقاضا ڪليدي رياستن کي اتحادي بنائڻ ۽ اتحاد کان ٻاهر رهڻ وارين رياستن کي اقتصادي امداد جي ذريعي راضي رکڻ هئي، آمريڪا بغداد ناهه ۾ سڌيءَ طرح سان پاڻ اتحادي نه بڻي، ته جيئن ان طرح انهن غيرڪميونسٽ مملڪتن جا اهي انديشا دور ٿين، جيڪي هن ناهه کي پنهنجن علائقي ۾ ”سامراجي مداخلت“ سمجهي رهيون هيون. پاڪستان سان وري عليحده طور ”ماشريل ڊفينس پيڪٽ سال 1956“ جي ذريعي قول ۽ اقرار ڪيا ويا. وري 1959ع جي شروعات

(1) ”ڪيسنگس ڪانٽيمپورري آرڪائيوز“ ص 13462.

www.bhutto.org

ڏاري آمريڪا، ترڪي، ايران ۽ پاڪستان سان تعاون جي ٻه-طرفن معاهدن تي صحيحون ڪيون، جن جو مقصد سيٽو جي فوجي پهلوئن کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻ هو. مارچ 1959ع واري پاڪستان-آمريڪي تعاون جي ٻه-طرفي ٺاهه جي مهاڳ ۾، آمريڪا پاڪستان جي "آزادي ۽ سالميت" جي تحفظ جو اقرار ڪيو.

جيتوڻيڪ اُن وقت تائين پاڪستان پوريءَ طرح سان پنهنجو رخ سوڙي آمريڪي اثر جي حلقي ۾ داخل ٿي چڪو هو، ان جي باوجود جيڪي ملحوظات آمريڪي اقتصادي امداد وارين پاليسين ۾ هوندا هئا، سي جيئن جو تيئن ساڳيائي رهيا. سال 55-1954ع جي مالي سال لاءِ امداد جي حصي رسيءَ لاءِ ٻسٺر ڊالر ڇيو ته سڀني کان وڏي خرچ جي اڪيلي مد-ٽيهه ڪروڙ چوهتر لک ڊالرن جي ڪل رقم سان ساڍا آٺ ڪروڙ ڊالر-هندستان لاءِ مخصوص آهي، ۽ هن آمريڪي ڪانگريس کي تاڪيد ڪئي ته نئين دهلي ۽ واشنگٽن جي درميان خارجہ پاليسيءَ تي اختلافن هئڻ جي باوجود، اها درخواست منظور ڪئي وڃي. پنڊت نهروءَ جي تعريف، "هڪ اهڙي رهنما طور جنهن پاڻ کي حڪومت جي جمهوري نظام لاءِ وقف ڪري رکيو هو،" ڪرڻ کان پوءِ ڊلس وري چيو:

"اسان جو عقيدو آهي ته اقتصادي ترقيءَ لاءِ هندستان جي عظيم ڪوشش جي حمايت ٿيڻ گهرجي. اسان کي ياد رکڻ گهرجي ته آزاد قومن جي درميان خيالن جي اختلاف جي گنجائش هوندي آهي. اسان کي هندستان جي عوام جي قومي ترقيءَ ۾ مدد ڪرڻ جي پنهنجي خواهش کي ڪنهن عارضي اختلاف کان، خواه اهو ڪيڏو نه اهم ڇو نه هجي، مغلوب ٿيڻ جي اجازت نه ڏيڻ گهرجي-اهو تمام ضروري آهي ته اسين پنهنجي مدد کي جاري رکون-ٻئي ڪنهن سبب ڪري نه، ته هن سبب ڪري ئي سهي ته اسين انهيءَ طرح سان پنهنجو

www.bhutto.org

دورانديشانہ ذاتي مفاد پورو ڪريون. جمهوري ادارن تان ماڻهن جو ڪڏهن اعتماد هليو ويو تہ اهو اسان لاءِ وڏو المناڪ ڏينهن هوندو.“ (1)

10- مارچ سن 1956ع تي مسٽر ڊلس نئين دهليءَ ۾ هڪ پريس ڪانفرنس ۾ چيو تہ ڪيس ڪو سبب نظر نہ ٿو اچي تہ پاڪستان کي آمريڪي هٿيارن جي فراهمي ننڍي کنڊ ۾ هٿيارن جي ڊوڙ شروع ڪرڻ جو سبب بڻبي. هن خاص طور تي، ٻين معاملن کان هٽي، هندستان کي يقين ڏياريو تہ:

”هندستان کي پنهنجي ليکي هرطرح سان مطمئن رهڻ گهرجي تہ انهن هٿيارن کي سندس خلاف ڪنهن بہ اڳرائيءَ واري انداز ۾ استعمال نہ ڪيو ويندو. پاڪستان کي معلوم آهي تہ جيڪڏهن ائين ٿيو تہ آمريڪا سان ان جي سٺن ناتن جو هڪدم خاتمو اچي ويندو ۽ هو اهو بہ چاهي ٿو تہ جيڪڏهن هندستان ڪنهن بہ اڳرائيءَ جو شڪار ٿيو تہ اقوام متحده جي چارٽر جي تحت آمريڪا ان جي مدد ڪندي.“ (2)

31- مارچ 1959ع تي بيروني امداد جي سلسلي ۾ صدر آئزنهاور هڪ خصوصي پيغام ۾ اعلان ڪيو تہ جيئن جيئن اسين ميزائيلي هٿيارن جي دور ۾ داخل ٿينداسون، تيئن تيئن اجتماعي سلامتيءَ جو مسئلو گهٽ نہ، پر هيڪاري وڌيڪ اهميت اختيار ڪندو ويندو. انهن دوست ملڪن کي جن جي سرزمين تي اهڙا ڪيئي هٿيار نصب ڪيا ويندا، سندن فوجن ۽ انهن جي بچاءَ لاءِ آمريڪي امداد جي مسلسل خاطري درڪار رهندي. هن چيو تہ آزاد دنيا جي ٻين

---

(1) ”ڪيسنگس ڪانٽيمپوررِي آرڪائيوز“ جلد- 9، 54-1952، ص- 13744.

(2) ايضاً جلد- 10، 56-1955ع، ص- 14841.

www.bhutto.org

ميمبر ملڪن طرفان ڪي ٻه سؤ پنجاهه اڏا "اهم جنگي هنڌن تي، جن مان اڪثر بلڪل ضروري آهن،" آمريڪي فوجن جي استعمال لاءِ مهيا ڪيا ويا آهن. صدر اصرار مان چيو ته:

"ڊالر جي مقابلي ۾ ڊالر ڳڻيندي اسين باهمي سلامتيءَ جي پروگرام تي خرچ ڪرڻ مان، پنهنجي لاءِ معقول فوجي حيثيت حاصل ڪري چڪا آهيون، پنهنجين فوجن تي ٿيئي خرچ برداشت ڪرڻ بنسبت، گهٽي قدر وڏيڪ جنگي حفاظت خريد ڪري سگهون ٿا."

www.bhutto.org

باب چوٿون

چين جي خلاف هندستان جي آمريڪا کان امداد وٺڻ

آمريڪا جي پاليسي فوجي معاهدن جي نظريي جي بنياد تي جيئن تہ مضبوطيءَ سان ٻڌل هئي، ان ڪري هن ڳالهہ ۾ ڪنهن حيرت جي گنجائش ڪانہ هئي تہ ڇهين ڏهاڪي وارن سالن جي دوران پاڪستاني-آمريڪي تعلقات ۾ اضافو ايندو رهيو، تان جو سنہ 1958ع ۽ 1959ع جي اوائل ۾ اهي انتهائي عروج تي پهتا، جڏهن تہ هندستان ۽ چين جا تعلقات اوچتو خراب ٿي ويا. آمريڪا ۽ پاڪستان جي تعلقات کي لداخ جي لڙاين دوران هلڪا جهٽڪا لڳا ۽ ڪجهہ وڌيڪ سخت جهٽڪا ان وقت لڳا، جڏهن هندستان ۽ چين جي سرحدي جهڳڙي ۾ شدت پيدا ٿيڻ لڳي. انهن واقعن ۾ آمريڪا کي هڪ وڌو نئون موقعو نظر آيو- هندستان تي پنهنجي اثر و رسوخ وجهڻ جي ديرينہ آرزوءَ جي تڪميل جو.

1959ع واري سال، هڪ دور جو خاتمو ۽ ٻئي جو آغاز ٿيندي ڏٺو. مسٽر منظور قادر ان وقت پاڪستان جو پرڏيهي وزير هو ۽ آءٌ نيويارڪ ۾ اقوام متحده جي جنرل اسيمبليءَ ۾ پاڪستاني وفد جي سربراهي ڪري رهيو هوس. اتان کان مون هن کي هڪ خط لکي چتاءُ ڏنو تہ لداخ وارو ٽڪراءُ ننڍي کنڊ ۾ ڪيترين ئي تبديلين جو سبب بڻبو. ڊلس جو دور ختم ٿي چڪو هو ۽ حالات هڪ اهڙو نئون رخ اختيار ڪري رهيا هئا، جو 58-1945ع واري دور جي بي لچڪ ڊپلومسي آئينده لاءِ موزون نہ ٿي رهي سگهي. پنجين ۽ اوائلي ڇهين ڏهاڪي جون حالتون قطعي طور بدلجي

www.bhutto.org

چڪيون هيون. يورپ بدلجي رهيو هو ۽ سوويت يونين ۾ پڻ تبديليون اچي رهيون هيون، ۽ دنيا ڏلس وارن جامد اصولن کان هٽي ڪئمپ ڊيوڊ جي جذبي طرف وڌي رهي هئي. اهي، ۽ ايشيا ۾ پڻ هندن تي رونما ٿيندڙ ڪي ٻيا حالات آمريڪا جي خارجه پاليسيءَ ۾ مڪمل تبديليءَ ۽ نظرثانيءَ جي تقاضا ڪري رهيا هئا. اهي تبديليون پاڪستان جي توقعات کان گهڻو اڳي رونما ٿيون. انهيءَ وقت جي حڪومت جيڪا اڳين حڪومتن جي مقابلي ۾ آمريڪا کي وڌيڪ ويجهي هئي، نفسياتي طور تي پنهنجو پاڻ کي انهن تبديلين جي مطابق بدلائڻ لاءِ تيار نه هئي، جيڪي جنگ کان بعد وارين آمريڪي پاليسين جي جمود مان پيدا ٿيون هيون.

انهيءَ تبديليءَ جي وسعت جو اندازو اقتصادي پيماني سان هن طرح لڳائي سگهجي ٿو ته 30- جون 1959ع يعني آزاديءَ کان ٻارهن سال پوءِ تائين، هندستان کي مليل آمريڪي اقتصادي امداد جو سرڪاري تخمينو هڪ ارب سادا ستر ڪروڙ ڊالر هو، جنهن مان ٽيانوي ڪروڙ ڊالر زرعي شين جي صورت ۾، ۽ ستر ڪروڙ چاليهه لک ڊالرن جي امداد ٻين صورتن ۾ ڏني ويئي. انهيءَ رقم جي ڀيٽ ۾، 1959ع کان 1963ع واري عرصي ۾ ان کي چئن ارب ڊالرن جي امداد ڏني ويئي.

مئي سن 1959ع ۾ سينيٽر وائلي سمٿ، جيڪو ان وقت ڏکڻ-اوڀر ايشيا جي دوري تان واپس موٽيو هو، خارجه تعلقات واري ڪاميٽيءَ اڳيان هيٺيون بيان ڏنو:

”نهروءَ ۽ ان جي قريبي صلاحڪارن سان ڳالهائڻ کان پوءِ منهنجي ذهن ۾ هن ڳالهه جي متعلق ڪوبه شڪ ڪونهي ته انهن کي سرخ چينين ۽ سرحدن تي سندن ڪارروائين جي باري ۾ ڪجهه قدر فڪرمندي هئي... آمريڪا جي نقطه نظر کان اها هڪ اميد ڀري علامت آهي ته هندستان

www.bhutto.org

جي حڪومت سرخ چين جي ڪارروائين ڪان ڪجهه قدر تشويش ۾ آهي، ۽ جيئن ڪن ليڊرن طرفان مون کي سمجهايو ويو، ان کي هن ڳالهه جو احساس آهي ته سرخ چين هڪ سطلق نظام جي تحت صنعتڪاريءَ ۾ وڏي پيشقدمي ڪئي آهي، جڏهن ته هندستان جي ترقي هن ڪري سست رهي آهي، جو ان جو ارادو اهو ئي رهيو آهي ته دو فقط جمهوري طور ۽ طريقن ۽ هندستاني قانون ساز اداري جي پوري موافقت سان ڪم ڪندو."

انهن سماعتن ۾ شايد پهريون ڀيرو پاڪستان کي ملندڙ فوجي امداد تي نڪته چيني ڪئي ويئي، جيتوڻيڪ آخري ڳالهه اهائي طئي ٿي ته امداد پنجن سالن لاءِ ساڳيءَ سطح تي جاري رکي وڃي. پر هندستان کي چين جي خلاف مضبوط بنائڻ جي اهميت تي زور ڏنو ويو. آمريڪي سينيٽ جي تعلقات خارجه ڪاميٽيءَ طرفان آگسٽ 1959ع ۾ مرتب ڪيل دستاويز بعنوان "آمريڪي پرڏيهي پاليسي" ۾ هيٺ ذڪر ڪيل مقصد واضح ڪيا ويا:

1- ايشيا جي ترقي پذير ملڪن ۾ تعاون جي رفتار کي تيز ڪرڻ لاءِ ٻه-طرفي امداد جو استعمال.

2- آمريڪا جي فوجي، سياسي ۽ اقتصادي مقصدن جي حوالي سان ايشيا ۾ مقامي فوجي طاقتن ۽ آمريڪي اڏن جي ڪارڪرديءَ جو نئين سر جائزو وٺڻ.

3- ڪميونزم جي خلاف علائقائي يڪجهتيءَ کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ واسطيدار ملڪن جي شموليت. هندستان ۽ پاڪستان جو ذڪر انهيءَ باري ۾ خاص طور ڪيو ويو.

جڏهن آمريڪي پاليسين ۾ تبديلين جي تشڪيل ٿي رهي هئي، تڏهن آمريڪي نقاد پهريون ڀيرو معاهدن جي نظام ۽ انهن ۾ پاڪستان جي شموليت جي خلاف تنقيد ڪري رهيا هئا. "يونائيٽيڊ اسٽيٽس اِن ورلڊ افيئرس 1959ع" ۾

www.bhutto.org

مسٽر رچرڊ • پي • اسٽيبنس چيو، ”حقيقت ۾ 1959ع ۾ سيٽو جي تشڪيل ايشيا ۽ ڏکڻ-اوڀر ايشيا کي سياسي طور گهڻي حد تائين اهڙيءَ طرح تقسيم ڪري ڇڏيو، جهڙيءَ طرح بغداد پئڪٽ کي هڪ سال کان پوءِ وچ اوڀر کي تقسيم ڪرڻو هو•“ (1) اوتري قدرتي آمريڪا ۾ هندستان ۽ ٻين غيرجانبدار ملڪن کي امداد ڏيڻ جي ضرورت وڌيڪ محسوس ٿيڻ لڳي• مسٽر اسٽيبنس اڳتي هلي چوي ٿو:

”ايشيائي معاملات جو مطالعو ڪندڙ ٻين گهڻن ماڻهن محسوس ڪيو ته هن ٻئي ميدان - يعني صحتمند قومي معاشرن جي تعمير ڪرڻ ۾ فوجي دفاع جي ميدان جي مقابلي ۾ وڌيڪ اهم ۽ تڪڙي ڪم ڪرڻ جي ضرورت هئي، جنهن تي آمريڪا کي ڇهين ڏهاڪي ۾ وڌيڪ توجه ڏيڻ لاءِ مجبور ٿيڻو پيو هو• گهٽ ۾ گهٽ انهيءَ پوئين ميدان ۾ وڌيڪ وسيع محاذ تي ڪارروائي ٿي ٿي سگهي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ علائقي ۾ واقعي غيرجانبدار ملڪ ٻڻ عام طرح غيرفوجي مقصدن لاءِ اهڙي غيرملڪي امداد قبول ڪرڻ لاءِ تيار هئا، جنهن سان ڪي ”ڌاڳا ڳنڍيل“ نه هجن، ۽ جيڪا اهڙن شرطن تي حاصل ٿي سگهي، جيڪي انهن جي پنهنجي وقار جي مطابق هجن• اهي سڀ ملڪ، افغانستان کان وٺي فلپائين تائين، هن حقيقت کان باخبر هئا ته جديد مملڪتن جي حيثيت ۾، سندن ترقي ۽ واڌاري جي راهه ۾ ناموافق اقتصادي ۽ سماجي حالتون رڪاوٽ وجهي رهيون هيون •••••• گهڻائي مغربي مبصر هندستان جي پنج ساله ترقياتي رٿائن جي هڪجهڙي پئماني ڪامياب تڪميل کي نه فقط هندستان، پر ايشيا جي آزاديءَ جي مقصد لاءِ فيصلڪن اهميت جو حامل سمجهي رهيا هئا•••

---

(1) ”يونائيٽيڊ اسٽيٽس ان ورلڊ افيئرس“ 1960، ص- 282•

www.bhutto.org

هندستان کي سندس ساڍن ايڪيتاليهہ ڪروڙ ماڻهن جي آدم شماريءَ سان، جنهن ۾ هر سال تسلسل ماڻهن جو اضافو ٿي رهيو هو، وڌيڪ تيز اقتصادي ترقيءَ جي ضرورت ايتريقدر تہ گهٽي هئي، جو آمريڪا ان جي ڪميونسٽ ۽ آزاد ملڪن، ٻنهي کان امداد حاصل ڪرڻ تي ناراضگيءَ جو اظهار مشڪل ئي ڪري پئي سگهي. خصوصاً جڏهن هندستاني اهڙا ڪيئي ثبوت ڏيئي چڪا هئا تہ آهي پنهنجيءَ آزاديءَ تي ڪنهن بہ صورت ۾ حرف اچڻ نہ ڏيندا(1).

نومبر 1959ع ۾ لداخ واري سرحدي جهڳڙي چيني-هندستاني اختلافن جي گنڀيرائيءَ کي ثابت ڪري ڇڏيو ۽ صدر آئزنهاور کي ايشيا جي دوره ڪرڻ تي آماده ڪيو، جنهن ۾ هن چين ۽ هندستان جي درميان سرحدي تڪرار جي پس منظر ۾ پنڊت نهروءَ سان علائقائي مسئلن جي باري ۾ تبادله خيالات ڪرڻ پئي چاهيو. صدر انهن ڳالهين جي نتيجي تي اطمينان جو اظهار ڪيو ۽ هن آمريڪا ۽ ايشيا جي انهيءَ عظيم ترين جمهوريت جي درميان بهتر مفاهمت جي دور جي آغاز جي اميد ظاهر ڪئي. جنوري 1961ع ۾ سينيٽر جان-ايف-ڪينيڊي آمريڪا جو صدر بڻيو. هو انهن آزاد خيال ڊيموڪريٽڪ سينيٽرن منجهان هڪ هو، جن ڪميونزم جي خلاف صدر آئزنهاور جي معاهدن واري جامد پاليسيءَ جي قيام جي دانشمنديءَ ۾ شڪ شبهي جو اظهار ڪيو هو. هن جي خيال ۾ انهيءَ قسم جو نظام، نہ فقط دقيانوسي ۽ پراڻو هو، پر ان سان گڏوگڏ اهو غير ڪميونسٽ دنيا تي آمريڪا جي اثر و رسوخ کي گهٽائڻ جو سبب پڻ بڻجي پئي سگهيو. سينيٽر جي حيثيت ۾، ڪينيڊي انهيءَ صورتحال تي، جيڪا

---

(1) "يونائيٽيڊ اسٽيٽس اِن ورلڊ افيئرس"، 1960، ص-283، 284 ۽ 297.

سندس راءِ ۾ هندستان کي نظرانداز ڪرڻ برابر هئي، پنهنجي ناخوشيءَ جو اظهار ڪري چڪو هو، ڇو ته هن جي خيال ۾ ايشيا اندر ڪميونزم کي حد اندر روڪي رکڻ جي آمريڪي حڪمت عمليءَ ۾ هندستان کي محوري حيثيت حاصل هئي. هن 25- مارچ 1958ع تي پنهنجن انهن خيالن جي وضاحت هنن لفظن ۾ ڪئي:

"جناب صدر صاحب! اچو ته ايشيا کنڊ جي صورت جو پنهنجي ذهن ۾ هڪ دفعو ٻيهر تصور ڪريون. هڪ طرف هندستان آهي، جنهن جي آدمشماري چاليهه ڪروڙ آهي، ۽ ٻئي طرف چين آهي، جنهن ۾ ذري گهٽ سٺ ڪروڙ انسان آباد آهن. اسان کي هندستان جي غيرجانبداريءَ وارين ڳالهين کان سٽجهڻ نه گهرجي. اسان کي ياد رکڻ گهرجي ته اسان جي قوم پنهنجي اوسر واري تعميري دور ۾ اوڻيهين صديءَ جي وڏن بين الاقوامي تنازعن ۾ عدم مداخلت جي پاليسي اختيار ڪئي هئي. جيڪڏهن دنيا جي نئين سر اسرندڙ غيرجانبدار قومن کي سندن بنيادي قوتن کي حقيقي اقتصادي بهتريءَ جي پروگرامن ۾ جذب ٿيڻ جو موقعو ملندو ته سچي مغرب جي مفادن لاءِ انهيءَ کان وڌيڪ فائديمند ٻي ڪابه ڳالهه ڪانه ٿيندي.

فقط اهوئي هڪ بنياد آهي، جنهن تي ايشيائي ۽ آفريڪي قومون آهو سياسي توازن ۽ سماجي استحڪام حاصل ڪري سگهن ٿيون، جيڪو ڪميونسٽ دخل اندازيءَ جي خلاف ڪين حقيقي بچاءُ مهيا ڪندو. اسان جي دوستيءَ کي فوجي معاهدن يا "مغرب جي ٽڪيٽ تي ووٽ ڏيڻ" جي برابر نه ٿيڻ گهرجي. ائين ڪرڻ، انهن ملڪن کي فقط هڪ- جماعتي طرز حڪومت جي وڌيڪ ويجهو وٺي وڃي ٿو يا دنيا ۾ اهڙا ويڇا پيدا ڪري ٿو، جو آهو مقامي جنگين جي امڪانن کي گهٽائڻ بدران، سنجهن اضافي جا امڪان پيدا ڪري ٿو.

هندستان جي اقتصادي مستقبل تي غور ڪرڻ جي معاملي ۾ بهتر ٿيندو، جيڪڏهن اسين اهو ياد رکون ته هندستان اقتصادي پرواز جي آغاز واري نقطي کان اڳتي نڪري چڪو آهي ۽ هاڻي اهو اهڙي ڪوشش ۾ مصروف آهي، جيڪا ان کي هن صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين دنيا جي عظيم طاقتن مان هڪ بڻائيندي، جڏهن ان جي آدمشماري هڪ ارب کان ڪا ٿوري ئي گهٽ هوندي ۽ هو جديد سائنس، ٽيڪنالاجي ۽ تباهيءَ جي سڀني ذريعن کي پنهنجي ڪم ۾ آڻڻ جي قابل هوندو. مستقبل جي سڀني کان وڌيڪ وڏي چئلينج اهائي آهي ته هڪ اهڙي عالمي معاشري جي پُرامن تنظيم ڪجي، جنهن ۾ نه فقط آمريڪا، مغربي يورپ ۽ رشيا جهڙيون دولتمند صنعتي مملڪتون، بلڪ ايشيا، لاطيني آمريڪا، آفريڪا ۽ وچ اوڀر جون طاقتور نيون صنعتي رياستون پڻ شامل هجن. اهي رياستون پنهنجي عبوري اقتصادي دوُر مان ڪهڙي انداز ۾ اڀرن ٿيون، سا ڳالهه نه فقط ايندڙ نسل جي رنگ روپ تي اثرانداز ٿيندي، پر اهبا گهڻو ڪري سندن تاريخي پس منظر جي سٽاءَ تي پڻ وڏو اثر وجهندي. ٿورو ئي عرصو ٿيو ته پروفيسر ڊبليو- ڊبليو- روسٽوف، انهيءَ سوال کي سينيٽ جي خارجه تعلقات واري ڪاميٽيءَ اڳيان هنن لفظن ۾ پيش ڪيو هو:

”ڇا، اِنهن نين طاقتور رياستن کي هڪ مطلق نظام جي ڍانچي وچان اڀري بلوغت جي منزل تي پهچڻو آهي، جڏهن انهن جي ذهن تي سامراجيت جون تلخ يادون ۽ انهيءَ ڏک ڀري تبديليءَ جون يادگيريون حاوي رهنديون، جن مان اهي بنان ڪنهن مد جي پار پيئون هونديون، جڏهن ته مغرب هڪ تماشائي بڻيو ۽ پاسو وٺيو فقط دفاع جي مسئلن ۾ دلچسپي وٺندو رهيو، يا انهن رياستن کي هڪ جمهوري نظام جي ڍانچي وچان اهڙي طرح اڀري نڪرڻو آهي، جنهن جي

تعمير اهڙن انساني قدرن جي بنياد تي ٿيل هوندي، جن ۾ مغرب بہ ساڻن پائيوار هوندو ۽ تبديليءَ جي فيصلہ ڪن مرحلن تي سندن ياد ۾ اهو اشتراڪ عمل ۽ تعاون رهجي وڃي ٿو جنهن سان اهي پنهنجي مهم کي سر ڪن ٿا؟"

"جيڪڏهن اسان هينئر يا ايندڙ ڪجهہ سالن ۾ عمل نہ ڪيو تہ انهيءَ سوال جي جواب ملڻ ۾ ڪا گهڻي دير نہ لڳندي، چاڪاڻ تہ هندستان، جيڪو غيرجانبدار ملڪن مان سڀني کان وڌيڪ اهميت جو مالڪ آهي، پنهنجي تعميري دور ۾ داخل ٿي چڪو آهي. هندستان جو هڪ ڪامياب پروگرام بذات خود هڪ اهڙي مثال طور اهم آهي، جيڪو هو پين غير ترقي يافتہ ملڪن جي اقتصادي مستقبل ۽ خود پنهنجي مستقبل لاءِ پڻ، قائم ڪري سگهي ٿو. آمريڪا، مغربي يورپ ۽ جپان لاءِ هن ڳالهہ جو مظاهرو ڪرڻ، تہ جمهوري عمل ۾ تخليق جي زوردار ترغيب آهي ۽ نہ نامراديءَ جي، سندن وس ۾ آهي ...... هندستان اڄ اوتريءَ ئي وڏي اميد جو مظهر آهي، ۽ اوڏيءَ ئي عظيم آزمائش ۾ مبتلا آهي، جيڏيءَ ۾ مغربي يورپ سن 1947ع جي دوران هو- ۽ مون کي يقين آهي تہ اسان جا عوام اجا بہ انهيءَ آزمائش جو ڪامياب مقابلو ڪري سگهڻ جي حيثيت ۾ آهن." (1)

جان فشر سان گفتگوءَ جي دوران، هيٺيون سوال ۽ جان. ايف. ڪينيڊيءَ جو جواب معنيٰ خيز آهن :

سوال : ڇا، اوهان جي خيال ۾، مسٽر ڊلس جي انتظاميہ تحت، اسان جي طرفان ڪيترن ئي غير ترقي يافتہ مملڪتن کي پاڻ سان فوجي معاهدن ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ مجبور ڪرڻ، اسان جي غلطي هئي؟

جواب : آءٌ ائين چوندس تہ مسٽر ڊلس، انهن پين علائقن مان ڪن جي بنسبت، غالباً جرمنيءَ ۾ حقيقي طور وڌيڪ

---

(1) جان. ايف. ڪينيڊي، "دي اسٽرئٽيجي آف پيس" 1960، ص-8-157.

ڪامياب ھو. اسوان بند جي معاملي ۾ انڪار، بغداد پئڪٽ جو تصور، جيڪو ھن جو پنھنجو ھو، ۽ آئزنھاور جو نظريو، جنھن کي درحقيقت ھر ملڪ ۾ رد ڪيو ويو ھو - منھنجي خيال ۾ اھي سڀ ڳالھيون وچ اوڀر ۾ مسٽر ڊلس جون ناخوشگوار يادگيريون آھن.(1)

بھرحال 1959ع ۾ لداخ واري چيني- ھندستاني تصادم کان اڳ، سينيٽر ڪينيڊي پاڪستان جي ناراضگيءَ جي قيمت تي ھندستان کي مدد ڏيڻ لاءِ تيار نہ ھو. انھيءَ ڳالھہ جو ثبوت ھن جي 25- مارچ 1959ع واري سينيٽ جي اڳيان ڪيل تقرير مان ملي ٿو:

”پاڪستان سان اسان جي خصوصي ۽ قيمتي حليفانہ لاڳاپن ۽ فوجي معاھدن جي ھئڻ ڪري اسان لاءِ اھو ممڪن ناھي تہ اسين ھندستان لاءِ بين الاقوامي سطح تي اھڙي ڪوشش ڪريون. سون پاڻ کجھ، وقت تائين اھڙي پروگرام ترتيب ڏيڻ جي امڪان جي جستجو ڪئي آھي، جيڪو ھندستان ۽ پاڪستان ٻنھي جون مشترڪ طور ضرورتون پوريون ڪري سگھي.

”آءٌ نھايت افسوس سان ھن نتيجي تي پھتو آھيان تہ پاڪستان ۽ ھندستان جي درميان موجوده سياسي ويڇا انھيءَ قسم جي پروگرام جي اجازت نہ ٿا ڏين ...... ھندستان ۽ پاڪستان جي درميان انتخاب ڪرڻ جو سوال ناھي. اسان جي ذميداري ٻنھي مان ھرھڪ کي سندس بنيادي تعميري رٿائن ۾ مدد ڪرڻ آھي. مون کي اميد آھي تہ ھاڻي اھو وقت گھڻو پري ناھي، جڏھن پاڪستان جي اقتصادي ترقيءَ ۽

---

(2) جان. ايف. ڪينيڊي، ”دي اسٽرئٽيجي آف پيس“ 1960، ص- 219.

اوسر ۾ مدد ڏيڻ لاءِ انهيءَ قسم جون گهڻ رخن واريون ڪوششون ڪري سگهبيون (1)".

پر پهرين نومبر 1959ع تي جڏهن چين ۽ هندستان جي سرحدي چڪتاڻ زور هئي، تڏهن سينيٽر ڪينيڊيءَ ڪئليفورنيا ۾ تقرير ڪندي هندستان جي مڪمل حمايت ڪرڻ جو فيصلو ڪيو:

"اخباري سرخين ۾ ڪٽي ڪهڙيون ۽ جنگيون چالاڪيل هجن، هن ۽ اينڊز ۾ بي انتظامي طرفان دنيا جي بيءَ ڪنهن به جدوجهد ايترو گهٽو ڏيان نه لهٽو جيترو انهيءَ، جيڪا هن وقت سڄي ايشيا جي توجه جو مرڪز بڻيل آهي: يعني هندستان ۽ چين جي درميان هلندڙ لڙائي...

۽ اها ڪشمڪش هندستان ۽ چين جي درميان مشرق جي اقتصادي ۽ سياسي قيادت لاءِ، سڄي ايشيا جي عزت لاءِ ۽ هن ڳالهه جي مظاهره ڪرڻ جي موقعي حاصل ڪرڻ لاءِ آهي ته ڀنهي مان ڪنهن جي طرز زندگي بهتر آهي...

"هيءَ ڳالهه يقيناً ظاهر آهي ته هن چٽاڀيٽيءَ جو نتيجو سڄي ايشيا جي مستقبل ڪي بنيادي طور متاثر ڪندو-- يعني سرخ ۽ آزاد قومن جي تقابلي طاقت ڪي-- ۽ ان طرح آخرڪار خود اسان جي ملڪ جي سلامتي ۽ وقار ڪي پڻ. هندستان جي آدمشماري آفريڪا ۽ ڏکڻ آمريڪا جي گڏيل آد مشماريءَ کان وڌيڪ آهي. جيڪڏهن هندستان چين سان برابريءَ وارو مقابلو نه ڪري سگهيو، جيڪڏهن هو اهو نه ڏيکاري سگهيو ته سندس نظام آمريت جي نظام جهڙو يا ان کان بهتر ڪم ڪري سگهي ٿو، جيڪڏهن هو اقتصادي جمود کان اهڙي اقتصادي نشو ونما طرف نه اچي سگهيو، جيڪا سندس تيزيءَ سان وڌندڙ آد مشماريءَ کان وڌيڪ تيزيءَ

(1) جان. ايف. ڪينيڊي، "دي اسٽرٽيجي آف پيس"، ص-154.

سان اڪيلي نڪري سگهي ته سچي آزاد دنيا کي سنگين پسپائي جو مقابلو ڪرڻو پوندو. خود هندستان مايوسي ۽ عدم استحڪام جي چنبي ۾ ڦاسي پوندو، ۽ ايشيا ۾ سرخ چين جي خلاف سندس جوابي ڪردار ختم ٿي ويندو ۽ ڪميونزم کي ڪنهن به رتوڇاڻ کان سواءِ، وڏي ڪاميابي حاصل ٿي ويندي...

”اهو ڪافي ناهي ته اسين عارضي سهاري لاءِ هنگامي امداد مهيا ڪريون. اسان کي پين مغربي قومن سان گڏجي ڏگهي عرصي جي قرض ڏيڻ خاطر سنجيده ۽ دور رس پروگرام ۾ شرڪت تي رضامند ٿيڻ گهرجي، جنهن کي فني ۽ زرعي امداد جي پشت پناهي به حاصل هئڻ گهرجي، جنهن جو مقصد هندستان کي ڪميونسٽ چين جي چئلينج قبول ڪري ان کان اڳتي نڪري وڃڻ ۾ مدد ڏيڻ هجي...

”اسين چاهيون ٿا ته هندستان سرخ چين کان اها بازي کٽي. اسين چاهيون ٿا ته هندستان آزاد ۽ خوشحال ايشيا جو آزاد ۽ خوشحال اڳواڻ بڻجي. پر جيڪڏهن اسان جي دلچسپي خالص خود غرضانه، ڪميونزم جي خلاف ۽ فقط سرد جنگ جو هڪ حصو نظر ايندي، جيڪڏهن هندستاني عوام کي اهو احساس ٿيو ته اسان جا مقصد محض سياسي آهن، ته پوءِ اسين ڪميونسٽ ۽ غيرجانبدار پروپئگنڊا بازن جي هٿن ۾ کيڏنداسين، ٻاهرين ملڪن ۾ آمريڪا جي شبيهه کي بري طرح سان بگاڙينداسين ۽ انهيءَ نفسياتي اثر کي زائل ڪري ڇڏينداسين، جنهن جي اسان کي پنهنجي سخاوت ۽ فراخدليءَ مان توقع آهي (1).

---

(1) جان. ايف. ڪينيڊي، ”دي اسٽرئٽيجي آف پيس“، 1960، ص - 142-143.

www.bhutto.org

فوجي معاهدن جي متعلق، هن 9- فيبروري 1959ع تي دوباره زور ڏيندي چيو ته:

”اهي جنادار حل مهيا نه ٿا ڪن. ان جي ابتڙ، اهي وچ-اوڀر ۾ خطرناڪ حد تائين ويڇا وجهن ٿا، اسان کي ڪن خاص حڪومتن سان وابسته ڪن ٿا ۽ گهڻو ڪري اسان کي اتان جي اهم قوم پرستيءَ وارين تحريڪن کان الڳ ڪري ڇڏين ٿا. غير حليف قومن کي مغرب سان اتحاد ڪرڻ يا بين الاقوامي ڪميونزم آڏو هٿيارن ڦٽي ڪرڻ جي درميان انتخاب لاءِ مجبور ڪرڻ سان دراصل ڪجهه حاصل نه ٿو ٿئي. حقيقت ته اها آهي ته گهڻن هنڌن تي انهيءَ قسم جي انتخاب تي زور نه ڏيڻ ئي اسان جي مفاد ۾ آهي، خاص طرح جيڪڏهن اهڙي انتخاب سان قوم جون قوتون حقيقي اقتصادي ترقي ۽ معاشياتي پرواز جي پروگرامن ۾ مشغول رهڻ بدران، بين رخن ڏانهن لاڙو ڪائڻ لڳن.“ (1)

14- جون سن 1960ع تي سينيٽر ڪينيڊيءَ آئزنهاور حڪومت جي پاليسين تي هنن لفظن ۾ حملو ڪيو:

”يقيناً، اسان وٽ سن 1960ع ۾ خارجه پاليسيءَ جا اڪثر روايتي هٿيار موجود آهن: اسان وٽ بچاءَ جو هڪ محڪمو آهي، هڪ غير ملڪي امداد جو پروگرام آهي، مغربي دنيا سان اتحاد جو هڪ ڄاڙو آهي، هٿيارن کي گهٽائڻ جي هڪ ڪاميٽي آهي، اطلاعاتي سروس آهي، خفيه ڪارروائي جو هڪ شعبو آهي، ۽ قومي سلامتيءَ جي هڪ ڪائونسل آهي. پر اسان پنهنجي بدلجندڙ عالمي حيثيت جي روشنيءَ ۾ انهن اوزارن جو نئين سر تخمينو لڳائڻ ۽ انهن جي قدرن کي متعين ڪرڻ ۾ ڪوتاهي ڪئي آهي. اسان انهن هٿيارن کي هڪ اهڙي دوررس ۽ مربوط حڪمت عمليءَ جي تشڪيل ڪرڻ ۾، جيڪا سوويت يونين جي عالمي تسلط جي پختي

(1) جان. ايف. ڪينيڊي ”دي اسٽرٽيجي آف پيس“ ص- 122.

www.bhutto.org

ارادي جو مقابلو ڪري سگهي- هڪ اهڙو پروگرام، جيڪو هوشياريءَ سان فوجي قوت، سياسي تخريبڪاريءَ، اقتصادي دخل اندازيءَ ۽ نظرياتي فتح جي مختلف هٿيارن کي وڏي ڪاريگريءَ سان ملائي استعمال ڪري ٿو. اسان کي جزوي پروگرامن، متروڪ حڪمت عملين ۽ بي معني نعرن تي پاڙڻ لاءِ مجبور ڪيٽو پوي ٿو. اسان وٽ جرمنيءَ جي مونجهاري کي ٽوڙڻ، هٿيارن تي قابو حاصل ڪرڻ جي مسئلي واري مونجهاري، برلن واري معاملي جي مونجهاري ۽ پين سيني مونجهارن سان پار پوڻ لاءِ ڪي به نوان نظريا ڪينهن. اسان وٽ پنهنجي شاندار حڪمت عمليءَ طور فقط هٿيارن جي ڊوڙ ۽ سرد جنگ جا هٿيار آهن......

”انڪري اسان کي هن فضول بحث کي ترڪ ڪري ڇڏڻ گهرجي ته ڪير خروشچوف جو مقابلو بهترين نموني سان ڪري سگهي ٿو، يا ”سخت“ طرز عمل کي ترجيح ڏني وڃي، يا ”نرم“ کي. اسان جو فرض اهو آهي ته اسان روسين کي اهو ثابت ڪري ڏيکارڻ لاءِ، ته وقت ۽ تاريخ جو ڌارو سندن موافق ناهي، ته عالمي قوت جو توازن انهن جي طرف ڏانهن منتقل ڪونه ٿي رهيو آهي، پنهنجي ۽ آزاد دنيا جي طاقت جي نئين سر تعمير ڪريون- ۽ انهيءَ سبب ڪري هڪٻئي جي بقا لاءِ پرامن تصفيه هڪ لازمي امر آهي. اسان جو ڪم اهو آهي ته اسين هڪ اهڙي قومي حڪمت عملي ترتيب ڏيون، جنهن جو بنياد سوويت يونين طرفان پيدا ڪيل بحرانن لاءِ آخري گهڙيءَ ۾ تيار ڪيل جوابن تي نه رکيل هجي، پر اها احتياط سان تيار ڪيل ڊگهي عرصي جي پاليسين جو هڪ اهڙو مڪمل مجموعو هجي، جيڪو غيرڪميونسٽ ملڪن جي طاقت ۾ اضافي ڪرڻ لاءِ تيار ڪيو ويو هجي.“(1)

(1) جان. ايف. ڪينيڊي، ”دي اسٽرٽيجي آف پيس“، ص-8 ۽ 9.

www.bhutto.org

مسٽر ڪينيڊي جڏهن آمريڪا جو صدر بڻيو، تڏهن هن کي پنهنجين رٿائن کي عملي جامو پهرائڻ جو موقعو ملي ويو، هن جي ملڪ جا هندستان ۽ پاڪستان سان تعلقات هاڻي هن نظريي جي بنياد تي متعين ٿيڻا هئا ته ڪميونزم جي 'حد بندي' اقتصادي طور مضبوط ڪيل، آزاد ۽ غيرجانبدار قومن جي گهيري سان ڪئي وڃي، جن کي ڪميونسٽ دخل اندازيءَ جي خلاف آمريڪا جي فوجي طاقت جي پشت پناهي حاصل هجي. وڏيڪ اقتصادي مدد تي زور ڏيڻ جو مقصد آمريڪي مال لاءِ تجارتي منڊيون حاصل ڪرڻ هو، ته جيئن امداد حاصل ڪندڙ ملڪن سان مغرب-دوستيءَ جا تعلقات قائم رهن. فوجي ٽيڪنالاجيءَ ۾ ڪيل حيرت انگيز ترقيءَ جي ڪري فوجي اڏن ۽ اتحادن جو قدر ۽ سندن قيمت تمام گهٽي قدر گهٽجي ويئي. ٻين ڳالهين کان علاوه، انهن واقعن پڻ، فوجي امداد جي زور جو رخ بدلائي، وڏيڪ اقتصادي تعاون جي طرف ڪيو. ڪنهن امڪاني حملي جي خطري جي صورت ۾ يا پنهنجي ڪنهن اهم مفاد کي خطري پيش اچڻ جي حالت ۾ آمريڪا ۾ ويهي اتان ئي پنهنجي اختيار ۽ قابوءَ جي تحت ميزائيل ڇوڙڻ جي اهليت ۾ اهڙن اتحادين تي آسري رکڻ جي ضرورت کي گهٽائڻ جي خوبي هئي، جيڪي پنهنجن علائقن ۾ آمريڪي اڏن رکڻ ڪري آمريڪا جي بين الاقوامي تعلقات ۾ سندس مفادن جي حفاظت ڪرڻ لاءِ گهربل عمل جي آزاديءَ ۾ دخل ڏيڻ طرف مائل هيون. صدر ڪينيڊيءَ برسراقتدار اچڻ کان ڪي ٿورائي ڏينهن پوءِ ڪي اهڙا فيصلا ڪيا، جن جو جلد ئي آمريڪا، هندستان ۽ پاڪستان جي ناتن تي اثر ظاهر ٿيڻ شروع ٿيو. نهروءَ لاءِ هن جي تحسين ۽ پسنديدگيءَ جو اظهار ان وقت ٿيو، جڏهن هن آمريڪي ڪانگريس جي گڏيل اجلاس کي هن طرح سان خطاب ڪيو:

www.bhutto.org

”مون کي چڱيءَ طرح سان ياد آهي تہ جڏهن آءٌ انهيءَ هنڌ هيس، جتي هن وقت اوهين ويٺا آهيو...، مسٽر چرچل جي ڏاڏلي نہ ٿيندڙ فصاحت، نهروءَ جا بلند پرواز تصورات، دي گال جا باهمت الفاظ...“.

هندستان جي رويي ۾ اقوام متحده ۾ پڻ، انهيءَ تبديليءَ جي مطابق ڦيرو ڏٺو ويو، جڏهن ان ڪانگو جي مسئلي تي آمريڪا جو ساٿ ڏنو ۽ سيڪريٽري جنرل ڊاگ همرشولڊ جي خلاف روس جي مهم جي مخالفت شروع ڪئي. اقوام متحده ۾ هندستان جي سابق ڪارروائين جي خلاف آمريڪا جون رنجشون گهٽيءَ حد تائين تيز رفتاريءَ سان ختم ٿي رهيون هيون، ۽ آفريڪي ۽ ايشيائي مسئلن جي متعلق معاملن ۾ اڳي وانگر لاءِ واقعي ان جي همت افزائي ٿي ڪئي ويئي. ساڳئي وقت تي هندستان جي ٽئين پنج ساله ترقياتي رٿا لاءِ وسيع اقتصادي امداد جي باري ۾ ڳالهيون شروع ڪيون وييون، جنهن جي تحت هندستان کي ڊگهي عرصي واري ترقياتي فنڊ مان تمام گهٽ وياج تي اهڙا قرض ملڻ وارا هئا، جيڪي چاليهہ - پنجاهہ سالن جي مدت اندر واجب الادا ٿيڻا هئا. چيو وڃي ٿو تہ صدر ڪينيڊي انهيءَ ٽئين تجويز ڪيل ترقياتي فنڊ جو تقريباً ٽيون حصو هندستان لاءِ مخصوص ڪرڻ واسطي تيار هو. نائب صدر جانسن کي آمريڪا ۽ هندستان ۽ ٻين غير منسلڪ ملڪن سان هڪ نئون توازن قائم ڪرڻ لاءِ ايشيا جي دوري تي روانو ڪيو ويو. هندستان جي دوري جي دوران ۾ هن چيو تہ ”مون کي، ڪنهن بہ استثنيٰ ڪان سواءِ، يقين آهي تہ آمريڪا ۽ هندستان پاڻ ۾ دوستانہ ۽ صحتمند تعلقات قائم ڪرڻ ۾ مصروف رهندا. آءٌ اوهان کي يقين ٿو ڏيان تہ اها ڳالهہ آمريڪا لاءِ ڏاڍي پسنديده آهي. اسان جي صدر جان. ايف. ڪينيڊيءَ جي دل ۾ هندستان جي اڳواڻن لاءِ احترام جي جذبات جي سفير گالبريٿ جي

www.bhutto.org

هن هند موجودگيءَ کان وڌيڪ ثابتيءَ جي ڪا ضرورت ڪانهي (1)." آمريڪا جي غير ملڪي تعلقات واري ڪاميٽيءَ جي چيئرمن، سينيٽر فلبرائيٽ چيو ته "هاڻي، اهو هندستان ۾ ان جي آسپاس وارن ٻين ملڪن جو ڪم هو ته اهي هن علائقي جي بچاءَ لاءِ وڌيڪ سرگرم فوجي ۽ اقتصادي ڪردار ادا ڪن. چيو وڃي ٿو ته 6 مئي سنه 1961ع تي آمريڪا جي گشتي سفير مسٽر ائويرل هئريمن نهروءَ کي چيو ته آمريڪي انتظاميه جي اها خواهش آهي ته ايشيا جا ڪي غير جانبدار ملڪ لائوس جي غير جانبداريءَ جي ضمانت ڏين.

"يونائيٽيڊ اسٽيٽس نيوز اينڊ ورلڊ رپورٽ" جي اسٽاف رپورٽر مسٽر جارج. اي. جونس لکيو ته "سڄيءَ دنيا جي سياسي مدبرن وچان هندستان جو وزيراعظم جواهرلال نهرو ڪينيڊي حڪومت جو انتهائي پسنديده لاڏلو ٻڻبو پيو وڃي." هن وڌيڪ ظاهر ڪيو ته هندستان لاءِ تجويز ڪيل ڀرپور اقتصادي امداد جو مقصد، هندستان ۾ نهروءَ کي مضبوطيءَ سان مغرب سان ٻڌي ڇڏڻ آهي. هن وڌيڪ لکيو ته "هندستان جو رويو پڻ هن نظريي جي پٺڀرائي ڪري رهيو آهي، ڇاڪاڻ ته هندستان ڊاگ همرشولڊ کي اقوام متحده جي سيڪريٽري جنرل جي عهدي تان هٽائڻ جي روسي ڪوشش جي خلاف صف آرا ٿي بيٺو هو. هن ڪانگو ۾ عين انهيءَ موقعي تي هندستاني فوجن کي داخل ڪيو، جڏهن اقوام متحده جي فوج جو خاتمو بلڪل قريب نظر اچي رهيو هو. لائوس ۾، هن جنگبنديءَ لاءِ برطانوي اقدامات جي تائيد ڪئي ۽ خروشچوف کي پڻ انهن کي قبول ڪرڻ لاءِ آماده ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي."

18- مئي سنه 1961ع تي، ڪرشنامينن لائوس تي جنيوا ۾ منعقد ڪيل 14 قومن واريءَ ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪندي

(1) ڊان ڪراچي — ايڊيٽوريل 24- فيبروري 1961ع.

سوويت يونين طرفان پيش ڪيل "امن جي تجويز" ۾ ويٽنام جي حق جي شموليت خلاف مغربي ملڪن جو ساٿ ڏنو. ان کان هڪ مهينو اڳ ۾ ڪيوبا ۾ آمريڪا طرفان مداخلت جي سخت نڪتہ چيني ڪرڻ کان فقط چوويهہ ئي ڪلاڪ پوءِ نهروءَ وڏي آسانيءَ سان پنهنجو سُر تار بدلائي ڪينيڊيءَ کي "محرڪ شخصيت" قرار ڏنو، ۽ اشاري طور چيو تہ "ڪيوبا جي ڪهاڻيءَ جا ٻہ پاسا ٿي سگهن ٿا." هن اهو پڻ چيو تہ صدر ڪينيڊي ۽ هن جا چونڊيل وارا صلاحڪار چون ٿا تہ نهرو مغرب جو گهاٽو دوست بڻجي سگهي ٿو. هو چون ٿا تہ ان مان آمريڪا کي هندستان ۽ ٻين غير ترقي يافتہ ملڪن ۾ وڏا فائدا حاصل ٿي سگهندا. انهيءَ ترقي پذير اعتماد جو مظاهرو وري پيهر جون 1961ع ۾ ان وقت ڪيو ويو، جڏهن واشنگٽن لاءِ هندستاني سفير مسٽر ايم. سي. چاڳلا اتان کان پنهنجي وطن واپس اچڻ واري رات جو چيو:

"جڏهن آءٌ هت آيو هيس، تڏهن غيرجانبداريءَ تي شڪ ۽ شبهي جو اظهار ڪيو ويندو هو. اڄ ان جو احترام ڪيو پيو وڃي. آمريڪا جي پاليسيءَ ۾ ايڏو تہ ڦيرو اچي ويو آهي، جو اڄ اها چاهي ٿي تہ آفريڪا ۽ ڏکڻ اولہ ايشيا ۾ غيرجانبدار مملڪتون هجن... ۽ اهي اقتصادي مدد وٺن. جيڪا ڳالهہ اسين ڪنهن عرصي کان تجويز ڪندا رهيا آهيون... يعني سماجي انصاف لاءِ، ۽ نہ ڪن رجعت پسند حڪومتن کي ٽيڪ ڏيڻ لاءِ، ڊگهيءَ مدت وارا قرض--- اها ڳالهہ هن وقت هتي، گهٽ ۾ گهٽ وائيٽ هائوس جي طرفان مڪمل طور قبول ڪئي ويئي آهي، جيئن ان جو صدر ڪينيڊيءَ جي تجويزن مان مظاهرو ٿي رهيو آهي."

صدر ڪينيڊي ۽ هن جي ڪن صلاحڪارن کان علاوه، اتي ڪيئي سرڪرده ڊيموڪريٽ پڻ هئا، جن هندستان جي حق ۾ وڏي جوش و خروش سان سندن راءِ جو اظهار ڪيو.

www.bhutto.org

مثال طور مسٽر چيسٽر بائولس چيو تہ ”سنئين سڌي حساب موجب پڻ هيءَ هڪ وڏي غلطي آهي تہ آٺن ڪروڙ پاڪستانين کي راضي رکڻ لاءِ، جيڪي ٻن اهڙن حصن ۾ ورهايل آهن، جن جي وچ ۾ هڪ هزار ميل ڊگهو هندستاني علائقو حائل آهي، ڇٽيهن ڪروڙ هندستانين کي پاڻ کان بيگانو بڻايو وڃي.“ سينيٽر فلبرائيٽ چيو تہ ”پاڪستان کي ملندڙ آمريڪي فوجي امداد جلد کان وڌيڪ گهٽي آهي ۽ اها پاليسي، هندستان کي پاڪستان طرفان انديشن هئڻ جي پيش نظر، سندس مالي ذريعا اقتصادي ترقيءَ کان هٽائي ٻئي رخ ۾ سيڙائڻ تي مجبور ڪري ڇڏي.“

نئين ڪنڌ ۾ حالتن جي انهيءَ بدلجندڙ رخ هندستان لاءِ نہ فقط پراڻن جذبات کي نئين سر ڌڪائڻ شروع ڪيو، پر ساڳئي وقت ملڪ جي ورهاڱي خلاف ڇاتل سڇاتل تعصبن کي پڻ ٻيهر اڀاريو. اهڙا آواز وري ٻڌڻ ۾ اچڻ لڳا، جيڪي مذهبي بنيادن تي ملڪ جي ورهاڱي کي دقيانوسي چئي، هڪ اهڙي ملڪ جي سچي وجود تي ئي اعتراض ڪرڻ لڳا، جنهن جا ٻہ حصا هڪ هزار ميلن جي دشمن- علائقي ذريعي هڪٻئي کان دور ٻيٺل هئا. مسٽر چيسٽر بائولس جي انهيءَ سرد حساب تي، جيڪو آدمشماريءَ جي انگن ۽ ڊيگهہ ۽ ويڪر جي بنياد تي پنهنجن نتيجن تي پهتو هو، نئين سر تحقيق ۽ جاچ شروع ڪئي وئي. نهروءَ جون مشڪلات پيدا ڪندڙ پاليسيون ۽ سندس غيرجانبداريءَ مان پيدا ٿيل تلخيون وساريون ويئون، ۽ ان سان گڏ انهن وفادارين کي پڻ فراموش ڪيو ويو، جن سان پاڪستان پاڻ کي آمريڪي مفاد سان وابستہ ڪري رکيو هو. بيشڪ پاڪستان کي ڪافي مقدار ۾ اقتصادي ۽ فوجي امداد ڏني ويئي، پر اها هڪ معقول جوابي عوض کان سواءِ ڪانہ هئي. پاڪستان، هندستان جي خلاف پنهنجي قطعي سلامتيءَ لاءِ ضمانت حاصل ڪرڻ کان سواءِ ئي،

www.bhutto.org

ڪميونسٽ ملڪن جي خلاف پنهنجين دفاعي ذميدارين کي چڪي تائي وسيع ڪرڻ جي ذمہداري قبول ڪئي هئي. ان طرح هن سوويت يونين جي دشمني خريد ڪئي، جيڪا پاڪستان جي خلاف افغانستان ۽ هندستان جي کليل پٺڀرائي ڪري رهي هئي. معاهدن سان وابستگيءَ اقوام متحده ۾ پاڪستان جي شبيهہ کي خراب ڪيو، پاڙيسري اسلامي عرب ملڪن سان سندس تعلقات ۾ ڪشيدگي پيدا ڪئي ۽ ان کي ايشيا ۽ آفريڪا جي ملڪن جي برادريءَ ۾ اڪيلو ڪري ڇيهاريو. نئين ڪنڊ ۽ هماليه جي سرحدن وٽ حالات ۾ آيل تبديلين هڪ ئي ڌڪ سان آمريڪا جي ذهن مان پاڪستان جي خدمتن ۽ هندستان جي دشمنين کي ميساري ڇڏيو.

6- جون سن 1961ع تي ڪنسورشيم هندستان لاءِ ڪل ٻن اربن ۽ ويهن ڪروڙ ڊالرن جي امداد منظور ڪئي، جنهن مان اڪيلي آمريڪا هڪ ارب پنجيتاليهہ ڪروڙ ڊالرن ڏيڻ جو وعدو ڪيو، يعني اڌ کان وڌيڪ رقم- 9- جون سن 1961ع تي "ٽائيم" مئگزين جي مطابق آمريڪا جي هندستان کي امداد ڏيڻ جي شوق، ڪنسورشيم جي باقي ٻين امداد ڏيندڙ ملڪن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو. ان جي برعڪس، پاڪستان جي ساڍن چورانوي ڪروڙ ڊالرن جي نسبتاً معمولي ضرورت ۾ انهيءَ ساڳئي ڪنسورشيم ڪاٽ ڪوٽ ڪئي. ان سان گڏ اهو پڻ پڌرو ويو تہ "باهمي سلامتيءَ جي قانون" ۾ غيرجانبدار ملڪن جي امداد لاءِ مناسب قاعدن شامل ٿيڻ کان پوءِ هندستان کي فوجي امداد پڻ ڏني ويندي. آمريڪا جي بچاءَ کاتي جي سيڪريٽري مئڪنمارا لاءِ چيو ويو تہ هن سينيٽ جي پرڏيهي تعلقات واري ڪاميٽيءَ آڏو بيان ڏيندي چيو تہ باهمي سلامتيءَ واري قانون مان اهي چارئي شرط ڪڍيا ويندا، جيڪي امداد حاصل ڪرڻ واري ملڪ کي "ڪميونسٽ بلاڪ" جي خلاف آزاد دنيا جو سياسي ۽ فوجي

www.bhutto.org

حليف بنجڻ جو پابند ڪن ٿا، ڇاڪاڻ تہ اهي شرط نين آزاد ٿيل مملڪتن کي ضروري فوجي امداد ڏيڻ جي سلسلي ۾ موزون ڪين آهن.“ ان کان علاوه هن دعويٰ ڪئي تہ هندستان پنهنجي. پاڙيسريءَ جي مقابلي ۾ پنهنجين قابل انتظامي ۽ سياسي روايتن جي قوت سان وڌيڪ استحڪام حاصل ڪيو آهي ۽ هن هيءَ تجويز پيش ڪئي تہ هندستان جي معاملي ۾ ”سڪيورٽي ائڪٽ“ جا چارئي شرط ختم ڪيا وڃن. هڪ طئي ٿيل پاليسيءَ کان اهڙو انحراف، امداد جي انهيءَ نئين فلسفہ جي علامت هو، جيڪو خاص طرح سان هندستان جي ضرورتن کي سامهون رکي ٺاهيو ويو هو. انهن واقعن صدر ڪينيڊي ۽ صدر ايوب خان جي درميان هڪ ملاقات ضروري ڪري ڇڏي ۽ صدر ايوب خان جولاءِ سن 1961ع ۾ پاڪستان ۽ آمريڪا جي درميان اعتماد وارن تعلقات کي بحال ڪرڻ لاءِ نئين سر ڪوشش ڪرڻ خاطر آمريڪا ويو. جنهن محتاط انداز ۾ پاڪستان کي امداد جي آڇ ڪئي وئي، تنهن کي صدر ايوب خان 9- جولاءِ سن 1961ع تي لنڊن ۾ هڪ ٽيليويزن انٽرويو ۾ هن طرح بيان ڪيو:

”هاڻي، هندستان جي معاملي ۾ آمريڪا پين امداد ڏيندڙ ملڪن کي بہ پنهنجي برابر امداد ڏيڻ تي راضي ڪرڻ لاءِ خاص ڪوشش ڪئي. آمريڪا، پنهنجي معمول کان هٽي اهڙي وقت هندستان لاءِ پنهنجي طرفان هڪ ارب ڊالرن جو عطيہ مخصوص ڪيو، جڏهن تہ اڃا هندستان پنهنجي رٿا جي تشڪيل بہ پوري نہ ڪئي هئي.

”اسان جي معاملي ۾ هرقسم جا اعتراض ڪيا ويا. انهن مان ڪي حقيقي هئا، پر ڪي منهنجي خيال ۾، مصنوعي ۽ بي حقيقت هئا- مطلب تہ اهڙي قسم جون ڳالهيون ڪيون ويئون، جيڪي ڪنهن ملاقاتيءَ کي ٽارڻ لاءِ ڪيون ويندڙيون آهن. صورت حال کي سمجهڻ جي ڪنهن بہ حقيقي

www.bhutto.org

ڪوشش جي ڪابہ علامت نظر نہ آئي ۽ منهنجي خيال ۾ آمريڪا ڪا خاص ڪوشش ڪانہ ڪئي. جيڪڏهن آمريڪا پين امداد ڏيندڙ ملڪن کان اها توقع رکي پئي سگهي تہ اهي سندس امدادي ڪوشش جي برابري ڪن، تہ ڪيس انهن ملڪن کي اهو پڻ ٻڌائڻ گهربو هو تہ هيءَ (اسان جو) مطالبو پڻ ٿيندو ۽ آمريڪا انهن کان اها توقع رکي ٿي تہ آهي هيءَ، هوءَ يا ڪا بہ ڳالهہ ڪندا.

”آءُ فقط اهو چوان ٿو تہ آمريڪا هن معاملي ۾ ڪا خاص ڪوشش نہ ڪئي. پر اچو تہ اها اميد ڪريون تہ پئي پيري ان جو هن سلسلي ۾ عمل بهتر هوندو.“ (1)

پنهي صدرن جي درميان ٿيل مذاڪرات جو نتيجو، جهڙيءَ طرح سان سندن گڏيل پڌرنامي ۽ ميٽنگ کان پوءِ صدر ايوب خان جي بيان مان ظاهر آهي، مختصر طور هيٺئين نموني ۾ بيان ڪري سگهجي ٿو:

(1) آمريڪا سان پاڪستان جو اتحاد وڌيڪ مضبوط ٿي ويو ۽ صدر ايوب خان جي ذهن ۾ جيڪي شڪ شبها پيدا ٿيا هئا، سي دور ٿي ويا.

(2) صدر ڪينيڊي هن ڳالهہ تي رضامند ٿي ويو تہ هو ڪشمير جي سوال تي پنڊت نهروءَ سان ڳالهيون ڪندو ۽ انهيءَ مسئلي جي پرامن ۽ منصفانہ حل جي ضرورت کي، هن جي ذهن نشين ڪندو.

(3) پاڪستان کي اها خاطري ڏني ويئي تہ ان جا فوجي مسئلا دشوار نہ بنايا ويندا ۽ جيڪڏهن ڪڏهن بہ هن علائقي کي هٿيارن جي امداد ڏني ويندي، تڏهن پاڪستان

---

(1) فيلڊ مارشل محمد ايوب خان — ”اسپيچز ائنڊ اسٽيٽ مينٽس“ ج-چوٿون، جولاءِ 1961، جون 1962، ص-6.

سان مشورو ڪيو ويندو. ڪيس وڏيڪ هيءَ خاطري پڻ ڏني ويئي ته انهيءَ علائقي ۾ ان وقت تائين فوجي امداد نه ڏني ويندي، جيسين ان لاءِ ڪافي جواز موجود نه هوندو.

(4) آمريڪا هندستان کي ڪي به هٿيار فروخت نه ڪري رهي آهي.

(5) اقتصادي امداد لاءِ پاڪستان جون سڀ ضرورتون پوريون ڪيون وينديون.

(6) سم ۽ ڪلر جي مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ آمريڪا پاڪستان کي مالي ۽ فني امداد مهيا ڪندي.

صدر ايوب خان سڌريل تعلقات تي اطمينان جو اظهار ڪيو، پر جيئن بعد وارن واقعن مان ظاهر ٿيو، صدر ڪينيڊيءَ پاڪستان لاءِ گنجائش خاص طور هن ڪري رکي هئي، جو 1959ع وارو چين ۽ هندستان وارو ٽڪراءُ اچا اڳتي نه وڌيو هو. هن ڳالهه جون قياس آرايون ٿي رهيون هيون ته انهن ٻنهي جا اختلاف وڌي ويندا يا حل ٿي ويندا. سن 1961ع ۾، صدر ايوب خان جي آمريڪا واري دوري جي دوران هن ڳالهه جو پوريءَ طرح اندازو نه لڳايو ويو هو ته هندستان ۽ چين جا اختلاف ڪيتريقدر ڳوڙها ٿي چڪا آهن. هڪ وڏي ٽڪراءَ ۽ باهمي صلح صفائيءَ، ٻنهي ڳالهين جو امڪان هو. انهيءَ موقعي تي هيءَ ڳالهه مصلحت کان بعيد هئي ته هندستان جي موافقت، ۽ پاڪستان جي مفاد خلاف هڪپٽي جي پئيان اهڙا قدم کنيا وڃن، جو پاڪستان ناراض ٿي ماڳهين مخالف ٻڃي وڃي. نندي کنڊ ۾ مستقبل جي غيريقيني ڪيفيت هن امر جي تقاضا ڪري رهي هئي ته گهٽ ۾ گهٽ عارضي طور، ٿوري عرصي لاءِ ئي سهين، موجوده حالات کي برقرار رکيو وڃي. وقت خود ئي ظاهر ڪيو ته هندستان ۽ چين جي درميان اختلافات ڪيتريقدر ڳوڙها آهن، انهيءَ وچ ۾، ڪولمبو پلان جون طاقتون، هڪ

www.bhutto.org

اهڙي تنازعي جو پنهي ڌرين کي قبول پون جهڙو حل تلاش ڪري رهيون هيون، جيڪو ڪنهن ڌارئي حملي جو نه، بلڪ هڪ تعزيري سهم جو نتيجو هو.

وقت گذارڻ جي اها مدت مختصر ثابت ٿيڻي هئي. ساڳئي سال جي نومبر مهيني جي دوران، جڏهن نهرو واشنگٽن جي دوري تي ويل هو، صدر ڪينيڊيءَ هن کي ابراهام لنڪن ۽ روزويلٽ سان تشبيهه ڏني. گڏيل پڌرنامي ۾ ڪشمير جو ڪو ذڪر نه ڪيو ويو، حالانڪ ان ۾ برلن، ائٽمي تجربن تي بندش، هٿيارن کي عام ۽ مڪمل طور گهٽائڻ ۽ ڪانگو وغيره جهڙن مختلف بين الاقوامي مسئلن تي بحث ڪيل هو. هنيءَ ڳالهه، ته آهو دورو گوا تي هندستان جي حملي کان ٿورو ئي عرصو اڳ ٿيو، وڏيءَ اهميت جي حامل آهي. ائين معلوم ٿي رهيو آهي ته صدر ڪينيڊيءَ سان ملاقات ڪرڻ کان پوءِ، پنڊت نهروءَ هن ڳالهه جو اندازو لڳائي ڇڏيو هو ته جيتوڻيڪ پورچوگال "نيٽو" عهدنامي جو هڪ ميمبر ملڪ آهي، ان جي باوجود آمريڪا هندستان جي راهه ۾ رڪاوٽ نه وجهندي. هندستان جي گوا تي قبضي ڪرڻ تي جڏهن آمريڪا ۾ شور مچيو، تڏهن صدر ڪينيڊيءَ جي خاص ايلچي ڊاڪٽر ڪسينجر کي جنوري 1969ع ۾ خاص طور هن لاءِ هندستان موڪليو ويو ته هو هندستانين کي ٿڌين سر خاطري ڏي ته آمريڪا هندستان جي خلاف ڪنهن به قسم جي ڪارروائي ڪرڻ جو ارادو نه ٿي رکي. 6- جنوريءَ تي ڊاڪٽر ڪسينجر هندستان ۾ اعلان ڪيو ته "اسين گوا جي ڪري هندستان سان سلامتي ڪائونسل ۾ ڪشمير جو مسئلو پيش ٿيڻ وقت پنهنجو ساز نه پاڙيندا سين." چيو وڃي ٿو ته چين ۽ پاڪستان جي تعلقات جو ذڪر ڪندي ڊاڪٽر ڪسينجر چيو ته "جيڪڏهن پاڪستان اهڙوئي بيوقوف آهي، جو چين سان اتحاد جو ناهه

ڪري ٿو ته پوءِ هڪ طاقتور ۽ خود مختار هندستان ڪان سواءِ ايشيا ڪيتري دير تائين زنده رهي سگهندي؟" هن هندستانين سان اهو به وعدو ڪيو ته آمريڪا چين جي طرفان حملي ٿيڻ جي صورت ۾ هندستان کي مدد ڏيندي، چاڪاڻ ته آها چين کي هن ڳالهه جي اجازت نه ٿي ڏيئي سگهي ته هو هندستان کي تباهه ڪري. جيسين پورچوگال جي نيٽو ۾ شامل هئڻ جو سوال هو، ته چيو وڃي ٿو ته ڊاڪٽر ڪسينجر چيو ته هُن پورچوگال کي انهيءَ معاهده ۾ شامل ڪرڻ جي قدم کي ڪڏهن به دانشمندانه قدم نه سمجهيو هو. هن جي بيان مطابق، پورچوگال نيٽو جو ميمبر هن ڪري بنيو هو، جو ان وقت آمريڪا کي "پيڪٽائيٽس" (معاهدن) جي بيماري لڳي ويئي هئي. هن 15- جنوريءَ تي ڪلڪتي ۾ تقرير ڪندي پاڪستان ۽ چين جي باهمي تعلقات جو ذڪر ڪيو ۽ چيو ته کيس يقين نه ٿو اچي سگهي ته پاڪستان چين سان بچاءَ جو ڪو ناهه ڪري سگهي ٿو. بيان ڪيو وڃي ٿو ته هن وڌيڪ چيو هو ته "منهنجي لاءِ هيءَ ڳالهه ناقابل يقين آهي ته پاڪستان، هندستان جي خلاف ڪنهن به قسم جي اڳرائيءَ جو حوصلو رکي ٿو." هن وڌيڪ چيو ته "جيتوڻيڪ پاڪستان ڪميونسٽ چين کي تسليم ڪيو آهي، تڏهن به پاڪستان جي آمريڪا سان فوجي ناهه هئڻ ڪري، ڪميونسٽ چين سان پڻ ساڳئي وقت تي اهڙي ئي ناهه ڪرڻ ۾ تضاد ٿيندو." هن وضاحت ڪندي چيو ته "چين ۽ پاڪستان ۾ اتحاد کي ناروا سمجهڻ جو هڪ سبب اهو به آهي ته پاڪستان جو آمريڪا سان اتحاد هو، ۽ هيءَ ڳالهه هندستان ۽ پاڪستان ٻنهي جي مفاد جي منافي آهي ته اهي ڪنهن جهڳڙي کي نبيرڻ لاءِ ڪميونزم کي نندي ڪند ۾ آڻين." انهيءَ ئي تقرير ۾ اڳتي هلي هن چيو ته پاڪستان جي چين سان اتحاد جو اصل ڪوئي به امڪان، ان جي "سودي بازيءَ" جي قوت کي

www.bhutto.org

وڌائڻ خاطر به ڪونهي.“ آمريڪا جي امداد جي مقصدن جي تشريح ڪندي ڊاڪٽر ڪسينجر چيو ته آمريڪا جا ٻه مقصد آهن: ڪميونزم جي روڪٿام، ۽ هڪ آزاد ۽ خوشحال معاشري جي تعمير. انهيءَ معاملي ۾ هن اعلان ڪيو ته جيڪڏهن هندستان پنهنجي علائقي مان چين کي ڀڄائڻ لاءِ طاقت استعمال ڪئي ته آمريڪا هندستان جي انهيءَ سلسلي جي ڪارروائيءَ سان ”انتهائي همدرديءَ“. جو اظهار ڪندي. صدر ڪينيڊيءَ جي خاص سفير جي انهن اهم اعلانن کان علاوه سيڪريٽري آف اسٽيٽ، ڊين رسڪ 7- جنوريءَ تي بيان ڏنو ته گوا ۾ هندستان جي ڪارروائي ڪري آمريڪا جي هندستان لاءِ امداد جي ارادي تي ڪوبه اثر نه ٿو پوي.

هندستان جي هٿان گوا جي فتح لاءِ انهيءَ سازباز نه، ته همت افزائيءَ هندستاني ليڊرن جو حوصلو اچا به وڌائي ڇڏيو ۽ ڪانگريس جي صدر مسٽر سنجيوا ريڊيءَ 4- جنوريءَ تي اعلان ڪيو ته ”هندستان پڪو ارادو ڪيو آهي ته هو جلدئي پاڪستاني ۽ چيني اڳرائي کان پنهنجا علائقا خالي ڪرائيندو.“ هن اهو به چيو ته، ”ڪشمير ۾ جنگبنديءَ کي ڪشمير جي مسئلي جي مستقل حل طور تسليم ڪري نه ٿو سگهجي. سڄو ملڪ ڪشمير جي ٽئين حصي کي، جيڪو پاڪستان جي غيرقانوني قبضي ۾ آهي، آزاد ڪرائڻ لاءِ حڪومت جي پٺيان آهي.“

آڪٽوبر سن 1962ع جي چين ۽ هندستان جي سرحدي ٽڪراءَ، هندستان لاءِ آمريڪا جي مڪمل حمايت متعلق سڀ شڪ شبها ختم ڪري ڇڏيا. هائي اهو فيصلو ڪيو ويو ته پاڪستان سان بگاڙ جو خطرو ڪٺي به هندستان جي مدد ڪرڻ گهرجي. هي اهڙو موقعو هو، جنهن لاءِ

www.bhutto.org

آمريڪا ننڍي ڪنڌ جي ورهاڱي ڪان وٺي منتظر هئي.
سنڌس اهو آرزومندانہ خواب هاڻي حقيقت جو روپ اختيار
ڪري رهيو هو.

لداخ ۽ نيفا ۾ هندستاني فوج جي ڀاڄ آمريڪا ۾ فوري
ردعمل پيدا ڪيو. پاڪستان سان صلاح مشوري جي تڪليف
گوارا ڪرڻ ڪان سواءِ ئي، آمريڪا پنهنجن مغربي اتحادين
کي هندستان جي فوجي امداد ڪرڻ لاءِ حرڪت ۾ آندو.
انهيءَ وچ ۾ چين جنگبنديءَ جو هڪطرفو اعلان ڪري
پنهنجون فوجون پٺتي هٽايون. پر پنڊت نهروءَ مغرب ۽
خاص طور تي آمريڪا طرفان سندس امداد لاءِ فوري ۽ پرجوش
صداءِ لبيڪ ڪان حوصلو ڪري ڊسمبر سن 1962ع ۾ اعلان
ڪيو تہ هندستان پنهنجي فوجي تياري جاري رکندو، خواه
هندستاني - چيني جهڳڙا نبيري بہ وڃن. هن زور ڏيئي
هيءَ ڳالهہ چئي تہ هندستان پنهنجن دشمنن کي پنهنجين
سرحدن ڪان ماري ڀڄائڻ جي هرممڪن ڪوشش ڪندو.
10- ڊسمبر تي اٽو بريل هئريمن چيو تہ چيني - هندستاني
چڪتاڻ ڪافي عرصي تائين هلندي رهندي، انڪري آمريڪا
کي هندستان جي فوجي امداد جاري رکڻ گهرجي. هن
سوويت يونين سان هندستان جي تعلقات تي پسنديدگيءَ جو
اظهار ڪندي چيو تہ اهي تعلقات آمريڪا جي مفاد ۾ آهن.
نهروءَ چيو تہ سوويت يونين اهو واضح ڪري ڇڏيو آهي
تہ جيڪڏهن هندستان آمريڪا يا برطانيہ ڪان فوجي يا
ٻئي قسم جي امداد حاصل ڪري ٿو تہ ڪيس انهيءَ تي
ڪوبہ اعتراض ڪونهي.

انهيءَ ئي مهيني ۾ نهروءَ هندستان ۽ پاڪستان جي
درميان تاريخي ناتن جو ذڪر ڪندي اعلان ڪيو تہ
"اسان جي آخري منزل مقصود ڪنفيڊريشن آهي، جيتوڻيڪ
اسان جڏهن بہ اها ڳالهہ ڪريون ٿا تہ پاڪستان جا ماڻهو

www.bhutto.org

وحشت ۾ اچي وڃن ٿا ۽ سمجهن ٿا ته اسين کين گهرڪائي وينداسون." ان سان گڏوگڏ، هن هيءَ ڳالهه به زور ڏيئي چئي ته "جيستائين اسان جي چين سان جنگ جاري آهي، تيستائين پاڪستان سان تفصيلي ۽ مڪمل ٺاهه جون ڳالهيون ممڪن ناهن." 28- ڊسمبر تي پاڪستان ۽ چين سرحدي ٺاهه تي صحيحون ڪرڻ لاءِ رضامند ٿيا. هندستان ۾ آمريڪي سفير، مسٽر گالبريٿ انهيءَ خبر تي هيئن چوندي تبصرو ڪيو ته "پاڪستان کي اهو سمجهڻ گهرجي ته آمريڪي امداد جو مقصد، ڪميونسٽ اڳرائيءَ جي خطري جو مقابلو ڪرڻ جي ڪوشش آهي."

حالات جي انهيءَ رخ دوران، صدر ڪينيڊي ۽ برطانوي وزيراعظم مئڪملن جي درميان ناسائو ۾ هڪ ملاقات ٿي ۽ هو ٻئي هندستان کي هٿيارن جي اهڙي کيپ فراهم ڪرڻ جي رٿا تي متفق ٿيا، جنهن جي قيمت ٻارهن ڪروڙ ڊالر هئي، ۽ جنهن جو اڌو اڌ حصو دولت مشترڪه کي ڏيڻو هو. آمريڪي فوجي امداد کي سياسي سهاري سان مضبوط ڪرڻ لاءِ مسٽر گالبريٿ هندستان جي پرڏيهي معاملن جي سيڪريٽريءَ کي 27- ڊسمبر تي اطلاع ڏنو ته "چين جي خلاف لڙڻ لاءِ ڏنل فوجي امداد، ڪشمير جي ٺاهه جي شرط سان ڳنڍيل ناهي." آمريڪا، هندستان کي اهڙي وقت، جڏهن ته هندستان ۽ پاڪستان جي درميان ڪشمير جي مسئلي تي ڳالهيون هلي اچا پوريون نه ٿيون هيون، انهيءَ قسم جي خاطري ڏياري پاڪستان ۽ هندستان جي درميان ڪنهن به ٺاهه جي امڪان کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيو ۽ اهڙيءَ طرح هن خود پنهنجي عمل سان، پاڪستان ۽ چين جي درميان قريبي تعلقات کي اڳتي وڌائي ڇڏيو. ڪشمير جي معاملي ۾، هندستان جو رويو ڪيس هڪ ٻئي جي پٺيان ملندڙ انهن تسلين جي ڪري جيئن پوءِ تيئن منفي رنگ اختيار ڪندو ويو، جيڪي آمريڪي

www.bhutto.org

حڪومت هندستان کي ڏيندي رهي ته ڪشمير ۽ جهونا ڳڙهه جي تڪرار جي فيصلي جو هندستان لاءِ آمريڪي اقتصادي ۽ فوجي امداد سان ڪوبه واسطو ڪونهي. انهن خاطرين هن حقيقت سان گڏجي ته چين ۽ هندستان جو سڌو سنئون ٽڪراءُ ختم ٿي چڪو هو، هندستان کي هيڪاري وڌيڪ انتها پسند بڻائي ڇڏيو ۽ ڪشمير جي متعلق ڳالهين جو خاتمو ٿي ويو. مسٽر گالبريٿ جي يقين ڏهانين جي سيڪريٽري آف اسٽيٽ، ڊين رسڪ وڌيڪ پٺڀرائي ڪئي ۽ مسٽر گالبريٿ انهن کي هڪ دفعو وري دهرايو. مسٽر رسڪ، مارچ 1963ع ۾ بيان ڏنو ته ”جيتوڻيڪ آمريڪا جي حڪومت کي هن باري ۾ يقين آهي ته ”سچي ننڍي کنڊ جي سلامتيءَ لاءِ تمام ضروري آهي ته هندستان ۽ پاڪستان پنهنجا جهيڙا پنهنجي وچ ۾ پاڻ طئي ڪن . . . پر اسين پنهنجي امداد جي مقصد کي لفظ مشروط سان ڪنهن به طرح منسوب ڪرڻ نه ٿا چاهيون.“ مسٽر گالبريٿ اپريل 1963ع ۾ وري بيان ڏنو ته ”هندستان کي ڏنل آمريڪي امداد ڪشمير جي تڪرار جي فيصلي سان وابسته ناهي.“ پنڊت نهروءَ به 7- اپريل تي لوڪ سڀا ۾ انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪئي ته مسٽر ڊنڪن ۽ مسٽر رسڪ، پنهي کيس يقين ڏياريو هو ته برطانيه ۽ آمريڪا هندستان جي فوجي امداد جي سوال کي ڪشمير جي تڪرار جي فيصلي سان نه ٿا ڳنڍين.

انهيءَ قسم جي رويي کان، نه فقط ڪشمير جي مسئلي جو نبيرو جوکم ۾ پئجي ويو، پر پاڪستان جي علائقائي سالميت لاءِ پڻ خطرو پيدا ٿي پيو. آمريڪا هميشه انهن خطرن کان بي پرواهه رهي، جن جي طرف پاڪستان سندس ڌيان ڇڪائيندو رهيو هو ۽ هوءَ اهوئي خيال ڪندي رهي ته پاڪستان پنهنجي سالميت لاءِ کيس هندستان طرفان درپيش خطري کي وڌائي پيش ڪري رهيو آهي.

www.bhutto.org

آمريڪا، پاڪستان جي قيمت تي هندستان ۾ پنهنجو اثر رسوخ وڌائڻ تي بس نه ڪئي، پر ان پاڪستان طرفان پنهنجي سلامتي ۽ علائقائي سالميت لاءِ ڪيل جوابي ڪوشش تي ناراضگيءَ جو اظهار پڻ ڪيو. پاڪستان، چين سان تعلقات کي بهتر بنائڻ جي جيڪا ڪوشش ڪئي، تنهن کي آمريڪا ۾ غلط رنگ ۾ پيش ڪيو ويو ۽ ان جي خلاف تنقيد ڪئي ويئي. هن حالت ۾ ٻنهي ڪنهن هڪ جي، ٻن نمونن جا معيار استعمال ٿيڻ لڳا. بدليل بين الاقوامي حالتن ۾ آمريڪا کي وابستگي ۽ عدم وابستگي (الائين مينٽ اينڊ نان الائين مينٽ) جي معاملن ۾ پنهنجو اڳوڻو موقف بدلائڻو پيو، پر پاڪستان جي طرفان ان جي مطابق ڪنهن به تبديليءَ کي گوارا نه ڪيو ويو. 25- جولاءِ سن 1963ع تي "واشنگٽن ايوننگ اسٽار" چيو ته:

"پاڪستان جي خطرن کي هتي ٻنهي ڪنهن احترام ۽ عزت جي، سمجهيو وڃي ٿو، ۽ انهن کي ڪنهن به صورت ۾ انهيءَ پريشان حال علائقي جي سلامتيءَ لاءِ آمريڪا جي رٿائن تي اثرانداز ٿيڻ جي اجازت ڏئي نه ٿي سگهجي. جيڪڏهن پاڪستان چين سان تعاون ڪرڻ خاطر آمريڪا سان پنهنجن ناتن ۽ واسطن ۾ ڪا گهٽتائي ڪئي ته ان کي تمام جلد پنهنجي انهيءَ فيصلي تي پڇتائڻ جو موقعو ملي ويندو." (1)

هندستان ۾ مقرر ٿيل نئين آمريڪي سفير مسٽر چيسٽر باؤلس هندستان جي حمايت ڪرڻ جو هڪ پيو وعدو ان وقت ڪيو، جڏهن مئي 1963ع ۾ هن اهو بيان ڏنو ته آمريڪا هندستان کي چين جي خلاف پنهنجي فوجي طاقت وڌائڻ لاءِ مدد ڏيڻ جي ڏاڍي خواهشمند آهي. هاڻي فقط انهيءَ ڳالهه

(1) ڊان ڪراچي، اداريو 8- جون 1963ع.

www.bhutto.org

جو تعين ڪرڻو آهي ته هندستان ڪيتري فوجي امداد جذب ڪري سگهندو." هندستان جي صدر جي آمريڪا واري دوري جي اختتام تي، صدر ڪينيڊيءَ ۽ هندستان جي صدر طرفان جيڪو گڏيل پڌرنامون جاري ڪيو ويو، تنهن ۾ چيو ويو هو ته "ٻنهي جا ملڪ هن باهمي دفاعي فڪرمنديءَ ۾ برابر جا شريڪ آهن ته ننڍي کنڊ جي خلاف چين جي اڳرائيءَ وارن ارادن کي ناڪام بنايو وڃي. ٻنهي صدرن نه فقط ايشيا، بلڪ سڄي دنيا جي امن ۽ سڪون لاءِ هندستان جي آزادي ۽ خودمختياري ۽ ان جي علائقائي سالميت جي سلامتيءَ جي شديد اهميت کي تسليم ڪن ٿا." 30- جولاءِ تي صدر ڪينيڊيءَ ۽ وزيراعظم مئڪملن، برچ گروو ۾ فيصلو ڪيو ته هندستان جي هوائي فوج کي آواز کان وڌيڪ تيز رفتار لڙاڪو بمبارن سان مانوس ڪرڻ لاءِ آمريڪا ۽ دولت مشترڪه طرفان هوائي ڇٽي مهيا ڪئي وڃي ۽ ان جي قوت مدافعت کي ڪميونسٽ چين جي نئين حملي جي خطري جي خلاف وڌائڻ لاءِ وڌيڪ فوجي امداد ڏيڻ جون تدبيرون اختيار ڪيون وڃن. ان کان ٿوروئي پوءِ خبر ملي ته آمريڪا هندستان کي، بمبئي جي ويجهو تاراپور وٽ ائٽمي طاقت جي هڪ اهڙي اسٽيشن جي تعمير لاءِ اٺن ڪروڙ ڊالرن جي پرڏيهي مٽاسٽا واري ناڻو جي آڇ ڪئي آهي، جنهن جو شمار دنيا جي سڀني کان وڏين ائٽمي اسٽيشنن مان هڪ اسٽيشن طور ٿيڻ گهرجي.

انهن گهٽين ڪارروائين کان، جيڪي پاڪستان جي سلامتيءَ تي اثرانداز ٿي رهيون هيون، آمريڪا بي نيازي ۽ بي پرواهي ڏيکاريندي، چين ۽ پاڪستان جي درميان وڌندڙ تعلقات تي پنهنجي عدم اطمينانيءَ جو اظهار ڪرڻ جاري رکيو. پاڪستان ۽ چين جي درميان جولاءِ سن 1963ع ۾ طئي ٿيل هوائي ٺاهه تي تبصرو ڪندي اسٽيٽ ڊپارٽمينٽ جي هڪ پريس

www.bhutto.org

آفيسر بيان ڏنو ته ”انهيءَ هوائي رابطي جو، ننڍي کنڊ جي سلامتي ۽ استحڪام کي مضبوط بنائڻ جي ڪوشش تي، جن کي ڪميونسٽ چين روڪڻ چاهي ٿو، غلط اثر پئجي سگهي ٿو.“ هن کان پوءِ جنرل ليوشس ڪلي طرفان سينيٽ جي پرڏيهي تعلقات واري ڪاميٽيءَ آڏو شاهدي ڏيندي هيٺين چيو ويو، ته ڪيس اهو يقين نه ٿو اچي ته آمريڪا ”پاڪستان کي سندس پاڙيسريءَ سان اسان جي روش ۽ سلوڪ جي طريقڪار کي متعين ڪرڻ جي اجازت ڏئي سگهي ٿي.“

آمريڪا، اهو فيصلو ڪري ته ننڍي کنڊ جي ملڪن جي درميان نفاق قطعي هو، پاڪستان جي خطرن کي نظرانداز ڪري هندستان کي ڊگهي عرصي لاءِ فوجي امداد ڏيڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو. انهيءَ صورتحال پاڪستان لاءِ هيٺيان متبادل رستا کليل ڇڏيا:

1۔ هو پنهنجي علائقي مان آمريڪي اڏن کي ختم ڪري ۽ ساڳئي وقت ٻه-طرفن فوجي معاهدن، سيٽو ۽ سينٽو کان علحدگي اختيار ڪري. ساڳئي وقت تي هو سوويت يونين سان هٿيارن جي فراهميءَ لاءِ ڊگهي عرصي جي ناهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ۽ چين جي عوامي جمهوريه سان سلامتيءَ جو ناهه به ڪري پئي سگهيو.

2۔ هو انهن تدبيرن کي اختيار ڪرڻ جو فيصلو ڪري پئي سگهيو، ۽ انهن کي عملي جامو آمريڪا جي مخالف ڪارروائيءَ جي جواب ۾ آهستي آهستي ٿي پهرائي ٿي سگهيو.

3۔ سياسي وابستگيءَ ۾ ظاهر ڪو ڦيرو آڻڻ کان سواءِ، خفيه طور چين سان ناهه ڪري ٿي سگهيو.

4۔ هو پنهنجين موجوده وابستگين کي برقرار رکندي، چين ۽ روس سان سياسي تعلقات کي وڌائڻ کان پرهيز ڪري پئي سگهيو.

www.bhutto.org

5ـ ڪنهن به مقرره پاليسي تي گامزن رهڻ کان سواءِ هو هڪ موقعه پرست جو ڪردار ادا ڪري سگهي ها، ۽ جيڏانهن به هوا جو رخ ڦرندو ڏسي ها، تيڏانهن پنهنجي سياسي ٻيڙيءَ جو سڙهه ڦيرائيندو رهي ها.

هتي آءٌ حڪومت پاڪستان لاءِ ڪليل انهن رستن جي خوبين ۽ خامين متعلق ڪجهه به چوڻ نه ٿو چاهيان.

www.bhutto.org

باب پنجون

آمريڪا جي هندستان لاءِ امداد ۽ پاڪستان ڪان بي نيازي

هندستان جي پرڏيهي پاليسيءَ ۾ آيل ڦيرو، ايشيا جي ٻين غيرجانبدار ملڪن جي نگاهن ڪان پوشيده نه رهي سگهيو. انڊونيشيا، جيڪو ايشيا ۽ آفريڪا جي قومن جي صف ۾ هڪ اهم غيرجانبدار ملڪ هو، تنهن جي وزير خارجه ڊاڪٽر سوباندريو 26- جون سنه 1963ع تي چيو هو ته سندس ملڪ جي خارجه پاليسيءَ ۾ "هندستان جي خود غرضانه ۽ سنگدلانه طرز عمل" جي ڪري هڪ وڏي تبديلي آئي آهي. سلون جي پارليامينٽ جي هڪ ميمبر مسٽر سينانائڪي هندستان جي امڪاني حملي جي خطري ڪان پنهنجي ملڪ کي خبردار ڪيو، ۽ چيو ته "هندستان، گانڌي مت جي باوجود جنگي جهازن ۽ آبدوزن سميت آمريڪي هٿيارن گڏ ڪرڻ ذريعي، هڪ سامراجي طاقت بڻجڻ لاءِ سڀڪجهه ڪري رهيو آهي." هن وڌيڪ چيو ته هندستان جو نشانو چين نه، بلڪ سلون آهي. انهيءَ قسم جا بيان ٻين به گهڻن ئي آفرو ايشيائي ملڪن جي سرڪرده سياسي مدبرن طرفان ڏنا ويا، جن ۾ هندستان جي وڌندڙ فوجي طاقت ۽ ان جي غيرجانبداريءَ واري اصول کي ترڪ ڪرڻ جي آثار تي خطري جو اظهار ڪيو ويو.

انهن انديشن جي باوجود، پنڊت نهروءَ مغربي طاقتن طرفان گڏيل هوائي مشقن ۽ فوجي ساز و سامان جي آڇ قبول ڪرڻ جو جواز پيش ڪندي 27- جولاءِ سنه 1963ع تي هن ڳالهه تي زور ڏنو ته سندس ملڪ جي غيرجانبداري واري پاليسي ۾ ڪوبه فرق ڪونه آيو آهي. بهرحال، بعد ۾

www.bhutto.org

هن ساڳئي سال جي دوران، مغربي طاقتن طرفان ”هوائي چُٽيءَ“ جي آڇ کي هن بنياد تي ٺڪرائي ڇڏيو ته هندستان جي سرزمين تي ٻاهرين طاقتن جا اڏا، اسان جي غيرجانبداريءَ واري پاليسيءَ تي اثرانداز ٿيندا. انهيءَ وچ ۾، اهو پڻ ٻڌڻ ۾ آيو ته هندستان طرفان ڏهن ڪروڙ ڊالرن جي هنگامي فوجي امداد جي درخواست تي پڻ غور ٿي رهيو آهي، جيڪا ناسائو ۾ وعده ڪيل امداد کان علاوه هئي. ان کان سواءِ، آگسٽ سن 1963ع ۾ هندستان کي امداد مهيا ڪندڙ ڪنسورشيم طرفان ان جي ٽئين پنجساله منصوبي جي هلندڙ سال جي اقتصادي امداد جي رقم، ساڍن ايڪانوي ڪروڙ ڊالرن کان وڌائي هڪ ارب ڊالر ڪئي ويئي. امدادي رقم ۾ گهٽي کان گهٽو حصو ڏيندڙ آمريڪا هئي، جنهن اڪيلي سر ڇهن ڪروڙ ڊالرن جو اضافي حصو ادا ڪيو. ان جي ابتڙ، پاڪستان لاءِ امداد ۾ نه فقط اهو، جو اضافو نه ڪيو ويو، پر ان جو ڪجهه حصو، جنهن لاءِ آمريڪا جي انٽرنيشنل ايجنسيز طرفان اڳيئي وعدو ڪيو ويو هو، سو پڻ ڪاٽيو پئي ويو. وعدي ڏنل امداد ۾ جيڪا نمايان ڪٽ ڪئي ويئي، سا تربيلا بند جي اڏاهه رٿا واريءَ امداد مان هئي. فولاد جي ڪارخاني واريءَ رٿا ۾ دير ڪرڻ واريون چالون ۽ ڍاڪا جي هوائي اڏي لاءِ رقم جي ادائگيءَ ۾ تعطل، انهيءَ پاليسيءَ جا ڪجهه وڌيڪ مثال آهن. اهي تبديليون، عالمي بئنڪ طرفان پاڪستان ۾ امداد جي صحيح تصرف بابت ڪيل اطمينان جي اظهار ۽ هندستان ۾ امدادي رقمن جي بيجا تصرف متعلق ڪيل ناموافق تبصري جي باوجود، عمل ۾ آنديون ويئون. آمريڪي ڪانگريس جي هڪ ميمبر گروس، ايوانِ نمائندگان ۾ انهيءَ ڳالهه طرف اشارو ڪندي چيو ته جيئن ته عالمي بئنڪ جي رپورٽ هندستان لاءِ ناموافق هئي،

ان ڪري آمريڪي انتظاميہ انھيءَ رپورٽ کي دٻائي ڇڏڻ ئي مناسب سمجھي ٿي.

ڪشمير جي متعلق، ڪنھن بہ اڳواٽ شرط کان سواءِ، مسلسل حمايت کي يقيني محسوس ڪندي، پنڊت نھروءَ 13- آگسٽ 1963ع تي لوڪ سڀا ۾ ھي اعلان ڪيو تہ "آھي رعايتون، جيڪي اسان پاڪستان کي پيش ڪيون ھيون (ڪشمير جي تنازعي جي فيصلي لاءِ)، سي ھاڻي باقي ڪينھن ۽ ھاڻي ائين سمجھڻ گھرجي تہ اسان اھي واپس ورتيون آھن." واشنگٽن پوسٽ پنڊت نھروءَ جي انھيءَ سياسي قلابازيءَ تي تبصرو ڪندي لکيو تہ "جڏھن نھروءَ ھيءَ دليل پيش ڪري ٿو تہ ڪشمير جي فيصلي کان پوءِ بہ پاڪستان ۽ ھندستان جي ناتن جو مجموعي لاڙو بنيادي طور غالباً آھوئي رھندو، جيڪو اڳ ۾ ھو، تہ ھو درحقيقت ملڪ جي ورھاڱي کان اڳ واري پنھنجي انھيءَ ذاتي ناڪاميءَ جي تلخ تجربي جي آڌار تي اھا ڳالھہ ڪري ٿو، جيڪو ڪيس ھندن ۽ مسلمانن جي درميان صلح صفائي پيدا ڪرڻ جي ڏيھہ سال ڪوشش ۾ ٿيو ھو. پاڪستان پوءِ بہ ورھاڱي جي ڏڪي کي محسوس ڪندو رھندو ۽ ھندستان پوءِ انھيءَ علائقي جي عظيم طاقت رھندو ۽ ڪشمير کي ڇڏڻ کان پوءِ، ھميشہ کان وڌيڪ ھن ڳالھہ جو پڪو ارادو ڪندو تہ ھو پاڪستان کان ٻنھي ملڪن جي حقيقي طاقت جي باھمي تعلق کي تسليم ڪرائي."

جيئن تہ پاڪستان جا آمريڪا سان تعلقات ھڪ بحران کان پئي بحران ۾ منتقل ٿيندا پئي رھيا، ان ڪري صدر ڪينيڊيءَ محسوس ڪيو تہ پاڪستان ۽ ھندستان سان آمريڪي تعلقات جي پيچيدگيءَ جو مسئلو اٿارڻ ضروري آھي، ۽ ھن 12- سيپٽمبر سن 1963ع تي ھڪ اخباري بيان ۾ چيو:

www.bhutto.org

”اهو سچ آهي تہ اسان هندستان کي سنڀالي رکڻ چاهيون ٿا. ان تي سرءَ جي هلندڙ موسم ۾ ئي چين طرفان حملو ٿي سگهي ٿو. پوءِ اسين اهو نہ ٿا چاهيون تہ هندستان، جيڪو پنجاهہ ڪروڙ انسانن جو ملڪ آهي، سو بيوس ٿي پوي. جيڪڏهن اهو ملڪ ٽڪرا ٽڪرا ٿي پيو، ۽ شڪست کائي ويو تہ اها ڳالهہ بنان ڪنهن شڪ ۽ شبهي جي، طاقت جي توازن تي هڪ انتهائي تباهڪن ضرب ثابت ٿيندي.

ٻئي طرف، اسين جيڪي ڪجهہ هندستان کي ڏيئي رهيا آهيون، سو پاڪستان، جي، جيڪو ان کان تمام ننڍو آهي، طاقت جي توازن کي بري طرح سان متاثر ڪري رهيو آهي. اهڙيءَ طرح اسان هڪ ڏاڍي پيچيده معاملي سان دوچار آهيون، ڇاڪاڻ تہ ٻنهي جي درميان دشمني تمام گهري آهي. جارج بال جو دورو انهيءَ دشمنيءَ کي گهٽ ڪرڻ جي هڪ ڪوشش هئي. منهنجو خيال آهي تہ اسان کي هن علائقي ۾ هڪ ڏاڍي ناقابل اطمينان صورتحال سان منهن ڏيڻو پوندو. (1)

ننڍي کنڊ ۾ طاقت جي توازن کي نظرانداز ڪندي ۽ پاڪستان سان مشوره ڪرڻ کان سواءِ، آمريڪا هندستان کي 1962ع ۾، ان جي چين سان ٿيل سرحدي ٽڪراءَ کان پوءِ وڏي پئماني تي فوجي امداد مهيا ڪئي، ۽ اها ڳالهہ صدر ڪينيڊيءَ جي انهيءَ وعدي جي باوجود ڪئي ويئي، جيڪو هن ڪجهہ ئي عرصو اڳي صدر ايوب خان سان ڪيو هو تہ اهڙي صورت ۾ پاڪستان سان مشورو ڪيو ويندو. پهريائين تہ آمريڪي حڪومت هندستان کي ڏنل امداد کي ڄمون ۽ ڪشمير جي فيصلي سان مشروط ڪيو، پر جڏهن پنڊت نهروءَ ان معاملي ۾ جهڪڻ کان انڪار ڪيو،

---

(1) ڊان ڪراچي، 14- سيپٽمبر 1963.

www.bhutto.org

تڏهن اهو شرط واپس ورتو ويو. پاڪستان جي حڪومت طرفان هنن انديشن جو اظهار بلڪل بي اثر ثابت ٿيو ته هندستان جي جنگي طاقت ۾ اضافي اچڻ سان پاڪستان جي سالميت لاءِ خطرو وڌي ويندو، ۽ ان سان هندستان ۽ چين جي درميان وڌيڪ ڇڪتاڻ پيدا ٿيندي. صدر ڪينيڊيءَ جي صدارت واري دور ۾ هندستان جي دفاعي قوت کي وڌائڻ لاءِ هيٺيان قدم کنيا ويا:

(1) چيني- هندستاني سرحد تي جنگبنديءَ جي عمل ۾ اچڻ کان پوءِ، 18 کان 21 ڊسمبر سن 1961ع تي ناسائو ۾ آمريڪا ۽ برطانيا، هندستان لاءِ هنگامي بنيادن تي ٻارهن ڪروڙ ڊالرن جي فوجي امداد کي جاري رکڻ جو فيصلو ڪيو. انهيءَ پروگرام ۾، قسم قسم جي فوجي سازوسامان جي فراهمي شامل هئي، پر ان جي مرڪزي خصوصيت، فوج جي ڇهن ڊويزنن جي پهاڙي جنگ لاءِ هٿياربندي هئي.

(2) ناسائو واري فيصلي جي نتيجي ۾ هڪ آمريڪي برطانوي ۽ ڪئنيڊين هوائي مشن هن ڳالهه جي جائزي وٺڻ لاءِ هندستان جو دورو ڪيو ته جيڪڏهن چين ٻيهر حملو ڪري ته ان صورت ۾ هندستان جي هوائي فوج جون ضرورتون ڪهڙيون هونديون.

(3) هڪ ٻي آمريڪي مشن، هندستان جي هٿيارن ٺاهڻ جي صلاحيت کي وڌيڪ وسيع ڪرڻ جو تخمينو لڳائڻ لاءِ هندستان ويئي.

(4) 30- جون سن 1963ع تي برچ گروو ٽالي هڪ هنڌ تي آمريڪا ۽ برطانيہ فيصلو ڪيو ته ناسائو ۾ طئي ڪيل امداد کان علاوه، هندستان کي وڌيڪ مضبوط بنيادن تي فوجي امداد ڏيڻ جو پروگرام بنايو وڃي. انهيءَ ڳالهه هندستان کي هن لائق بنائي ڇڏيو ته هو جلد از جلد پنهنجي مستقل فوج کي ٻارهن ڊويزنن کان ٻاويهن ڊويزنن تائين

www.bhutto.org

وڌائي ۽ پنهنجين هوائي ۽ سامونڊي فوجن ۾ گهڻي اضافي ڪرڻ جا ارادا ڪري.

نومبر 1963ع ۾ صدر ڪينيڊيءَ جي قتل ٿيڻ کان پوءِ سندس جانشين صدر جانسن پڻ ساڳئي نقش قدم تي گامزن رهيو. انهيءَ سان ”ٽائيم“ رسالي جي 27- ڊسمبر واري پرچي خبر ڏني ته نهرو هائي مغربي طاقتن جي هوائي دفاعي ڇٽي ۽ آمريڪي ستين ٻيڙي جي هندي وڏي سمنڊ ۾ موجودگي قبول ڪرڻ لاءِ تيار آهي، پر هن پنهنجي منظوري ڏيڻ جي عوض ان کان ڏيڍ ارب ڊالرن جي وڏيڪ فوجي امداد طلب ڪئي آهي. مارچ سن 1964ع ۾ آمريڪا جي بچاءَ کاتي جي سيڪريٽري مسٽر رابرٽ مڪنمارا هندستان کي فوجي امداد ڏيڻ جو پروگرام جاري رکڻ لاءِ آمريڪا جي مخلصانه ارادي جو پيهر اعلان ڪيو. هن بيان ڏنو ته، آمريڪا هندستاني فوج جي ڪجهه پهاڙي ڊويزنن کي جديد هٿيارن سان مسلح ڪرڻ جي ڪارروائي جاري رکڻ ۽ ڪيس اچا به ڪجهه وڌيڪ امداد ڏيڻ جو منصوبو بنائي رکيو آهي. هن تسليم ڪيو ته هندستان کي ملندڙ امداد پاڪستان کي وڏي انديشي ۾ وجهي ڇڏيو آهي، پر هن جو خيال هو ته پاڪستان سميت سڄيءَ آزاد دنيا لاءِ هيءَ ڳالهه اهم آهي ته هندستان هن ڳالهه جي لائق بڻجي ته هو ڪميونسٽ چين جي اڳرائيءَ خلاف پنهنجو بچاءُ ڪري سگهي. بچاءَ کاتي جي سيڪريٽريءَ ايران، پاڪستان ۽ هندستان لاءِ امداد جاري رکڻ جي زوردار وڪالت ڪئي ۽ انهن ملڪن کي وچ اوڀر ۽ ڏکڻ ايشيا ۾، ڪميونسٽ مداخلت جي مقابلي ۾ آزاد دنيا جي بچاءَ جو پهريون مورچو قرار ڏنو. اهڙيءَ طرح هيءَ ڳالهه صاف ڪئي ويئي ته آمريڪا هائي هندستان کي عملي طور ڪميونزم جي خلاف اتحاد جي هڪ اڻ لکيل معاهدي جو ميمبر تصور ڪري ٿي ۽ ان کي

www.bhutto.org

گهٽ ۾ گهٽ سيٽو ۽ سينٽو جي ميمبرن جي برابر حقن ۽ رعايتن جو مستحق سمجهي ٿي. پر هندستان جي حالت ۾ سيٽي ڪان وڏيڪ اهم فرق اهو ڪيو ويو، ته ان کي هڪ غير جانبدار ملڪ هئڻ جو ڏيکاءُ برقرار رکڻ جي اجازت ڏني ويئي ۽ ان کي انهن پريشان ڪندڙ ۽ خطري سان ڀريل ذميدارين کان آجو رکيو ويو، جيڪي معاهدن ۾ منسلڪ ٻين قومن کي ٻه-طرفن بنيادن تي پابند رکنديون آهن.

ڀورين مارچ سن 1964ع تي آمريڪا جي انڊر سيڪريٽري جارج بال پاڪستان کي خبردار ڪيو ته ”اسان کي ڪافي وڏي اميد آهي ته صدر ايوب خان سرخ چين سان پنهنجن تعلقات کي انهيءَ حد تائين اڳتي نه وڌائيندو، جو اسان جي ٻنهي قومن جي درميان جيڪي تعلقات ۽ معاهدا آهن، سي مجروح ٿين.“ هن وڌيڪ چيو ته ”اهي (چين ۽ پاڪستان جا تعلقات) جنهن رويي جي عڪاسي ڪري رهيا آهن، تنهن جي متعلق اسان ڏاڍا فڪرمند آهيون. اسين انهيءَ ڳالهه جو ڏاڍي احتياط سان مشاهدو ڪري رهيا آهيون“؛ ۽ هن اڳتي هلي وڌيڪ چيو:

”پاڪستان تي هيءَ ڳالهه بلڪل واضح آهي ته ان جو دشمن سوويت يونين آهي ۽ هو دراصل هڪ اهڙي معاهدي جو رڪن آهي، جنهن جو رخ ڪميونسٽ اڳرائيءَ جي خلاف آهي، ۽ سون کي يقين آهي ته جيڪڏهن سرخ چين طرفان پاڪستان جي خلاف ڪو به قدم کنيو ويو ته پاڪستان پنهنجو فوجي بچاءَ ڪندو. هن وقت تائين، سرخ چين سان سندس ڳالهين ۾ ان جي برعڪس ڪو به اشارو ڪونه ٿيو آهي، پر اسين انهيءَ تعلق جو ڏاڍي دلچسپيءَ سان مطالعو ڪري رهيا آهيون.“

اپريل سن 1964ع ۾ فلپس ٽالبوٽ، جيڪو ويجهي اوڀر ۽ ڏکڻ-اوڀر ايشيا جي معاملن لاءِ انڊر سيڪريٽري هو،

www.bhutto.org

آمريڪي ايوانِ نمائندگان جي غير ملڪي تعلقات واري ڪاميٽيءَ کي چيو ته:

”ان سان گڏوگڏ پاڪستان ڪميونسٽن جي انهن ڳالهين مان فائدي حاصل ڪرڻ لاءِ قدم کنيا آهن، جن جو مقصد هندستان کي تنها ڇڏي ڏيڻ آهي ۽ ان ڪري ان چين سان واپار، صنعت ۽ حرفت، سرحدن ۽ شهري هوابازيءَ جي متعلق ٺاهه ڪري ڇڏيا آهن ۽ ان سان ثقافتي تبادلا پڻ وڏايا آهن. اسان پنهنجي فڪرمنديءَ ۽ هن عقيدي جو کليل لفظن ۾ اظهار ڪيو آهي ته چاهي پاڪستان کي انهن اقدامات مان ٿورو فائدو ڪٿي پهچي به وڃي، ان هوندي به ان جو سياسي اثر هيءُ ٿيندو ته هڪ اهڙي دشمن کي تقويت ملندي، جنهن جي خلاف اسان باضابطه طور متحد آهيون.

ٻين معاملن وانگر، هن معاملي ۾ پڻ اسان کي ڪنهن ٻي حڪومت جي خود مختار قومي حقن جي خلاف ورزي ڪرڻ کان سواءِ، پنهنجي مقصد جي تڪميل لاءِ ڪوشش ڪرڻ گهرجي. هن يقين تي اسين بدستور قائم آهيون ته پاڪستان ۽ اسان جا قومي مفاد، هڪٻئي سان مطابقت رکن ٿا. انهيءَ ڳالهه کي پاڪستان پڻ چاهي ٿو(1).“

آمريڪا ۾ پاڪستان جي خلاف تيزيءَ سان وڌندڙ نڪته چينيءَ سان گڏوگڏ، هندستان لاءِ آمريڪ امداد به وڌندي ويئي. انهيءَ موقعي تي، ۽ شايد اتفاقاً نه، ڪنفيڊريشن جي آها تجويز، جيڪا اڳي نهروءَ پيش ڪئي هئي، سا هاڻي ”نيو يارڪ ٽائيمس“ ۽ ”واشنگٽن پوسٽ“ هٿن ۾ کنئي. انهن پنهي بااثر اخبارن هندستان ۽ پاڪستان جي درميان هڪ اهڙي وفاق جي وڪالت شروع ڪئي، جنهن سان گڏ ڪشمير جو مشترڪه دفاع به شامل هجي. ڳهٽن ئي ڏينهن

(1) ڊان ڪراچي، 11 اپريل سن 1964.

با اثر ذريعن بڻ، جن ۾ سرڪاري ۽ غيرسرڪاري، ٻيئي حلقا شامل هئا، انهيءَ قسم جي خيالن جو اظهار ڪيو. غيرسرڪاري سفارتي نمائندن هاڻي هن نئين ڪنڊ جا هن ڪري ڪثرت سان دورا ڪرڻ شروع ڪيا، جو هنن آتي ڪنفيڊريشن قائم ڪرڻ جي امڪانن جو جائزو وٺڻ ٿي چاهيو. انهيءَ زماني ۾ آمريڪن ڪانگريس جي سامهون شهادت ڏيندي، آمريڪا جي سرڪاري ملازمن پنهنجي هن راءِ جو اظهار ڪيو ته ڏکڻ-اوڀر ايشيا ۾ چين جي روڪٿام جو معاملو ڪشمير واري تڪرار جي فيصلي کان وڌيڪ اهم آهي. فلپس ٽالبوٽ پرڏيهي معاملن جي ڪاميٽيءَ اڳيان چيو ته جيسين آمريڪا جي امدادي پروگرام جي ڳالهه هئي، ته ان کي سڀ کان وڌي فڪرمندي هيءَ هئي ته:

"آمريڪا کي ڏکڻ-اوڀر ايشيا ۾ پنهنجي تعلقات جي مختلف پهلوئن کي متوازن رکڻ گهرجي. جيڪڏهن آمريڪا لاءِ دنيا جو اهم ترين مسئلو ڪشمير هجي ها، ته منهنجي خيال ۾ اهو چئي ڏيڻ اسان جو فرض ٿئي ها ته جيستائين ڪشمير جي تڪرار جو فيصلو نه ٿو ٿئي، تيستائين ٻنهي مان ڪنهن به هڪ ملڪ کي امداد ڪانه ملندي. جيڪڏهن ان جي برعڪس، نئين ڪنڊ ۾ ڪميونسٽ طاقتن جي مداخلت جي موقعن کي محدود ڪرڻ ۽ انهن ٻن ملڪن ۾ سخت انتشار ۽ افراتفريءَ جي امڪانن کي گهٽ ڪرڻ هن سبب ڪري وڌيڪ اهم آهي ته جيئن انهن ۾ زنده رهڻ جي طاقت واڌارو ڪري ۽ اهي دنيا جون اڀرندڙ قومون بڻجي سگهن، ته پوءِ اسين جيڪي به تدبيرون اختيار ڪري سگهون، سي هن مقصد کي سامهون رکي اختيار ڪريون ته اسين انهن ٻنهي جي تعميري مدد ڪري سگهون ۽ پنهنجين سفارتي ڪوششن ۾ هن ڳالهه تي وڌو زور ڏيون ته انهن جي هڏن تائين جذب

تي ويل ثقافتي، مذهبي، سماجي، اقتصادي ۽ سياسي تنازعن ۽ تڪرارن کي نرم ڪرڻ ۾ سندن مدد ڪئي وڃي(1).

مسٽر وليم. ايس. گئڊ، آمريڪي امداد جي نائب ناظم وڏيڪ صاف گوئيءَ کان ڪم وٺندي هائوس ڪاميٽيءَ کي ٻڌايو ته "حالانڪ ڪشمير هڪ اهم مسئلو آهي، ان هوندي به اهو اسان لاءِ دنيا جي هن حصي ۾ ڪوئي انتهائي اهم مسئلو ڪونهي." 18- جون سن 1964ع تي، مسٽر ڊين رسڪ طرفان آمريڪا جي "هندستان جي اقتصادي ترقيءَ ۽ دفاعي ڪوشش ۾ آئينده سال پڻ مدد ڪرڻ جي موقف تي مضبوطيءَ سان قدم ڄمائي رکڻ" جي اهميت تي دوباره زور ڏنو ويو. سيڪريٽري آف اسٽيٽ پنهنجي انهيءَ بيان ۾ ڪن اهڙن "ڪليدي مسئلن وارن علائقن جو ذڪر ڪيو، جتي آمريڪي امداد هڪ اثرائتو عنصر آهي." انهن علائقن ۾ ذڪر ويٽنام، هندستان، برازيل، آمريڪا ۽ قبرص شامل هئا، مگر پاڪستان جو ڪو ذڪرئي ڪونه هو.

هن خيال جو، ته ايشيائي طاقتن جي هڪ اهڙي ڪوئليشن هجي، جنهن ۾ هندستان چين جي طاقت جو مقابلو ڪندڙ مرڪزي طاقت هجي"، ٻيهر اظهار سيپٽمبر سن 1964ع ۾ ان موقعي تي ڪيو ويو، جڏهن سينيٽر هيوبرٽ همفريءَ نائب صدر جي عهدي لاءِ پنهنجي انتخابي مهم دوران ان جي حمايت ڪئي. هن جي نقطہ نظر مطابق، آمريڪا کي گهربو هو ته اها "ايشيا جو سياسي مستقبل ڊگهي مدت لاءِ" طئي ڪري ڇڏي ۽ هندستان کي ايترو مضبوط بنائي ڇڏي جو اهو دنيا جي هن خطہ جي اڳوائي ڪري سگهي. جڏهن سن 1964ع جي آخري حصي ۾ عوامي جمهوريہ چين پنهنجو پهريون ائٽم بم ڦاڙيو، تڏهن مسٽر چيسٽر ٻائولس

---

(1) ڊان، ڪراچي 11- اپريل سن 1964ع.

www.bhutto.org

هندستان کي هڪ دفعو پيهر يقين ڏياريو ته ”آمريڪا سان زياده گهري فوجي اتحاد سان سرحدي چڪتاڻ ۾ ستين بحري پيڙي جي سچي ائٽمي طاقت هندستان جي طرفداريءَ لاءِ پهچي سگهي ٿي ۽ انهيءَ صورت ۾ هندستان کي نه فقط ائٽم بم هٿ اچي ويندا، پر پيڙي جي توشاخاني اندر موجود ”انهن کان به وڌيڪ تباهي ڦهلائيندڙ هائڊروجن بم پڻ“ سندس تصرف ۾ اچي سگهن ٿا.“ فيبروري سن 1965ع ۾ مسٽر مڪنمارا کي چين تي هيءُ الزام لڳائيندي ته ”اهو آمريڪا ۽ پاڪستان جي درميان ڦوٽ وجهي رهيو آهي“، هن ڳالهه جي سخت ضرورت محسوس ٿي ته ”چين جي ڪميونسٽ خطري جي مقابلي لاءِ هندستان پنهنجي دفاعي قوت وڌائي ڇڏي.“ کيس يقين هو ته ”ان جي مدد ڪرڻ اسان جي مفاد ۾ آهي.“

چين سان پاڪستان جي وڌندڙ تعلقات تي ناپسنديدگيءَ جي اظهار لاءِ آمريڪا جي حڪومت جولاءِ سن 1965ع ۾ پاڪستان کي امداد ڏيندڙ ڪنسورشيم جو اجلاس هن بهاني تي ٻن مهينن لاءِ ملتوي ڪري ڇڏيو ته ان لاءِ ڪانگريس طرفان اجا اختيار ڪونه ڏنو ويو آهي ۽ ڪانگريس طرفان اها رقم مخصوص ڪرڻ جي قدم کان سواءِ آمريڪا پاڪستان جي ٽئين پنجساله ترقياتي رٿا جي پهرين سال لاءِ مالي امداد جو ڪوبه وعدو نه ٿي ڪري سگهي. اهو فيصلو آمريڪي حڪومت ڪنسورشيم ۾ شامل ٻين ملڪن سان مشوره ڪرڻ کان سواءِ ئي ڪري ڇڏيو. جولاءِ کان وٺي سيپٽمبر تائين التوا جي فيصلي جو اطلاع ڏيندي پاڪستان ۾ آمريڪي سفير صدر جانسن طرفان صدر ايوب کي هڪ پيغام ڏنو، جنهن ۾ چيو ويو هو ته جيڪڏهن پاڪستان ائين چاهي، ته هو ند انهيءَ درمياني عرصي ۾ هو ٻين معاملن تي گفتگو ڪري سگهي ٿو. ان جي برعڪس، ڪو ٿوروئي عرصو اڳي

ڪنسورشيم طرفان هندستان لاءِ امداد ڪانگريس جي منظوري حاصل ڪرڻ کان اڳ ئي طئي ڪئي ويئي هئي. ڪنسورشيم جو اجلاس پاڪستان تي ڪُليو ڪَلايو ڊپاڻ وجهڻ لاءِ ملتوي ڪيو ويو هو. صدر ايوب کي صدر جانسن جو پيغام پهچائڻ کان جلدئي پوءِ آمريڪي سفير مون سان ملاقات ڪئي ۽ اهي "معاملا" بيان ڪيا جن تي پاڪستان جي اقتصادي ضرورتن تي توجہ ڪرڻ لاءِ ڪنسورشيم جو اجلاس سڏائڻ کان اڳ ۾ غور ڪرڻ ضروري هو. اهي معاملا انهن تعلقات جي سڄي ساري سلسلي سان وابستہ هئا، جيڪي پاڪستان جا عوامي جمهوريه چين، صدر سوئيڪارنو جي حڪومت ۽ ويٽ نام سان هئا.

آمريڪي حڪومت جو اهو قول ۽ اقرار، تہ جيڪڏهن هندستان پنهنجي امداد جو بيجا استعمال ڪيو تہ اها پاڪستان جي مدد لاءِ پهچندي، بلڪل واضح ۽ شڪ وشبهي کان بالاتر آهي. سيٽو ۽ سينٽو جي معاهدن جي شرطن ۽ ٻہ-طرفن دفاعي معاهدن کان علاوه، آمريڪا جي پاڪستان لاءِ اڳوڻي سفير مسٽر مڪناگيءَ 31- آڪٽوبر سن 1963ع تي حيدرآباد ۾ بيان ڏنو تہ آمريڪا هن لاءِ هر احتياطي تدبير اختيار ڪندي تہ اها "امداد" جيڪا هندستان کي چين سان وڙهڻ ۾ مدد ڪرڻ لاءِ ڏني ويئي آهي، سا پاڪستان جي خلاف استعمال نہ ڪئي وڃي. نومبر 1962ع ۾ آمريڪا هن ڳالھ جي ضمانت ڏني تہ هندستان سان گڏ، ڪنهن بہ ٻاهرين طاقت طرفان اڳرائيءَ جي صورت ۾ اها سڌيءَ طرح سان پاڪستان جي مدد لاءِ پهچندي. 9- نومبر سن 1962ع تي آمريڪا جي سفير مسٽر مڪناگيءَ ڪراچيءَ ۾ هڪ پريس ڪانفرنس ۾ اعلان ڪيو تہ "آمريڪا پنهنجي طرفان سرڪاري طور پاڪستان جي حڪومت کي يقين ڏيارِيو آهي تہ جيڪڏهن هندستان کي ملندڙ امداد جو ڪنهن ٻئي ملڪ

www.bhutto.org

خلاف غلط رخ ۾ ڪو بيجا استعمال ڪيو ويو ته آمريڪا پنهنجي دستوري اختيارن مطابق، اقوام متحده جي اندر خواه ٻاهر، هندستان طرفان ڪيل اهڙيءَ اڳرائيءَ ڪي پنهنجي هنڌ ناڪام بنائڻ لاءِ مناسب ڪارروائي ڪندي.“ هيءُ بيان، درحقيقت انهيءَ اعلان جي پٺڀرائي ڪندڙ هو، جيڪو هڪ ڏينهن اڳ ۾ آمريڪا جي اسٽيٽ ڊپارٽمينٽ طرفان ڪيو ويو هو. انهيءَ موضوع تي گفتگو ڪندي، 20- نومبر 1962ع واري ڏينهن صدر ڪينيڊيءَ هڪ پريس ڪانفرنس ۾ چيو ته:

”هندستان کي فوجي امداد ڏيندي، اسان کي پاڪستان سان پنهنجي اتحاد جو پڻ پورو پورو خيال آهي. هندستان کي ملندڙ اسان جي سڄيءَ امداد جو مقصد، چيني ڪميونزم جي تخريب ڪاراڻي ارادن کي شڪست ڏيڻ آهي. ننڍي کنڊ ۾ چينين جون دخل اندازيون هندستان کان سواءِ پاڪستان لاءِ پڻ خطري جو باعث آهن ۽ انهن جي مخالفت ڪرڻ ۾ ٻنهي جو مفاد مشترڪ آهي. انهيءَ نڪته طرف اسان ٻنهي حڪومتن جو توجه ڇڪايو آهي. هندستان لاءِ اسان جي امداد ڪنهن به طرح سان، نه ته پاڪستان سان ڪيل اسان جي وعدن جي اهميت کي گهٽائي ٿي ۽ نه انهن کي مشروط بڻائي ٿي، ۽ اها ڳالهه پڻ اسان ٻنهي حڪومتن تي واضح ڪري ڇڏي آهي(1).

انهيءَ بيان جي خاتمي تي هن صدر ايوب جي آمريڪي دوره جي دوران 13- جولاءِ 1961ع واري گڏيل پڌرنامي ۾ ڏنل هڪ نڪته جو پڻ ذڪر ڪيو:

”ٻنهي صدرن 5- مارچ 1959ع تي ڪيل انهن ٻه-طرفن معاهدن جي اهم مقصد جي هڪ دفعو ٻيهر توثيق ڪئي، جن ۾ ٻين ڳالهين کان علاوه هيءُ اعلان به ڪيو ويو هو

(1) ڊان ڪراچي، 3- آگسٽ 1963.

تہ آمريڪا جي حڪومت پنھنجي قومي مفاد ۽ عالمي امن لاءِ ھن ڳالھہ کي نھايت اھم سمجھي ٿي تہ پاڪستان جي آزادي ۽ سالميت کي برقرار رکيو وڃي"(1).

اڳوڻين سيني يقين دھانين کي دُھرائيندي آمريڪي سفير ميڪناگيءَ چيو تہ " آمريڪي پاليسيءَ جي متعلق انھن اعلانيہ بيانن کان علاوه، پاڪستان جي حڪومت کي سڌيءَ طرح پڻ انھيءَ طرح جون يقين دھانيون پيش ڪيون ويون آھن. معاملو صاف آھي، پاڪستان جي آزاديءَ ۽ بچاءَ جي متعلق آمريڪي پاليسيءَ ۾ ڪابہ تبديلي ڪانہ آئي آھي."

17- سپٽمبر 1963ع تي مسٽر فلپس ٽالبوٽ آمريڪي يقين دھانين جي توثيق ھن طرح ڪئي:

" آءٌ سمجھان ٿو تہ پاڪستاني حڪومت جا رھنما پاڪستان جي سلامتيءَ جي باري ۾ اسان جي فڪرمنديءَ کي انھيءَ طرح نٿي سمجھن ٿا، جھڙيءَ طرح ھندستان جا اڳواڻ ھندستان جي سلامتيءَ لاءِ اسان جي فڪرمنديءَ کي سمجھن ٿا، ۽ منھنجو خيال آھي تہ ٻيئي ملڪ ھن ڳالھہ کان باخبر آھن تہ جيڪڏھن ٻنھي منجھان ڪنھن بہ ھڪ ملڪ جي طرفان ٻئي تي حملو ٿيو، جنھن جو اسان جي نزديڪ امڪان تمام گھٽ آھي، تہ آمريڪا طرفان جوابي ڪارروائي ٿيندي."

سن 1962ع کان پوءِ پاڪستان کي ملندڙ اقتصادي ۽ فوجي ٻنھي قسمن جي امداد ۾ درجي بدرجي آندل گھٽتائيءَ، ۽ ھندستان کي ملندڙ اقتصادي ۽ فوجي امداد ۾ ھڪپٽي پئيان واڌاري، ھندستان ۽ پاڪستان جي درميان طاقت جي توازن جي بگاڙي کي وڌائڻ کان علاوه نقصانڪار سياسي اثر پڻ مرتب ڪرڻ شروع ڪيا. پاڪستان کي بار بار يقين ڏيارڻ جي باوجود، جيئن جيئن ھر روز طاقت جي ساھميءَ جو ھڪ پڙ ھندستان

---

(1) ڊان، ڪراچي 19- سپٽمبر 1963.

www.bhutto.org

جي طرف ڏانهن وڌيڪ جهڪندو ويو، تيئن تيئن پاڪستان ۾ روزانه وڌندڙ بيچيني جو احساس پڻ وڌيڪ ڦهلجندو ويو. پاڪستان ڏانهن هندستان جو رويو وڌيڪ اڳرائيءَ وارو ٿيندو ويو ۽ ان جو زياده تر مظاهرو ڪشمير ۾ ٿيڻ لڳو، جيڪو ڇڪتاڻ جو مرڪزي نقطو هو. جمون ۽ ڪشمير جي رياست کي هندستان طرفان انڊين يونين ۾ شامل ڪرڻ لاءِ ان وقت تائين ڪو به سخت قدم نه کنيو ويو هو، جيسين آمريڪا ان کي فوجي امداد مهيا ڪرڻ جو فيصلو نه ڪيو هو. پوءِ 1963ع جي آخر ڌاري هندستان ڪنهن به جواز کان سواءِ، آزاد ڪشمير جي چڪنوٽ ڳوٺ ۾ پنهنجي فوج داخل ڪئي ۽ آمريڪي پاليسيءَ جي وڌيڪ واضح ٿيڻ سان گڏوگڏ هندستان طرفان جارحانه وطن پرستيءَ جا پيا به اشتعال ڏياريندڙ مظاهرا ڏاڍي ديده دليريءَ سان دهرايا وڃڻ لڳا. چڪنوٽ تي قبضي ڄمائڻ کان اٽڪل هڪ سال پوءِ، آڪٽوبر 1964ع ۾ وزيراعظم شاستريءَ هندستان جي ٺهيل پاليسيءَ طور والاريل جمون ۽ ڪشمير جي علائقن کي هندستان سان ملائڻ متعلق اعلان ڪيو. جڏهن پاڪستان آمريڪا وٽ ان جي خلاف احتجاج ڪيو، تڏهن مسٽر هئريمن طرفان فقط ”صدمي ۽ حيرت“ جو اظهار ڪيو ويو ۽ هن وعدو ڪيو ته هو ان باري ۾ آمريڪا جي فڪر ۽ تشويش کي نئين دهليءَ تائين پهچائيندو. هيءَ ڳالهه، ته ڪشمير ۾ هندستان جا دليرانه اقدامات آمريڪا جي فوجي، اقتصادي ۽ سياسي امداد جو نتيجو هئا، گهڻن ئي باخبر سياسي مبصرن جي نگاهن کان پوشيده نه رهي سگهي. مثال طور برٽرنڊ رسيل چيو:

”ڪشمير ۾ هندستان ڪيترن ئي سالن کان اقوام متحده جي ٺهرائن جي باوجود راءِ شماريءَ جي اجازت ڏيڻ کان انڪار ڪندو رهيو آهي. هڪ لک هندستاني فوج ڪشميرين جي خود مختياريءَ کي دٻائي رکيو آهي. اهو سڀڪجهه ٿيندي

www.bhutto.org

رهڻ جي باوجود، مسٽر نهرو سترهن سالن تائين هندستاني آئين جي انهن پن قلمن کي عمل ۾ آڻڻ کان ڪترائيندو رهيو، جن جي ذريعي هو چمون ۽ ڪشمير کي حڪومت جي هڪ فرمان تحت، هندستان ۾ ضم ڪري پئي سگهيو. اسان کي اهو ضرور پڇڻ گهرجي ته وزيراعظم شاستريءَ انهن پن قلمن جو سهارو ڇو ورتو، ۽ هن ڇو شيخ عبدالله کي گرفتار ڪري ڪشميرين جي شڪايتن جي پرامن تدارڪ جو دروازو بلڪل بند ڪري ڇڏيو؟ انهيءَ سوال جي جواب مان اسان کي جنگ ڇڙي پوڻ جي سبب جو صاف اشارو ملي ٿو. سرڪاري طور ڪشمير جي هندستان ۾ شموليت، انهيءَ ماڻريءَ ۾ بغاوت کي اٿر ڪري ڇڏيو ۽ انهيءَ بغاوت ۾ پاڪستان ۾ رهندڙ ڪشميرين جي شرڪت جي لازمي طور توقع هئي."

وزيراعظم شاستريءَ ڪشمير جي والاريل رياست ۾ اهڙي پاليسيءَ جو آغاز ڪيو، جنهن جي اختيار ڪرڻ جي جرئت نهروءَ کي به ڪانه ٿي هئي. اها رياست ڏاڍي تيزيءَ سان مدغم ڪئي ويئي ۽ هندستاني آئين جا اهي متعلق قلم منسوخ ڪيا ويا، جن ۾ ڪشمير کي خودمختاريءَ جو يقين ڏياريو ويو هو. تڪراري علائقي جي انتظاميه (سول سروس) کي هندستاني انتظاميه بنايو ويو. شيخ عبدالله کان وٺي هيٺ تائين سياسي ڪارڪنن کي جيلن ۾ بند ڪيو ويو. حضرت بل جي خانقاه واري واقعي کي وڏي بيرحميءَ سان دٻايو ويو ۽ جنگبنديءَ واري ليڪ جي پابنديءَ کي بهانو بنائي مسلمانن کي سرحدي علائقن مان پچايو ويو ۽ انهن جي جاءِ تي ويڙهو قسم جي سکن ۽ ڊوگرن کي آباد ڪيو ويو. وزيراعظم نهروءَ جي اقتدار واري ڏکهي زماني ۾ سياسي اڳواڻن جي گرفتارين کان سواءِ، هن قسم جي ڪابه ڪارروائي نه ڪئي ويئي هئي. اهڙيءَ طرح ڇانٽي واٽي حالات ۾ بحران پيدا ڪيو ويو.

www.bhutto.org

انهيءَ سلسلي ڪي اڳتي وڌائيندي ۽ پاڪستان جي ارادي جو امتحان وٺڻ لاءِ هندستان اپريل 1965ع ۾ ڪڇ جي رڻ ۾ فوجي ڪارروايون شروع ڪري ڏنيون. هڪ آزمائشي حملو عمل ۾ آندو ويو ته جيئن پاڪستان جي طرف کان سياسي ۽ فوجي جوابي عمل جو صحيح اندازو لڳايو وڃي، ۽ انهيءَ ڳالهه کي طئي ڪري سگهجي ته پاڪستان ڪيتريءَ حد تائين پنهنجين سرحدن جي حفاظت ڪرڻ لاءِ تيار آهي. جيتوڻيڪ انهيءَ معرڪي ۾ هندستاني فوجن جي حالت سٺي نه رهي، ۽ انهن کي چڱو ڏيارڻ جهڙي شڪست ڏيڻ پاڪستان جي وس ۾ هئي، پر پاڪستان جنهن ضبط کان ڪم ورتو پنهنجي جنگي برتريءَ مان وڌيڪ فائدو نه ورتو، تنهن مان هندستانين کي اهو خيال ٿيو ته پاڪستان جمون ۽ ڪشمير جي هندستاني منصوبي جي خلاف پڻ جنگي ڪارروائي کان ڪترائيندو. پر سان ئي هن ڳالهه جو احساس ڪندي ته پاڪستان جي صبر جو پيمانو نيٺ ڇلڪي پوندو ۽ اهو لڳاتار اشتعال انگيزيون برداشت نه ڪندو، هندستان احتياطي تدبير طور هڪ ئي وقت ۾ لاهور تي پڻ حملو ڪري ڏنو ته جيئن طاقت هلائي ڪشمير جي مسئلي جو هميشه لاءِ باب ئي بند ڪري ڇڏجي. انهيءَ صورتحال جي برعڪس، جيڪڏهن پاڪستان ڪڇ جي رڻ ۾ پنهنجي جنگي ڪاميابين مان فائدو حاصل ڪيو هجي ها ۽ انهيءَ علائقي ۾ پنهنجين ڪارروائين جي تڪميل ۾ هندستان جي هڪ ڊويزن فوج کي تهس نهس ڪري ڪريم شاهيءَ تي قبضو ڪري ڇڏي ها، جنهن جو ان کي حق پهچي رهيو هو ته، هندستان جو هوش ٺڪاڻي لڳي وڃي ها ۽ هو پنجن مهينن ۾ ئي ٻيو تصادم نه ڪري ها.

جڏهن 6- سيپٽمبر 1965ع تي هندستان پاڪستان تي حملي جو آغاز ڪيو، تڏهن پڻ يا ٽن قومن کان سواءِ دنيا جي

www.bhutto.org

بين سيني قومن انهيءَ واقعي تي ڏاڍي صدمي ۽ ناپسنديءَ
جو اظهار ڪيو. برطانوي وزيراعظم هندستان طرفان جنگبندي
لائين کي پار ڪرڻ تي افسوس جو اظهار ڪيو. صدر ناصر
ڪرشنا مينن کي صاف طور چئي ڏنو ته هيءُ حملو بين الاقوامي
سرحدن جي کليل خلاف ورزي آهي. عوامي جمهوريه چين
هندستان کي الٽيميٽم ڏنو ته هو پنهنجي اڳرائيءَ کي ختم
ڪري نه ته چين جي طرفان مداخلت لاءِ تيار ٿي وڃي.
ايران، ترڪي ۽ انڊونيشيا طرفان پاڪستان کي اخلاقي ۽
مادي مدد ڏني ويئي. ڪاسابلانڪا ۾ سيني عرب رياستن
پاڪستان تي حملي جي مذمت ڪئي ۽ اقوام متحده ۾ لاطيني
آمريڪا، آفريڪا ۽ ايشيا جي ملڪن جي ڀاري اڪثريت
طرفان هندستاني اڳرائيءَ تي سخت نڪته چيني ڪئي ويئي.
اوڀر ۽ اولهه يورپ ۾ پاڪستان لاءِ وسيع پئماني تي همدردي
هئي. آمريڪا طرفان جنگ ڇڙي پوڻ تي وڏي تشويش
جو اظهار ڪيو ويو، پر ان جي بجاءِ جو آمريڪي حڪومت
پنهنجين مختلف يقين دهانين تي عمل ڪندي پنهنجي حليف
پاڪستان جي مدد لاءِ اچي ها، ان پنهنجو سڄو زور ۽
اثر و رسوخ جنگبندي ڪرائڻ تائين محدود رکيو. انهيءَ مقصد
خاطر آمريڪا اهڙيءَ طرح ٻنهي ملڪن جي خلاف تجارت
کي بند ڪرڻ جو حڪم صادر ڪيو، ڄڻ ته اڳرائي ڪندڙ
۽ اڳرائيءَ جو شڪار ٿيندڙ ملڪن ۾ ڪو فرق رکڻ ضروري
ڪونه هو. پاڪستان پنهنجو سڄو جنگي سازو سامان آمريڪا
کان ئي حاصل ڪندو هو، جڏهن ته هندستان سوويت يونين
۽ ٻين ڪيترن ملڪن کان هٿيار حاصل ڪرڻ کان علاوه
مقامي طور پاڻ به ڪيترائي هلڪي قسم جا هٿيار ۽ گولا بارود
تيار ڪندو هو. اهڙيءَ طرح مال برداريءَ جي ممانعت مان
درحقيقت فقط پاڪستان کي ئي نقصان برداشت ڪرڻو پيو.

www.bhutto.org

جنگ ۾ ان جي متعلق پين قومن جي رويي جي باري ۾ گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي. پر جيسين وڌيڪ معلومات نه ٿي پهچي، تيسين ايترو چوڻ ڪافي آهي ته آمريڪي رويي تي پاڪستان ۾ وڏي مايوسي محسوس ڪئي ويئي. جيڪڏهن آمريڪا پنهنجين حڪمت عملين ۾ ڦيرو نه آڻي ها ته هندستان پنهنجي دليرانه مهم جي شروعات ايتريءَ ايهر سان نه ڪري ها. جيڪڏهن ڪيس اهو ڏپ هجي ها ته آمريڪا پنهنجن معاهدن جون ذميداريون نڀائيندي ۽ پاڪستان سان ڪيل پيا وعدا به پورا ڪندي ته هو پاڪستان تي حملي ڪرڻ جي جرئت ئي نه ڪري ها. جيڪڏهن طاقت جو توازن بگڙي نه ويو هجي ها ته هندستان حملي ڪرڻ جي قابل ئي نه هجي ها. اهي ڇهه پهاڙي ڊويزنون، جن کي آمريڪا چينين جي مقابلي ڪرڻ لاءِ تيار ۽ هٿياربند ڪيو هو، تن کي ڪشمير ۾ پاڪستان جي خلاف استعمال ڪيو ويو- اهو پاڪستان، جيڪو سيٽو ۾ سينٽو جو ميمبر ملڪ هو، هڪ پراڻو نيازمند ۽ پاڻ کان پنجوڻي وڏي ملڪ جي اڪرائي جو نشانو هو، تنهن پنهنجي سيني کان وڏي حليف جي مدد حاصل ڪرڻ بدران، ان کي جنگبنديءَ جي فڪر ۾ مبتلا ڏٺو. آمريڪي نقطه نگاهه تي پڻ غور و فڪر ضروري آهي. صدر ايوب خان ڊسمبر 1965ع ۾ هن اميد سان صدر جانسن سان واشنگٽن ۾ ملڻ لاءِ ويو هو ته روبرو ڳالهين ڪرڻ سان پنهي کي هڪٻئي جي موقف کي بهتر طور سمجهڻ ۾ مدد ملندي. پاڪستان ڪفاره طور، ۽ واشنگٽن ۾ حاصل ڪيل نئين مفاهمت جي احترام ۾ ڪجهه قدم کنيا. ان مان هيءُ خيال عام ٿيڻ لڳو ته تعلقات جو جيڪو قيمتي گلدان 1965ع جي جنگ کان پوءِ وارن اثرن کان پرزا پرزا ٿي ويو هو، تنهن کي هاڻي آهستي آهستي هڪ هڪ ٽڪرو کڻي پيهر جوڙيو پيو وڃي. هر طرف اهڙي قسم جا اقدامات ڪيا ويا، جن کان اهڙن اشتعال ڏياريندڙ

سببن ۾ گهٽتائي پيدا ٿي، جن کي انگريزيءَ جي صحافي ٻوليءَ ۾ ”اريٽيشن“ چئبو آهي.

اهڙيءَ طرح آمريڪا طرفان پاڪستان جي فوجي امداد بند ڪرڻ جي فيصلي کان انهن ماڻهن کي صدمو پهتو، جيڪي ائين سمجهي ويٺا هئا ته خاص تعلقات وارا پُرسڪون ڏينهن وري واپس اچي رهيا آهن. عالمي طاقتون ڪڏهن به خفگيءَ کان ڪو قدم نه کڻنديون آهن، ۽ نه وري اهي ڪن مجبورين جي دٻاءَ ۾ اچي پنهنجن حقيقي مقصدن کي نظرن کان دور ٿيڻ ڏينديون آهن. ڪن موقعن تي اهي رڪاوٽن کي هٽائڻ يا غلط فهمين کي دور ڪرڻ لاءِ وقت وٺنديون آهن، پر اها ڳالهه انهن جي سياست جو فقط ٻاهريون ڏيک هوندي آهي، جنهن جي پٺيان گهرا مقصد پوشيده هوندا آهن. جيئن ته اها دعويٰ ڪئي وڃي ٿي ته فوجي امداد بند ڪرڻ جو فيصلو هندستان ۽ پاڪستان جي درميان تعاون پيدا ڪرڻ لاءِ ڪيو ويو آهي ٿو، ان ڪري هن ڳالهه جو جائزو وٺڻ ضروري آهي ته انهيءَ ”تعاون“ مان مراد ڪهڙي آهي ۽ ڇو انهيءَ لفظ تي ايترو گهڻو زور ڏنو پيو وڃي.

”ڪنفيڊريشن“ يعني بين الوفاقي رياست جو نمونو ۽ ”ڪنڊومينيم“ يعني چند طاقتن جي انتظام هيٺ رهندڙ رياست جهڙا اصطلاح هاڻي پراڻا ٿي چڪا آهن. ان کان سواءِ، هن نندي کنڊ ۾ انهن جي متعلق اهڙي قسم جا تاريخي تعصب موجود آهن، جو انهن جو استعمال مشڪوڪ ٿي پيو آهي. هڪ پيرو ذهنن جو ميلاپ ٿي وڃي، ۽ هڪ مشترڪه مقصد ٿي پوي ته، آئيني ٻوليءَ ۾ تعاون جي ترجمي ڪرڻ لاءِ ڪئين هميشه هٿ اچي سگهندا آهن. اهم ڳالهه تعاون جو ٻاهريون اظهار نه، بلڪ ان جو حقيقي ماد و آهي. اهڙا ملڪ به آهن، جن جون وفاقي يا نيم وفاقي جوڙجڪون سندن ميمبر ملڪن جي درميان خوشگوار تعلقات پيدا ڪرڻ ۾

www.bhutto.org

مددگار ثابت نہ ٿينديون آهن. نائجيريا کي هڪ اهڙي ملڪ جي مثال طور وٺي سگهجي ٿو، جنهن ۾ وفاقي اڪاين جي درميان اندروني اختلاف بدستور مشڪلاتون پيدا ڪري رهيا آهن. ٻئي طرف، ڪئناڊا ۽ آمريڪا جيتوڻيڪ ڪنهن آئيني ٺاهه ذريعي هڪٻئي سان ڳنڍيل ناهن، ان جي باوجود انهن جي تعاون جو انداز رسمي انتظامن جي طور ۽ طريقن کان گهڻو ڪٿي وڌيڪ ٿو.

آمريڪي نقطہ نظر جي خيال کان زياده رسمي ۽ مقرره معاهدن کي غور هيٺ آڻڻ کان اڳ ۾ ذهنن جو ميلاپ ضروري آهي. انهيءَ رخ ۾ پهرئين قدم طور چڪتائن کي هلڪو ڪرڻ، ۽ تڪرارن کي دٻائڻ گهرجي. جڏهن ٻن ملڪن جون فوجون هڪٻئي جي سامهون نہ رهنديون آهن، تڏهن اهي ملڪ مشترڪہ مقصدن طرف ڌيان لڳائي سگهندا آهن، بجاءِ ان جي جو اهي دقيانوسي قسمن جي قانوني معاهدن لاءِ پنهنجي محنت ۽ ڪوشش ضايع ڪن، جن مان فقط شڪ شبها مضبوط ٿيندا آهن ۽ تعصب پڙڪندا آهن. جيڪڏهن هندستان ۽ پاڪستان پنهنجا اختلاف هڪ طرف رکي ڇڏين، تہ اها ڳالهہ بذات خود تعاون جي هڪ سلبي صورت آهي. تڏهن ئي انهن کي هڪ فرضي مشترڪہ دشمن، يعني ڪميونسٽ چين جو مقابلو ڪرڻ لاءِ ڪٺو ڪري سگهجي ٿو. آمريڪا جي نقطہ نگاه کان جيڪڏهن هڪ ڀيرو تعلقات جو رخ بدلجي وڃي تہ تعاون لاءِ هڪ وڌيڪ وسيع ميدان پيدا ڪرڻ جو ڪم وڏي حد تائين آسان ٿي پوي ٿو، ايتريقدر جو مستقبل ۾ تعلقات ڪنهن آئيني رابطي جي حد تائين ٻڌ پهچي سگهن ٿا. انهيءَ مقصد لاءِ هڪ لازمي ابتدائي قدم طور هندستان ۽ پاڪستان جي درميان تعاون پيدا ڪرڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ٿيندي رهي آهي.

www.bhutto.org

باب ڇھون

پاڪستان ڪي ھندستان جي قيادت جي حلقي ۾ آڻڻ جي آمريڪي حڪمت عملي

جڏھن سياست ٽڪجي ويندي آھي، تڏھن طاقت پنھنجو قدم ميدان ۾ رکندي آھي. جيڪڏھن ھندستان ۽ پاڪستان جي درميان تعاون پيدا ڪرڻ جون سڀ ڪوششون ناڪام ٿي وڃن، ته پوءِ زبردستيءَ وارين تدبيرن کي امڪان جي حد کان خارج سمجھڻ ناداني‌ءَ جو دليل آھي. ان جو ھرو ڀرو اھو مطلب ناھي ته آمريڪا، جنھن جا مقصد ھندستان سان پوري طرح نه ٿا لھڪن، مايوس ٿي اھڙيون حالتون پيدا ڪندي، جيڪي ھندستان کي انھيءَ قابل بڻائي ڇڏينديون، جو ھو پاڪستان جا ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏي يا ان کي تباھ ڪري ڇڏي. ان ھوندي به جيڪڏھن سيپٽمبر 1965ع جا سبق ياد رکيا وڃن ته پاڪستان لاءِ خارجه پاليسي ۽ دفاعي حڪمت عمليءَ جي تڪ تور ۾ ھن امڪان کي بلڪل نظرانداز ڪري ڇڏڻ عاقبت نااندیشي ٿيندي.

موجوده حالتن جي امڪاني نتيجن جي وضاحت لاءِ اڳين بابن ۾ پاڪستان ۽ آمريڪا جي باھمي تعلقات جي تاريخ جو خاڪو پيش ڪيو ويو آھي. ھاڻي اھو وقت اچي ويو آھي، جڏھن اسان آزادي حاصل ڪرڻ جي ڀن ڏھاڪن کان پوءِ، واقعن طرف زياده باقاعدگيءَ سان توجه ڏيون ۽ مسئلن جي طرف جوشيلي ۽ اچاتسري عارضي ردِعمل جي پراڻي عادت کي ڇڏي ڏيون.

ظاھري طور، 12- اپريل سنه 1967ع واري فيصلي جو مقصد ھندستان ۽ پاڪستان جي درميان ھٿيارن گڏ ڪرڻ

www.bhutto.org

جي ڊوڙ تي بندش وجهڻ ۽ انهن جي درميان هڪ وڏيڪ جنگ کي روڪڻ هو. انهيءَ سان اهو مقصد پڻ منسوب ڪيو ويو ته دفاعي خرچ جي رقمن کي زرعي ۽ صنعتي ترقيءَ طرف موڙيو وڃي. بهرحال، ٻهريائين ته هندستان ۽ پاڪستان جي درميان هٿيارن جو ”توازن“ ئي جنگ جي امڪان کي گهٽائي سگهي ٿو. انهيءَ حقيقت جي تصديق اسان کي گذريل ويهن سالن جي تجربي مان ٿئي ٿي. ننڍي کنڊ کان ٻاهر، ۽ تمام وڏي پئماني تي، سوويت يونين ۽ آمريڪا جي درميان هٿيارن جو جيڪو توازن موجود آهي، سو ڪين جنگ طرف نه، بلڪ مفاهمت جي طرف وٺي آيو آهي. عام طور تي جنگ ڪرڻ جي ترغيب ته ان وقت ٿيندي آهي، جڏهن فوجي عدم توازن هوندو آهي. ڪجهه عرصي کان پوءِ آمريڪي فيصلي جو اثر، هڪ اهڙي صورتحال پيدا ڪندو، جنهن ۾ پاڪستان کي ضرب لڳائڻ لاءِ هندستان مضبوط پوزيشن ۾ هوندو. انهيءَ ڪري هيءَ ڳالهه ڪا لازمي نه ٿي ٿئي ته هندستان ۽ پاڪستان جي درميان هٿيارن جي ڊوڙ، خودبخود ڪين جنگ جي طرف ڇڪي آڻيندي. هيءُ پڻ دليل ڏنو ويو آهي ته هٿياربند فوجن کي گهٽائڻ ذريعي به هٿيارن جو توازن حاصل ڪري سگهجي ٿو. اهو خيال ڪيتريقدر خطرناڪ ۽ ناقابل عمل آهي، سو اڳتي هلي ثابت ڪيو ويندو. فقط چوڪسيءَ ۽ تياريءَ سان ئي جنگ کي روڪي سگهجي ٿو. نه فوجن جي ٻه-طرفي ڪمي ۽ نه هندستان جي حق ۾ ڪا برتري، جنگ جي مصيبت کي ٽاري سگهي ٿي. اجا به وڏيڪ واضح هي مغالطو آهي ته آمريڪا جو فيصلو هندستان ۽ پاڪستان جي درميان جنگ کي روڪڻ لاءِ ڪيو ويو هو. هٿيارن جي ڊوڙ کان قطع نظر پڻ، هندستان ۽ پاڪستان مستقل طور باهمي دشمنيءَ يا شديد مقابلي جي حالت ۾ مبتلا رهيا آهن،

www.bhutto.org

فقط ڇڪتاڻ جي درجي ۾ فرق رهيو آهي. انهن جا تعلقات ڪڏهن به معمول تي نه آيا آهن، نه وري انهيءَ وقت تائين معمول تي اچي سگهن ٿا، جيسين اهي بنيادي جهڳڙا نٿا نبيريا وڃن، جيڪي ورهاڱي جي وقت کان وٺي اندرئي اندر دُکندا رهيا آهن. آمريڪا هميشه انهيءَ پڙڪي اٿڻ واري صورتحال کان باخبر رهي آهي، پر ان جي باوجود هن پاڪستان سان باهمي دفاعي ٺاهه ڪيا آهن، ۽ سيٽو ۽ سينٽو ۾ پاڪستان جي شموليت جو خيرمقدم ڪيو آهي. درحقيقت، آمريڪا ته انهيءَ حد تائين به ويٺي، جو ان پاڪستان کي اهو يقين ڏياريو ته هندستان جي طرفان اگرائيءَ جي صورت ۾ اها پاڪستان جي مدد ڪندي، آزاديءَ واري وقت کان وٺي، هندستان ۽ پاڪستان پنهنجين هٿياربند فوجن کي مضبوط ڪرڻ شروع ڪيو ۽ آمريڪا ئي هٿيارن جي انهيءَ ڊوڙ ۾ وڏي مددگار رهي. اسان جي انتهائي ڪشيدگين جي دوران، آمريڪا ئي هٿيارن پهچائڻ جو سڀني کان وڏو ذريعو بني رهي. سن 1954ع ۾، دفاعي معاهدن جي طئي ٿيڻ کان پوءِ آمريڪا پاڪستان کي فوجي ساز و سامان مهيا ڪرڻ شروع ڪيو، جيڪا ڳالهه هندستان کي سخت ناگوار گذري. سن 1962ع ۾ چيني-هندستاني ٽڪراءَ کان پوءِ، آمريڪا هندستان کي فوجي امداد ڏيڻ شروع ڪئي ۽ هن انهيءَ سلسلي ۾ پاڪستان جي هنن احتجاجن کي نظرانداز ڪري ڇڏيو ته اها امداد هندستان کي اگرائي ڪرڻ لاءِ آماده ڪندي. سن 1967ع جي تصادم کان پوءِ، وچ اوڀر ۾ هٿيارن جي آمدورفت تي تبصرو ڪندي، جيمس ريسٽن طرفان سندس معقول راءِ جو اظهار هن طرح ڪيو ويو:

”انتظاميه هڪ ئي وقت تي سڀني قسمن جي ملڪن ۾ جديد توڙي قديم هٿيارن جي ذخيره اندوزي خلاف تقريرون به ڪري رهي آهي، ۽ مستقل مزاجيءَ سان وڏيڪ ۽

اچا وڏيڪ هٿيارن سان جهاز پڻ موڪلي به رهي آهي.
دراصل، آمريڪا هن وقت دنيا جي پنهنجي سپني ملڪن جي مقابلي ۾ وڏيڪ ملڪن ڏانهن وڏيڪ هٿيار موڪلي ٿي.

”حقيقتون چرڪائيندڙ آهن: 1949ع کان وٺي جون 1966ع تائين، فقط هڪ آمريڪي حڪومت (خانگي هٿيارن وڪڻندڙن جو شمار نه ڪندي) 16- ارب 10- ڪروڙ ڊالرن جا هٿيار پين ملڪن کي فروخت ڪيا ۽ 30 ارب 20 ڪروڙ ڊالرن جا هٿيار مفت ڏنا. 46- ارب 30- ڪروڙ ڊالرن جي اها رقم، سا کٽي عرصي ۾ پين ملڪن کي آمريڪا جي طرفان ڏنل انهيءَ اقتصادي امداد ۽ قرضن جي رقم کان 4- ارب ڊالر وڏيڪ آهي، جيڪا 1948ع جي وچ کان وٺي ڏني ويئي آهي ۽ جنهن ۾ نمايان طور ڪامياب ٿيل ’مارشل پلان‘ (1) پڻ شامل آهي.“

آمريڪا هنن دليلن جي بنياد تي هٿيار ڏيڻ بند نه ٿي ڪري سگهي ته انهيءَ جي نتيجي ۾ هندستان ۽ پاڪستان جي درميان هٿيارن جي ڊوڙ شروع ٿي ويندي، نه وري ڪنهن سنجيدگيءَ سان اها حجت پيش ڪري سگهجي ٿي ته پاڪستان لاءِ فوجي امداد بند ڪرڻ جو فيصلو، جنگ جي تدارڪ يا جنگ جي طرف وٺي وڃڻ واري هٿيارن جي ڊوڙ جي پيش بنديءَ خاطر ڪيو ويو آهي.

ترڪي ۽ يونان آمريڪا کان هٿيارن جي تمام وڏي امداد حاصل ڪن ٿا، ۽ اهي هڪ کان وڏيڪ پيرو قبرص جي مسئلي تي جنگ جي ڪناري تائين به پهچي چڪا آهن. ان هوندي به آمريڪا انهن ٻن ملڪن منجهان ڪنهن به هڪ جي فوجي امداد معطل نه ڪئي آهي. اهو فرق هن ڪري روا رکيو ويو آهي، جو هاڻي سرد جنگ جو مرڪز يورپ کان ايشيا ڏانهن منتقل ٿي چڪو آهي، جتي ڪميونزم

(1) انٽرنئشنل هيرالڊ ٽربيون، 22-23 جولاءِ 1967، ص-4.

جي خلاف جدوجهد جي معنيٰ هائي، دراصل عوامي جمهوريه چين جي خلاف جدوجهد ٿي ويئي آهي.

هن ڳالهه تي پڻ سنجيدگيءَ سان دليل ڏيئي ثابت ڪيو ويو آهي ته فوجي امداد هن ڪري بند ڪئي ويئي آهي جو دفاعي خرچن کي اقتصادي ترقيءَ جي طرف هن نيڪ مقصد سان منتقل ڪيو وڃي ته هندستان ۽ پاڪستان کي وڌيڪ آسودو بڻايو وڃي. شروعات کان وٺي ئي هندستان ۽ پاڪستان پنهنجي آمدنيءَ جي ذريعن جو هڪ وڏو حصو بچاءَ تي خرچ ڪندا رهيا آهن، پوءِ به ڪيترن ئي سالن تائين آمريڪا ٻنهي ملڪن کي سياسي يا اقتصادي شرطن کان سواءِ ئي هٿيار فراهم ڪندي رهي آهي. پاڪستان ۽ هندستان اوچتوئي اوچتو ته غريب نه ٿي ويا آهن. ڏڪار ۽ غربت کي نوان ۽ عجيب آثار به نه آهن، جو انهن آمريڪي ضمير کي هن لاءِ بيدار ڪري، دفاعي خرچن ۾ ڪمي آڻڻ طرف مائل ڪيو ته جيئن اها رقم ڪنهن ٻئي مقصد لاءِ خرچ ڪئي وڃي. جيڪڏهن آمريڪي حڪومت سچ پچ اهو محسوس ڪيو هجي ها ته پاڪستان جي اقتصادي خوشحاليءَ کي سندس علائقائي سالميت تي ترجيح حاصل آهي ته اها پڻ اهڙن غريب ملڪن کي، جيڪي تاريخي اعتبار کان هڪٻئي جا حريف آهن، ايڏي ڊگهي عرصي لاءِ ايڏي ڀاري مقدار ۾ فوجي امداد هرگز نه ڏئي ها. ٻي مهاڀاري لڙائيءَ جي خاتمي کان پوءِ هرهنڌ جي قومن ڏٺو آهي ته اقتصادي ڪمزوري، غير ملڪي مداخلت لاءِ دروازا کولي ڇڏي ٿي. جيڪڏهن هندستان ۽ پاڪستان اقتصادي طور خود ڪفيل هجن ها ته انهن جي سرزمين تي ڪنهن غالب ٻاهرين طاقت جي موجودگي ممڪن نه ٿئي ها. اهڙيءَ طرح اهي اسباب، جيڪي غير ملڪي مداخلت کي ڪشش ڪن ٿا، سي انهن طاقتن لاءِ اڻ وڻندڙ ٿي نٿا سگهن، جيڪي ٻين رياستن جي معاملن ۾ پنهنجو اثر رسوخ وڌائڻ چاهيندا يون

آهن. اهڙين طاقتن جي مفادن ۽ سندن طرفان بيمارين کي دور ڪرڻ جي ڪوشش ۾ ابتدائي تضاد ٿيندو، جيڪي مداخلت کي دعوت ڏين ٿيون ۽ جيڪي غير ملڪي اثر و رسوخ کي وڌائڻ جون ذميدار هونديون آهن.

پوءِ پهرين ڪهڙي چيز آمريڪا جي تاريخي حيثيت ۾ اهڙي وڏي تبديلي پيدا ڪئي آهي؟ ننڍي کنڊ ۾ ڪو به اهڙو نمايان نئون عنصر موجود ڪونهي، جيڪو انهيءَ تبديليءَ جو باعث هجي. آمريڪا جي پنهنجي فوجي امداد سان وارد ٿيڻ کان ڪيئي سال اڳ ئي هندستان ۽ پاڪستان 1948ع ۾ جنگ ۾ مشغول هئا. انهن جي درميان هٿيارن جي ڊوڙ، انهيءَ وقت کان اڳي شروع ٿي چڪي هئي، جڏهن آمريڪا جي مداخلت ان کي وڌيڪ تيز ڪري ڇڏيو ۽ انهن ملڪن ۾ افلاس ته انهيءَ وقت کان گهڻو اڳي موجود هو، جڏهن آمريڪا انهن جي دفاعي خرچن جي رخ بدلائڻ جي ڪوشش انهن جي معاشي بيمارين جي علاج خاطر ڪئي. سڀ پراڻيون حالتون اڳي وانگر ئي قائم رهيون. البت، نوان عناصر ننڍي کنڊ کان ٻاهر اڀريا آهن ۽ انهن جي انهيءَ ظهور ننڍي کنڊ جي انهن مسئلن کي، جيڪي اڳي ئي موجود هئا، هڪ مبالغه آميز رنگ ڏيئي ڇڏيو آهي ۽ انهن جي باري ۾ هڪ نئين اهميت جو احساس پيدا ڪيو آهي. اهي خارجي عناصر، جن جي ڪري واشنگٽن ۾ هڪ عام نئين تشخيص وجود ۾ آئي آهي، سي ويٽ نام جي جنگ ۽ ايشيا ۾ چين جي وڌندڙ طاقت آهن. انهيءَ صورتحال کي گرفت ۾ رکڻ ضروري آهي، ۽ هندستان ۽ پاڪستان جي تعاون کان سواءِ، اثرائتي انداز ۾ ائين ڪرڻ ممڪن ناهي.

اهي عناصر سن 1954ع ۾ موجود نه هئا ۽ 1962ع ۾ انهن جي اها اهميت ڪانه هئي، جيڪا اڄ آهي. پر ماضي قريب جي حالتن ڪري گهٽائي فيصلا ضروري ٿي

www.bhutto.org

پيا آهن، جن ۾ اهو فيصلو پڻ شامل آهي، جنهن جو 12- اپريل سن 1967ع تي اعلان ڪيو ويو هو. اهو چوڻ صحيح ناهي ته آمريڪا هن ننڍي کنڊ کان بيزاريءَ جي حالت ۾ دستبردار ٿيڻ چاهي ٿي. ڪنهن به ٻئي ملڪ طرفان هنن ٻن ملڪن (پاڪستان ۽ هندستان) ۾ پنهنجو اثر و رسوخ وڌائڻ لاءِ ايتريون شديد ڪوششون نه ڪيون ويئون آهن، پوءِ به آمريڪا هڪ اهڙو فيصلو ڪيو آهي، جيڪو سطحي طور تي هن علائقي کان، جيڪو وڏين طاقتن ۽ ترقي پذير ملڪن جي درميان ميلاپ ۽ تعلق جو سبب ٿئي ٿو ۽ ڏاڍو حساس علائقو آهي، سندس ڪناره ڪش ٿيڻ جو تاثر ڏئي ٿو. ڇا، هيءَ دليل ڏيئي سگهجي ٿو ته آمريڪا جي نظر ۾ صورتحال ايتريقدر مايوس ڪندڙ آهي، جو ان ۾ وڏيڪ سرمائي جي سيڙپ بيڪار ٿيندي؟ ڇا، اها ڳالهه سمجهه ۾ اچي سگهي ٿي ته دنيا جي سڀني کان وڏي طاقت ست ڪروڙ انسانن ۽ جنگي اهميت جي هڪ ننڍي کنڊ کي اوچتوئي اوچتو پنهنجي ڪاتي مان ڪيڏي ڇڏيندي؟ انهيءَ قسم جي دستبرداري بحث کان خارج آهي، خصوصاً اهڙي وقت ۾، جڏهن آمريڪا وڏي وضاحت سان چئي ڇڏيو آهي ته اها ڪميونزم لاءِ ڪوبه خال نه ڇڏيندي. آمريڪا جو بنيادي مقصد اڃا تائين اهوئي آهي ته اها هن ننڍي کنڊ ۾ پنهنجو اثر و رسوخ وڌائي ۽ ان کي ايشيا ۾ ”آزاد دنيا“ جو مضبوط قلعو بنائي. اسٽيٽ ڊپارٽمينٽ جي هندستان ۽ پاڪستان کي فوجي امداد بند ڪرڻ جي فيصلي جي اعلان کان فقط اٺ ڏينهن اڳي آمريڪا جي سيڪريٽري آف اسٽيٽ مسٽر ڊين رسڪ پاڪستان ۽ هندستان کي اپيل ڪئي هئي ته ”اهي ننڍي کنڊ ۾ حقيقي تعاون لاءِ ڪوئي رستو ڳولين“، ۽ هن ايوان نمائندگان جي خارجه معاملات جي ڪاميٽيءَ کي اهو به ٻڌايو هو ته ”اهڙو تعاون آزاد دنيا جي طاقت لاءِ هڪ مضبوط پشت پناهه بنجي پوندو“.

www.bhutto.org

گھڻو وقت نہ گذريو تہ هڪ آمريڪي صدر چيو هو تہ جيڪڏهن نيڊو ڪنهن ڪميونزم جي قبضي ۾ هليو ويو تہ ايشيا ڪي قبضي ۾ رکڻ ممڪن نہ رهندو. جيڪڏهن آمريڪا سڄيءَ دنيا ۾ جنگ جي باهہ ڦهلجڻ جو خطرو فقط هن ڪري سِر تي کڻڻ لاءِ تيار آهي تہ ويٽ نام ۾ ڪميونزم جي خلاف پنهنجو محاذ قائم رکي تہ چاهي ڪهڙيءَ ڳالهہ امڪان جي حد ۾ آهي تہ هوءَ نيڊي ڪنهن مان نڪري ويندي ۽ اهڙيءَ طرح ايشيا ۾ هميشہ لاءِ پنهنجي حيثيت کي ختم ڪندي؟ هيءَ ڳالهہ صاف طور سمجهڻ گهرجي تہ فوجي امداد جي خاتمي جو اعلان، پٺتي هٽڻ جو اعلان نہ، بلڪ ان جي برعڪس اهو طاقت جو کليو کلايو مظاهرو آهي، ۽ ان جي ڇنڊ ۾ آڌل ملڪن لاءِ هڪ الٽيميٽم! ماضيءَ ۾ آمريڪا هيءَ موقف اختيار ڪندي هئي تہ آها هندستان ۽ پاڪستان تي سندن باهمي جهڳڙن جي نبيري ڪرڻ لاءِ پنهنجو اثر استعمال ڪرڻ کان قاصر آهي، خاص طور سان هن ڪري، جو ان جيءَ طرفان امداد جو مطلب ڪنهن ملڪ تي دٻاءُ وجهڻ نہ هو. ان ڪري هوءَ دٻاءُ وجهڻ جي پنهنجي قوت کي استعمال ڪرڻ کان پرهيز ڪندي رهي. هڪ ملڪ ۾ سندس طاقتور ۽ ٻئي ملڪ ۾ ان جي مقابلي ۾ ذره ڪمزور موجود گي، تعزيري اقدامات جي تقاضائن کي پورو نہ ٿي ڪري سگهي. ان جي باوجود وقت گذرڻ سان گڏوگڏ ٻنهي ملڪن ۾ آمريڪا جو عمل دخل گهرو ٿي ويو آهي، ۽ هاڻي آمريڪا محسوس ڪري ٿي تہ پهريون دفعو سندس اثر و رسوخ ايترو زياده ٿي ويو آهي، جو اها هڪ ئي وقت تي ٻنهي ملڪن تي دٻاءُ وجهڻ جي همت ڪري ڪين ملائڻ جي ڪوشش ڪري سگهي ٿي.

1962ع جي چيني - هندي تصادم ۽ ان جي نتيجي طور هندستان جي وقار ۾ آيل زوال کان پوءِ آمريڪا طرفان آتي آهستي آهستي وڏي اثر و رسوخ واري حيثيت اختيار ڪئي

www.bhutto.org

ويٺي آهي. هندستان کي خوراڪ جي انهن هڪ ڪروڙ ٽنن
کان سواءِ، جيڪي آمريڪا ان کي هرسال موڪليندي آهي،
۽ جيڪي فقط آمريڪا ئي موڪلي سگهي ٿي، ناقابل برداشت
تڪليفن جو مقابلو ڪرڻو پوندو. جيڪڏهن گذريل قرض ۽
انهن جي وياج جي ادائگيءَ جي مسئلن کي نظرانداز ڪيو وڃي،
۽ هندستان جي اندروني خلفشار جو پڻ خيال نه رکيو وڃي،
تڏهن به آمريڪا وٽ هن جي موجوده محتاجي. ۽ پاڪستان
جو دستور موجب آمريڪا تي انحصار، انهيءَ ملڪ کي هي
باور ڪرائڻ لاءِ ڪافي آهن ته ان جي موجوده فائديمند
حيثيت جو هميشه لاءِ برقرار رهڻ قرين قياس ناهي. ٻنهي
ملڪن کي ملڻ واري امداد، اڄ کان اڳي ڪڏهن به وڌيڪ
ڪانه ٿي آهي، ۽ ان جي نتيجي ۾ انهن جي محتاجي به،
هن کان وڌيڪ اڳي ڪڏهن به ڪانه ٿي آهي، ۽ آمريڪا
ننڍي کنڊ ۾ تعلقات جون ڪجهه فوري تبديليون چاهي ٿي.
عالمي توڙي علائقائي، ڊگهي عرصي لاءِ ۽ فوري، مطلب ته
هر خيال کان، پاڪستان ۽ هندستان کي ايشيا ۽ ٻين ملڪن
۾ آمريڪي مقصدن جي حصول خاطر نيٺ گڏ ڪيو وڃي.
هاڻي وقت آهي ته گذريل ٻن ڏهاڪن جي عظيم سرمايہ ڪارين
جو نقد نفعو وصول ڪيو وڃي."

سوويت يونين پڻ هندستان ۽ پاڪستان جي باهمي
جهڳڙي جو نبيرو چاهي ٿي، پر ان جا اسباب مختلف آهن:
هڪ حد تائين ته ٻنهي عالمي طاقتن جا مفاد هڪجهڙا ۽
ساڳيا آهن. 12- اپريل 1967ع تي واشنگٽن ۾ جاري ڪيل
بيان ۾ اعلان ڪيو ويو آهي ته آمريڪا جي هندستان ۽
پاڪستان جي فوجي امداد بند ڪرڻ جي فيصلي تي، ٻين
ملڪن کان علاوه سوويت يونين سان پڻ مشورو ڪري
ان کي باخبر ڪيو ويو هو. جيڪڏهن ٻئي عالمي طاقتون
هندستان ۽ پاڪستان جي درميان هڪ فيصلي کي زبردستيءَ

www.bhutto.org

مڃائڻ تي پاڻ ۾ رضامند آهن ته پوءِ ان جي معنيٰ اها آهي ته پاڪستان ڪي وڏيڪ قربانيون ڏيڻيون پونديون، ۽ ان ڪي عوامي جمهوريه چين سان دوستيءَ جي رشتي تي وڏيڪ دليريءَ سان هلڻو پوندو. ان جي باوجود سوويت يونين جو عمل آمريڪا سان باهمي رضامنديءَ جو نه ٿيو، ۽ جيڪڏهن اهو ملڪ اجتماعي امداد جي ترغيب جي ذريعي ڪوئي فيصلو قبول ڪرائڻ تي زور ڏيڻ ۾ تعاون نه ڪري ته اهڙيءَ صورت ۾ پاڪستان لاءِ پنهنجي غير جانبداريءَ کي قائم رکڻ ۾ گهڻ مشڪل پيش ايندو.

روس آمريڪا ۽ چين جي اثر کي روڪڻ لاءِ هندستان ۽ پاڪستان جي درميان امن چاهي ٿو. آمريڪا انهن ٻنهي ملڪن جي درميان هن ڪري امن چاهي ٿي ته هو ان جي ذريعي سوويت اثر ورسوخ کي ننڍي کنڊ ۾ ڦهلجڻ کان روڪي، هندستان ۽ پاڪستان کي مشترڪ طور مقابلي ۾ ڪڙو ڪري: اهو آهي اهم ترين فرق، ۽ جيڪڏهن چين ۽ روس جا اختلاف ايتريقدر گهرا نه ٿي وڃن ها، ته اهو فيصلهڪن نٿي ها. سوويت يونين جي طرف کان هن ڳالهه جو گهڻ امڪان آهي ته اها پاڪستان تي آمريڪا جهڙي شدت سان هندستان جي مقابلي ۾ گهٽ حيثيت قبول ڪرڻ لاءِ زور ڏي، ۽ چين سان کلم کلا دشمنيءَ جو رويو اختيار ڪري. ان جي برعڪس آمريڪا کي هن ۾ دلچسپي ٿيندي ته پاڪستان هندستان سان تعاون ڪري ۽ ان طرح هو انهيءَ طرف کان چين جي چوڌاري وڏل گهيري کي مڪمل ڪري. هند و پاڪستان جو ننڍو کنڊ ٻي هڪ اهڙو خال رهجي ويو آهي، جنهن کي ڀرڻ ڪرڻ باقي آهي. فقط وقت ئي ڏيکاريندو ته سوويت يونين آمريڪا سان پنهنجي مشترڪه مفاد جي هڪ حصي جي تڪميل لاءِ ڪيستائين تعاون ڪرڻ لاءِ تيار آهي. ٿي سگهي ٿو ته سوويت يونين

جو موقف ڪجهه عرصي تائين آمريڪا جي موقف جي قريب رهي، پر هن ڳالهه جو امڪان گهٽ آهي ته مفاد جي قربت غيرمعين مدت تائين باقي رهي. هاڻي، سوويت يونين لاءِ يقيناً اهو وقت اچي ويو آهي ته اها پنهنجي عالمي ڪردار جو نئين سر تعين ڪري، ۽ انهن شڪن ۽ شبهن کي دور ڪري، جيڪي ان آمريڪا جي ڳالهين ۾ اچي هڪ جي پٺيان ٻي سودي بازيءَ ۾ قاسي پيدا ڪيا آهن. بهرحال، مستقبل ۾ سوويت يونين سان زيادهه فائديمند تعلقات طئي ڪرڻ لاءِ پاڪستان وٽ داءُ پيچ لڙائڻ جي ڪافي گنجائش آهي. پر جيڪڏهن وقت ۽ موقعو هٿن مان نڪرڻ ڏنو ويو ته ديرمدار سان ڪيل اقدامات بي معنيٰ رهجي ويندا، ۽ اهو پاڪستان جي سياست لاءِ هڪ تمام وڏو الميو ثابت ٿيندو.

آمريڪا جو موقف وڌيڪ واضح آهي. آها جنهن ڳالهه جي ڪڍ آهي، سا ڳالهه ان جي بلند ترين عالمي مفاد جي عين مطابق آهي ۽ انهيءَ حد تائين اها سمجهه لائق آهي. هيءَ حقيقت، ته پاڪستان کي ان جي تمام وڏي قيمت ادا ڪرڻي پوي ٿي، سا فقط پاڪستان جي عوام سان تعلق رکي ٿي. بهتر ائين ٿيندو ته اسين احتجاجن جي طوفان کڙي ڪرڻ بدران، جيڪو قومي مقصد جو ڪو به فائدو ڪرڻ کان سواءِ دٻجي وڃي ٿو، انهيءَ وڏي آزمائش جو غيرجذباتي انداز ۾ مقابلو ڪريون. آمريڪا سان پاڪستان جي تعلقات جي دوران ۾ هيءُ ڪو پهريون بحران ناهي. انهيءَ قسم جو طرز عمل ڪافي عرصي کان وٺي خاصو واضح رهيو آهي. آمريڪا طرفان ڪيل هر نئون عمل، متعين مقصدن لاءِ ڪيو ويو آهي. هر بحران جي پٺيان گوڙ شور وارن اخباري تبصرن ۽ بيانن جو طوفان کڙو ڪيو ويو آهي، جن کي بعد ۾ حفاظت سان دفترن ۾ داخل ڪيو ويو آهي. انهيءَ کي ”خوش ڪريون ڏونشو هٿو“ قسم جو طريقو چئي سگهجي ٿو، ۽ اهو هڪ

www.bhutto.org

اهڙو طريقو آهي، جنهن سان پاڪستاني رهنمائن ڪي منجهائي، اتان جي عوام جي عزم ڪي مڪمل سودي بازيءَ جي خلاف ڪمزور ڪيو ويو ٿو.

پاڪستان ڪي عالمي گروه بنديءَ طرف ڌڪي وڃڻ لاءِ قدم کنيو وڃي ٿو، جنهن جي خلاف وڏي واڪي وارا، پر غيرمؤثر احتجاج بلند ڪيا وڃن ٿا. پوءِ پاڪستان جي سرڪاري ترجمانن کي سندن ڪم تي واپس وڃي ويهڻ لاءِ آماده ڪرڻ واسطي، پاڪستاني حڪومت جي آڏو هڪ "اقتصادي گجر" لوڏائي وڃي ٿي (سبز باغ ڏيکاريا وڃن ٿا). انهن ترغيبن ڪيئي شڪليون اختيار ڪيون آهن، مثلاً "پي. ايل. 48" جي تحت خوراڪ جي فراهمي، جنهن جا شرط آمريڪا جي سياسي ضرورتن مطابق بدلبا رهن ٿا؛ رقمائن ۽ شين جي صورت ۾ امداد، جن جو تعين عالمي بئنڪ جي تحت قائم ٽينڊڙ ڪنسورشيم جي ششماهي اجلاسن ۾ علحده ۽ مشترڪه، ٻنهي نمونن سان ڪيو وڃي ٿو. ڪنسورشيم کان ٻاهر رقابنديءَ جي امداد جو طريقو، جنهن کي سنڌو ماٿريءَ جي معاهدي ۾ سر ۽ ڪلر جي رقمائن جي سلسلي ۾ استعمال ڪيو ويو آهي، پاڪستاني رپئي لاءِ سهاري، ۽ ڳوٺائي ترقي يا انهيءَ قسم جي ٻين رقمائن لاءِ ڪائونٽر پارٽ سرمايه جو استعمال. پوءِ مناسب وقت گذري وڃڻ کان پوءِ هڪ ٻيو نئونشو لڳي ٿو، جنهن تي احتجاج شروع ڪيا وڃن ٿا ۽ انهن تي وري ڪي ٻيون اقتصادي ملمون رکي ڪين ڏنڌو ڪيو وڃي ٿو، ۽ اهڙيءَ طرح سان قافلو پنهنجي منزلِ مقصود طرف هلندو رهي ٿو. انهيءَ قسم جي ڪارروائي نومبر 1959ع ۾ ان وقت شروع ڪئي ويئي، جڏهن هندستان ۽ چين جي درميان لداخ جي متانهن پٽن جي چوٽين تي سرحدي جهڙپ ٿي هئي. موجوده صورتحال، بدليل حالتن جو محض هڪ اٽڪر نتيجو آهي. نين حالتن نندي ڪنڌ ۾ آمريڪا جي مقصدن ۾

www.bhutto.org

تبديلي آندي آهي ۽ انهيءَ ڪري پاڪستان کي هڪ ڪان پوءِ ٻيو بحران ڏسڻو پيو آهي.

آمريڪا جي رويي ۾ تبديلي اچڻ سان، غير جانبداري ۽ علحدگي، جن کي ڊلس ڪنهن زماني ۾ غير اخلاقي سڏي انهن جي مذمت ڪئي هئي، تن کي هاڻي عزت جي نگاهن سان ڏسڻ شروع ڪيو ويو. دنيا کي هندستان جي اهميت، سندس علائقي جي وسعت، ۽ ان جي تمام وڏي آدم شماريءَ جي اهميت ياد ڏياري ويئي. ان کي ايشيا ۾ جمهوريت جي نمائشي مثال طور پيش ڪرڻ لاءِ ڪيئي اهم سبب هئا. سن 1961ع ۾ غير منسلڪ هندستان کي منسلڪ پاڪستان تي ترجيح ڏيندي، ان لاءِ غير متناسب انداز ۾ اقتصادي امداد مقرر ڪئي ويئي. پر پاڪستان سوويت يونين ۽ چين سان رابطو قائم ڪري پنهنجي نقصان جي تلافي ڪانه ڪئي. انهن ڏينهن ۾ روس جو جواب شايد اسان جي حال جي موافق هجي ها، ڇاڪاڻ ته چين ۽ روس جي درميان اختلافات اڃا منظرعام تي نه آيا هئا، ۽ روس ۽ آمريڪا جي درميان وقتي ٺاهه جي تشڪيل اڃا پوري نه ٿي هئي، پر پاڪستان فقط فرسوده ڪاغذي پروپيگنڊا سان ئي پنهنجو ردعمل ڏيکاريو، جنهن کي جلد ئي ڪجهه اقتصادي امداد غلامانه انداز ۾ قبول ڪرائي، خاموش ڪيو ويو. ان کان پوءِ ٻيو ڌڪ ٿيندڙ ٿونشو 1962ع واري چيني - هندستاني سرحدي تنازعي جي دوران لڳو، جڏهن آمريڪا موقعو وٺي پاڪستان سان ڪيل پنهنجن وعدن جي خلاف هندستان کي تمام گهڻي فوجي امداد پهچائي. ان کان پوءِ وري هڪ اهڙو ڊگهيءَ مدت وارو فوجي امداد جو معاهدو غير منسلڪ ۽ غير جانبدار هندستان سان ڪيو ويو، جنهن سان منسلڪ پاڪستان کي خطرو لاحق ٿيو ۽ جنهن مان اڳوڻن وعدن جي

پيچيدگي ٿي رهي هئي. مختصر اهو ته ننڍي ڪنڊ ۾ هٿيارن جي جنوني ڊوڙ جي شروعات ۽ همت افزائي آمريڪا جي هٿان ٿي.

پوءِ، سن 1965ع ۾ هندستان ۽ پاڪستان جي درميان جنگ ڇڙي. جيڪڏهن اسان انهيءَ جنگ مان ڪافي سبق نه سکيو، ته پاڪستان ۽ آمريڪا جي تعلقات جو موجوده بحران پڻ غالباً اسان لاءِ زياده سبق آموز نه ٿيندو. چين، جنهن جي خلاف سيٽو جي تنظيم خاص طور ڪڙي ڪئي ويئي هئي، تنهن سيٽو جي اتحادي تنظيم جي هڪ ميمبر ملڪ، پاڪستان لاءِ همدرديءَ ۽ امداد جو مظاهرو ڪيو. پاڪستان جي پرڏيهي پاليسيءَ جي الميه جا ڪيئي طنزيه نظارا ۽ رخ آهن. هيءَ ملڪ پنهنجي معاهدي جي بخين اڌڙڻ بعد، پنهنجي قومي سلامتيءَ ۽ علاقائي سالميت جي تحفظ لاءِ نوان رستا ڳولڻ تي مجبور ٿيو. ڇا، اهو ممڪن هو ته آمريڪا سان مصنوعي بنيادن تي خصوصي تعلق دوباره قائم ڪرڻ سان، جيئن ڊسمبر 1965ع ۾ ڪوشش ڪئي ويئي هئي، اهو مقصد حاصل ٿي سگهي ها؟ معروضي لحاظ هن وقت تائين اهڙي رقيق ميلاپ لاءِ ٿيندڙ هر ڪوشش کي ناڪام بنايو آهي. قومي سلامتيءَ لاءِ ڳولا مختلف نمونن سان ۽ ڪن پڻ پاسن ۾ ٿيڻ گهرجي. آمريڪا جو رويو ان وقت تائين سخت ٿي ٿيندو ويندو، جيسين پاڪستان سندس شرط شروط قبول نه ڪندو يا هڪ ليڪ ڪڍي، "هن هنڌ تائين، ۽ هن کان اڳتي نه" نه چوندو. آمريڪا جي "راضي ڪريو- لونشو هٽو" واري حڪمت عمليءَ جو تازه ترين نمونو، تربيلا بند لاءِ ڪيل وعدو آهي، جيڪو پاڪستان کي تسلي ڏيڻ لاءِ ڏنو ويو هو. ان کان پوءِ، اهو انٽرلونشو 12- اپريل 1967ع تي لڳو، جڏهن پاڪستان جي فوجي امداد بند ڪرڻ جو اعلان ڪيو ويو. هن ڳالهه جو فيصلو، ته ڇا پاڪستان آمريڪا سان سندس تعلقات جي موجوده رخ کي موڙي سگهي ٿو يا

www.bhutto.org

ٿي، فقط ان وقت معلوم ٿي سگهندو، جڏهن مزاحمت ڪئي ويندي. پاڪستان جي قومي مفادن جو تحفظ ضرور ٿيڻ گهرجي، خواه ائين ڪرڻ، آمريڪا جي ناراضمنديءَ جي قيمت ادا ڪرڻ سان ئي ممڪن ٿئي. هن جو هرويرو ڪو اهو مطلب ناهي ته پاڪستان ڪي مادي طور آمريڪا جي طاقت خلاف صف آرا ٿيڻو پوندو، پر اهو ته اسان کي انهيءَ حقيقت کي پوري عزم سان سفارتي، سياسي ۽ اقتصادي ذريعن سان واضح ڪرڻ گهرجي ته اسان ڪيس پنهنجن قومي مفادن جي آهستي آهستي ڪٽرڻ جي اجازت هرگز نه ڏينداسون. انهيءَ قسم جي موقف لاءِ اسان کي داخلي ردوبدل ۽ قربانين جي ضرورت پوندي، پر آمريڪا سان هرويرو ڪنهن ديرپا چڪتاڻ جي ضرورت ڪانه پوندي. هڪ ئي مهل گذري ويندڙ بحران، هڪٻئي جي پٺيان ايندڙ گهڻن بحرانن کان بهتر آهي، جن ۾ ڪجهه ساهي کڻڻ جا درمياني وقفا ته برابر هجن، پر جيڪي (بحران) بعد ۾ اهڙين اڻٽر هنگامي حالتن طرف گهلي وڃن، جتان پاڪستان لاءِ سندس وقار جي دوباره بحالي ان جي وس کان ٻاهر ٿي وڃي.

دٻاءُ، هڪ ناشائستو لفظ آهي. انهيءَ لفظ کي سفارتي ٻوليءَ ۾ استعمال ڪرڻ بداخلاقي سمجهيو ويندو آهي. ان جو مطلب اهو ناهي ته ڪو قومن ماضيءَ ۾ دٻاءُ استعمال ئي نه ڪيو آهي. مادي تسلط واري زماني ۾، جبر ۽ زور ۽ زبردستيءَ کي نهايت بيهودي طريقي سان استعمال ڪيو ويندو هو. اسان جي هن نئين ٻيڙڪي زماني ۾ جبر ۽ زور ۽ زبردستيءَ جا طريقا وڌيڪ شائسته ۽ شاندار آهن، ۽ انهن جي دريافت ۾ هندستان ۽ پاڪستان اڪيلا نه رهيا آهن. ڪي ملڪ، عالمي طاقتن جي سياسي اڳواڻيءَ جي سامهون جهڪڻ جي خلاف جدوجهد ۾ ڪامياب ٿيا آهن، ۽ ڪي نه. اسين، پاڪستان وارا فقط پنهنجي ئي صورتحال

www.bhutto.org

سان دلچسپي رکون ٿا. فوجي شعبي ۾ اسان جو مڪمل، ۽ اقتصاديات ۽ خوراڪ جي ضرورتن ۾ خاصو انحصار، آمريڪا تي رهيو آهي. سنڌو ماٿريءَ واري معاهده تي عمل درآمد کي به نظر هيٺ رکڻ ضروري آهي. پاڪستان تي دٻاءَ جي شدت، هندستان تي دٻاءَ جي مقابلي ۾ محض هن سبب ڪري گهڻي زياده هوندي، جو پاڪستان ڪان ٿيندڙ مطالبي جي سطح گهڻي قدر وڌيڪ اوچي آهي. دٻاءُ انهيءَ وقت تائين وڌندو ويندو، جيستائين اسين مزاحمت نه ڪريون يا وري نيازمنديءَ ۾ ڪنڌ جهڪايون. جيڪڏهن اسين پڳاسون ته اسان کي مرڻ گهڙيءَ تائين پڄندوئي رهڻو پوندو. هندستان تي پڻ دٻاءَ وڌندا رهندا، پر انهن جي شدت گهٽ هوندي، جيئن فوجي امداد کي روڪڻ جي فيصلي جي صورت ۾ هن ڪان اڳي ڏٺو ويو آهي. هيءُ فيصلو مڪمل طور پاڪستان جي خلاف رهيو. اهڙيءَ طرح هڪ ئي وقت ۾ پاڪستان تي شديد دٻاءُ، ۽ هندستان تي معتدل دٻاءَ وڌو ويندو، ۽ هاڻي جڏهن ته وچ اوڀر ۾ جنگ آمريڪي حليف جي فتح سان ختم ٿي آهي، تڏهن آمريڪا پاڪستان ۽ هندستان تي اڃا به وڌيڪ دٻاءُ وجهندي. ٿوري وقفي ڪان پوءِ، جڏهن وچ اوڀر ۾ سياسي صورتحال وڌيڪ صاف ٿي ويندي ۽ جنرل اسيمبلي هڪ وڌيڪ ٺهراءَ کي دفتر داخل ڪري چڪندي، تڏهن آمريڪا پنهنجن عالمي مقصدن خاطر، پنهنجو سڄو ساوو ڌيان ڦيرائي ننڍي کنڊ طرف ڪندي.

سن 1958ع ۾ آمريڪا، هندستان تي دٻاءَ وجهڻ جي پوزيشن ۾ ڪانه هئي، پر اها صورتحال هاڻي بدلجي چڪي آهي. هندستان ۾ ڦهليل عام بدنظمي ۽ ڏڪار جي ڏڪائيندڙ حالتن سان ابتدائي دخل اندازين لاءِ فائدو ورتو ويو آهي. پاڪستان وانگر اتي به دٻاءُ اڳ ۾ اقتصادي ۽ مالي دائرن ۾ وڌو ويو ۽ ائين هن ڪري ڪيو ويو ته جيئن هندستان

www.bhutto.org

جي ردعمل جي آزمائش ڪئي وڃي. يعني هي ڏٺو وڃي تہ ڇا، پاڪستان وانگر هندستان پڻ هڪٻئي جي پٺيان پوندڙ ڌڪن کان ڊرجي. بدرجي مغلوب ٿي ويندو يا نہ، جنهن جي نتيجي ۾ آخرڪار سچيءَ طاقت جو مظاهرو ڪرڻو پوندو. پاڪستان وانگر هندستان جي حالت ۾ پڻ شروعات هڪ نيڪ نيت مددگار جي صورت ۾ ڪئي ويئي. مالي حڪمت عملين بابت مشورا ڏنا ويا، جن جي نتيجي ۾ هندستاني رپئي جي قيمت ۾ ڪمي ڪرڻي پيئي. انهيءَ ڪاميابيءَ کان خوش ٿي آمريڪا قدم وڌائي هندستان جي زرعي ۽ صنعتي پاليسين ۾ دخل اندازي شروع ڪئي. هندستاني حڪومت کي مشورو ڏنو ويو تہ نجي صنعتڪارن کي رعايتون ڏنيون وڃن، تہ جيئن آزاد ڪاروبار جي تاجي ۽ پيئي ۾ مضبوطي پيدا ٿئي. هندستان جي حڪومت، جيڪا وڌندڙ مشڪلاتن ۾ ڏڪار جي پوت جي ڌپ ۾ مبتلا هئي، تنهن اها شڪست بہ کٽي مڃي. انهن نتيجن آمريڪا جي همت ايتريقدر وڌائي ڇڏي، جو اها هاڻي کُلي ميدان ۾ آئي ۽ پنهي ملڪن جي فوجي امداد ۽ن مقصد سان بند ڪئي تہ اها انهن پنهي کي هڪ زياده وسيع ٺاهہ قبول ڪرڻ تي مجبور ڪري سگهي. ويهن سالن جي سخت محنت ۽ ڪوشش کان پوءِ حالتن ملي آمريڪا کي هندستان ۽ پاڪستان ۾ هڪ غالب حيثيت عطا ڪري وڌي. اها ويهن سالن جي سفارتي ثابت قدمي ۽ اورچائيءَ جي هڪ نمايان فتح آهي. آمريڪا کي ننڍي کنڊ جي سٺ ڪروڙ انسانن مٿان تسلط حاصل هئڻ لاءِ خوش ٿيڻ جو هرهڪ سبب آهي، ڇاڪاڻ تہ ٻي مهاڀاري لڙائيءَ کان اڳي ان کي اتي ڪوبہ اثر ورسوخ ڪونہ هو. ايڏي ساري صبر آزما محنت کان پوءِ هاڻي ان لاءِ فصل ڪاٽڻ جو وقت اچي ويو آهي، ۽ 12- اپريل

www.bhutto.org

سن 1967ع تي، آمريڪا طرفان سنڌس بي انتها سرمايہ ڪاريءَ جي پهرين قسط جي ادائگيءَ لاءِ مطالبو ڪيو ويو.

نئين ڪنڊ مان پٺتي هٽڻ جي اعلان جي برعڪس، آمريڪا جي انهيءَ فيصلي مان اڪتي وڌايل هڪ طاقتور ۽ اهڙي سوچيل سمجهيل قدم جو مطلب وٺڻ گهرجي، جنهن جو مقصد پاڪستان ۽ هندستان کان پنهنجا شرط مڃائڻ آهي. نئين ڪنڊ جي تاريخ انهيءَ وقت کان وٺي، يورپي طاقتن جي مداخلت جي مثالن سان پري پيئي آهي، جڏهن انگريزن ۽ فرينچن پهرئين پيري هن نئين ڪنڊ جي ڪنارن تي قدم رکيا ۽ ڪن هنڌن تي آباد ٿيڻ لاءِ حق حاصل ڪيا. آمريڪا انهيءَ تاريخي معلومات کان مدد وٺي، سامراجيت جي اثر جي آزمايل طريقي کي دهرايو آهي. آمريڪين ڪسي اڄڪله جيڪي اقتصادي رعايتون ۽ فوجي سهولتون ڏنل آهن، تن مان ڪلائيو جي ديوانيءَ جي تمثيل ملي ٿي. ڪلڪتي، مدراس، پانڊيچري ۽ ٻين هنڌن تي آبادين جي قيام جي، جنان کان يورپي طاقتن پنهنجو اثر و رسوخ وڌايو هو، هڪ جديد مساوي صورت موجود آهي. اهو چئي سگهجي ٿو تہ نئين ڪنڊ ۾ آمريڪي اثر و رسوخ جي توسيع انهن رعايتن کان ڪجهہ مختلف آهي، جيڪي يورپ جي تجارتي قومن کي ڏنيون ويئون هيون، ۽ درحقيقت ڪي فرق آهن به؛ پر ڪو شخص اڄ جي غير ملڪي فوجي اڏي ۾ ماضيءَ جي پرامن تجارتي بستين کان گهٽ خطرو چوڏسي؟ جيڪڏهن اهي پرامن تجارتي بستيون فتوحات لاءِ سرحدي مورچا بنجي ويئون هيون، تہ فوجي اڏا ڪهڙي اعتبار کان گهٽ خطرناڪ آهن؟ هر فوجي رعايت، جيڪا ڪنهن ايشيائي ملڪ جي طرفان ڏني وڃي ٿي، سا انهيءَ ملڪ لاءِ خطري جو سرچشمو آهي. اهي خطرا اهڙا تہ سنگين آهن، جو فرانس ناٽو کي اطلاع ڏيئي پنهنجي علائقي ۾ قائم ٿيل سڀني فوجي

اڏن کي ختم ڪرائي ڇڏيو. هندستان ۽ پاڪستان بينگال جي ديوانيءَ جي مساوي رعايتون، جيڪي مغل شهنشاهه طرفان ڪلائيو کي عطا ڪيون ويئون هيون، غير ملڪي اقتصادي ۽ فوجي امداد حاصل ڪرڻ لاءِ اڳيئي ڏيئي چڪا آهن. ائين پيو نظر اچي ته اسان پنهي مان ڪنهن هڪ ملڪ به، پنهنجي انهيءَ نامبارڪ ماضيءَ مان ڪوئي سبق حاصل نه ڪيو آهي، جنهن جي ڪري اسان جي عوام کي ذري گهٽ ٻن سؤ سالن تائين مغلوب رهڻو پيو.

اچو انهيءَ ڳالهه کي دهرايان ٿو ته، آمريڪا اهو دور رس نتيجن جو حاصل قدم هن ڪري نه کنيو آهي، جو ان کي هندستان ۽ پاڪستان جي درميان هڪ وڏيڪ جنگ ڇڙڻ جو ڊپ آهي؛ يا هن ڪري جو اها سندن هٿيارن جي ڊوڙ کي روڪڻ چاهي ٿي. يا هن ڪري جو اها ڀاري فوجي خرچن کي اقتصادي ترقيءَ لاءِ موڙڻ چاهي ٿي. آمريڪي حڪومت طرفان سرڪاري طور ڏنل سببن جو مطلب، سندس فيصلي کي شرافت جو جامو پهرائڻ آهي، پر نيڪ نيتيءَ جي پيش منظر پٺيان اصلي مقصد هيٺين طرح آهن:

(1) آمريڪا کي اڄ هندستان ۽ پاڪستان ۾ جيڪو اثر حاصل آهي، سو پنهنجي عروج تي آهي، ۽ ان کي يقين آهي ته اها پنهي ملڪن کي هڪ ئي وقت تي سندس عالمي مفاد جي موافق ناچ ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري سگهي ٿي.

(2) آمريڪا چاهي ٿي ته ان طرح جو سمجهوتو جلد وجود ۾ اچي، جو ته ان کي ويٽنام ۾، جتي اها سمجهي ٿي ته هوءَ ايشيا کنڊ ۾ پنهنجي مستقبل لاءِ هڪ فيصلي ڪن جدوجهد ۾ مصروف آهي، روزانو وڌندڙ مشڪلات جو مقابلو ڪرڻو پوي ٿو.

(3) هوءَ سوويت يونين ۽ پنهنجي درميان في الحال پيدا ٿيل مفاهمت جي ڪري هن خيال جي آهي ته، هيءُ وقت

مناسب آهي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ مفاهمت ننڍي کنڊ ۾ هڪ مشترڪه دلچسپيءَ جو علائقو متعين ڪري ڇڏيو آهي ۽ آمريڪا کي اميد آهي ته روس صورتحال جو ناجائز استحصال ڪرڻ کان باز رهندو.

(4) آمريڪا جو خيال آهي ته چين في الحال پنهنجن داخلي مسئلن ۾ ايتريقدر قائل آهي، ۽ ان کي ايڏيون گهٽيون ناڪاميون نصيب ٿيون آهن، جو هو ڪو دليرانه جوابي قدم نه کڻندو.

(5) هندستان ۽ پاڪستان جون داخلي مشڪلاتون، خصوصاً اهي جيڪي اقتصادي ۽ خوراڪ جي فراهميءَ متعلق آهن، پنهي ملڪن تي مختلف قسمن جي دٻاءَ وجهڻ لاءِ سازگار آهن.

(6) آمريڪا، هندستان ۽ پاڪستان پنهي تي وڏل دٻاءَ جي ردِ عمل جي آزمائش ڪري چڪي آهي ۽ هوءَ سمجهي ٿي ته پنهنجين عالمي حڪمتِ عملين کي وڌيڪ تيزيءَ سان حاصل ڪرڻ خاطر، آها نئين ۽ وڌيڪ سخت دٻاءَ وجهڻ جو سوچيل سمجهيل خطرو کڻي سگهي ٿي.

اهو پڇڻ مناسب آهي ته جڏهن آمريڪا وٽ اقتصادي دٻاءَ وجهڻ جا ڪيئي ذريعا به هئا، ته پوءِ ان فوجي ميدان ۾ جبر کان ڪم وٺڻ ڇا لاءِ پسند ڪيو؟ هن ڳالهه کان انڪار نه ٿو ڪري سگهجي ته فوجي امداد کي بند ڪرڻ جي اعلان کان اڳي انهن طريقن سان ڪجهه نه ڪجهه دٻاءَ وڌو ويو هو. دراصل، انهيءَ فيصلي ڪرڻ کان اڳ ۾ ڪيئي دٻاءَ خفيه طريقن سان استعمال ڪيا ويا هئا. آمريڪا اهي معاهدا رد ڪري ڇڏيا، جن جي تحت هندستان ۽ پاڪستان کي ڊگهي عرصي جي سخاوت واري بنياد تي خوراڪ ملندي هئي ۽ اهڙا نوان معاهدا طئي ڪيا، جن جا شرط شروط سخت هئا، ۽ جن جي تحت اقتصادي امداد جي

فراهمي ننڍڪرڻ جي بنياد تي ڪئي ويندي رهي، جنهن جي ڪري غير يقيني حالت جي ڪري ڏيڍاءِ اقتصادي صورتحال تي عام طرح خراب اثر وڌو. بهرحال، اقتصادي بندش جو اهو ساڳيو اثر نه پوندو آهي، جهڙو فوجي امداد جي بندش جو پوندو آهي، ڇاڪاڻ ته ان طرح سان قوم جي سلامتي خطري ۾ پئجي ويندي آهي. اقتصادي مشڪلاتن تي عام طور داخلي ڦيرن گهيرن ڪرڻ سان قابو حاصل ڪري سگهبو آهي. هن حالت ۾ ڏکي عرصي جو اقتصادي دٻاءُ پاڪستان کان وڌيڪ هندستان لاءِ مشڪلاتون پيدا ڪري ها، جڏهن ته هن وقت وڌيڪ پاڪستان تي دٻاءُ وجهنو آهي، ڇاڪاڻ ته آن کان وڌيءَ حد تائين، هندستان جي پيٽ ۾ وڌيڪ تقاضا ڪئي وڃي ٿي. ڪنهن قوم جي خوراڪ جي فراهميءَ تي وڌل دٻاءُ، طاقتور هٿيار ٿي سگهي ٿو، پر ان جو ڪلم ڪلا استعمال ڏڪار جهڙيون حالتون پيدا ڪرڻ سان، آمريڪا جي صورت کي بگاڙي رکي ها. ڇاڪاڻ ته اهو هڪ اهڙو عظيم مسيحي ملڪ آهي، جيڪو پنهنجين انسانيت نواز روايتن لاءِ مشهور و معروف آهي. ان کان علاوه، جيڪڏهن خوراڪ روڪي وڃي ها ته ان طرح سان پاڪستان جي پيٽ ۾ هندستان کي وڌيڪ ضرر پهچي ها، ۽ مٿي بيان ڪيل سبب ڪري، وڌيڪ دٻاءُ پاڪستان تي وجهڻ ضروري هو.

فوجي امداد کي روڪڻ جي ظاهري صورت اخلاقي قدم جي هوندي آهي ۽ اهو وقت جي رجحان جي عين مطابق هوندو آهي. ظاهري طور، جيئن ته اهو فيصلو امن افزا آهي، ان ڪري اهو اقوام متحده جي روح جي مطابق آهي، جيڪا هٿيارن گهٽائڻ تي زور ڏئي ٿي. آمريڪي سياست سان ايترو انصاف ضرور ڪرڻ گهرجي ته ان جي طرفان کليل سزا ڏيڻ کان اڳ ۾ گهٽ نقصان ڏيندڙ ذريعا استعمال ڪيا ويا. ڪنهن ملڪ تي ظاهري دٻاءُ وجهڻ ڪڏهن به خوشگوار

عمل نہ ھوندو آھي، پر ھاڻي ان کي فقط ان ڪري استعمال ڪيو ويو، ڇاڪاڻ تہ ان کان گھٽ واضح ڪوشش مان تسلي بخش نتيجا نہ نڪري سگھيا. 12 - اپريل سن 1967ع واري فيصلي جو اعلان، خفيہ رابطن جي ھڪ سلسلي جي ماحول ۾ ٿيو ۽ آمريڪا جي سرپرستيءَ ۾ ھندستان ۽ پاڪستان جي مشترڪہ اقتصادي اقدامات تي بحث مباحثي جون خبرون پڻ اينديون رھيون. سن 1958ع کان وٺي آمريڪا جي پرڏيھي پاليسيءَ جو رخ، پاڪستان کي ھندستان سان مشترڪہ رٿائن جي ڪنھن اھڙي سلسلي ۾ ڦاسائڻ طرف رھيو آھي، جنھن سان پاڪستان کي ماتحت حيثيت ۾ آڻي بيھاريو وڃي. انھيءَ مقصد جي پيرويءَ ۾ صدر جانسن طرفان آمريڪي ڪانگريس جي نالي موڪليل ھڪ پيغام ۾ مشترڪہ علائقائي رٿائن جي خوبين تي فصاحت جا درياھ وھايا ويا ھئا. 9- مئي سن 1967ع تي نئين دھليءَ ۾ انھيءَ موضوع تي عالمي بئنڪ جي صدر مسٽر جارج وڊس تفصيلي روشني وڌي ۽ چيو تہ پاڪستان ۽ ھندستان کي ان مان ڪيئي فائدا ٿيندا، جيڪڏھن اھي اھڙين رٿائن ۾ باھمي تعاون ڪن، جن لاءِ عالمي بئنڪ سرمايو مھيا ڪري سگھي ٿي. مسٽر وڊس اڳتي ھلي چيو تہ ھن انھيءَ معاملي ۾ ھندستاني رھنمائن سان تبادلہ خيال ڪيو آھي، ۽ مثال طور ھن اوڀر پاڪستان ۽ ھندستان جي صوبي اولھہ بينگال جي پاڻيءَ جي نظام جو ذڪر ڪيو. ھن انھيءَ مشترڪہ رٿا ۾ واداري جي سست رفتاريءَ تي افسوس جو اظھار ڪيو ۽ چيو تہ رٿا جي افاديت جي شروعاتي مرحلن ۾ تمام گھڻي دير ڪئي ويئي آھي. اسان کي انھن سرگرم ڪوشش جو اطلاع پڻ مليو، جيڪي فوجن ۾ ٻہ-طرفي ڪمي آڻڻ لاءِ ڪيون ويئون ھيون. ائين پيو معلوم ٿئي تہ جڏھن گڏيل اقتصادي رٿائن ۽ فوجن ۾ ڪمي جا اقدامات اڳتي نہ وڌي سگھيا،

www.bhutto.org

تڏهن آمريڪا ڌڪ اتي وجهڻ شروع ڪيو، جتي اها گهٽي کان گهٽي تڪليف ڏئي پئي سگهي.

جمون ۽ ڪشمير جي تڪرار جي نبيري ٿيڻ کان سواءِ، ۽ تعلقات کي صحيح معنائن ۾ معمول تي آڻڻ کان اڳ ۾، هندستان ۽ پاڪستان جي درميان گڏيل اقتصادي رٿائن جي متعلق سوچي به نه ٿو سگهجي. انهيءَ قسم جو تعاون فقط برابري ۽ باهمي اعتماد مان ئي پيدا ٿي سگهي ٿو. ان کي بندوق جي نشاني چيڻ سان پيدا ڪري نه ٿو سگهجي، خصوصاً اهڙيءَ حالت ۾ جڏهن هڪ قوم پنهنجي پاڙيسريءَ جي اقتصادي ۽ علائقائي حقن تي ناجائز قبضو ڪري رکيو هجي. انهن حالتن ۾ فوجن ۾ تخفيف ڪرائڻ جي ڪوشش، عملي طور به وڏيڪ بيسود ثابت ٿيندي.

www.bhutto.org

باب ستون

آمريڪي شرطن تي هندستان سان اشتراڪ عمل

هندستان ۽ پاڪستان جي درميان گڏيل اقتصادي ڪارگذاري جي حق ۾ جيڪي دليل پيش ڪيا وڃن ٿا، سي هوبهو اهي ئي آهن، جيڪي ننڍي کنڊ جي ورهاڱي جي خلاف پيش ڪيا ويندا هئا. انهن دليلن کي، جن کي هندستان جي ورهاڱي فيصلہ ڪن انداز ۾ طئي ڪري ڇڏيو هو، وري پيهر جيئرو ڪيو ويو آهي. ننڍي کنڊ جي معيشت ۽ مسلح فوجن جي ورهاڱي جي خلاف انڊين نيشنل ڪانگريس جا اعتراض، پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ ۽ مسلمانن جي هن فيصلي سان، ته اهي "علحده ۽ برابر" رهندا، رد ٿي چڪا هئا. ڪيئي سال اڳي، مسٽر جناح ۽ هڪ برطانوي مصنف مسٽر بيورلي نڪولس جي درميان هڪ گفتگو ۾ ورهاڱي جي اقتصادي ۽ دفاعي نتيجن تي هن طرح سان بحث ٿيو هو:

خود (نڪولس): پهريون سوال اقتصادي آهي. ڇا، پاڪستان جي تحت مسلمانن جي زياده امير يا زياده غريب ٿيڻ جو امڪان آهي؟ ۽ ڇا، اوهان باقي هندستان جي خلاف چنگي (محصول) لڳائيندا؟

جناح: هن باري ۾ آءٌ اوهان کان هڪ سوال پڇان ٿو. سمجهو ته توهان کان اهو پڇيو وڃي ته توهان ڪهڙي شئي کي ترجيح ڏيندا: جرمنيءَ جي ماتحت امير انگلنڊ کي يا هڪ غريب پر آزاد انگلنڊ کي، ته توهان جو جواب ڪهڙو ٿيندو؟

www.bhutto.org

خود: ظاهر آهي تہ انهيءَ سوال جي جواب ڏيڻ جي ضرورت ئي ڪانهي.

جناح: بلڪل. ڇا، اها ڳالهہ توهان جي سوال کي ڪجهہ بي معنيٰ نہ ٿي بڻائي؟ هيءَ عظيم نصب العين محض ذاتي آسائش يا عارضي آرام جي سوالن کان گهڻو بلند ۽ بالاتر آهي. مسلمان هڪ سخت جان قوم آهن، سنهان لڪا ۽ مضبوط. جيڪڏهن پاڪستان ملڻ جو مطلب اهوئي آهي تہ ڪين ڪجهہ وڌيڪ سخت جان ٿيڻو پوندو. تہ اهي شڪايت نہ ڪندا. پر انهيءَ جو مطلب آخر اهو ڇو ٿيڻ لڳو؟ انهيءَ مفروضي جو ڪهڙو قابل فهم سبب آهي تہ قوميت جو عطيو اقتصادي بوجهہ بڻجي پوندو؟ ڏهن ڪروڙ انسانن جي هڪ با اختيار قوم، جيڪڏهن فوري طور تي خود ڪفيل ڪٿي نہ بہ ٿئي، ۽ خواه اها صنعتي لحاظ کان پٺتي بہ رهيل هجي، تڏهن بہ ان جي اقتصادي حالت انهيءَ کان وڌيڪ خراب ٿي نہ سگهندي، جيڪا ڪين ان صورت ۾ در پيش هوندي، جڏهن ان جا ٽڙيل پکڙيل ۽ غير منظم افراد پنجويهن ڪروڙ هندن جي تسلط هيٺان منتشر ٿيل هجن ۽ هندن جو واحد مقصد، هنن جو استحصال ڪرڻ هجي. هيءَ ڳالهہ منهنجي سمجهہ کان واقعي ٻاهر آهي تہ ورسيلز جي معاهدي کان پوءِ ڪوئي يورپي شخص ڪهڙي طرح سان اٿي ائين چئي سگهي ٿو تہ ”پاڪستان اقتصادي لحاظ کان ناممڪن“ آهي. انهن وڏن دماغن وارن کي، جن يورپ کي ڪاتي ڪوئي متضاد ۽ مصنوعي سرحدن جو هڪ ڪيل جهڙو، ڇتين ڳنڍيل نمونو بڻائي ڇڏيو آهي، اهو حق ڪٿان ٿو ملي تہ هو اسان کي ويهي اقتصاديات

www.bhutto.org

جو سبق پڙهائين، خصوصاً جڏهن اسان جو مسئلو گهڻي قدر آسان آهي؟

خود: ڇا، اها ڳالهه دفاع سان به لاڳو ٿي ٿي؟

جناح: بلاشڪ، اها دفاع سان به لاڳو آهي. هڪ دفعو پيهر آءٌ وزي به اوهان کان هڪ سوال پڇان ٿو. افغانستان جو بچاءُ ڪيئن ٿو ڪيو وڃي؟ ڪيئن؟ هن جو جواب زياده پيچيده ڪونهي. ان جو دفاع خود افغان ڪن ٿا. اهائي ڳالهه آهي. اسين هڪ بهادر ۽ متحد قوم آهيون، جنهن جا فرد محنت ڪرڻ ۽ ضرورت پوڻ تي، وڙهڻ لاءِ تيار آهن. تنهنڪري دفاع جو سوال ڪهڙيءَ طرح سان خاص دشواريون پيدا ڪري ٿو؟ اسين پين قومن کان ڪهڙيءَ طرح مختلف آهيون؟ مثال جي طور ايران کان؟ ظاهر آهي ته هڪ عبوري دؤر ضرور هوندو......

جناح: اوهان کي ياد هوندو ته ٿورو اڳ ۾ مون چيو هو ته انگريزن کي وڏي اورچائي سان گهڻو سوچڻو پوندو. اها هڪ اهڙي عادت آهي، جيڪا سندن طبيعت سان موافق نه ٿي لڳي. هو آسائش طلب آهن ۽ هن اعتماد ۾ رهن ٿا ته ذره انتظار ڪري ڏسون، هر ڳالهه آخرڪار ٺيڪ ٺاڪ ٿي ويندي. ان هوندي به، جڏهن به هو سوچڻ جي تڪليف گوارا ڪن ٿا، تڏهن اهي اوتريءَ ئي وضاحت ۽ تخليق سان سوچين ٿا، جيترو ڪا به قوم سوچي ٿي، ۽ انهن جو هڪ بهترين مفڪر- گهٽ ۾ گهٽ هندستان جي مسئلي تي- پوڙهو جان برائيٽ هو. ڇا، اوهان ڪڏهن هن جون تقريرون پڙهيون آهن؟

خود: اسڪول ڇڏڻ کان پوءِ نه.

جناح: چڱو ڀلا، هن تي هڪ نظر وجهو. گڏ ريل ڏينهن اها اتفاق سان منهنجي هٿ لڳي ويئي هئي.

www.bhutto.org

هن مون کي اهو ڪتاب ڏنو. اهو هڪ پراڻو، ڦِٽل رنگ جو ڪتاب "دي اسپيچز آف جان برائيٽ" (جان برائيٽ جون تقريرون) هو ۽ جنهن صفحي تي اهو ڪتاب کوليو ويو هو، تنهن تي 4- جون 1858ع جي تاريخ هئي. دارالعوام جي انهيءَ عظيم ترين مقرر انهيءَ موقعي تي جيڪي ڪجهه چيو هو، سو هيٺئين طرح هو:

"انگلنڊ هندستان تي ڪيتري عرصي تائين حڪومت ڪرڻ جو اراده رکي ٿو؟ ڪوبه آدمي انهيءَ سوال جو جواب ڏئي نه ٿو سگهي. اهو عرصو پنجاهه سال هجي يا سؤ سال يا پنج سؤ سال. ڇا، ڪوئي به ماڻهو جنهن ۾ سوچ سمجهه جي هلڪي تجلي به هوندي، هن ڳالهه تي يقين ڪري سگهي ٿو ته هڪ ايڏي وڏي ملڪ کي، جنهن ۾ ويهارو کن مختلف قوميتون هجن ۽ جنهن ۾ ويهه ٻوليون ڳالهائيون هجن، ڪڏهن به هڪ مربوط ۽ جٽادار حصو بنائي رکي سگهجي ٿو؟ آءٌ ته انهيءَ ڳالهه کي بلڪل ناممڪن سمجهان ٿو."

جناح: جيڪي ڪجهه برائيٽ انهيءَ وقت چيو هو، سو اڄ به ائين ئي سچ آهي ... درحقيقت اڃا به وڌيڪ سچ ... جيتوڻيڪ ايترو زور بلاشڪ ويهن قوميتن تي ناهي، جيترو ٻن تي آهي، يعني مسلمان ۽ هندو ... ۽ اها ڳالهه اڄ وڌيڪ سچي ڇو آهي؟ وقت اسان کي هڪ ٻئي سان ڇو نه ڪٺو ڪيو آهي؟ ڇاڪاڻ ته مسلمان "سجاڳ" آهن ... ڇاڪاڻ ته انهن کي تلخ تجربي سان معلوم ٿي چڪو آهي ته اهي "متحده هندستان" ۾ هندن جي هٿان ڪهڙي سلوڪ جي توقع رکي سگهن ٿا. "متحده هندستان" جي معنيٰ آهي، هندن جي تسلط هيٺ آيل هندستان. انهيءَ جي معنيٰ اهائي آهي ۽ ٻيو ڪجهه به نه. ان کي ٻي ڪا به معنيٰ

ڏيڻ جي ڪوشش ڪندا، سا افسانوي ٿيندي. "هندستان" هڪ برطانوي تخليق آهي. اهو محض هڪ انتظامي اڪائي آهي، جنهن تي نوڪرشاهي تراز جي سهاري سان حڪمراني ڪري ٿي. بس، ايتري ئي ڳالهه آهي. اها هڪ ڪاغذي تخليق آهي ۽ رت ۽ ماس تي ان جو ڪوبہ بنياد ڪونهي.

خود: ستم ظريفي تہ اها آهي تہ توهان جا ناقد چون ٿا تہ پاڪستان خود هڪ برطانوي تخليق آهي — يعني "ٽوڙ وجهو ۽ حڪومت ڪريو" واري اسان جي اصول کي عملي طور لاڳو ڪرڻ واري اسان جي ئي حرفت جو هڪ مثال آهي.

جناح: (ڪجهہ گرم ٿي) جيڪو ماڻهو ائين چوي ٿو، تنهن جي راءِ منهنجي ديانت کان علاوه، برطانوي شعور جي باري ۾ تمام ڪريل هوندي. هڪ ئي ڳالهہ جيڪا انگريزن کي هندستان ۾ "رکندي" پيئي اچي، سا آهي متحده هندستان جو اهو ڪوڙو تصور، جنهن جو گانڌي پرچار ڪري ٿو. آءٌ وري بہ چوان ٿو تہ متحده هندستان برطانيہ جي تخليق آهي — اهو هڪ ڏندڪٿا آهي، ۽ ڏندڪٿا بہ خطرناڪ، جنهن جي نتيجي ۾ دائمي فتنا ۽ فساد پيدا ٿيندا. جيسين اهو فتنو ۽ فساد باقي آهي، تيسين انگريزن کي رهڻ جو بهانو آهي. هي هڪ پيري، "ٽوڙ وجهو ۽ حڪومت ڪريو" لاڳو نہ ٿو ٿئي.

خود: اوهان جيڪي چاهيو ٿا، سو "تقسيم ڪريو ۽ دفع ٿيو" آهي؟

جناح: اوهان اصلي ڳالهہ ڏاڍي صفائيءَ سان ادا ڪئي آهي.

خود: ڇا، اوهان اهو محسوس ڪريو ٿا تہ برطانوي ووٽر لاءِ اها ڳالهہ ڪجهہ قدر صدمي جو باعث ثابت ٿيندي؟

www.bhutto.org

جناح: سچ گهڻو ڪري صدمو ڏيندڙ هوندو آهي. پر هي سچ خاص طرح ڇو؟

خود: چاڪاڻ ته هڪ عام، شريف، فراخدل ووٽر، جيڪو ائين چاهي ٿو ته برطانيه پنهنجا وعدا پورا ڪري ۽ هندستان کي آزادي عطا ڪري، تنهن ڪانگريس جي نقطه نظر کان سواءِ ٻيو ڪجهه ٻڌو ئي ڪونهي. مغرب ۾ مسلمانن جي ترجماني ڪرڻ وارو ڪو مشڪل سان ئي ملندو.

جناح: (تلخيءَ سان) آءٌ انهيءَ ڳالهه کان چڱيءَ طرح سان واقف آهيان. هندن هڪ طاقتور "پريس" منظم ڪري رکي آهي، ۽ ڪانگريس ۽ مهاسڀا کي هندو سرمايه دارن ۽ صنعتڪارن کان جيڪا مالي امداد حاصل آهي، سا اسان کي ميسر ڪانهي.

خود: ان جو نتيجو اهو آهي ته هو (انگريز ووٽر) ائين سمجهن ٿا ته ڪانگريس ئي هندستان آهي ۽ جيئن ته ڪانگريس ڪڏهن به هيئن چوندي نه ٿي ٿڪجي ته هندستان هڪ ۽ ناقابل تقسيم آهي، ان ڪري هنن جو خيال آهي ته ان کي تقسيم ڪرڻ جي ڪوشش تنگ نظر، رجعت پسندانه ۽ سراسر بد انديشيءَ واري رٿا آهي. انهن کي واقعي انهيءَ ڳالهه جو يقين آهي. آءٌ چاهيان ٿو ته اهو ذهني انتشار جو نتيجو آهي. پر پوءِ اسان جهڙي جمهوريت ۾، جنهن کي بيشمار پيچيده مسئلن جو فيصلو ڪرڻو پوندو آهي، انتشار ته عام طرح سان هوندو ئي آهي. هنن کي سمجهڻو اهو آهي ته واحد، غير متعصب رستو، واحد فراخدليءَ وارو رستو، جيڪو هندستان کي ڇڏڻ ۽ حڪومت جون واڳون حوالي ڪرڻ جي مخلصانه ارادي سان نڪرندڙ آهي، سو آهي......

جناح: ۽، اوهان کي اهو بہ چوڻ گهرجي، واحد سلامتي
وارو رستو......

خود } پاڪستان آهي.
جناح }

... ...

پاڪستان جو اصلي روح — گهٽ ۾ گهٽ ان جي جذبي جو اصل تصور، مٿي ذڪر ڪيل گفتگوءَ ۾ ملي ٿو. ان جي رٿا جي تفصيلن جي مڪمل وضاحت، هن ٿولهہ جي هڪ مختصر ڪتاب ۾ ڏيڻ ناممڪن آهي. ان لاءِ تہ نقشن جو هڪ وڏو ويڙهوٽو ۽ انگن اکرن جا ڪيئي صفحا درڪار آهن، ۽ اها ڪوشش اسان کي تمام دور، هندستان جي سرحدن جي هُن پار کڻي ويندي ۽ اسين بي فائدي قياس آرائين ۾ ڦاسي پونداسون.

”تنهن هوندي بہ ڪافي اعتماد سان چئي سگهجي ٿو تہ هڪ اهڙو پڙهندڙ، جنهن کي هن معاملي ۾ تعصب کان سواءِ، صاف دل سان ان جي گهراين ۾ وڃڻ جي تڪليف گوارا هجي، سو هن نتيجي تي پهچندو تہ پاڪستان اقتصادي، نسلي، سياسي يا جنگي قسم جي ڪائي بہ اهڙي مشڪلات پيش نہ ٿو ڪري، جيڪا ناقابل عبور هجي، ۽ بنان ڪنهن شڪ جي ان جو حصول انهيءَ قسم جي ڪيترن ئي ٻين مسئلن کان، گهڻو وڌيڪ آسان ثابت ٿيندو، جن کي دنيا گذريل پنجاهہ سالن ۾ ڪاميابيءَ سان حل ڪيو آهي. بيشڪ هي هڪ وڏو جراحيءَ جو عمل ٿيندو، پر بدقسمتيءَ سان افراد جي زندگين وانگر، قومن جي زندگيءَ ۾ بہ اهڙا موقعا ايندا آهن، جڏهن جراحي نہ فقط مطلوب هوندي آهي، پر زندگيءَ کي بچائڻ لاءِ اٽل بہ هوندي آهي، ۽ هي موقعو اهڙن موقعن مان هڪ آهي. هندو قوم ۽ مسلمان قوم جي درميان مستقل ٽڪراءَ هڪ اهڙي چيز پيدا ڪري وڌي آهي، جيڪا سياسي جسم ۾ سرطان سان مشابهت رکي ٿي. سرطان جو، ان جي

www.bhutto.org

وڏيل حالت ۾ هڪ ئي علاج هوندو آهي، ۽ اهو آهي نشتر- گانڌيءَ جا عقيدت وارا علاج، برطانيه جا تسڪين بخش شربت ۽ اهي ڪرامتي نسخا، جيڪي سڄيءَ دنيا ۾ وڏي شوق سان آڇيا ويندا آهن ـــ سڀ بيسود آهن. اهي دوائون مريض جي حالت کي وڌيڪ خراب ڪن ٿيون ۽ ان جي قطعي شفايابيءَ کي وڌيڪ مشڪل بنائي ڇڏين ٿيون. آخرڪار، نشتر جو استعمال ئي ڪرڻو پوي ٿو ۽ يقيناً هڪ نشتر، جيڪا ڦڙتيءَ ۽ صحيح اندازي سان استعمال ڪبي، سا اهڙن ليکن چاقن کان بهتر آهي، جيڪي اوندهه ۾ اندازن ڪاٽ ڪوٽ ڪندا رهندا.

"پاڪستان جي متعلق سڄي اختلافي بحث ۾ عجيب ڳالهه اها تائيد ناهي، جيڪا ان کي آهستي آهستي سڀني حقيقت پسند ماڻهن وٽان حاصل ٿي رهي آهي، پر ان جي اها مخالفت آهي، جيڪا هن وقت تائين هندستان جي سچن خيرخواهن طرفان ٿي رهي آهي. اها صورتحال يقيناً ڪانگريس جي پروپئگنڊي جي قوت ۽ ان جي تسلسل جو نتيجو آهي، جنهن کي هندن جي وڏن ڪاروباري ماڻهن جي حمايت حاصل آهي. پروپئگنڊا تي هندن جي ذري گهٽ اجاره داري آهي. هنن غير محسوس ۽ مسلسل پروپئگنڊا جي ذريعي دنيا وارن کي يقين ڏياري ڇڏيو آهي ته اهي ئي "هندستان" آهن، ۽ "هندستان" کي تقسيم ڪرڻ جي ڪابه ڪوشش انگريزن جي طرفان ڪيل هڪ ظالمانه سازش آهي، جيڪي "قوت وجهو ۽ حڪومت ڪريو" واري پنهنجي تسليم ٿيل اصول تي عمل ڪري رهيا آهن.

"مغرب جا اڪثر آزاد خيال ماڻهو انهيءَ پروپئگنڊا جو مڪمل طور شڪار ٿي چڪا آهن. نتيجي طور، اسان کي هيءُ انتهائي حيرت انگيز منظر ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته اڪثر پختهڪار برطانوي سياستدان دارالعوام ۾ ويهي سنجيدگي ۽ خلوص سان هندستان جي "وحدت" جي پيروي هندستان جي

www.bhutto.org

آزاديءَ جي مشترڪه مقصد لاءِ ڪري رهيا آهن، ۽ ڪين
ايترو به معلوم ناهي ته سنڌ طرفان انهيءَ "وحدت" تي
اصرار ٿي رهيو آهي، جنهن انگريز کي سنڌ گاديءَ تي
ڇمائي ويهاريو آهي.

متحد ڪريو ۽ حڪومت ڪريو!
تقسيم ڪريو ۽ دفع ٿيو(1)!"

آزاديءَ جي ٻن ڏهاڪو سالن کان پوءِ به هندستان ۽ پاڪستان جا تعلقات هڪ ٻئي هنڌ بيٺل آهن. ڪي به عداوتون دور نه ٿيون آهن ۽ تقسيم جي اسبابن مان ڪنهن هڪ به سبب جو علاج ڪونه ٿيو آهي. موجوده حالتن ۾ پاڪستان جي فوجن ۾ ڪمي، سيني تڪرارن کي هميشه لاءِ ڇمائي ڇڏيندي ۽ ان جو فائدو هندستان کي ملندو. اها ڳالهه نندي ڪنڊ ۾ هندستان جي بالادستيءَ کي عملي طور تسليم ڪرڻ جي مترادف ٿيندي ۽ پاڪستان جي اقتصادي ۽ علائقائي حقن تي هندستان جي غاصبانه قبضي کي عملاً قانوني حيثيت ڏيئي ڇڏيندي. تاريخ ۾ ڪوئي اهڙو مثال ڪونهي، جنهن ۾ هٿيارن ۾ ٻه-طرفي ڪمي ٻن اهڙين رياستن ۾ ٿي هجي، جن جي درميان بنيادي طور اڻ ٽٽي ٿيل علائقائي تڪرار هجن. هٿيارن ۾ ڪمي جا اقدامات عام طور تي اهڙي گهڻ-طرفي سرپرستيءَ هيٺ ڪيا ويا آهن، جهڙوڪ ليگ آف نيشنس ۽ اقوام متحده. هٿيارن ۾ هڪ طرفي ڪمي خودڪشيءَ جي قدم وانگر آهي. حريفن جي درميان ٻه طرفي ٺاهه جي بنياد تي هٿيارن جي ڪمي خودمختاريءَ جي نفي آهي، ۽ حريفن مان هڪ جي طرفان شڪست جو اعتراف. هندستان ۽ پاڪستان جي وچ ۾ في الحال هٿيارن ۾ ٻه-طرفي ڪمي امڪان جي دائري کان ٻاهر آهي. ٻه-طرفي ٺاهه جي بنياد تي فوجن ۾

(1) بيورلي نڪولس "ورڊڪٽ آن انڊيا" 1944، ص 5-190

ڪمي آڻڻ تي رضامند ٿي وڃڻ، اهڙيءَ صورت ۾ هڪ تمام وڏو خطرو آهي، جڏهن مستقبل جي دوران واقعا اميدن جي خلاف تبديليون آڻي ۽ اڻ ٽطئي ٿيل تڪرارن تي رنجش پيدا ڪري سگهن ٿا.

انهن سببن ڪري ۽ ڪن پين ڳالهين جي ڪري هٿياربند فوجن ۾ ڪمي آڻڻ، ناقابل عمل آهي. اها فقط بجيٽ سان واسطو رکندڙ ضابطن سان عمل ۾ نہ ٿي اچي سگهي. نہ وري اها تخفيف هن طرح نافذ ٿي سگهي ٿي تہ هندستان جي هر ٽن يا چئن وردي پوش سپاهين جي مقابلي ۾ پاڪستان جو هڪ باوردي جوان هجي. صنعت ۽ حرفت جي هن دور ۾ هٿيارن جي تخفيف جو مسئلو ان طرح جو ڪو سڌو سادو مسئلو نہ رهيو آهي. هاڻي هٿيارن جي ڪمي، محض ڊويزنن ۽ برگيڊن جي تعداد ۾ ڪمي ڪرڻ جي ڳالهہ نہ، پر هڪ نهايت پيچيده قدم آهي، جنهن کي اڃا تائين گهڻ-رخين ڳالهين ۾ ڪاميابي حاصل نہ ٿي سگهي آهي. ايترن سارن عناصر جو حساب رکڻو پوي ٿو، جو طاقت جي توازن جو تعين ڪرڻ ناممڪن ٿيو پوي. پنهنجين هٿياربند فوجن جي سطح گهٽائڻ جي عمل ۾ اسان کي هندستان جي باقاعده فوج کان علاوه ٻي افرادي قوت، هٿيارن کي بهتر بنائڻ ۾ ان جي ترقيءَ جي رفتار، جوهري ترقيءَ ۾ ان جي پيشقدمي، ان جي پارڻ ۽ معدني وسيلن، ان جي ٽينڪن، هوائي جهازن ۽ پين خودڪار هٿيارن ٺاهڻ وارن ڪارخانن جي تعداد ۽ ڪم جي معيار ۽ انهن هٿيارن جي معيار کي نظر ۾ رکڻو پوندو. متوازن ڪمي لاءِ انهن ۽ پين ڏيترن ئي ڪمن کي خيال ۾ رکڻو پوندو. ان کان علاوه، اهيءَ قسم جي ٺاهہ تي عملدرآمد جي جاچ پڙتال لاءِ پڻ ڪوئي ذريعو رکڻو پوندو. اڳوڻن ٺاهن تي عملدرآمد جي سلسلي ۾ هندستان جو سابقہ رڪارڊ افسوسناڪ حد تائين ناقص آهي. پاڪستان جي پيٽ ۾ هيڏي ساري

www.bhutto.org

وڏي ملڪ ۾ جاچ پڙتال ۽ نگهباني نهايت ئي مشڪل آهي، ۽ جيڪڏهن بفرض محال ممڪن به هجي، ته انهيءَ نگهبانيءَ جو محافظ ڪير رهندو؟ جيڪڏهن ان جا محافظ آمريڪا ۽ سوويٽ يونين ٿيا ته ان جو مطلب جنگ کي ٽارڻ بدران سرد جنگ جي هڪ نئين دور جو آغاز ٿيندو، ۽ انهيءَ ڪارروائيءَ جو سچو مقصد ئي فوت ٿي ويندو. چين پنهي ملڪن تي آمريڪا ۽ سوويٽ يونين جي نگهباني قبول ڪرڻ جو اهڙو الزام لڳائيندو، جنهن جو رخ ان جي خلاف آهي.

هٿيارن ۾ ٻه-طرفي ڪمي جي خلاف ظاهر اعتراض جي باوجود، پاڪستان جي حڪومت 68_1967ع ۾ هٿياربند فوجن جي خرچ ۾ هڪ طرفي ڪميءَ جو غير معمولي قدم کنيو. بجيٽ پيش ڪندي وزيرخزانه تعمير ۽ ترقيءَ جا قصيدا ڳايا ۽ هٿيارن جي بار جي متعلق تفصيلي تقرير ڪئي ۽ هن انهن هٿيارن کي ”غير پيداواري خرچ“ قرار ڏنو. هندستان لاءِ خيرسڳاليءَ جي اظهار طور حڪومت انهيءَ سال جي دفاعي خرچ ۾ ست ڪروڙ رپيا گهٽائي ان کي ٻه ارب پنجويهن ڪروڙن کان ٻه ارب ارڙهن ڪروڙ رپيا ڪري ڇڏيو، ۽ 66_1965ع جي بجيٽ جي مقابلي ۾، جيڪي ٻه ارب پنجاسي ڪروڙ رپيا هئي، ان طرح مجموعي طور 24 سيڪڙو ڪمي ڪئي. سابق تجربي مان اندازو لڳائيندي معلوم ٿئي ٿو ته پاڪستان کي انهيءَ قدم کڻڻ جي شايد ڪافي گهڻي قيمت ادا ڪرڻي پوي. موجوده سرڪاري انداز فڪر جو الميه اهو آهي ته ان اهو وساري ڇڏيو ته پاڪستان کي سيپٽمبر 1965ع واري جنگ ۾ هن ڪري ڪيترو نقصان ٿيو جو ان هندستان جي دفاعي خرچ ۾ تيز واڌاري جي رجحان جي باوجود پنهنجي دفاعي خرچ کي ذري گهٽ هڪ هنڌ تي ڄمائي رکيو هو. جنگ جي دوران ڪيئي آفيسر پنهنجي انهيءَ تلخ ڏک کي نه لڪائي سگهيا ته انهن 1962ع کان پوءِ

www.bhutto.org

خرچ ۾ جيڪڏهن ايترو اضافو ڪيو هجي ها جو هڪ يا ٻه وڌيڪ ڊويزن فوج تيار ٿي پوي ها ته فتح ۽ شڪست جي درميان فيصلهڪن فرق واضح ٿي پوي ها.

66_1965ع وارن جنگي سالن ۾ به هن اربن پنجاسي ڪروڙ رپين جو چوٿين وارو خرچ انهن ڏهن اربن ڇهويهن ڪروڙ رپين جي ساليانه خرچ جي مقابلي ۾، جيڪو هندستان 1962ع کان وٺي دفاع لاءِ باقاعده طور مخصوص ڪندو آيو هو، پڄي سگهڻ لاءِ مشڪل سان ڪافي هو. آمريڪا کان امداد ملڻ جي خاتمي تي دفاع تي جيڪڏهن خرچ ۾ اضافو نه ڪجي ها ته گهٽ ۾ گهٽ انهيءَ خرچ ڪي، جيڪو هندستان جي خرچ جي مقابلي ۾ چوٿين حصي کان به گهٽ هو، قائم رکڻ ئي زيادهم معقول ڳالهه ٿئي ها. هٿيارن جي ايتري هڪ طرفي ڪمي ڪري، جنهن مان قومي سلامتيءَ لاءِ خطرناڪ نتيجا نڪري سگهن ٿا، پاڪستان جي حڪومت سنتيانا جي هن قول جي صداقت کان بيخبريءَ جو اظهار ڪيو ته ”جيڪي ماڻهو ماضيءَ کي ياد رکي نه ٿا سگهن، تن جي سزا ان کي دهرائڻ آهي.“

www.bhutto.org

باب اٺون

آمريڪي مطالبا ۽ پاڪستان لاءِ کليل راهون

ننڊي ڪنڊ لاءِ فوجي امداد بند ڪرڻ جو آمريڪي فيصلو ظاهري طور هن حيثيت کان پنهي ملڪن جي خلاف نظر اچي ٿو، جنهن کي 1965ع واري ٽڪراءَ جي وقت پنهي ملڪن سان "يڪسان سلوڪ" جو نالو ڏنو ويو هو. درحقيقت اهو فيصلو، ان کان اڳيئن روش وانگر فقط پاڪستان لاءِ نقصانڪار آهي، جيڪو ڏهن سالن کان وڏيڪ عرصي لاءِ فقط آمريڪا کان فوجي ساز و سامان حاصل ڪندو رهيو آهي. ان جون فوجون آمريڪي هٿيارن جون عادي آهن، دفاعي انتظام جي جوڙجڪ پڻ آمريڪي طرز فڪر جي مطابق ڪيل آهي. پاڪستان وٽ پنهنجي ضرورتن لاءِ گوله بارود بنائڻ جا ڪافي ڪارخانا ڪينهن. جيتوڻيڪ فوجي ساز و سامان جي پهچ جو فقط پاڪستان جو واحد ذريعو اوچتو بند ٿيو هو، پر آمريڪا جي انهيءَ فيصلي جي خلاف شور هندستان ۾ بلند ٿيو. تمام سخت شرطن جي تحت آمريڪا نقد پيسن جي ادائگي جي بنياد تي پنهي ملڪن کي فالتو پرزن جي فروخت لاءِ رضامند ٿيو آهي. مجيوسين تہ اهڙ رعايت هڪ مختصر مدت لاءِ پاڪستان جي دفاعي ضرورتن کي سهارو ڏيندي، پر اهو فيصلو هن ڪري نہ ڪيو ويو تہ پاڪستان کي هندستان تي سرسي حاصل ڪرڻ جو عارضي فائدو حاصل ٿي وڃي پر هن لاءِ تہ پاڪستان جي دفاعي نظام تي آمريڪي قبضو قائم رهي. فوجي امداد کي ختم ڪرڻ کان پوءِ بہ هيءَ ڳالهہ آمريڪا جي مفاد ۾ آهي تہ ان جي هڪ آڱر بندوق جي گهوڙي تي رهي. اهڙيءَ طرح

www.bhutto.org

آمريڪا نہ فقط هِن نهايت اهم ميدان ۾ پنهنجو اثر ۽ رسوخ قائم رکي سگهي ٿي، بلڪ انهيءَ فوجي ساز و سامان جي متعلق جيڪو تازو پاڪستان پنهنجي ذريعن کان حاصل ڪيو آهي، ڪارگر معلومات پڻ ڪري سگهي ٿي.

جيڪڏهن پاڪستان هاڻي پنهنجي سلامتيءَ جي بچاءَ لاءِ مناسب جوابي قدم کڻڻ ۾ نہ ڪنيا تہ انديشو آهي تہ هندستان آسام جي سرحدن تي وڏيڪ مسلمانن کي ٻاهر ڪڍي اڇليندو، انهن جي معيشت جو گلو دٻائي ڇڏيندو ۽ آزاد ڪشمير ۾ جيڪڏهن ضروري ٿيو، تہ باقي پاڪستان تي بہ حملي ڪرڻ جون تياريون ڪندو. داخلي خلفشار ۽ خارجي مشڪلاتون هندستان کي انهيءَ قسم جي حملي جي ترغيب ڏيئي سگهن ٿيون. هاڻي اڳرائي هندستان جي خارجہ حڪمت عمليءَ جو هڪ مستقل اوزار بڻجي چڪي آهي - هڪ اهڙو اوزار جنهن کي هو آزادي ماڻڻ کان پوءِ ويهن سالن جي عرصي ۾ گهٽ ۾ گهٽ ڇهن موقعن تي استعمال ڪري چڪو آهي.

جيڪڏهن فوجي توازن جو لاڙو هندستان جي طرف ٿي ويو تہ هن خوش فهميءَ جي ڪابہ گنجائش ڪانهي تہ هو سڀني پيري پاڪستان، يعني پنهنجي "دشمن نمبر اول" جي خلاف اڳرائيءَ کي دهرائڻ کان ڪيپائيندو.

نندي کنڊ ۾ آمريڪا جي پنهنجي مقصدن ڏانهن توجہ ڪندي اهو چئي سگهجي ٿو تہ هن ڳالهہ کي ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي ثابتيون موجود آهن تہ هندي وڏي سمنڊ تي قابو رکڻ خاطر ۽ نندي کنڊ لاءِ روس جي "تاريخي خطري" جو مقابلو ڪرڻ لاءِ انگريزي ۽ آمريڪي طاقتن هڪ متحده هندستان رکڻ ٿي چاهيو. هنن ورهاڱي کي بددليءَ سان قبول ڪيو هو ۽ سانڻ ئي هن اميد تي هندستان کي مضبوط بنائڻ لاءِ گهڻو ڪجهہ ڪيو تہ جڏهن وقتي جوش ۽ خروش دٻجي ويندو، تہ ڏهن پيئي قومون وري گڏجي هڪ ٿي

ويندِيون. آزاديءَ کان پوءِ آمريڪا هندستان جي طرف ڪيئي پيرا هٿ وڌايو، ۽ فقط ان وقت جڏهن اهو ظاهر ٿي ويو تہ وزيراعظم نهرو ڪنهن بہ صورت ۾ هندستان کي وڏين طاقتن جي سياست ۾ ڦاسائڻ ۽ عالمي سياست ۾ هڪ پياده بڻائڻ لاءِ تيار ناهي، تڏهن پاڪستان کي 1954ع وارن معاهدن ۾ ڦاسايو ويو ۽ فوجي امدادن جي آڇ ڪئي ويئي. سن 1962ع کان پوءِ سڄي صورتحال بدلجي ويئي. آمريڪا هندستان ۾ قدم رکڻ ۽ ان کي پنهنجي اثر جي حلقي ۾ شامل ڪرڻ جو هڪ وڏو عمدو موقعو ڏٺو. هن اميد ۾ تہ آها نيٺ پاڪستان کي هندستان سان تعاون ڪرڻ لاءِ رضامند ڪري سگهندي، آمريڪا نهايت گرمجوشيءَ سان مشترڪہ دفاع جي تجويز کي ساراهيو ۽ ان کان پوءِ هندستان ۽ پاڪستان جي درميان اشتراڪ عمل پيدا ڪرڻ لاءِ ڏاڍيون ڪوششون ڪيون.

انهن بدليل حالتن جي نتيجي طور، آمريڪا جمون ۽ ڪشمير واري تڪرار کي نئين روشنيءَ ۾ ڏسڻ لڳي. انهيءَ جي ڪري اقوام متحده جا اهي ٺهراءَ، جن ۾ ڪشمير جي عوام لاءِ خود اراديت جي حق کي عمل ۾ آڻڻ جو مطالبو ڪيو ويو آهي، پس منظر ۾ ڪِرِ ٿي ويا آهن. انهيءَ تڪرار کي نبيرڻ لاءِ هن کان وڌيڪ حق بجانب ڪوئي ٻيو طريقو ٿي نہ ٿو سگهي تہ اتان جي ماڻهن جي مرضي معلوم ڪئي وڃي، پر آمريڪا هاڻي انهيءَ مسئلي کي چين جي گهيري جي منصوبي جي تڪميل ۾ هڪ پريشان ڪندڙ رڪاوٽ سمجهي ٿي. هندستان کي ڪشمير جي ماٿريءَ ۽ ان جي لداخ واري نازڪ علائقي سان مواصلات جي ذريعن تي قابو رکڻ جي جيڪا ضرورت آهي، تنهن جو آمريڪا کي خيال رکڻو آهي. جيڪڏهن انهيءَ مسئلي جو منصفانہ طريقي سان حل ٿي وڃي ها تہ امڪان اهو هو تہ ان طرح چين ۽

www.bhutto.org

پاڪستان جي درميان پراڻن سرحدي ٺاهه ٿي وڃي ها. آمريڪا کي، بهرحال چين جي سرحدن تي امن نه، بلڪ ڇڪتاڻ گهرجي ته جيئن چين جون سڀيون فوجي قوتون منچوريا کان وٺي لداخ تائين ڦاٿيون رهن. آمريڪي مفادن جي مطابق اها ڳالهه آهي ته هي تڪرار هندستان ۽ پاڪستان جي درميان هڪ وڌيڪ وسيع ۽ همه گير معاهدي اندر جذب ٿي وڃي. ان مان سرحدن تي ڇڪتاڻ اڃا به وڌيڪ شدت سان ۽ هڪ متحده فوجي طاقت جي موجودگيءَ ۾ جاري رکي سگهبي. جيڪڏهن مقصد انهيءَ تڪرار کي سرد ڪرڻ هجي ته پاڪستان لاءِ فوجي امداد جي خاتمي ۽ ان مان پيدا ٿيڻ واري هندستان ۽ پاڪستان جي درميان جنگي عدم توازن مان فقط موجوده نامنصفانه حالت کي دائمي بنائڻ ۾ مدد ملي سگهي ٿي.

هيءَ سوال ڪري سگهجي ٿو ته هندستان اهڙي فائديمند ٺاهه ڪرڻ تي رضامند ڇو ناهي. جيڪڏهن هندستان ۽ پاڪستان جي درميان گهٽي کان گهٽو تعاون ٿي آمريڪا جو مقصد هجي ها، ته هندستان کي فتحمنديءَ جو احساس ٿئي ها، پر تعاون آڻڻ جي انهيءَ ڪوشش جو مقصد خود تعاون آڻڻ نه، بلڪ چين کي گهيرو ڪرڻ آهي. چين سان هڪ ننڍي مقابلي جو تجربو حاصل ڪرڻ بعد، هندستان ان سان کليل مقابلي واري صورتحال پيدا ڪرڻ کان خائف آهي ۽ عام حالات ۾ هو پنهنجي غيرجانبداري واري حيثيت کي قائم رکڻ چاهي ٿو. پر ان کي چيني-هندي جهڳڙي جي ورثي کي منهن ڏيڻو آهي، ۽ ان کي آمريڪا تي پنهنجي اقتصادي ۽ فوجي آڌار ۽ پنهنجي غذائي ضرورتن جو پڻ خيال رکڻو آهي، جن کي فقط آمريڪائي پورو ڪري سگهي ٿي ۽ جنهن جي امداد کان سواءِ لکين هندستاني بک وگهي مري سگهن ٿا. جيڪڏهن اهي حالتون نه هجن ها ته امڪان

www.bhutto.org

اهو هو ته هندستان چين سان ناهه ٺوهه جي ڪوشش ڪري ها. هو هن وقت اهڙو ڪو ناهه چاهي ٿو يا نه، سو سوال غيرضروري آهي. هن وقت جيڪا ڳالهه موقعي جي عين مطابق آهي، سا اها آهي ته هندستان چين سان پنهنجن اختلافن کي وڌيڪ شدت ڏين، ۽ ان طرح عالمي چڪتاڻ ۾ هڪ پياده جي حيثيت اختيار ڪرڻ نه ٿو چاهي. هڪ سرحدي ٽڪراءَ جي ورثي سان نباهه ڪرڻ ۽ سرحدي چڪتاڻ کي آمريڪا وٽ وڌائي پيش ڪرڻ سان ان کان اهم رعايتون حاصل ڪرڻ هڪ ڳالهه آهي، ۽ هڪ اهڙي معاملي ۾ ڦاسڻ، جنهن مان ننڍي کنڊ جي مڪمل تباهي رونما ٿي سگهي ٿي، بلڪل ٻي ڳالهه آهي. ويٽ نام جي جنگ پنهنجون موجوده سرحدون لتاڙي ٻاهر به نڪري سگهي ٿي. جيڪڏهن ائين ٿيو ته هندستان ۽ پاڪستان جو رويو وڏي اهميت جو حامل ٿيندو، ۽ قدرتي طور هندستان پاڻ کي ڪنهن به مونجهاري ۾ وجهڻ نه ٿو چاهي. هندستان هن وقت تائين غير وابستگيءَ جي پاليسي تي هليو آهي، پر حالات ان کي ٻٽيءَ وابستگيءَ ۾ جڪڙي رکيو آهي. پاڪستان سان تعاون جي خلاف ان جو مقابلو خود انهيءَ تعاون جي مخالفت مان پيدا نه ٿيو آهي، جيڪو ان جو تاريخي فرض آهي، پر هن لاءِ جو انهيءَ قسم جو تعاون ان کي فقط عالمي سياست جي مونجهارن ۾ مبتلا ڪري سگهي ٿو. انهيءَ سبب ڪري هندستان انهيءَ معاملي ۾ مذبذب رهندو ۽ انهيءَ حساب سان مٿس دٻاءُ وڌو ويندو، جيتوڻيڪ اهو دٻاءُ پاڪستان تي پوندڙ دٻاءُ کان گهٽ هوندو. جيڪڏهن هندستان ان کي قبول به ڪٿي ڪري، تڏهن به هن جو ان مان فيض حاصل ڪرڻ مشڪل ٿي آهي. جتي گانڌي ۽ نهرو ناڪامياب ٿيا، اتي پاڪستان جي تابعداري حاصل ڪرڻ هندستان جي هارايل ماڻهن لاءِ هڪ مهميز جو ڪم ڏيئي سگهي ٿي، ۽ شايد اها چيز عارضي طور

www.bhutto.org

تي اندروني خلفشار جي لاڙن کي روڪي وجهي. پر جيڪڏهن ان جي بدلي ۾ چين جو مقابلو عالمي جدوجهد ۾ هڪ ويڙهوءَ جي حيثيت سان ڪرڻو پيو ته اهو سود و نقصان وارو ٿي پوندو. انهيءَ قسم جي بندوبست جي فائدن جي باوجود گهڻو ڪري هندستان انهيءَ سلسلي ۾ اهوئي سوچيندو ته ان جي باعث آمريڪا جي عالمي حڪمت عملي جي گورک ڌنڌن ۾ ڦاسڻ انهن فائدن جي ضرورت کان زياده مهانگي قيمت آهي. اهڙيءَ صورت ۾ ان کي وڏيڪ زوردار دٻاءَ جو نشانو بڻايو ويندو.

ان جي باوجود، پاڪستان لاءِ قرباني، پيڻي ٿيندي. هندستان جو حاشيہ بردار ٿي رهڻ جو تصور ئي ڏاڍو مڪروه آهي، ۽ چين سان ڇڪتاڻ پيدا ڪرڻ جي مقصد سان هندستان سان تعاون، اوترو ئي نفرت انگيز آهي. انهيءَ قسم جو اهتمام، جيڪو آمريڪي حڪومت جي ذهن ۾ آهي، سو هندستان لاءِ فائدن ۽ نقصان، ٻنهي جو حامل آهي، پر پاڪستان لاءِ ان ۾ فقط نقصان ئي نقصان آهن. جيڪڏهن هندستان، چين سان اختلافن هئڻ جي باوجود، ان جي خلاف ڪنهن وڏي ٽڪراءَ ۾ حصو وٺڻ لاءِ رضامند ناهي، ته پاڪستان لاءِ ته اهو هيڪاري وڌيڪ ضروري آهي ته هو انهيءَ ملڪ سان مو تمار ٽڪراءَ کان پاسو ڪري، جنهن انهيءَ وقت اسان جي مدد لاءِ پهچي پنهنجي دوستيءَ جو ثبوت ڏنو، جڏهن اسين هندستان جي اڳرائيءَ جو مقابلو ڪري رهيا هئاسين. پاڪستان لاءِ اهڙي قسم جي ڪنهن به وابستگيءَ ۾ مبتلا ٿيڻ، زبردست مصيبت ٿيندي.

آمريڪا جو فوجي امداد کي ختم ڪرڻ جو مقصد اهو هو ته اها ٻنهي ملڪن کي چين جي خلاف مقابلي لاءِ مجبور ڪري. هڪ مقرر مقصد جي حصول، يعني چين جي گهيري لاءِ هندستان ۽ پاڪستان جو باهمي تعاون هڪ ضروري

www.bhutto.org

قدم آهي. ويٽنام جي ڏيڻ ۾ بري طرح سان ڦاسي پوڻ کري آمريڪا فقط اهڙن ملڪن کي فوجي امداد ڏيڻ پسند ڪري ٿي، جيڪي انهيءَ امداد کي ويٽنام جي جنگ ۾ استعمال ڪرڻ تي رضامند ۽ چين جي خلاف ڪم ۾ آڻڻ تي آماده هجن. هو پنهنجا هٿيار ۽ گولا بارود اهڙن ملڪن تي ضايع ڪرڻ نه ٿي چاهي، جن جو انهن کي اهڙين لڙاين ۾ استعمال ڪرڻ جو انديشو هجي، جن ۾ آمريڪا شريڪ ناهي. سن 1967ع جي بهار واري موسم ۾ مسٽر مڪنمارا اعلان ڪيو هو ته ڏکڻ ويٽنام کان علاوه آمريڪي امداد جو وڏو حصو حاصل ڪرڻ وارا ملڪ ڏکڻ ڪوريا، ٿائلنڊ، فلپائين ۽ تائيوان هوندا. اهي سڀ ملڪ ويٽنام جي جنگ ۾ ملوث آهن ۽ ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ آمريڪا جي هٿياربند فوجن سان تعاون ڪري رهيا آهن.

انهيءَ فيصلي ذريعي هندستان ۽ پاڪستان کي جيڪو پيغام ڏيڻ مقصود آهي، تنهنجي قطع نظر اهو معلوم ٿئي ٿو ته دانشمنديءَ واري حڪمت عملي اها آهي ته هٿيار فقط انهن ئي ملڪن کي ڏنا وڃن، جيڪي ويٽنام جي جنگ ۾ شريڪ هجن ۽ انهن ملڪن کي نه ڏنا وڃن، جيڪي انهن هٿيارن کي انهيءَ مشترڪه جدوجهد ۾ استعمال ڪرڻ لاءِ تيار نه هجن. ننڍي کنڊ جي ورهاڱي جي خلاف جيڪو به چاتل سچاتل تعصب هجي، ۽ ڪميونسٽ چين جي خلاف هڪ متحده ننڍي کنڊ کي تشڪيل ڏيڻ جي ڪوشش چاهي ڪيتري به شديد هجي ۽ ڪينيڊيءَ جي صدارت واري دور ۾ اقتصادي امداد تي، فوجي معاهدن جي مقابلي ۾ زياده دٻاءُ وجهڻ سان چاهي جيڪي به تبديليون ٿي ويون هجن، فوجي امداد جي خاتمي جو اصلي مصلحتي ۽ وزنائتو سبب ويٽنام جي جنگ جي ردوبدل ۾ دستياب ٿي سگهي ٿو. اسرائيل جي قابل فهم استثنيٰ کان علاوه، جيڪا بنيادي

لحاظ کان آمريڪا جي نہ فقط بين الاقوامي ذميداري آهي، بلڪ داخلي پڻ آهي، جيڪڏهن فوجي سازوسامان بين ملڪن کي فراهم ڪيو وڃي ٿو تہ اهو ڪميونزم جي خلاف استعمال لاءِ ۽ نہ غير ڪميونسٽ لڙاين لاءِ. ڳالهہ جو اصلي ڳانڍو اهو آهي تہ ٻي مهاڀاري لڙائيءَ جي خاتمي کان پوءِ، آمريڪا جي طرفان فقط اهڙن ملڪن کي فوجي امداد ڏني ويئي آهي، جيڪي ڪميونسٽ رياستن جي خلاف معاهدن ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ تيار آهن. الهندي يورپ کي ڀاري اقتصادي ۽ فوجي امداد هن ڪري ڏني ويئي تہ جيئن اهو سوويت يونين جي خلاف هڪ مضبوط قلعو بڻجي پوي. ايشيا ۾ جنگي معاهدا بہ انهيءَ مقصد لاءِ ڪيا ويا. جپان، فلپائين، تائيوان، ڏکڻ ڪوريا، ٿائلنڊ ۽ ڏکڻ ويٽنام کي عوامي جمهوريہ چين جي خلاف صف آرا ٿيڻ لاءِ فوجي امداد ڏني ويئي. ايران، ترڪي ۽ يونان کي هن ڪري فوجي امداد ڏني ويئي تہ جيئن اهي سوويت يونين جي خلاف مضبوط قلعو بڻجي پون. پاڪستان کي هن شرط تي هٿيار بند ڪيو ويو تہ اهو ايشيا، يورپ ۽ لاطيني آمريڪا جي ملڪن وانگر ڪميونسٽ خطري جو احساس رکندي سوويت يونين ۽ چين جي انهن عالمگير گهيري ڪرڻ وارن ملڪن ۾ شامل ٿي وڃي، جن جو مشترڪہ ۽ اجتماعي مقصد اهو آهي تہ ضرورت پوي تہ طاقت جي استعمال جي ذريعي بہ ڪميونزم جي روڪ ٿام ڪئي وڃي.

سمجهيو ائين ويو هو تہ پاڪستان هڪ نظرياتي رياست هئڻ جي ڪري دهريہ ڪميونزم جو فطري مخالف ۽ ان جي ڪري آمريڪا جو فطري دوست آهي. هيءَ ڳالهہ بلڪل چڱيءَ طرح ڄاتل هئي تہ پاڪستان جا هندستان سان بنيادي جهيڙا آهن ۽ هن ڳالهہ جو انديشو بہ موجود هو تہ پاڪستان صرف ان لاءِ فوجي امداد جي ڳولا ۾ آهي تہ

جيئن اهو هندستان جي خلاف پنهنجي دفاع کي مضبوط بنائي سگهي. اهو شڪ آمريڪا جي اندازِ فڪر ۾ هميشه کان وٺي موجود هو، پر ان جي برعڪس ڪيس هيءَ اميد به هئي ته وقت گذرڻ سان گڏو گڏ هندي- پاڪستاني اختلافات پنهنجو پاڻ حل ٿي ويندا ۽ پوءِ پاڪستان پنهنجي سڄي توجه ڪميونسٽ خطري ڪي ڏيندو. اها اميد پاڪستان طرفان آمريڪا جي حمايت ۾ ڪيل ڪيترين ڳالهين جي مد نظر برحق معلوم ٿيندي هئي، ۽ وزير اعظم نهروءَ جي انهن روين ۽ اعلانن جي مدنظر پڻ، جيڪي آمريڪا ڪي ڪميونسٽ غرض جي موافق نظر ايندا هئا. پاڪستان طرفان پنهنجي خلوص ۽ انهيءَ مشترڪه مفاد سان پنهنجي وابستگيءَ جي مظاهري ڪرڻ لاءِ، اسان ڄاڻي ٻجهي سوويت يونين ۽ عوامي جمهوريه چين سان بيگانگيءَ جي پاليسي اختيار ڪئي. سوويت يونين سان اسان جا ناتا عملي طور عدم موجود هئا. وزير اعظم لياقت علي خان سوويت يونين طرفان دعوت نامي ملڻ جي خواهان هئڻ جي باوجود، ان جي وصول ٿيڻ بعد اوچتو ئي اوچتو پنهنجو روس جو دورو منسوخ ڪري ڇڏيو. اهو نامناسب قدم، مشڪل سان ئي سٺن ناتن پيدا ڪرڻ ۾ مدد ڏيئي ٿي سگهيو. انهيءَ وڏي طاقت سان اسان جي ناتن ۾ ڪشيدگيون پيدا ٿيون، تان جو "يو-ٽو" واري قصي انهن کي عروج تي پهچائي ڇڏيو.

پاڪستان انقلاب کان جلدئي پوءِ چين کي تسليم ڪيو هو، پر انهيءَ ملڪ سان اسان جا ناتا معمول جي مطابق بلڪل ڪين هئا. يقيناً، هڪ موقعي تي ٻنهي ملڪن جي وزير اعظمن جو هڪ ٻئي ڏانهن اچڻ ۽ وڃڻ به ٿيو هو، ۽ ڪجهه واپاري لڳ لاڳاپا به قائم ٿيا هئا، پر تعلقات اطمينان بخش نه هئا. اقوام متحده ۾ چين جي داخلي جي ابتدائي حمايت ڪرڻ جي ڪجهه عرصي کان پوءِ آمريڪا جي دٻاءَ جي تحت اسان جو

www.bhutto.org

رويو بلڪل بدلجي ويو. ڪوريا واري تصادم جي دوران، اسين ڪن اڻ گهربل اشتعال انگيزين جا پڻ ذميوار ٿياسون، جنهنڪري سن 1962ع کان اڳ ۾ ٻنهي ملڪن جي درميان جيڪي تعلقات هئا، تن کي خوشگوار چئي نه ٿو سگهجي. اقوام متحده ۽ ٻين بين الاقوامي اجلاسن ۾ پاڪستان عام طرح سان آمريڪي حڪمت عملين جي حمايت ڪرڻ ۾ نمايان رهندو هو ۽ ڪن موقعن تي ته خفي ڪندڙ وفاداري ڏيکاريندو هو. انهيءَ ڪري اهو باور ڪيو ويندو هو ته جيتوڻيڪ هندستان پاڪستان جو سڀني کان وڏو روايتي دشمن هو، تڏهن به پاڪستان آمريڪا جي فطري دوست وانگر، اڻ جي انهن عالمي حڪمت عملين جي تڪميل ۾ سندس وفادار رهندو آيو، جن جو رخ ڪميونزم جي خلاف هو. انهيءَ حد تائين آمريڪا سان پاڪستان جي تعلقات ۾ ڪو به تضاد ڪونه هو ۽ اسين هڪ مشترڪه مقصد لاءِ، هڪ مشترڪه دشمن جي خلاف آمريڪا جي هڪ حليف جي حيثيت سان امداد حاصل ڪندا رهياسون. ان هوندي به، درحقيقت جنهن مفروضي جي تحت آمريڪا پاڪستان سان خصوصي تعلقات قائم ڪيا، ۽ جيڪي پاڪستان جا پنهنجا مقصد هئا، تن ٻنهي جي درميان بنيادي تضاد هو. آمريڪا انهن خطرن کي، جيڪي پاڪستان کي هٿياربند ڪرڻ ۾ پوشيده هئا، تسليم ڪيو پر ان جي باوجود هيٺين سببن ڪري اها فوجي امداد ڏيندي رهي:

(1) هن کي يقين هو ته هندي-پاڪستاني تڪرار جاگرافيائي، اقتصادي ۽ ٻين حالات جي مجبورين ڪري اڳي يا پوءِ حل ٿي ويندا.

(2) هن جو خيال هو ته اها نئين ڪنبڊ ۾ پنهنجي وڌندڙ اثر و رسوخ سان ٻنهي ملڪن جي درميان صلح ڪرائي وجهندي.

www.bhutto.org

(3) هن جو خيال هو تہ جيڪڏهن هندستان ۽ پاڪستان پنهنجا اختلاف نبيري وجهن، تہ گهٽ ۾ گهٽ پاڪستان ڪميونزم جي خلاف پنهنجو ڪردار ادا ڪري سگهندو.

(4) پاڪستان جو نظريو ڪميونزم کان مختلف هو ۽ انهيءَ ملڪ تي قدامت پسند قيادت جو مڪمل قبضو هو.

(5) پاڪستان داخلي ۽ خارجي طور ڪميونزم جي خلاف پنهنجي عداوت جو ڪافي مظاهرو ڪري چڪو هو.

(6) آمريڪا طرفان فوجي امداد ڏيڻ جي رٿا اهڙيءَ طرح سان بنائي ويئي، جو ان جي ڏنل هٿيارن تي ان جو اثرائتو قابو رهي، تہ جيئن پاڪستان جيڪڏهن انهن هٿيارن ۽ ساز و سامان جو "بيجا" استعمال ڪرڻ لڳي تہ آمريڪا فوري طور تي سندس انهيءَ قدم کي ناڪام بنائي سگهي.

پاڪستان کي امداد هڪڙن سببن لاءِ ڏني ويندي هئي، ۽ اها وصول ٻين لاءِ ڪئي ويندي هئي. انهيءَ تضاد ۾ سن 1962ع واري چيني-هندي لڙائيءَ هڪ بلڪل نئين عنصر جو اضافو ڪري وڌو. نهرو، آمريڪا جو دشمن باقي نہ رهيو. هن مايوسيءَ ۽ فڪر جي فريب ڏيڻ جي ڪيفيت ۾، ڪميونسٽ چين جي چنبن کان پاڻ کي ڇڏائڻ لاءِ، آمريڪا کي امداد لاءِ درخواست ڪئي. هاڻي، جانبدار پاڪستان نہ، بلڪ غيرجانبدار هندستان آمريڪا جي سيني کان وڌي حريف جي خلاف جنگ ۾ شريڪ ٿيو هو. حالات جي انهيءَ نئين ڦيري آمريڪا کي هندستان ۾ داخل ٿيڻ جا اهڙيءَ طرح بيشمار موقعا مهيا ڪيا، تہ جيئن انهيءَ ملڪ کي بتدريج چين جي خلاف، جيڪو انهيءَ وقت تائين آمريڪا جو مکيہ حريف بڻجي چڪو هو، محاذ آرائيءَ ۾ شامل ڪيو وڃي. انهيءَ بدليل صورتحال، هڪٻئي سان اڻ ٺهڪندڙ انهن مفروضن جي تضادن کي نمايان ڪري ڇڏيو، جن جي بنياد تي پاڪستان ۽ آمريڪا خصوصي تعلقات قائم ڪيا هئا.

www.bhutto.org

انهيءَ عرصي جي دوران پهريون دفعو پاڪستان، چين سان ۽ ڪنهن حد تائين سوويت يونين سان به تعلقات کي سڌارڻ لاءِ حقيقي قدم کنيا. حالات جي انهيءَ نئين شڪل اختيار ڪرڻ سان، اها اميد رکڻ ته آمريڪا پاڪستان کي اڃا به غيرمعين مدت لاءِ فوجي امداد ڏيڻ جو سلسلو جاري رکندي ايندي، ساده مزاجي ۽ غير حقيقت پسندي ٿئي ها. واقعات اڻ محسوس ٿيندڙ نموني سان پاڪستان کي هڪ قطعي ۽ آخري فيصلي جي طرف ڌڪي آڻي رهيا هئا. اسان کي يا ته پنهنجن بنيادي قومي مفادن کي نظرانداز ڪري چين جو دشمن بڻجڻو هو، ۽ اهڙيءَ طرح پاڻ کي بدستور فوجي امداد حاصل ڪرڻ جو مستحق بنائي رکڻو هو؛ يا چين سان پنهنجي تعلقات کي سڌارڻ ۽ آمريڪي فوجي امداد جي معطليءَ جو خطرو کڻي به پنهنجين اهم قومي غرضن جي تڪميل لاءِ پنهنجي جدوجهد جاري رکڻي هئي. اچو ته اڳتي هلي آمريڪا جي عالمي مفادن آڏو چپ چاپ سرتسليم خم ڪرڻ جي نتيجن تي ذرا غور ڪريون.

تابعداريءَ کي ڪن شرطن تي قسط وار قبول ڪرڻ جي امڪانن جو جائزو وٺندي هي ياد رکڻ گهرجي ته بين الاقوامي سياست جو هڪ ڪم اهو هوندو آهي ته مختلف راهن جي جستجو ڪئي وڃي ۽ اهڙن اٻهرن فيصلن کان پرهيز ڪئي وڃي، جن ۾ الٽيميٽم جو شائبه هجي. اهم ڳالهه حڪمت عمليءَ جي تعميل ۽ انهيءَ ڪارروائيءَ جو اختيار ڪيل رخ آهي. تبديلي آهستي آهستي ۽ نامعلوم نموني سان ايندي آهي؛ اڪثر حالتن ۾ اها زوردار انڪارن جي پڄڙي پٺيان رونما ٿيندي آهي. اهو ڪم، هڪ اهڙي لاباري لاءِ ٻج پوکڻ وانگر آهي، جيڪو فقط پنهنجي قدرتي مدي ۾ پچي راس ٿيندو آهي. موجوده صورت ۾ هيٺين مان ڪنهن به هڪ امڪان لاءِ مناسب ميعاد گذرڻ سان قبوليت ڏيئي سگهجي ها :

www.bhutto.org

(1) هندستان سان هڪ اهڙي جامع فيصلي جي تحت تعاون جو ناهه، جنهن جي ذريعي سڀني جهڳڙن کي هڪ وڏيڪ وسيع ناهه ۾ سمائي ڇڏجي ۽ پوءِ گڏجي چين جو مقابلو ڪيو وڃي.

(2) آمريڪا ۽ هندستان سان وڏي ۽ وسيع ميدان ۾ تعاون جي شرطن تي هڪ اهڙو خفيہ سودو، جنهن کي قبول ڪرائڻ لاءِ پاڪستان جي عوام کي تيار ڪرڻ لاءِ ڪافي مهلت هجي.

(3) چين جي خلاف. هندستان سان هن شرط تي تعاون جو ناهه ڪرڻ، تہ آمريڪا پنهنجو اثر و رسوخ هندستان ۽ پاڪستان جي درميان موجود تڪرارن جي هڪ باعزت ۽ منصفانہ حل ڪرائڻ لاءِ استعمال ڪري.

(4) هندستان سان هڪ غير منصفانہ ناهه، جنهن جي ڪري پاڪستان کي چين جي خلاف مقابلي ۾ ملوث ٿيڻو نہ پوي.

(5) هندستان سان ڪو همہ گير ۽ غير منصفانہ ناهه نہ ڪجي، پر چين کي پنهنجي ليکي دشمن سمجهڻ جو ناهه ڪجي، جيئن 1962ع کان اڳي صورتحال هئي.

آمريڪا جي عالمي مقصدن جي دائري اندر، مٿين امڪانن مان ڪنهن به هڪ جو انتخاب نہ ٿو ڪري سگهجي. پاڪستان، فقط عالمي طاقتن جي سياست جي دائره کان ٻاهر رهي پنهنجي لاءِ عمل جي آزادي حاصل ڪري سگهي ٿو، جيڪا پيا ۽ وڏيڪ فائديمند نتيجا برآمد ڪندي.

اچو تہ مٿين امڪانن مان هرهڪ جي نتيجن تي غور ڪريون:

1ـ آمريڪا جي نقطہ نگاہ کان بهترين حل اهو ٿيندو تہ پاڪستان هندستان سان هڪ همہ گير ناهه جي تحت، اهڙيءَ طرح تعاون ڪري جو سندن جهڳڙا وڏيڪ وڏي ناهه ۾

www.bhutto.org

جذب ٿي وڃن ۽ پوءِ پيٺي ملڪ گڏجي چين جو مقابلو ڪن.
ان جي برعڪس، پاڪستان لاءِ هي بندوبست انتهائي نقصانڪار ٿيندو، جنهن جي نتيجي ۾ ذليل ٿي هندستان جي آڏو سر جهڪائڻو پوندو ۽ انهن قدرن سان بي وفائي ٿيندي، جيڪي صدين کان وٺي اسان لاءِ متبرڪ رهيا آهن. ان کان علاوه ان جو نتيجو هڪ اهڙي طاقتور ۽ دوست پاڙيسري سان دشمنيءَ جي صورت ۾ نڪرندو، جيڪو اسان جي هڪ وڏي خطري جي گهڙيءَ ۾ پاڪستان جي مدد لاءِ پهتو هو. اهو حل چڪتاڻ کي گهٽائڻ بدران، ڪشيدگيءَ ۾ اضافو آڻيندو ۽ ڪيئي داخلي مسئلا پيدا ڪندو. اهو حل، جنگ جي شعلن کي اسان جي گهرن اندر پهچائي سگهي ٿو ۽ جيڪڏهن ويٽ نام جي جنگ ڦهلجي وڃي، ته اهو حل اسان جي ملڪ کي مڪمل تباهي ۽ بربادي جي جنگ ۾ به ڦاسائي سگهي ٿو. اهڙن شرطن تي طئي ٿيل معاهدو، نه فقط بيعزتيءَ جهڙو ۽ خطرناڪ ٿيندو، بلڪ ان مان ڪو مادي فائدو به حاصل ڪو نه ٿيندو.

2- اهڙي قسم جي افسوسناڪ سودي بازيءَ کي گهڻي عرصي تائين خفيه رکڻ ممڪن نه ٿيندو، ۽ نه وري ان کي زياده عرصي تائين لڪائي رکڻ آمريڪا جي مفاد ۾ ٿيندو. ان کان علاوه، اهڙي سودي جي انڪشاف مان هيجان پيدا ٿيندو ۽ پاڪستان جو عوام ان جي شديد مخالفت ڪندو.

3- آمريڪا کي اهو چئي سگهجي ٿو ته فوجي امداد جي بحاليءَ لاءِ ڪفاره طور، پاڪستان چين جي خلاف هندستان سان تعاون ڪندو، بشرطيڪ آمريڪا هندستان تي پنهنجو اثر وجهي ان کي پاڪستان سان سڀني تڪرارن جو باعزت نباه ڪرڻ تي رضامند ڪري. اهڙي صورت ۾ آمريڪا گهٽ ڪري پاڪستان کي اهو يقين ڏياريندي ته اها هڪ

www.bhutto.org

مناسب تصفيہ لاءِ نئين سر ڪوششون ڪندي، پر ساڳئي وقت پاڪستان کي خبردار بہ ڪندي تہ اها هندستان کي ڇمون ۽ ڪشمير تان دستبردار ٿيڻ لاءِ مجبور ڪري سگهڻ جي پوزيشن ۾ ناهي. جيڪڏهن اهڙيون سبھ ۽ ڦيرتي گهيرتيءَ واريون يقين دهانيون ڏنيون وڃن، تہ پاڪستان کي ماضيءَ جو تلخ تجربو ياد رکڻ گهرجي، ۽ اهو پڻ ياد رکڻ گهرجي تہ شايد اها ڳالهہ آمريڪا جي مفاد ۾ ئي نہ هجي تہ اها لداخ ۾ هندي-چيني جهڳڙي جي پيش نظر، ڇمون ۽ ڪشمير جي موجوده حالت ۾ خلل وجهي. پاڪستان اهڙي قسم جي قول ۽ اقرار کان هڪ چار ۾ ڦاسي پوندو ۽ جهڳڙا بنان ڪنهن معقول ۽ اطمينان بخش بنيادن تي ڪيل فيصلي بدران، جيئن جو تيئن باقي رهجي ويندا. جيڪڏهن اهڙين حالتن ۾ پاڪستان جي فوجي امداد بحال ڪئي ويئي تہ هندستان پڻ امداد جي بحاليءَ جو مستحق ٿي پوندو. هن ملڪ جي پنهنجي اندروني وسيلن ۽ هٿيارن ٺاهڻ جي اهليت سان گڏ، جيڪڏهن سوويت يونين ۽ ايرندي يورپ کان هٿيارن جي لڳاتار فراهميءَ کان سواءِ آمريڪا جي بحال ٿيل فوجي امداد پڻ شامل ٿي ويئي تہ هندستان ۽ پاڪستان جي درميان طاقت جي توازن جو پڙ هندستان جي طرف ڏانهن گهڻو وڌيڪ جهڪي پوندو. اها ڳالهہ هندستان سان تڪرارن جي باعزت فيصلي جي سڀني امڪانن جو سراسر خاتمو آڻي ڇڏيندي ۽ ڪجهہ ئي سالن اندر هندستان، پاڪستان تي ڀرپور حملي ڪرڻ جي لائق برتري حاصل ڪري وٺندو. اهڙيءَ صورت ۾ چين، جيڪو پاڪستان جي بدليل موقف کان بيخبر ڪونہ هوندو، پاڪستان جي مشڪلات جي جواب ۾ همدردانہ رويو اختيار ڪونہ ڪندو.

انهن حالتن ۾ فوجي امداد جي بحالي ڪنهن طرح سان بہ فائديمند نہ ٿيندي. اها امداد جيڪڏهن هندستان جي

www.bhutto.org

خلاف پنهنجي بچاءَ ۾ استعمال ڪئي ويئي تہ اڳين دفعي وانگر فوراً روڪي ويندي، البت هن ڀيري فرق اهو هوندو تہ چين بہ اسان جو مخالف هوندو. انهيءَ قسم جي ذمہ داري قبول ڪرڻ سان، چين جي گهيري ٿيڻ بدران، خود پاڪستان جو گهيرو ٿي ويندو. ان طرح ڏکڻ جي طرف کان هندستان ۽ اتر ۽ اوڀر جي طرفن کان چين جي دشمني قائم رهندي، ۽ تازين اخباري خبرن مان جيڪي ڪجهہ اندازو ڪري سگهجي ٿو، تنهن کان افغانستان جو رويو پڻ متاثر ٿيندو. اها هوندي حالت، جيڪڏهن هندستان ۽ پاڪستان جي درميان نئين سر جنگ ڇڙي!

هن وقت يا مستقبل ۾ فوجي سازوسامان جي پهچ جي سطح اهڙي ڪافي ناهي، جو پاڪستان کي چين يا سوويت يونين جي خلاف پنهنجي بچاءَ ڪرڻ جو اهل بنائي سگهي. انهن طاقتن جي خلاف دفاع لاءِ ملندڙ جنگي سازوسامان جي ناڪافي هئڻ جي اعتراضن جي جواب ۾ آمريڪا هميشه اصرار ڪيو آهي تہ ڀرپور مسلح ٽڪراءَ جي صورت ۾ اها پاڻ پنهنجي اتاهم جنگي طاقت سان ميدان ۾ لهي ايندي ۽ "آخري" هٿيارن جي استعمال تي غور ڪندي. ان جي باوجود، ويٽ نام کان پوءِ هن ڳالهہ تي ڪوبہ ڀروسو رکي نہ ٿو سگهجي تہ آمريڪا وري ڪڏهن بہ ڀاري تعداد ۾ پنهنجي بري فوج کي ايشيا جي عظيم زميني خطہ ۾ لڙائڻ لاءِ تيار ٿيندي. ان کان علاوه، "آخري" هٿيارن جي استعمال جو ڪوئي اعتبار هجي ها، تہ صدر ڊيگال فرانس لاءِ هڪ آزاد ائٽمي بچاءَ مهيا ڪرڻ لاءِ مغربي يورپ جي متحده دفاعي نظام ۽ اوقيانوس واري اتحاد کان الڳ ٿيڻ جو جرئتمندانہ قدم هرگز نہ کڻي ها. جيڪڏهن يورپ، جيڪو آمريڪا جي ماءُ آهي، آمريڪا کان پنهنجي بچاءَ لاءِ ائٽمي هٿيارن جي استعمال تي ڀروسو نہ ٿو رکي سگهي تہ ايشيا لاءِ

www.bhutto.org

ته اُجا به وڏيڪ ضروري آهي ته اها هن معاملي ۾ مشڪوڪ رهي. بهرحال، اهڙين حالتن جي تشڪيل ڏيڻ ۾ مددگار ٿيڻ، جيڪي اسان جي علائقي ۾ اڻٽمي هٿيارن جي داخلي جي دعوت ڏين، اسان جي پنهنجي تباهيءَ جو پاڻ اهتمام ڪرڻ ٿيندو. هڪ طرف ته اسين انهيءَ قابل نه هونداسون ته فوجي امداد کي اثرائتي نموني ۾ هندستان جي خلاف، جيڪو اسان جو سڀني کان وڏو حريف آهي، ۽ جنهن کان اسان کي حملي جو ڪنڪو لڳوئي رهي ٿو، استعمال ڪري سگهون. ٻئي طرف، جيڪڏهن اسان کي سوويت يونين يا چين جي خلاف ڪٺي استعمال ڪيو ويو، ته ان کان شايد اسان جو ملڪ صفحهِ هستيءَ تان ئي ميسارجي وڃي. پوءِ ٻنهي صورتن ۾ 1962ع کان اڳ ۾ موجود صورتحال جي واپسيءَ مان تباهڪن نتيجا نڪرندا. انهن شرطن کي تسليم ڪرڻ جو مقصد هيءُ ٿيندو ته امن جي دوران چڪتاڻ وڌندي ئي ويندي ۽ جنگ ۾ تباهي نازل ٿيندي. جيڪڏهن اسان انهيءَ ٻهر يقين دهانيءَ تي هيءُ ڀروسو ڪري وڌو، ته اڻٽمي راڪاسن سان جيڪڏهن اسان جي جنگ ڇڙي ته اسان جو ستن سمنڊن پار وارو دوست، اسان جي پڪار تي ڊوڙندو ايندو ته اسان پنهنجي چوڌاري زبردست حريفن جو گهيرو وجهائي ڇڏينداسون. ٿي سگهي ٿو ته آمريڪا انهيءَ قسم جي يقين دهاني پيش ڪري، جاڪاڻ ته اهو سنڌس مقصد جي حصول طرف هڪ قدم آهي، پر جيڪڏهن ان فوجي امداد کي انهيءَ قسم جي شرطن تي بحال ڪيو ته ان سان گڏ پيا وڏيڪ رسا پڻ بدل هوندا. آمريڪا جو خيال آهي ته پاڪستان جي حاليه ڪارروائين، آمريڪا جي عالمي حڪمت عملين جي مفاد خلاف ڪم ڪيو آهي. ان کي پيهر سڌي رستي تي آڻڻ جي ڪوشش ۾ هو ان باري ۾ يقين ڪرڻ چاهيندي ته پاڪستان وري هٿن مان نڪري نه وڃي. تنهنڪري

www.bhutto.org

پاڪستان خواه ڪهڙيون به يقين دهانيون حاصل ڪري ۽ جيڪي به يقين دهانيون پاڻ مهيا ڪري، سي بذاتِ خوداعتماد کي بحال نه ڪري ڇڏينديون. اسان جي ملڪ کي وقت بي وقت، سندس وفاداريءَ جي مظاهري تي مجبور ڪيو ويندو، تان جو اها ڳالهه اسان کي سڀني کان الڳ ڪري بلڪل محتاج بنائي ڇڏيندي.

4ـ جيڪڏهن پاڪستان چين جو مقابلو ڪرڻ تي رضامند ٿيڻ کان سواءِ هندستان سان تصفيه لاءِ آماده ٿي وڃي، ته اها ڳالهه پڻ آمريڪا جي لاءِ قابل قبول ٿيندي، ڇاڪاڻ ته ان کي انهيءَ مان درجي بدرجي هڪ موافق حال هند کان ٻئي تائين وڃڻ جو موقعو ملي ويندو. انهن حالتن ۾ هيئن به ٿي سگهي ٿو ته آمريڪا ٻنهي ملڪن لاءِ فوجي امداد بحال ڪري ڇڏي. پر اها ائين ڪندي ته فقط هيءُ يقين ڪري، ته مناسب وقت اچڻ تي انهن ٻنهي جو باهمي تعاون مڪمل ٿي ويندو ۽ ننڍي ڪنڊ ۾ خود ان جو وڌندڙ اثر و رسوخ نيٺ ان کي سندس اولين مقصد حاصل ڪرڻ جي قابل بنائي ڇڏيندو. اهو بندوبست هندستان لاءِ انهيءَ صورت ۾ قابلِ قبول هوندو ته ڳاهه پنهنجي حد کان اڳتي نه وڌي. پر آمريڪا کي اهو فقط عبوري طور منظور هوندو. جيڪڏهن پاڪستان غير مبهم انداز ۾ به هن امر جي وضاحت ڪري ڇڏي ته ان طرح جو تعاون چين جي خلاف استعمال نه ڪيو ويندو، تڏهن به ان کي انهيءَ ملڪ ۾ ڪوئي به اعتماد حاصل نه رهندو. اهو اعتماد، جيڪو وڏي محنت سان حاصل ڪيو ويو آهي، ضايع ٿي ويندو ۽ چين ائين ٿي سمجهندو ته حڪمت عمليءَ ۾ تبديلي ۽ ترميم فقط ان جي گهيري ڪرڻ خاطر ڪئي ويئي آهي. ان طرح، انهيءَ صورت ۾ پڻ پاڪستان چين جي دل ۾ شڪ شبها پيدا ڪري ڇڏيندو، ۽ پاڻ کي لڳاتار هڪ ڪان پوءِ ٻئي مشڪل ۾ ڦاٿل ڏسندو.

www.bhutto.org

پاڪستان جي بين الاقوامي سياست جو سڀني کان وڏيڪ سخت امتحان اهڙي اهتمام جي مقابلي ۾ ٿيندو. انهن امڪانن جي شرطن ڪي هندستان ۽ آمريڪا، ٻنهي جي خوشنودي حاصل آهي. اهوئي آهو هنڌ آهي، جتي ٻهچي آمريڪا ۽ هندستان جا متوازي مفاد، هڪٻئي جي طرف لاڙو ڪائين ٿا، ان ڪري پاڪستان ڪي انتهائي چوڪسيءَ کان ڪم وٺي انهيءَ قسم جي چالبازين ڪي ناڪام بنائڻو پوندو، ڇاڪاڻ ته آخرڪار انهن جا نتيجا ساڳيائي نڪرندا آهن.

5- پاڪستان، چين سان اهو سلوڪ اختيار ڪرڻ تي رضامند ٿي سگهي ٿو، جيڪو هو 1962ع تائين ان سان هڪ مقابلي ۾ بيٺل ملڪ وانگر روا رکندو آيو هو، پر هندستان سان باعزت تصفيه جي غير موجودگيءَ ۾ تعاون ڪان ڪترائي سگهي ٿو. وقت گذرڻ سان گڏ آمريڪا انهيءَ صورتحال ڪي غير تسلي بخش ڏٺو آهي. جيستائين هندي- پاڪستاني اختلافات ۾ رهن ٿا، تيستائين آمريڪا جو هن علائقي ۾ ڪنهن به اعتماد سان ڪم ڪرڻ مشڪل آهي. انهيءَ صورتحال ۾ اهڙا معاملا گهٽا آهن، جن جي تشخيص نه ٿي ڪري سگهجي. انهيءَ قسم جي تصفيه مان ان ڪي نقصان پهچندو ۽ اها هن کان اڳ ۾ ناڪام ٿي رهي چڪي آهي. آمريڪا چاهي ٿي ته چين جو گهٽي کان گهٽو اثرائتو گهيرو ٿي وڃي، جنهن لاءِ نه اڪيلو هندستان ڪافي ٿيندو، ۽ نه تنها پاڪستان. انهن ٻنهي جو تعاون ضروري آهي. پر جيڪڏهن آمريڪا اهڙي لبيري لاءِ رضامند ٿي به وڃي ته اها وري به پنهنجي عالمي مقصد لاءِ هندستان ۽ پاڪستان جي درميان تعاون جي حالات پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ۾ لڳي رهندي. خاص ڪري نندي ڪنڊ جي مشرقي بازوءَ ۾ جنگي حڪمت عمليءَ جي مشڪلاتن ڪري، جتي صرف ٿورن ميلن جو زمين جو هڪ سوڙهو ٽڪرو پاڪستان کي آسام ۽ هماليا جبلن جي

www.bhutto.org

رياستن کان جدا ڪري ٿو. پاڪستان جي تعاون کان سواءِ هي سڄو علائقو مسلح مداخلت جي صورت ۾ ڏاڍو ٻيوس آهي. انهيءَ قسم جي ٻاهر جو نتيجو هي ٿيندو ته چين ۽ پاڪستان جي درميان هڪ نئين مخالفت اڀري پوندي ۽ هندستان ۽ پاڪستان جي درميان موجوده ڇڪتاڻ جاري رهندي، جنهن صورتحال جو افغانستان ۾ نظرانداز ٿيڻ جو امڪان گهٽ آهي. ان مان هڪ دفعو وري پاڪستان جو گهيراءُ ٿي ويندو، ۽ هڪ جي بجاءِ ان جا ٽي مخالف ٿي پوندا. ان تي به داستان جو خاتمو نه ٿيندو. جيڪڏهن اسان اهڙا شرط منظور ڪيا، ته پاڪستان کان مطالبو ڪيو ويندو ته هو ويٽ نام جي جنگ ۾ علامتي طور شرڪت ڪري. جيئن ته پاڪستان ويٽ نام ۾ آمريڪا جي جنگي ڪوشش ۾ ٿورو به ملوث ٿيڻ تي تيار ٿيو، ته هو پاڻ کي فوجي امداد جو حقدار ته بڻائيندو، پر چين سان ان جو هڪ ناقابل صلح تنازعو شروع ٿي ويندو. اهڙو ڪم نه فقط تاريخ جي وهڪري جي خلاف ۽ اسان جي زماني جي روش جي منافي ٿيندو، بلڪ هن جو امڪان به آهي ته هي هندستان کي وڏيڪ عداوت ڏيکارڻ تي هن اميد ۾ آماده ڪري ته شايد ان طرح هو هندستان ۽ پاڪستان جي درميان کليو کلايو جهڳڙو اپاري سگهي. سوويت يونين، چين ۽ ٻنان ڪنهن شڪ جي، سڀ اشتراڪي ۽ غير منسلڪ رياستون سمجهنديون ته اسان اهڙا زر پرست آهيون، جو پنهنجن ساٿي ايشيائين جي خلاف هڪ وحشيانه ۽ بي انصافي واري جنگ ۾ شريڪ ٿيڻ کان به نه ٽا هڪون.

پاڪستان لاءِ سڀ جو سڀ يعني پنج ئي امڪان قبول ڪرڻ جي قابل ناهن. ڪنهن نه ڪنهن شڪل ۾ اهي سڀ اسان کي يڪسان مونجهار نتيجن جي طرف وٺي وڃن ٿا. ان جو اهو مطلب ناهي ته پاڪستان هندستان سان تصفيه نه ٿو چاهي. ٻنان ڪنهن شڪ جي، پاڪستان هندستان سان وڏي

گرمجوشيءَ سان امن جو خواهان آهي، پر تصفيہ باعزت ۽ برابريءَ جي سطح تي هئڻ گهرجي. جڏهن هڪ ڀيرو ڪشمير جي ڳالهين جي بنياد تي انصاف جي مطابق باهمي تڪراري مسئلا حل ٿي ويا تہ پاڪستان باهمي فائدن جي بنياد تي هندستان سان تعاون لاءِ تيار ٿيندو. ان هوندي بہ اهو تعاون ٻن آزاد ۽ خود مختار قومن جي درميان ٿيڻ گهربو ۽ عالمي طاقتن طرفان سندن مقصدن لاءِ مسلط نہ ڪري سگهبو. انهن طاقتن کي هندستان ۽ پاڪستان کي امن جي فضا ۾ پنهنجي مستقبل جي تشڪيل لاءِ آزاد ڇڏڻو پوندو. جيڪڏهن انهن جي تنازعن جو عالمي سياست جي ٻڪيڙن کان الڳ ۽ باعزت تصفيہ ٿي وڃي تہ پاڪستان ۾ ڪو بہ شخص ٻنهي قومن جي باهمي تعاون تي اعتراض نہ ڪندو.

فوجي امداد جي نتيجن جو تجزيو ڪندي نفعي ۽ نقصان جو گوشوارو پڻ تيار ڪرڻو پوندو آهي. امداد جي بند ٿيڻ جا فائدا بہ آهن ۽ نقصان پڻ. ان جي تعبير هڪ اهڙي واقعي جي طور تي بہ ڪري سگهجي ٿي، جنهن پاڪستان کي هڪ اهڙي افسوسناڪ ايشيائي يا عالمي جنگ ۾ گهيرجي وڃڻ کان بچائي ورتو آهي. جيڪڏهن اسان سوويت يونين ۽ چين جي خلاف هٿيارن استعمال ڪرڻ کان انڪار ڪريون ٿا تہ انهن عالمي طاقتن جي ان جي مطابق ذمہ داري ٿي پوي ٿي تہ آهي پنهنجا هٿيار بہ اسان جي خلاف استعمال نہ ڪن. اها ڳالهہ پاڪستان ۽ ان جي ٻن طاقتور آترين پاڙيسرين جي درميان شڪ ۽ ڇڪتاڻ جي سرچشمن کي ختم ڪري ڇڏيندي. ان طرح پاڪستان پنهنجي سڄي ساري توجهہ ۽ وسيلن سان پنهنجي سلامتي ۽ علاقائي استحڪام جي خلاف واحد ۽ هڪ ئي حقيقي خطري جو مقابلو ڪرڻ جي قابل ٿي پوندو. سوال اهو آهي تہ جيڪڏهن آمريڪا جي طرفان امداد ٻيهر جاري نہ ٿي تہ پاڪستان ڪهڙيءَ طرح پنهنجي سلامتيءَ جي خلاف

www.bhutto.org

هن خطري ۾ سان ٻڌي سگهي ٿو. جيتوڻيڪ اهو صحيح آهي
ته فوجي امداد اسان کي هندستان جي خلاف استعمال ڪرڻ
لاءِ مهيا نه ڪئي ويئي، تڏهن به انهيءَ امداد جي اسان
وٽ موجودگيءَ کي هندستان جي خلاف هڪ مانع عنصر
جي حيثيت حاصل هئي. گذريل جنگ ۾ پاڪستان انهيءَ
وقت تائين امداد کي استعمال ۾ آڻيندو رهيو، جيستائين آمريڪا
طرفان جنگي سامان جي فراهميءَ تي امتناعي حڪم ۽ پيون
پابنديون نه وڌيون ويئون هيون.

هاڻي، اسان کي جنهن سوال جو جواب ڏيڻو آهي، سو
اهو آهي ته انهيءَ مانع کي ڪهڙيءَ طرح برقرار رکي
سگهجي ٿو.

www.bhutto.org

باب ناٺون

هند و پاڪستان جنگ ۽ ان جا مثال

پاڪستان جي اهم مفادن کي جيڪي آزمائشون درپيش آهن، تن جي مقابلي ڪرڻ جي بهترين طريقن تي تڏهن ئي غور ڪري سگهبو، جڏهن ان جي دنيا ۾ بيهڪ جي حيثيت تي نظر وجهبي. دراصل، پاڪستان جي بين الاقوامي حيثيت جو تخمينو ۽ عالمي مسئلن ڏانهن رويو هن ڳالهه جي تعين ڪرڻ لاءِ انتهائي اهميت رکن ٿا ته هو ڪهڙيءَ طرح پنهنجن اندروني مسئلن ۾ ٻاهرين مداخلت جو مقابلو ڪري سگهي ٿو.

ڪنهن حد تائين آمريڪا ۽ هندستان جون حڪمت عمليون هڪٻئي جي متوازي آهن. پر پاڪستان جي خوشقسمتي آهي، جو انهن ٻنهي ملڪن جي مقصدن جي آخري غرض ۾ فرق آهي. پاڪستان لاءِ پنهنجي اقتدار جي مفاد ۾، اهو لازمي آهي ته هو پنهنجي سياست کي اهڙي نموني ۾ هلائي، جو اهي ٻه متوازي ليڪون هڪٻئي کان دور هٽنديون وڃن ۽ منجهن جيڪي تضاد آهن، تن ۾ وڌيڪ وسعت ايندي رهي. هندستان پاڪستان کي ڀارت ماتا جي آغوش ۾ واپس آڻڻ چاهي ٿو، پر هو چين جي خلاف ڪنهن عالمي چڪتاڻ ۾ ڦاسڻ نه ٿو چاهي. آمريڪا هندستان ۽ پاڪستان جي درميان هن غرض لاءِ هڪ بامقصد تعاون چاهي ٿي ته جيئن چين کي گهيرو ڪيو وڃي. هندستان پنهنجي داخلي معاملن ۾ پڻ انهيءَ وڏندڙ دخل اندازيءَ کي سخت ناپسند ڪندو، جنهن جو مقصد ان کي سرد جنگ جو سرگرم آله ڪار بڻائڻ آهي.

پاڪستان لاءِ ان کان سواءِ ٻيو ڪوئي چارو ڪونهي ته هو انهيءَ خارجي مداخلت جو، جيڪا ان جي قومي مفاد

www.bhutto.org

جي خلاف آهي، مقابلو ڪري ۽ ننڍي کنڊ ۾ پنهنجن جائز حقن جي پرم رکڻ لاءِ پنهنجي جدوجهد جاري رکي. ان جي ڪاميابي يا ناڪاميابيءَ جو دارومدار هڪ طرف هندستان سان سنڌس سڌيءَ طرح ٻه-طرفن تعلقات تي، ۽ ٻئي طرف آمريڪا سان تعلقات، ۽ وري ٻنهي سان مشترڪه تعلقات تي رهندو، پر اها ڪاميابي يا ناڪاميابي هن انداز تي پڻ رهندي، جنهن سان هو پنهنجيون بين الاقوامي ذميداريون پوريون ڪري ٿو ۽ پنهنجي عام خارجہ پاليسيءَ کي هلائي ٿو.

جيتوڻيڪ پاڪستان لاءِ سڀني کان وڏي آزمائش هندستان جي طرف کان اچي ٿي ۽ بين الاقوامي دٻاءَ جو سڀني کان وڏو بار آمريڪا جي طرفان پوي ٿو، ان جي باوجود انهيءَ معاملي ۾ باقي ٻيءَ دنيا کي نظرانداز ڪري ڇڏڻ غلط ٿيندو. جهڙيءَ طرح اهو ضروري هو ته پاڪستان سان آمريڪا جي تعلقات جي ارتقا جي جاچ ڪئي وڃي ته جيئن انهيءَ ملڪ جي حاليہ ڪارگذاريءَ جي صحيح تشريح ڪري سگهجي، جيڪي پاڪستان تي اثرانداز آهن، تهڙيءَ طرح پاڪستان لاءِ پڻ اهو اوترو ئي ضروري آهي ته هو دنيا جي آزمائشن سان پوريءَ طرح مقابلو ڪري سگهڻ لاءِ دنيا، ايشيا ۽ ننڍي کنڊ جي حوالہ سان دنيا ۾ پنهنجي مقام کي متعين ۽ واضح ڪري سگهي.

پاڪستان تي هيءَ هڪ اخلاقي ذميداري آهي ته هو سامراجيت جي خاتمي جي حمايت ڪري ۽ هڪ وڌيڪ منصفانہ اقتصادي ۽ سماجي بين الاقوامي نظام لاءِ ڪوشان رهي. آفريشيائي اتحاد، آزاديءَ جي حق ۾ هڪ مضبوط قوت آهي ۽ آفريشيائي قومن جي هڪ ميمبر هئڻ جي حيثيت ۾ پاڪستان لاءِ آفريشيائي تحريڪ جي منڊ ۾ هئڻ ضروري آهي. پاڪستان کان بلڪل بجا طور تي اهو مطالبو ڪري سگهبو ته هو انهن ٻنهي کنڊن جي عوام جي اُمنگن سان پنهنجي

www.bhutto.org

مطابقت ڪي جاري رکندو اچي. اسان وانگر ايشيا ۽ آفريڪا جا اڪثر حصا صدين تائين غلاميءَ ۾ جڪڙيل رهيا آهن. هڪ نئين آزاد ٿيل ملڪ جي حيثيت ۾ اسان جو اهو لازمي فرض آهي ته اسان سياسي آزاديءَ ۽ اقتصادي ترقيءَ جي رفتار کي تيز ڪريون. اسان ٻين جي منصفاڻي مقصدن جي طرفداري ڪرڻ کان هٽڪيون، هيءَ اميد نه ٿا ڪري سگهون ته اهي اسان جي حقي واجبي ۽ منصفاڻي مقصدن جي حمايت ڪندا. اسين فقط ان وقت پنهنجي وقار ۾ اضافي ۽ پنهنجن مقصدن لاءِ پذيرائيءَ ۾ واداري جي اميد ڪري سگهون ٿا، جڏهن اسين گڏيل جدوجهد ۾ حصو وٺون، رفاقت ۽ مساوات جي جذبي سان پنهنجو اثر و رسوخ استعمال ڪرڻ لاءِ تيار هونداسون. آفريشيائي استحڪام نه ته ڪا ڏندڪٿا آهي، ۽ نه ڪو نظرياتي فلسفو آهي، پر اهو اسان جي انفرادي ترقي ۽ اجتماعي تحفظ، ٻنهي لاءِ هڪ لازمي شرط آهي. دنيا جون ترقي پذير قومون، جن جي وڏي اڪثريت آفريڪا ۽ ايشيا ۾ واقع آهي، دنيا جي مزدور طبقي تي مشتمل آهن. جيتوڻيڪ انفرادي طور اهي اهڙيون ٿي ڪمزور ۽ مفلس ٿي سگهن ٿيون، جهڙو هڪ مزدور يا ڪڙمي، پر سڀ گڏجي اهي اوترائي مضبوط آهن، جهڙا هڪ اجتماعي تحريڪ جا محنتي عوام.

هن وقت تائين پاڪستان، ايشيا ۽ آفريڪا جي امنگن سان پنهنجي وابستگي ڏيکارڻ ۾ ڪامياب رهيو آهي ۽ آفريشيائي ملڪن لاءِ اسان جي حمايت اسان لاءِ نمايان طور فائديمند رهي آهي. يورپ وانگر، ايشيا ۽ آفريڪا ۾ به ڪي اهم رياستون آهن، جن تي پاڪستان کي خاص توجه ڏيڻ گهرجي. آفريڪا ۾ ان کي مسلم رياستن ۽ دولت مشترڪه جي ميمبر ملڪن کان علاوه، فرينچ ٻولي ڳالهائڻ وارن ملڪن سان بهتر تعلقات قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي ۽ ايشيا ۾

اسان کي پنهنجي توجهه پنهنجن پاڙيسري ملڪن، جپان، ڪمبوڊيا ۽ ويٽنام جي بهادر قوم تي مرڪوز ڪرڻ گهرجي، جيڪا اسان جي خاص همدرديءَ جي حقدار آهي.

جپان پنهنجي انتهائي ترقي يافته معيشت جي ڪري ايشيا جو سڀني ڪان وڌيڪ خوشحال ملڪ آهي. اولهه جرمنيءَ وانگر ان تي به هن وقت آمريڪا جو گهڻو اثر آهي. چين جي خلاف آمريڪا جي عظيم منصوبي جي لحاظ ڪان هي ملڪ ڪيترن ئي سببن ڪري ايشيا جو عظيم ترين ملڪ آهي. ٻي مهاڀاري لڙائي کان پوءِ ڪيترن ئي سالن تائين جپانين بين الاقوامي معاملن ۾ ڏاڍو گهٽ حصو ورتو، پر هاڻي اهي ايشيائي ۽ عالمي معاملن ۾ روزانه وڌندڙ اثر وجهي رهيا آهن. ان جي باوجود ايندڙ گهڻي عرصي تائين جپانين جي مفادن جو آمريڪي مفادن کان منحرف ٿيڻ جو امڪان گهٽ آهي. ان جو هڪ مثال اهو آهي ته جپان پاڪستان انٽرنيشنل ايئرلائينس کي ڪئنٽن ۽ شهانگائيءَ وارن پروازن کي ٽوڪيو تائين توسيع ڏيڻ جي اجازت نه ڏني. اسان کي انهن قسمن جي مسئلن سان نيائڻ ۽ تحمل جي عادت سکڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته اسان جي لاءِ جپان سان پنهنجن اقتصادي ۽ ثقافتي تعلقات کي بهتر بنائڻ ضروري آهي ۽ انهيءَ وچ ۾ اسان کي جيستائين جپانين جي حمايت حاصل نه ٿي ٿئي، تيستائين ڪيس انهن معاملن ۾ جيڪي اسان جي لاءِ اهم آهن، غيرجانبدار رکڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي.

پاڪستان جي هڪ اهم بنيادي ذمه داري اها آهي ته هو پنهنجي روايتي خارجه پاليسيءَ جي مطابق، جيڪا ملڪ جي آئين ۽ نظريي جي عائد ڪيل ذميدارين جي آڌار تي تشڪيل ڏنل آهي، مسلم قومن ۾ رفاقت جي جذبي جي پرورش ڪري. مراڪش کان انڊونيشيا تائين ڦهليل مسلم ملڪن سان اسان جا ڪيئي ناتا ۽ لاڳاپا مشترڪ آهن، ۽

www.bhutto.org

آزاديءَ کان به اڳ، ننڍي کنڊ جا مسلمان اسلامي مقصدن لاءِ جيتري به امداد ڏيئي پئي سگهيا، سا ڏيندا هئا. استحڪام جي اها تحريڪ هڪ اهڙو عنصر آهي، جنهن کي وڏيون ۽ عالمي طاقتون پنهنجي پاليسين جي تشڪيل ۾ نظرانداز ڪري نه ٿيون سگهن. جيتوڻيڪ پاڪستان جي حڪمت عملي هميشه کان وٺي مسلم ملڪن سان امڪان جي حد اندر دوستانه تعلقات وڌائڻ جي رهي آهي، ان جي باوجود ان کي ڪن موقعن تي دشواريون به درپيش آيون آهن. جيڪي ناڪاميون به ٿيون آهن، تن مان ڪن لاءِ ذميداري ته اسان جي بين الاقوامي معاملن ۾ تجربي جي ڪميءَ ۽ ڪجهه وچ اوڀر جي بار بار رونما ٿيندڙ جنگين تي آهي.

وچ اوڀر جا روايتي مسئلا هميشه تمام وڏا نظر ايندا آهن، پر انهن کي سن 1967ع واري عرب اسرائيل جنگ کان رونما ٿيل مسئلن پٺتي ڪري ڇڏيو آهي. انهيءَ مختصر تصادم، گهٽ ۾ گهٽ عارضي طور انهيءَ علائقي جو نقشو ئي بدلائي ڇڏيو آهي ۽ طاقت جي توازن ۾ به انقلابي تبديلي آڻي ڇڏي آهي. انهيءَ مان عربن کي بيحد نقصان پهتو آهي، پر ٿي سگهي ٿو ته شڪست جو ڏنگ، سندن اڳواڻن کي وري پيهر جمع ٿيڻ ۽ انهن نقصانن جي تلافي ڪرڻ ۽ ساڻن ٿيل زيادتين جي علاج ڪرڻ جو موقعو مهيا ڪري وجهي. عربن جا داخلي اختلاف ۽ جهڳڙا، جيڪي جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ پيچيده ٿيندا پئي ويا، تن کي شايد هاڻي نبيرڻ جو موقعو ملي وڃي. عرب رياستن ۾ دشمنيءَ جي مختلف سببن مان وڏي کان وڏو سبب انهن جي متضاد سماجي نظامن جي درميان اختلاف آهي، پر جيڪڏهن سرمايه داري ۽ ڪميونزم جا نظام باهمي بقا جي اصول تي هڪٻئي سان گڏوگڏ رهي سگهن ٿا، ته پوءِ عرب قدامت پسنديءَ ۽ عرب اشتراڪيت جي درميان هڪ قابل عمل رواداريءَ جو قيام،

www.bhutto.org

انساني ڪوشش جي پهچ کان ٻاهر ٿيڻ نه گهرجي. خصوصاً جڏهن اسلام، ٻولي ۽ جاگرافي سندن درميان وابستگيءَ جون مستقل ڪڙيون آهن. جنگ جي داغن ۽ شڪست جي نتيجن جي اصلاح جي ضرورت کان انهيءَ نيٺ جي طريقي جي تحريڪ ٿيڻ گهرجي، جيڪو عرب اشتراڪي ۽ روايتي حڪومتن جي درميان نهايت ضروري آهي. جيئن ته متحده عرب جمهوريه، عرب دنيا ۽ آفريڪا ۾ هڪ خاص مقام رکي ٿي انڪري ۽ ڪن وڌيڪ واضح سببن جي آڌار تي پڻ پاڪستان کي ان سان گهاٽا تعلقات قائم ڪرڻ گهرجن. ضروري ناهي ته اها ڳالهه سعودي عرب ۽ ٻين عرب ملڪن سان پاڪستان جي دوستانه تعلقات جي منافي ٿئي. يمن ۾ ڇڙيل جنگ عربن جي باهمي تعلقات کي خراب ڪري ڇڏيو آهي ۽ ان جو جلد خاتمو ٿيڻ گهرجي، ته جيئن عرب اتحاد اسرائيلي خطري جي مقابلي ڪرڻ لائق بڻجي. جيڪڏهن عرب فوجون ايڏي وڏي تعداد ۾ يمن ۾ رڌل نه هجن ها، ته گذريل جنگ ۾ انهن کي اسرائيل جي خلاف بهتر طريقي سان استعمال ڪري سگهجي ها.

يمن ۾ انهيءَ لاحاصل جنگ جو الميو هيءُ آهي ته لڙائيءَ جي خاتمي جو هڪ عهدنامون، جنهن کي "جده وارو معاهده" سڏجي ٿو، متحده عرب جمهوريه ۽ سعودي عرب جي درميان اڳيئي موجود آهي، پر جيتوڻيڪ انهيءَ معاهده کي وجود ۾ آئي هڪ سال کان به وڌيڪ عرصو گذري ويو آهي، ان جي باوجود ان تي عملدرآمد لاءِ ٿوري به ڪوشش نه ڪئي ويئي آهي. جيڪڏهن دوست ملڪ انهيءَ معاهده تي عملدرآمد لاءِ زور ڏين، جيڪو انهن ملڪن جي درميان اڳيئي رضاڪارانه طور طئي ڪيو ويو آهي، ته ان کي ڪنهن طرح سان به دخل درمعقولات نه ٿو چئي سگهجي. جيڪڏهن يمن ۾ جنگ ختم نه ٿي ۽ جيڪڏهن عدن ۽

www.bhutto.org

پسگردائي ۾ بدنظمي وڌيڪ شدت اختيار ڪري ويئي ته اهو پُرخطر علائقو شديد جنگ و جدل جو آکاڙو بڻجي سگهي ٿو، جنهن ۾ نه فقط مسلمان رياستون هڪ ٻئي تنازعي ۾ اٽڪي پونديون، پر عظيم طاقتون پڻ مداخلت لاءِ ڇڪجي اينديون. عرب رياستن کي انهيءَ ڳالهه پڌائڻ جي ضرورت ناهي ته عظيم طاقتن کي مداخلت جي دعوت ڏيڻ جو مطلب ڇا ٿيندو آهي. عرب اسرائيلي جنگ کان اڳي به انهيءَ علائقي ۾ عظيم طاقتن جي مداخلت انهن لاءِ لاتعداد مشڪلاتون پيدا ڪيون هيون. وڌيڪ ۽ عظيم طاقتن جي خلاف مقابلي جا ڪيئي طريقا آهن، جن مان هڪ هيءُ آهي ته انهن حالتن کي ختم ڪيو وڃي، جيڪي انهن جي مداخلت کي ڪشش ڪرڻ جا سبب ٿين ٿيون. عظيم طاقتن جي مداخلت کي ختم ڪرڻ لاءِ، عرب رياستن کي ايراني نار واري علائقي جي مسئلن تي نئين سر غور ڪري علاقائي ڪشيدگين کي ختم ڪرڻو پوندو. ضرورت هن ڳالهه جي آهي ته هن علائقي جي غريب عوام جي بي انداز دولت کي لٽ مار کان بچايو وڃي. هن وقت نار وارن علائقن جي عرب شيخن جي وفاق تي غور هلي رهيو آهي ته جيئن اجتماعي استحصال ۾ آساني ٿئي. آزاديءَ جي برڪت خلا پيدا نه ڪندي آهي، بلڪ هڪ آزاد قوم پنهنجن حقن جي بهترين نگهبان هوندي آهي. ”سياسي خلا“ جو نظريو، جديد سامراجيت جي پيداوار آهي ۽ برطانيه جي روانگي ڪو به اهڙو خلا پيدا نه ڪندي. ايراني نار جي ماڻهن کي سندن مسئلا هڪ حقيقي طور آزاد ۽ خودمختار قوم وانگر حل ڪرڻا پوندا، جن ۾ سامراجيت جي پنيان ڇڏيل تعصبن واري ڪج-فهمي شامل نه هجي. پاڪستان کي شورش جي اهڙن طاقتور علائقن تي چوڪسيءَ واري نظر رکڻي پوندي، ڇاڪاڻ ته حالات ڪنهن به وقت ان کي پڻ متضاد فيصلن مان ڪنهن به هڪ جو انتخاب

www.bhutto.org

ڪرڻ تي مجبور ڪري سگهن ٿا، جن جو ڪو تسلي بخش نتيجو نڪري نہ ٿو سگهي. ان ڪي ڪشيدگيءَ گهٽائڻ لاءِ ڪم ڪرڻ گهرجي ۽ ڪيس پنهنجي برادرانہ اسلامي رياستن جي درميان پرامن باهمي بقا جي لاءِ وس آهر هر ممڪن ڪوشش ڪرڻ گهرجي.

عربن جا اندروني جهيڙا، يمن ۾ تصادم ۽ عرب دنيا ۾ ترقي پسند ۽ قدامت پسند حڪومتن جي درميان رقابتون، سڀ جون 1967ع جي وچ اوير وڙهيءَ جنگ جي آڌو هيچ ٿي چڪيون آهن. ٻئي مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ واري زماني ۾ پيو ڪو بہ واقعو هن کان وڌيڪ علائقائي ڦيرگهير جو سبب نہ بڻيو آهي. ان عالمي طاقتن جي درميان خوف جي توازن جي وجود جي مقصد کي مشڪوڪ بڻائي ڇڏيو آهي، ۽ باهمي بقا واري نظريي تي چين جي نڪتہ چينيءَ کي تقويت ڏني آهي.

انهن واقعن تي غور ڪرڻ لاءِ، اهم ڳالهہ هيءَ آهي تہ مختلف واقعن جي پيٽ ڪئي وڃي ۽ انهن مان حاصل ٿيندڙ سبق پرايا وڃن. پاڪستان جي خلاف اڳرائي شروع ڪرڻ کان اڳ ۾، هندستان طرفان پاڪستان جي علائقائي سالميت جي خلاف دست درازيءَ جي مقابلي ڪرڻ لاءِ سندس عزم ۽ حوصلي جي آزمائش ڪرڻ لاءِ ڪڇ جي رڻ ۾ جنگي ڪارروائي شروع ڪئي وئي. اهڙيءَ طرح اسرائيل طرفان نومبر 1966ع ۾ اڳرائي جي رستي تي گامزن ٿيڻ کان اڳ ۾ پهريائين اردن ۽ پوءِ شام جي خلاف آزمائشي ڪارروايون ڪيون ويئون هيون. وزيراعظم شاستري ۽ اسرائيلي وزيراعظم ليوي ايشڪول پنهنجي اڳرائيءَ جي نشانن بنجڻ وارن کي ڌمڪائڻ لاءِ هيٺ ڄڻي بلڪل ساڳيائي لفظ استعمال ڪيا تہ هو حملي لاءِ جاءِ ۽ وقت جو انتخاب پاڻ ڪندا. هندي- پاڪستاني جنگ ۽ عرب رياستن

www.bhutto.org

۽ اسرائيل جي درميان تصادم ۾، علائقن جي غاصبن طرفان اڀرائي ڪئي ويئي. ان جي باوجود ڪن مغربي طاقتن اڀرائيءَ جو نشانو ٿيندڙ ملڪن جي خلاف، جنگي اقدامات ڪرڻ لاءِ نڪته چيني ڪئي، ۽ هنن کان هيءَ ڳالهه وسري ويئي ته اقوام متحده جو چارٽر خود- مدافعت جو حق ڏئي ٿو ۽ عام بين الاقوامي قانون، "جائز جنگ" جي طئي ٿيل اصول جي تحت آزاديءَ جي جنگين جوڙڻ جي اجازت ڏئي ٿو. جهڙيءَ طرح پاڪستان، جمون ۽ ڪشمير ۾ آزاديءَ جي جنگ لڙڻ وارن جي فوري امداد لاءِ نه پهتو هو، بلڪل ساڳيءَ طرح عرب رياستون پڻ عقبه جي نار کي بند ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي ڪارروائيءَ کي ان جي منطقي نتيجي تائين پهچائي نه سگهيون جنهن جو بين الاقوامي قانون جي تحت کين حق حاصل هو. نه پاڪستان ۽ نه عرب رياستن پنهنجي حق جي واضح استعمال جي تڪميل ڪئي ۽ ان جو نتيجو اهو نڪتو ته سيني جو نقصان ٿيو. پنهي حالتن ۾ "آءَ" ڪرڻ جو موقعو غاصبن لاءِ ڇڏيو ويو، جن پنهنجي پوري طاقت سان ڀريون وار ڪري ڀرپور فائدو ورتو. هندي- پاڪستاني جنگ ۾ پاڪستان جي هوائي فوج، آسمانن تي غلبو حاصل ڪيو ۽ انهيءَ فوقيت جو جنگ جي نتيجي تي اثر پيو. وچ اوڀر واري جنگ ۾ اسرائيل اچانڪ حملو ڪري، فضا ۾ فيصلو ڪندڙ برتري حاصل ڪري ورتي. پنهي جنگين ۾ اڀرائي ڪندڙن جنگبنديءَ جي معاهدن کي ٽوڙيو ۽ جنگ بند ٿيڻ جي اعلان کان پوءِ جنگي اهميت جي جاين تي قبضو ڄمايو. پنهي حالتن ۾ عالمي طاقتن طرفان فقط تعزيرن جي ڌمڪي ڏني ويئي. هند و پاڪستان جنگ کان پوءِ، هندستانين ڪشمير ۾ نسل ڪشي جي ڪارروائي ڪئي ۽ مسلمانن کي ماري ڪٽي ۽ سندن گهرن کان ڀڄائي انهن هنڌن تي هندو ڊوگرن کي آباد ڪيو. ساڳيءَ طرح يهودين هاڻي انهن علائقن کان، جن تي اهي

www.bhutto.org

قابض ٿي ويا آهن، مقامي عربن کي پچائڻ شروع ڪيو آهي ۽ پين ملڪن ۾ رهندڙ يهودين کي انهن ملڪن ۾ سڪونت ترڪ ڪري، نون علائقن ۾ اچي آباد ٿيڻ جي دعوت ڏني آهي.

عظيم طاقتن جي رويـن ان کان به وڏيڪ مشابهت ڏيکاري. آمريڪا هندي - پاڪستاني جنگ جي دوران پنهنجي غير جانبداريءَ جو اعلان ڪيو، پر ان جو نتيجو پاڪستان لاءِ مشڪلات جي صورت ۾ نڪتو. اهڙيءَ طرح عرب - اسرائيلي جنگ ۾ ان پنهنجي غير جانبداريءَ جو اعلان ڪيو، پر اسرائيل سان همدردي ڪئي. عوامي جمهوريه چين طرفان هندستان کي الٽيميٽم ملڻ بعد آمريڪي ۽ برطانوي طاقتن پاڪستان کي خوفناڪ نتيجن جي ڌمڪي ڏني ۽ اسرائيلي حملي کان ڪجهه ڏينهن اڳ ۾ قاهره ۾ آمريڪي سفير صدر ناصر کي خبردار ڪيو. ٻنهي جنگين ۾ آمريڪا ۽ سوويت يونين طرفان اقوام متحده ۾ تعاون ڪيو ويو ۽ جنگبنديءَ جو مطالبو ڪيو ويو. سلامتي ڪائونسل جي ساية هيٺ رهي آمريڪا ۽ سوويت يونين ٻنهي گڏجي هڪ اهڙو ٺهراءُ تيار ڪيو، جنهن کان جنگ ته بند ٿي، پر تنازعن جي حقيقتن کي متعين ڪرڻ لاءِ ڪجهه به نه ٿيو.

انهيءَ باهمي تعاون جي اثر تي بحث ڪندي سينيٽر فلبرائيٽ چوي ٿو:

”سپٽمبر 1965ع ۾ هندستان ۽ پاڪستان جي جنگ ۾ فائربندي ڪرائڻ ۾ سوويت - آمريڪي تعاون، هڪ اهڙي فائده يمند اشتراڪ جو مثال آهي، جنهن کي ويٽ نام جي جنگ وڏيڪ مشڪل بنائيندي وڃي ٿي - اهو تعاون - يا ”متوازيت“ (پئرللزم)، جيئن ان کي سڏيو ويو آهي - ان ڪري ممڪن ٿيو جو ڪشمير جي لڙائي ٻي عالمي جنگ کان پوءِ واري زماني جي انهن چند لڙاين مان هڪ ۽ شايد اهم ترين

www.bhutto.org

بہ آهي، جن سان روس ۽ آمريڪا جا هڪجهڙائي مقصد وابستہ هئا ـــ هڪ اهڙي جنگبندي، جنهن مان نہ تہ پاڪستان جي ۽ نہ وري هندستان جي ڪا گهٽتائي ٿئي، ۽ چين کي روڪي رکڻ جو تاثر بہ قائم ٿئي. آمريڪا ۽ سوويت روس جي دلچسپيءَ جو نتيجو اهو ٿيو جو انهن اقوام متحده جي سلامتي ڪائونسل جي جنگبنديءَ جو ٺهراءُ مڃائڻ لاءِ ڏرين تي فيصلہ ڪن اثر وڌو."

وچ اوڀر تي ٺهرائن مرتب ڪرڻ لاءِ اقوام متحده جي ٻڙدي ٻنهيان عالمي طاقتن جو گڏجي ڪم ڪرڻ انهيءَ سلوڪ جي ياد تازي ڪرائي ٿو، جيڪو ڪشمير سان ويهہ سال اڳي جنگ جي شروعات واري ڏينهن کان وٺي سپٽمبر 1965ع تائين جڏهن سلامتي ڪائونسل هڪ دفعو ٻيهر جنگبنديءَ جو مطالبو ڪيو، روا رکيو ويو هو. اهوئي ساڳيو داستان هاڻي، ٻيان ڪنهن ڦيرقار جي، وري لکجي رهيو آهي. انهيءَ ساڳئي شخص، گنر يارنگ کي ڪاغذن جي انهيءَ ئي ٿيلهي سان وچ اوڀر جي گادين وارن شهرن ڏانهن روانو ڪيو ويو آهي، جنهن طريقي سان هن کي ڏهن کان بہ ڪجهہ سال اڳي هندستان ۽ پاڪستان جي سفر تي موڪليو ويو هو. ٻنهي حالتن ۾ اقوام متحده جي سيڪريٽري جنرل کي جنگبنديءَ جي وڪالت ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو ۽ عظيم طاقتن اقوام متحده کي سندن حڪمت عملين ۾ هم آهنگي پيدا ڪرڻ لاءِ سهاري طور استعمال ڪيو. ٻنهي جنگين ۾ هڪ ڀيرو جڏهن وڏين طاقتن جي درميان ڳالهہ طئي ٿي ويئي، تڏهن سلامتي ڪائونسل طرفان جنگبنديءَ جو مطالبو ڪيو ويو ۽ تعزيري اقدامات جي ڌمڪي ڏني ويئي. ٻنهي جنگين ۾ سوويت يونين جي اها مرضي ڪانہ هئي تہ لڙائي عظيم طاقتن جي درميان تصادم ۾ تبديل ٿي وڃي ۽ انڪري اها هر قيمت تي لڙائي بند ڪرائڻ جي فڪر ۾ هئي. عرب ـ اسرائيلي جنگ ۾، سوويت يونين هڪ مذبذب پوزيشن اختيار ڪئي، جهڙيءَ طرح ان هندي ـ پاڪستاني

www.bhutto.org

جنگ ۾ ڪئي هئي، ۽ آخري طور ان پنهي موقعن تي آمريڪا سان مشترڪ مرضي مسلط ڪرڻ خاطر اشتراڪ ڪيو.

امن جي گولا ۾ فرانس پنهي لڙاين ۾ محض جنگبندي تائين نه، پر ان کان پوءِ تائين به حالتن جو مشاهدو ڪري تعريف لائق ڪردار ادا ڪيو، پر برطانيه پنهي حالتن ۾ آمريڪا جو ساٿ ڏنو. هندستان ۽ پاڪستان جي جنگ ۾، جيئن چيو ويو هو، تيئن هاڻي پڻ اشارن ۾ ائين چيو پئي ويو ته اسرائيلي فوجن جي واپسيءَ جي متعلق اقوام متحده جو ٺهراءُ فقط آمريڪا، سوويت يونين ۽ انگريزن جي اشتراڪ سان مؤثر ٿي سگهي ٿو ۽ هيءَ پڻ، ته جيڪڏهن اقوام متحده صلح ڪرائڻ ۾ ناڪام ٿئي ته چين کان سواءِ باقي ٽن وڏين طاقتن کي وچ اوڀر ۾ امن قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. چين پنهي جنگين ۾ اڪرائيءَ جو نشانو بڻيل ملڪن جي مڪمل حمايت ۾ سامهون آيو، جيئن "ٽيئن دنيا" جون باقي گهڻيون قومون پڻ حمايت ۾ آيون.
هندستان ۽ پاڪستان جي جنگ جي خاتمي کان هڪدم پوءِ آمريڪا طرفان هندستان ۽ پاڪستان کي مشترڪه اقتصادي رٿائن ۾، اشتراڪ عمل تي راضي ڪرڻ لاءِ دٻاءُ وجهڻ شروع ڪيو ويو. وچ اوڀر جي جنگ جي ميدان مان بارود جي بوءِ اڃا مشڪل سان ئي بند ٿي آهي ته آمريڪا جي طرفان عرب رياستن ۽ اسرائيل جي درميان اقتصادي تعاون جي اڏين ترچين تجويزن جو سلسلو شروع ٿي ويو آهي.
هندستان ۽ پاڪستان جي باري ۾ جيئن ڪيو ويو، تيئن هتي پڻ دريائن جي پاڻيءَ ۾ ڀائيواريءَ جي فائدن جا راڳ آلاپڻ شروع ڪيا ويا آهن. اپريل سن 1967ع ۾ آمريڪا پنهنجي حڪمت عمليءَ تي نظرثاني ڪرڻ بعد پاڪستان ۽ هندستان جي امداد بند ڪري ڇڏي هئي. هاڻي آمريڪي ايوان نمائندگان جي پرڏيهي معاملن واري ڪاميٽيءَ جي متعلق

www.bhutto.org

خبر آئي آهي ته اها وچ اوڀر ۾ آمريڪي امداد جو مطالعو ڪرڻ لاءِ ماتحت ڪاميٽيون قائم ڪرڻ تي غور ڪري رهي آهي، ۽ اهو تجويز ڪيو ويو آهي ته عظيم طاقتون وچ اوڀر ۾ هٿيارن کي محدود ڪرائڻ لاءِ اشتراڪ عمل ڪن. پنهنجي معاملن ۾ آمريڪا واسطيدار ڌرين ۾ هڪ "هم گير" ڳالهه تي زور ڏيئي رهي آهي. پنهنجي حالتن ۾ شايد سينٽي ڪان وڌيڪ قابل ذڪر هڪجهڙائي ويٽ نام جي جنگ جو اونداهو پاڇو هو، جنهن تضاد طور جتي پنهنجي جنگين کي شروع ڪرڻ جو موقعو فراهم ڪيو، اتي انهن کي جلد ختم ڪرڻ جي مجبوري پڻ مهيا ڪئي.

پنهنجي صورتن جي درميان جيڪي اختلافي نڪتا آهن، سي پڻ هن لحاظ کان گهٽ دلچسپ ناهن ته اهي بين الاقوامي صورتحال جي پيچيده حقيقتن جا اچا بس وڌيڪ واضح مثال پيش ڪن ٿا. پاڪستان ۽ عرب رياستن جي صورتحال جي درميان سينٽي ڪان وڌيڪ واضح ۽ نمايان اختلاف اهو معلوم ٿئي ٿو ته جتي چين صاف صاف ۽ غير مشروط لفظن ۾ انهن جي حمايت ڪئي ۽ قريبي ڀاڙيسري هئڻ ڪري هو پنهنجي الٽيميٽم تي عمل ڪري پئي سگهيو، اتي سوويت يونين جي عرب دنيا لاءِ امداد جنگ جي انتهائي نازڪ حالت ۾ مايوس ڪندڙ ثابت ٿي. فوجي لحاظ کان، جنگبنديءَ کان ٿورو ئي اڳي پاڪستان جي حالت بهتر هئي، جڏهن ته عرب اسرائيلي جنگ ۾، اسرائيلي پنهنجا فوجي مقصد حاصل ڪري جنگبنديءَ تي ڳالهه ٻيڻ جي وقت تائين اڳتي وڌندا رهيا.

واقعات کي جيڪڏهن صحيح نموني ۾ قابو ۾ رکيو وڃي، ۽ جيڪڏهن موقعن جو مناسب استعمال ڪيو وڃي ته اهي برطانيه جي "سئيز کان اوڀر" واري ڪردار کي ختم ڪري ڇڏيندا. آمريڪا پنهنجين ڪاميابين جي باوجود، وچ اوڀر ۾ پنهنجي ڊگهي مدت واري پوزيشن کي نقصان پهچايو آهي.

www.bhutto.org

سوويت يونين جي وقار کي ڀڃ ڌڪ لڳو آهي ۽ جيڪڏهن ڀاري فوجي امداد ۽ واضح حمايت جي ڀين اقدامن سان گڏ ان کي نئون شاندار مظاهرو نہ ڪيو تہ عرب دنيا ۾ ان جي وقار جي فوري بحاليءَ جا امڪان گهٽ آهن. چيو وڃي ٿو تہ ڪيوبا طرفان سوويت يونين تي ”شرمناڪ آڻ“ مڃڻ جو الزام لڳايو ويو. سوويت وقار کي لڳل ڌڪ جي اصلاح ڪرڻ لاءِ اسرائيل سان سفارتي تعلقات ٽوڙيا ويا، روسي وزيراعظم جنرل اسيمبليءَ ۾ ويو ۽ صدر پوڊگورني قاهره، دمشق ۽ بغداد ويو، پر جيستائين سوويت يونين اسرائيل کي مقبوضہ علائقن تان دستبردار ٿيڻ لاءِ مجبور ڪرڻ ۾ ڪامياب نہ ٿي ٿئي ۽ عالمي قيادت لاءِ پنهنجي دعويٰ کي ڀيهر مڃائڻ لاءِ ڀيا مناسب اقدامات نہ ٿي ڪري، تيسين ان جو وقار آسانيءَ سان بحال ٿي نہ ٿو سگهي. عرب-اسرائيل جنگ ڏانهن اختيار ڪيل سوويت رويي تي عرب ملڪن ۾ نااميدي رونما ٿي. روسي مصلحت جو سبب هي بيان ڪيو ويو آهي تہ ان جي مداخلت جو نتيجو ٽين عالمي جنگ جي صورت ۾ ظاهر ٿئي ها، ۽ جيڪڏهن اهڙي جنگ ڇڙي ها تہ اها سوويت يونين جي تباهي تائين محدود نہ رهي ها. جيڪڏهن انگريز ۽ آمريڪا جهڙيون طاقتون اسرائيل سان ڪيل وعدن کي پوري ڪرڻ لاءِ جنگ جي نتيجن جي مقابلي ڪرڻ لاءِ تيار هيون يا گهٽ ۾ گهٽ جيڪڏهن انهن اهو رعب ڄمايو تہ پوءِ سوويت يونين جي طرز عمل کي صرف انهيءَ سمجهاڻيءَ جي بنياد تي قبول نہ ٿو ڪري سگهجي تہ عرب رياستن جي حق ۾ ان جي مداخلت کان هڪ وڏي جنگ ڇڙي پوي ها. انهيءَ سلسلي ۾ حق جي ڳالهہ تہ اها آهي تہ جيڪڏهن سوويت يونين، هڪ ڀيرو کان پوءِ ٻئي مصلحت آميز سودي ڇڪائڻ جو عمل جاري رکيو تہ ان کي انقلابي مقصدن جي ميدان ۾ پنهنجي رهنمائي جي دعويٰ کان دست بردار ٿيڻو پوندو. هاڻي وڏيڪ تصفيہ

www.bhutto.org

لاءِ گنجائش ٿوري رهي آهي. روس کي يا ته مظلوم ماڻهن جي منصفاڻي مقصدن جي محافظ طور پنهنجي ساک کي پيهر بحال ڪرڻو پوندو، خواه انهيءَ ذميداريءَ کي پوري ڪرڻ لاءِ کيس جنگ جو خطروئي ڇو نه کڻڻو پوي، يا ان کي بين الاقوامي معاملن ۾ پنهنجي غالب حيثيت کان دستبردار ٿيڻو پوندو.

اسٽالن جي جنگجوئي واري ۽ غير مفاهمانه رويي کان وٺي خروشچيف جي "ڪئمپ ڊيوڊ" جي جذبي تائين ۽ هاڻي وزيراعظم ڪوسيجن جي "گلاسبرو" جي چوٽيءَ وارين گڏجاڻين تائين، جن کي صدر جانسن اڪيلي "هالي-بش" جو جذبو سڏڻ لڳو آهي، ڏکهو مفاصلو طئي ڪرڻو پيو آهي. جيڪڏهن "هالي بش" جو رستو، هڪ اهڙيءَ راهه ڏانهن واپسيءَ جي بدران، جيڪا سوويت يونين کي اقتدار جي چوٽيءَ تائين وٺي آئي هئي، فقط ڪئمپ ڊيوڊ جي جذبي کان اڳتي جو سفر آهي ته پوءِ ان جي معنيٰ بين الاقوامي معاملن ۾ سوويت يونين جي غير معمولي اختيار جي خاتمي جي آهي. مستقبل قريب ٻڌائيندو ته "هالي بش" ڪئمپ ڊيوڊ کان شروع ٿيڻ واري سفر جي تسلسل جو نالو آهي يا انهن بنيادي مسئلن تي، جيڪي "ٽين دنيا" کي درپيش آهن، سوويت يونين جي نظرياتي ذميوارين جي مطابق سخت ۽ غير لچڪدار موقف جي طرف ابتي ڊوڙ آهي.

چين، هن وقت مظلوم ماڻهن ۽ سندن منصفاڻي مقصدن جي هڪ غير اختلافي رهنما جي حيثيت ۾ اڳڀري ڇڪو آهي، ۽ اهو ايشيا ۽ آفريڪا ۾ انهيءَ مقام کي دوباره حاصل ڪرڻ جي زبردست ڪوشش ڪندو، جيڪو اهو ٻي آفرو ايشيائي ڪانفرنس منعقد ڪرائڻ ۾ ناڪامي ۽ انڊونيشيا ۽ گهانا ۾ ڪاڏل شڪستن کان پوءِ وڃائي ويٺو هو. ننڍي کنڊ ۾ آمريڪا جي وڌندڙ اثر و رسوخ جي ظهور طور،

www.bhutto.org

هندستان اسرائيل سان وڏيڪ صلح پسندانه رويو اختيار ڪرڻ لاءِ سبب ڳولي ڪڍندو. صدر ناصر ۽ بين عرب اڳواڻن کي سندن پاليسين جي وسيع پٿماني تي نئين سر تشخيص ڪرڻي پوندي. ڪين صحيح طور اندازو لڳائڻو پوندو ته ڪهڙيون ڳالهيون اڳ ۾ ڪرڻ گهرجن ۽ ڪهڙيون پوءِ؛ ڪين تصادم جي نڪات ۾ ڪمي آڻڻي پوندي ۽ هن باري ۾ فيصلو ڪرڻو پوندو ته ڀنهي مان وڌيڪ خطرناڪ ڪهڙو آهي: اسرائيل يا خود عربن جون پاڻ ۾ هلندڙ رقابتون. ڪين سب تعصب ترڪ ڪري، يمن ۽ ايراني نار جي مسئلن تي نظرثاني ڪرڻي پوندي ۽ ترقي پسند ۽ قدامت پسند حڪومتن جي درميان هڪ جٽادار ۽ قابل عمل تصفيه ڪرڻو پوندو. گويا، عام فهم لفظن ۾ ڳالهائيندي ائين ڪٿي چئجي ته متحده عرب جمهوريه کي ايندڙ ڪجهه وقت لاءِ، خود پنهنجو پاڻ ڏانهن وڌيڪ ڏسڻو پوندو. سڀني ڪان وڌيڪ اهم ڳالهه اها آهي ته ايران ۽ متحده عرب جمهوريه جي درميان ميلاپ ڪرائڻ لاءِ سچيون ڪوششون ڪرڻيون پونديون.

---

www.bhutto.org

باب ڏهون

پاڙيسرين ۽ ڪن ٻين ملڪن سان تعلقات

پاڪستان، ايران ۽ ترڪيءَ سان مثالي تعلقات قائم ڪيا آهن ۽ ٻائيءَ وارو اهو اشتراڪ ايشيا جو روزبروز وڌيڪ طاقتور عنصر بڻجي رهيو آهي. ترقيءَ لاءِ علائقائي تعاون، جنهن کي عام طور تي آر-سي-ڊي سڏيو وڃي ٿو، اسان جي ملڪن کي هڪٻئي جي وڌيڪ قريب آڻيندو، ڇاڪاڻ ته ان جو بنياد مساوات، باهمي امداد ۽ دوستيءَ تي رکيل آهي. اسان کي پنهنجن باهمي تعلقات کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻ گهرجي ۽ مشترڪه مشڪلاتن تي قابو حاصل ڪرڻ لاءِ گڏيل ڪوشش سان هڪٻئي جي مدد ڪرڻ گهرجي.

مستقبل لاءِ هيءَ هڪ ڏاڍو نيڪ شگون آهي ته ترڪي ۽ عرب رياستن جي درميان ظاهري طور حل نه ٿي سگهڻ جهڙن تعصبن تي قابو حاصل ڪيو پيو وڃي. تازوئي، اصلاح جون ڪيئي علامتون ظاهر ٿيون آهن، پر انهن سان ڪابه انهيءَ حوصلو وڌائيندڙ حمايت جي برابر ڪانه هئي، جيڪا ترڪيءَ طرفان عرب-اسرائيل جنگ ۾ عربن کي حاصل رهي. اهڙيءَ طرح، ايران ۽ متحده عرب جمهوريه جي تعلقات ۾، جيتوڻيڪ ماضيءَ جي دوران بگاڙ رهيو، وچ اوڀر جي جنگ ۽ ان ۾ عربن جي مقصد لاءِ ايران جي حمايت، انهن تعلقاتن جي سڌاري لاءِ تمام عمدو موقعو فراهم ڪيو. عراق، ترڪي ۽ پاڪستان، سڀني جا تعلقات ايران ۽ متحده عرب جمهوريه ٻنهي سان سٺا آهن ۽ اهي انفرادي ۽ اجتماعي

www.bhutto.org

طور انهن ٻنهي ملڪن جي درميان تعلقات کي معمول تي آڻڻ جي ڪم ۾ مدد ڏيڻ جي طاقت رکن ٿا. جيڪا ڳالهه جنگ کان اڳ ۾ مشڪل نظر اچي رهي هئي، تنهن کي عربن جي حق ۾ ايران طرفان همدرديءَ جي مظاهري کان پوءِ هاڻي گهٽ مشڪل نظر اچڻ گهرجي. انهن ٻن ملڪن ۾ مفاهمت، وچ اوڀر جي مشڪلاتن ۾ قابل علائقي ۽ ايراني نار جي ڌماڪي دار صورتحال واري علائقي ۾ امن قائم ڪرڻ ۾ گهڻي مددگار ثابت ٿيندي.

هاڻي لاطيني آمريڪا جي ترقي پذير ملڪن ڏانهن توجه ڦيرائي ويندي ته ڏسبو ته پاڪستان کي انهن ملڪن سان سٺا تعلقات رکڻ جي هن ڪري ضرورت آهي، جو انهن کان بين الاقوامي تجارت ۾ وڌيڪ منصفانه شرطن حاصل ڪرڻ، ترقي يافته ۽ ترقي پذير قومن ۾ تعاون جي بهتر اقتصادي حالات پيدا ڪرڻ ۽ مشترڪه سياسي امنگن جي پرورش ڪرڻ ۾ پڻ مدد ملي سگهي ٿي. لاطيني آمريڪا پاڪستان کان پري آهي، پر سٺن تعلقات پيدا ڪرڻ لاءِ مفاصلي کي ڪڏهن به رڪاوٽ نه سمجهڻ گهرجي. لاطيني آمريڪا جا ڪيئي مسئلا، ايشيا ۽ آفريڪا جي مسئلن سان مشابهت رکن ٿا. لاطيني آمريڪا جي ملڪن سان دوستانه تعلقات قائم ڪرڻ ڪو مشڪل ڪم ڪونه ٿيندو، بشرطيڪ اسين سڀني ترقي پذير ملڪن جي امنگن سان وابستگي قائم رکون، جيڪي بهتر زندگيءَ لاءِ جدوجهد ڪري رهيا آهن. لاطيني آمريڪا جي ملڪن لاءِ خود اراديت جيَ حق جو اصول مقدس حيثيت رکي ٿو. خاص طرح انهيءَ ڪري پاڪستان، انهيءَ ڪنڊ سان محدود لاڳاپن هئڻ جي باوجود، مفاصلي جي مشڪلاتن تي قابو حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي، اقوام متحده ۾ جمون ۽ ڪشمير جي مسئلي تي لاطيني آمريڪا جي ملڪن جي حمايت حاصل ڪئي آهي. انهيءَ لحاظ کان پاڪستان لاءِ

www.bhutto.org

لاطيني آمريڪا جي رياستن، خاص طور ميڪسيڪو، ڪيوبا، برازيل ۽ ارجينٽائين جي وڏيڪ اهم رياستن سان تعلق وڌائڻ اڃا به وڌيڪ ضروري آهي.

پاڪستان ڪي، ٻن حصن ۾ ورهايل هئڻ ڪري، پنهنجي ملڪن جي پيٽ ۾ وڌيڪ پاڙيسري آهن: الهندي طرف ايران، افغانستان، چين ۽ سوويت يونين، جيڪا پاڪستان کان فقط ڪي ٿورا ميل دور آهي؛ اسان جي اوڀرندي بازوءَ ۾ برما ۽ ٿوري مفاصلي تي نيپال، ڀوٽان ۽ سڪم آهن. هندستان جو علائقو اولهندي ۽ اوڀرندي پاڪستان جي وچ ۾ واقع آهي. سندن بيهڪ جي ڪري، اولهه پاڪستان کي الجزائر تائين ڦهليل سڀني ملڪن سان ۽ اوڀر پاڪستان کي اوڀر ۾ انڊونيشيا ۽ جپان تائين سڀني ملڪن سان رابطو قائم رکڻ جي ضرورت آهي.

ايران سان پاڪستان جا تعلقات انتهائي شاندار آهن ۽ ڪو به سبب ڪونهي ته اسان جون ٻئي قومون هن علائقي ۾ امن کي پائدار بنائڻ لاءِ پنهنجي باهمي تعلقات کي اڃا به وڌيڪ مستحڪم بنائڻ جو ڪم چونه جاري رکن. افغانستان جي مسلم رياست، پاڪستان جي سرحد سان لڳو هڪ پاڙيسري رياست آهي ۽ انهيءَ ملڪ سان سٺا تعلقات، ٻنهي جي مفاد ۾ ٿيندا. تاريخ، عقيدي ۽ جاگرافيائي سرحدن جي بنياد تي، افغانستان سان اسان جا مشترڪه رابطا، ايشيا جي ڪنهن به ٻئي ملڪ جي مقابلي ۾ وڌيڪ آهن. ستم ظريفي اها آهي ته شايد انهن مشترڪه لاڳاپن جي گهڻائيءَ سبب، ڪن موقعن تي اسان جي تعلقات ۾ لاهه اچيو وڃي، پر سياسي زندگيءَ ۾ ڪٿي ڪهڙو به لاهه ۽ چاڙهه اچي، ٻنهي پاڙيسري مسلم رياستن لاءِ برادرانه تعلقات قائم رکڻ انتهائي ضروري آهن. اسان جي لاءِ اهو ممڪن آهي ته اسين پنهنجن اهم قومي مفادن جو تحفظ ڪندي به هڪٻئي سان برادرانه تعلقات قائم

www.bhutto.org

رکون. واضح سبين جي ڪري، هندستان افغانستان جي نيڪ خواهش حاصل ڪرڻ لاءِ وڏيون ڪوششون ڪري ٿو.

نيپال، پاڪستان لاءِ اهو ڪجهه آهي، جيڪو افغانستان هندستان لاءِ آهي. افغانستان، پاڪستان جي طرف کان خشڪيءَ ۾ گهيريل آهي ۽ اهو هڪ مسلمان بادشاهي آهي. ان جا سوويت يونين سان سٺا تعلقات آهن ۽ اتر ۾ هڪ خشڪيءَ جو رستو ان جي علائقي وچان لنگهي ٿو. نيپال، هندستان جي طرف کان خشڪيءَ ۾ گهيريل آهي ۽ اتي هڪ هندو بادشاهي آهي. ان جا چين سان سٺا تعلقات آهن ۽ هڪ سڙڪ انهن کي هڪٻئي سان ملائي ٿي. نيپال جي اوڀر پاڪستان ۽ سڪم ۽ ڀوٽان جي اهم رياستن سان ويجهڙائي، ۽ ان جي آسام صوبي سان نزديڪي، جنهن ۾ ناگا ۽ ميزو قبائل رهن ٿا، خواه نڪسل باڙي واري تنگ گذرگاه جي بغاوتن جو ذڪر ڪٿي نه به ڪجي، سي سڀ نيپال کي پاڪستان جي خارجه پاليسيءَ جي اندازن ۽ تخمينن ۾ وڏو اهم مقام ڏين ٿيون. ڪجهه سال اڳي تائين نيپال سان اسان جا تعلقات عدم موجود هئا. بهرحال، ٿورائي سال اڳي وچايل وقت جي تلافي ڪرڻ لاءِ وڏيڪ زوردار ڪوششون ڪيون ويئون آهن ۽ سڀني شعبن ۾ اسان جا ان سان تعلقات سڌري ويا آهن. اڃا به وڌيڪ اشتراڪ عمل جا زياده ۽ بهتر موقعا موجود آهن، جيڪي پاڪستان ۽ نيپال جي درميان روزانو وڌندڙ مفاهمت ۾ اضافو ڪندا. سڪم ۽ ڀوٽان پڻ پاڪستان جا پاڙيسري آهن، پر بدقسمتيءَ سان هندستان انهن رياستن کي، جن کي هو پنهنجو باجگذار سمجهي ٿو، اسان سان تعلقات قائم ڪرڻ جي اجازت نه ٿو ڏئي. هن ڳالهه ۾ شڪ ناهي ته انهن شمالي هماليائي رياستن جي آزاديءَ ۽ قومي وقار جو جذبو هڪ

www.bhutto.org

نہ هڪ ڏينهن علحدگيءَ جون بندشون ٽوڙي ڇڏيندو ۽ پاڪستان کي انهن سان باهمي مفاد جي بنياد تي تعلقات قائم ڪرڻ جو موقعو ملي ويندو. جمون ۽ ڪشمير وانگر، نيپال، سڪم ۽ ڀوٽان پڻ، هماليه جبلن جي قطار تي اهڙيءَ طرح سان بيٺل آهن، جو انهن سان هڪ قيمتي جاگرافيائي - سياسي هار ٺهي پيو آهي، جنهن جي قدر و قيمت کي ننڍي کنڊ جي سياست جي سلسلي ۾ فراموش نہ ڪرڻ گهرجي. اهو غير محفوظ علائقو اڃا بہ هڪ پيو ويٽ نام بڻجي سگهي ٿو.

پاڪستان کي برما سان انتهائي دوستانہ تعلقات قائم رکڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪرڻ گهرجي، جو انهيءَ ملڪ جون سرحدون اوڀر پاڪستان ۽ هندستان جي بي آراميءَ وارن علائقن سان مشترڪ آهن. برما سان گڏ لڳل اسان جي سرحد جي نشان بندي ڪئي ويئي آهي ۽ اسان جا باهمي رابطا اسان جي ٻہ - طرفہ تعلقات جي سڀني دائرن اندر مسلسل ترقي ڪندا رهيا آهن. اراڪان واري سرحد تي امن ۽ مفاهمت جي فضا قائم آهي ۽ انهيءَ ڳالهہ باهمي اعتماد کي وڌايو آهي. انڊونيشيا جي پاڪستان سان گڏ لڳل ڪابہ سرحد ڪانهي، پر ان جا اسان سان خصوصي تعلقات جيڪي صدر سوئيڪارنو جي زماني ۾ قائم ٿيا، سي ڪيس وڏيڪ وسيع معنائن ۾ هڪ پاڙيسريءَ جي حيثيت بخشين ٿا. اسان کي اميد آهي تہ ان ملڪ ۾ تازو ٿي جيڪي ڦيرڦارون آيون آهن، سي هنن ٻن انتهائي گنجان آباديءَ وارن مسلمان ملڪن جي تعلقات ۾ وڌيڪ اضافي جي راهہ ۾ رڪاوٽ ثابت نہ ٿينديون.

جيتوڻيڪ سوويت يونين سان پاڪستان جي ڪا سرحد لاڳيتي ڪانهي، ان هوندي بہ اسين ان جي ايترو ويجها آهيون، جو پاڙيسري سڏائي سگهون ٿا. پاڪستان - سوويت تعلقات

www.bhutto.org

ڪي گذريل تاريخ بگاڙي رکيو آهي، جنهن لاءِ نه پاڪستان ۽ نه سوويت يونين مڪمل طور ذميدار آهن. پاڪستان جي آزاديءَ وقت هن قسم جي هر علامت موجود هئي ته اسان جا تعلقات ٻنهي طرفن باهمي مفادن جي بنياد تي وڌندا ويجهندا رهندا. پر بعد ۾ رونما ٿيندڙ واقعن انهن اميدن کي ختم ڪري ڇڏيو. پاڪستان، سوويت - آمريڪي مقابلي جي انتهائي عروج واري زماني ۾ هڪ دفاعي معاهدي جو ميمبر بڻجي سوويت يونين جي مخالفت جي باهه ڀڙڪائي، جيڪا اهڙن سيني معاهدن کي پنهنجي قومي ۽ بين الاقوامي مفادن جي خلاف سمجهندي هئي. آمريڪا جي عالمي مفادن سان دائمي وفاداريءَ جي ثبوت پيش ڪرڻ جي فڪر ۾ پاڪستان ڪڏهن ڪڏهن غير معتدل طرز عمل اختيار ڪندو رهيو، جنهن جو نتيجو اهو ٿيو ته سوويت يونين، جمون ۽ ڪشمير جي معاملي ۾ هندستان جي حمايت جي صورت ۾ اسان کان بدلو ورتو. نهروءَ انهن اختلافن کي پاڪستان ۽ سوويت يونين جي تعلقات جي صورت کي وڌيڪ خراب ڪرڻ لاءِ نهايت هنرمنديءَ سان استعمال ڪيو. بين الاقوامي حالات ۾ تبديليءَ جي تحريڪ جي بنياد تي پاڪستان ۽ روس جي تعلقات ۾ هڪ رستو ان وقت پيدا ڪيو ويو، جڏهن مون پارڻ، بجلي ۽ قدرتي وسيلن جي وزير جي حيثيت ۾، معدني تيل جو معاهدو ڪرڻ لاءِ 1960ع جي پڇاڙيءَ ڌاري انهيءَ ملڪ جو دورو ڪيو. پاڪستان ۽ سوويت يونين جي درميان وڏيءَ اهميت وارو اهو پهريون رابطو هو ۽ ان ٻين ميدانن ۾ لاڳاپن لاءِ رستو هموار ڪيو. هيءَ ڳالهه خوشيءَ جو سبب آهي ته گذريل ڪجهه سالن ۾ سوويت يونين سان پاڪستان جا تعلقات بهتر ٿيندا رهيا آهن.

www.bhutto.org

چين ۽ هندستان اسان جا انتهائي اهم ۽ ويجها پاڙيسري آهن ۽ انهن جي باري ۾ جدا بحث ڪيو ويندو. جيسين عام تعلقات جو معاملو آهي، تيسين هيءَ دعويٰ ڪري سگهجي ٿي ته پاڪستان پنهنجن گهڻن پاڙيسرين مان اڪثر ملڪن سان دوستانه تعلقات قائم ڪيا آهن. اها ڪا معمولي ڪاميابي ڪانهي.

---

www.bhutto.org

باب يارهون

ويٽنام جي جنگ ۽ پاڪستان

چين ۽ هندستان سان پاڪستان جي تعلقات تي بحث ڪرڻ کان اڳ ۾، ويٽنام جي مسئلي تي ڪجھ چوڻ ضروري آهي، جيڪو هن وقت دنيا جي سامهون هڪ اهم ترين مسئلو آهي. پاڪستان وانگر، ويٽنام کي پڻ سامراجي تسلط جي هٿان محڪوم رهڻ جي هڪ تاريخ آهي. ويٽنامي عوام، ابتدائي دور کان وٺي انهيءَ جو وڏي بهادريءَ سان مقابلو ڪيو آهي. هي مهاڀاري لڙائيءَ جي ٽوريءَ عرصي کان پوءِ جڏهن هنن جي سابق حڪمرانن سان ٺاهه جون سڀ ڪوششون ناڪام ٿي ويئون، تڏهن اهي فرانس جي خلاف هٿيارن کڻڻ تي مجبور ٿي پيا. ان وقت مغربي ملڪ فرانس جي پشت پناهي ڪري رهيا هئا. آزاديءَ جي انهيءَ جنگ فرانس کي ملڪ ڇڏڻ تي مجبور ڪيو. 1954ع جي جنيوا وارن معاهدن جو مقصد اهو هو ته هڪ آزاد ۽ خودمختار ويٽنام جو قالب تيار ڪيو وڃي، پر آمريڪا مداخلت ڪري انهن معاهدن جي مقصدن کي ناڪام بنائي ڇڏيو.

شروعات ۾ آمريڪا ڪميونزم جو مقابلو ڪرڻ جي بهاني سان ڏکڻ ويٽنام جي حڪومت کي خانه جنگيءَ ۾، جنهن کي خود آمريڪا جي روزانه وڌندڙ فوجي شموليت شديد بنائي ڇڏيو هو، مدد ڏيڻ لاءِ "فوجي مشير" ۽ "فوجي مبصر" موڪليا. اسپين جي خانه جنگيءَ وقت ڪيئي آزاد خيال ماڻهو جمهوريت پسندن جي مدد لاءِ يورپ جي ٻين حصن ۽ آمريڪا کان آيا هئا. جنرل فرانڪو جي ڪاميابيءَ کان پوءِ

www.bhutto.org

مغربي يورپ ۽ آمريڪا اسپين کي مغربي قومن جي برادريءَ مان نيڪالي ڏيئي ڪيترن سالن تائين ان سان جماعت ۽ برادريءَ جي ڳالهين ۾ اچڻ تائين لڳل ساڳيءَ وارو سلوڪ روا رکيو. ويٽ نام جو معاملو ڪجهڙو نه مختلف آهي، جتي آزاد خيال ۽ ترقي پسند طاقتن کي ملڪ کي ڪميونسٽن پنجن کان بچائڻ جي بهاني سان چيٿيو پيو وڃي!

هن معاملي تي قياس آرائي ٿي سگهي ٿي ته جيڪا آمريڪا کي شروعات کان ئي اهو يقين هو ته ويٽ نام ۾ ان جي ذمه داري ايتريقدر وسيع ٿي ويندي، جيتري اها اڄ آهي، يا ڪيئن. رحم ۽ انصاف کي متڪبرانه قومي وقار تي قربان ڪيو ويو آهي. آمريڪا غالباً ويٽ نام ۾ فوجي فتح حاصل ڪرڻ جي طاقت ته رکي ٿي، پر انهيءَ قسم جي فتح انهيءَ مسئلي جو سياسي حل مهيا نه ٿي ڪري سگهي، جيڪو سياسي حل کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن به شيءِ کي خاطر ۾ نه ٿو آڻي. آمريڪا، ايشيا ۾ پنهنجي مستقبل جي ڪردار جو دارومدار ويٽ نام جي جنگ جي نتيجن سان وابسته سمجهي ٿي، جنهنڪري هن اهو تهيه ڪيو آهي ته اها انهيءَ جنگ جي تلخ انجام تائين ان ۾ پنهنجي شرڪت کي جاري رکندي. آمريڪا ۽ سوويت يونين ۾ جيڪا مصلحت آميز مفاهمت موجود آهي، تنهن تي اڪيئي هيءَ جنگ دٻاءُ وجهي رهي آهي. چين اجها تائين پنهنجين هٿيار بند فوجن کي انهيءَ ڪشمڪش ۾ شريڪ ٿيڻ نه ڏنو آهي، پر چيني علائقي جي خلاف اشتعال انگيز فوجي ڪارروايون جاري آهن، جنهن کان انهيءَ جنگ ۾ پريشان ڪندڙ اضافي جو امڪان آهي. ويٽ نام ۾ ستين آمريڪي پيڙي جي جوانن کي ڇڏي صرف آمريڪي فوجين جو تعداد چار لک ۽ ستر هزارن کان ٻاهر نڪري ويو آهي. ڏکڻ ويٽ نامي حڪومت ۽ آمريڪي جنرل وڌيڪ فوجين لاءِ زور ڏيئي رهيا آهن. آمريڪي

www.bhutto.org

فوج جي ڪمانڊر جنرل ويسٽمورلينڊ کي آمريڪا گهرايو ويو ته جيئن هو جنگ کي اڃا وڌيڪ شديد ڪرڻ لاءِ زياده امداد حاصل ڪرڻ جي مقصد سان آمريڪي ڪانگريس کي خطاب ڪري، ۽ آمريڪا جي وزير دفاع مڪنمارا ويٽنام جي پنهنجي نائين دوري تان واپسيءَ تي بيان ڏنو ته آمريڪا جي جنگي ڪوشش لاءِ وڌيڪ فوج، درڪار آهي. صدر جانسن 3- آگسٽ 1967ع تي ڪانگريس کي درخواست ڪئي ته اها هلندڙ مالي سال جي دوران ”گهٽ ۾ گهٽ پنجيتاليهه هزار“ فوج جي وڌيڪ ڪمڪ پهچائڻ جي اجازت ڏي. ساڳئي وقت تي هن ڪانگريس کان تقاضا ڪئي ته اها انفرادي ۽ جماعتي انڪم ٽئڪس تي ڏهه في سيڪڙو سرچارج مڙهي، جنهن مان ساڍن ڇهن ارب ڊالرن جي مجموعي رقم حاصل ٿيندي، جيڪا ويٽنام جنگ جي وڌندڙ خرچ جو انتظام ڪرڻ ۾ ڪم آندي ويندي. چونڊن اچڻ کان اڳ ايندڙ سال جي دوران انهيءَ قسم جي سخت اقدامن مان آمريڪا جي انهيءَ مشڪل صورتحال جي وسعت جو فقط اندازو ئي ڪري سگهجي ٿو.

اتر ويٽنام تي هوائي بمباري ايتري ته وحشيانه ٿي چڪي آهي، جو ان کي ”زمين کي ساڙڻ واري پاليسيءَ“ جو مظهر چئي سگهجي ٿو. بمباري اهڙي ته پيٽ ڀريءَ حد تائين ڪئي ويئي آهي، جنهن ۾ هڪ بم وچان ڪيئي ننڍا ننڍا بم نڪرن ٿا ۽ انهن مان پاڪيءَ جهڙا تيز فولادي ٽڪرا ٻاهر نڪري چوطرف اڏامن ٿا. نيپام ۽ فاسفورس بم، جن ۾ اهڙا ڪيميائي مادا ڀريل ٿين ٿا، جيڪي خوفناڪ نموني ۾ سڙندا آهن ۽ جن جي باهه کي مٽي ۽ پاڻيءَ سان وسائڻ ڏاڍي گهٽ ناممڪن هوندو آهي، ڏکڻ ۽ اتر ڀنهي حصن ۾ ڪيرايا ويا آهن. انهن بمن جو شڪار ٿيڻ وارا سوزش جي سخت تڪليف ۾ مبتلا ٿي پوندا آهن. هنن جي

www.bhutto.org

جسمن جو ماس بدن تي موجود هوندي ڳرڻ لڳندو آهي ۽ جيڪڏهن اهي زنده بچي به پوندا آهن ته هميشه لاءِ لولا لنگڙا ٿي رهندا آهن. آمريڪا پنهنجن جديد مهلڪ هٿيارن سان اهي تجربا هن لاءِ ڪري رهيو آهي ته جيئن اتر ويٽ نامين کي مجبور ڪيو وڃي. ته اهي 1968ع ۾ ٿيندڙ آمريڪا جي صدارتي چونڊن جي مهم جي زور وٺڻ کان اڳ ۾ ڳالهه جي ميز تي اچن. پر جنگ جي عروج جو هڪ آخري نقطو پڻ هوندو آهي. هاڻي ان جي ارتقا جي ڏاڪڻ ۾ صرف ٽي يا چار ڏاڪا رهجي ويا آهن ۽ ان ڪري جنگ جي ڦهلجي وڃڻ جي انديشن کي نظرانداز نه ٿو ڪري سگهجي. هيءَ هڪ خوفناڪ جوئا آهي، جنهن جي خلاف بين الاقوامي راءِ کان علاوه، آمريڪي عوام جي راءِ جو هڪ حصو پڻ مخالف آهي. يورپ ۽ ايشيا ۾ آمريڪا جي جنگي ڪاررواين جي خلاف جنگ جي شدت ۾ آيل اضافي سان گڏوگڏ ناراضگي وڌي رهي آهي. آمريڪا پنهنجي وڌندڙ علحدگيءَ جو علاج ڪرڻ لاءِ جنگ ۾ ٻين ملڪن جي شرڪت حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي رهي آهي. اهوئي سبب آهي جو پاڪستان تي ايترو قدر دٻاءُ وڌو پيو وڃي ته اهو آمريڪا جي جنگي ڪوششن ۾ مدد ڏيڻ لاءِ ڪجهه علامتي حصو ئي وٺي. پر دٻاءُ ڪٿي ڪيترو به شديد هجي، اسان کي ڪنهن به صورت ۾ پنهنجي هن عزم کي ته اسين هن جنگ ۾ ڪو به حصو نه وٺنداسين، ڪمزور نه ٿيڻ ڏيڻ گهرجي، ۽ نه اسان کي هن جنگ کي جاري رکڻ جي مذمت کان هٽڻ گهرجي. انهيءَ قسم جي موقف کان شايد اسان کي اقتصادي ۽ فوجي امداد ۾ نقصان ٿئي، پر پنهنجي منصفانه حيثيت جو بچاءُ ڪندي پاڪستان انهيءَ نقصان کان جيڪو ان کي مادي صورت ۾ ٿيندو، گهڻو وڌيڪ فائدو حاصل ڪندو. امن جي زماني ۾ مادي امداد جي فائدن تي، جيڪي ان کي

www.bhutto.org

آمريڪا جي ساک ڏيڻ جي سبب کان تمام وڏي مقدار ۾ مليا آهن، رشڪ ڪرڻ بلڪل درست آهي، پر جيڪڏهن انهيءَ قسم جي امداد وٺندڙ ملڪ کي ڇڪي جنگ ۾ شامل ڪرڻ جو مقصد هجي ته پوءِ امداد جي فائدن ۽ خطرن کي فقط امن جي زماني ۾ نه جاچڻ گهرجي، پر انهن کي جنگ جي نتيجن جي روشنيءَ ۾ پرکڻ گهرجي. هن وقت ٿائلنڊ اقتصادي طور خوشحال ٿي سگهي ٿو، پر جيڪڏهن جنگ انهيءَ ملڪ تائين ڦهلجي وڃي ته پوءِ اُن وقت ٿائلنڊ وٽ ڪهڙا فائدا رهجي ويندا؟

ويٽ نام جي آزاديءَ واري جنگ انهن سڀني قومن ۾ روح ڦوڪي رهي آهي، جيڪي وڏين طاقتن جي طرفان مداخلت جي زد ۾ آيل آهن. هن ملڪ طرفان جيڪي قربانيون ڏنيون ويئون آهن، تن مان ممڪن آهي ته سڀني ترقي پذير ملڪن کي فائدو پهچي، پر ويٽ نام جو سبق فقط شجاعت ۽ مردانگيءَ جو سبق ناهي، چاڪاڻ ته ان جو هڪ وڌيڪ اونداهو طرف پڻ آهي. هيءَ جنگ ”ڊيئم“ جهڙن مذهبي جنونين تي مشتمل ويٽ نامين جي هڪ گروهه جي بد اطوارين کان سواءِ هرگز جاري نه رهي سگهي ها، جنهن عيسائيت کان سواءِ باقي ٻين سڀني مذهبن کي ختم ڪري ڏکڻ ويٽ نام کي هڪ علحده مملڪت بنائڻ ٿي چاهيو. آمريڪا جي طرفان ڊيئم جي مدد هن ڪري ڪئي ويئي، جو هن پنهنجي ملڪ ۾ ان جي مادي موجودگيءَ جي اجازت ڏيئي ڇڏي هئي. ويٽ نام جي حقيقي مصيبتن جو آغاز انهيءَ نقطي کان ٿئي ٿو. پراڻي سامراجي طاقت سان ڪيل آزاديءَ جي جنگ ختم ٿي چڪي هئي، پر هڪ جديد سامراجي طاقت جي مداخلت جي خلاف هڪ نئين جنگ جي شروعات ٿي چڪي هئي. ويٽ نام ۾ پراڻي نظام جي ياد، انهن رعايتن

www.bhutto.org

جي سبب ڪري تازي ٿي رهي آهي، جيڪي هڪ ٻاهرين طاقت جي شهرين کي عطا ڪيون ويئون آهن.

جيڪڏهن اقتصادي ۽ فوجي امداد ڏيندڙ ملڪ جو مقصد جنگ کي ڦهلائڻ آهي ته پوءِ پاڪستان کي اهڙي امداد مان حاصل ٿيندڙ فقط فائدن جي متعلق ئي نه سوچڻ گهرجي، پر ان جي پٺين نتيجن کي پڻ نظر ۾ رکڻ گهرجي. خود پاڪستان جي جنگ جي ميدان ۾ تبديل ٿيڻ جو امڪان آهي ۽ اهو هڪ انتهائي لازمي امر آهي ته اسين هر اهڙي دٻاءَ جو مقابلو ڪريون، جنهن جو مقصد اسان کي هڻ تباهڪن تصادم ۾ ڦاسائڻ هجي. ايشيا ۽ هندستان ۽ پاڪستان جي نندي ڪنڊ جي مستقبل جو دارومدار ان جي نتيجي تي آهي. هيءَ جنگ هميشه لاءِ ته جاري رهي نه سگهندي، پر نيٺ ٻه ان کي پنهنجي جاءِ امن کي ڏيڻي پوندي ۽ هڪ دفعو جڏهن اهو بحال ٿي ويندو، ته آمريڪا جي عالمي مفادن ۽ ايشيا ۾ سندس حيثيت جي تشريح ۾ ڪيئي تبديليون اچڻ واريون آهن. حالات جي انهيءَ تبديليءَ لاءِ پاڪستان کي صبر سان انتظار ڪرڻ گهرجي.

بين الاقوامي سياستگري هڪ لچڪيدار فن آهي. اڄ جيڪي ڪجهه ناممڪن نظر پيو اچي، سو سڀاڻي ممڪن ٿي سگهي ٿو. جيڪڏهن صدر ڪينيڊي قتل نه ڪيو وڃي ها، ته ويٽ نام جي جنگ جو رخ گهڻو ڪري مختلف هجي ها. چين ۽ آمريڪا جي درميان هڪ اهڙي تعميري گفتگوءَ جو آغاز ٿي سگهي ها، جهڙو وزيراعظم خروشچيف ۽ صدر ڪينيڊيءَ جي درميان ويانا ۾ ٿيو هو، جنهن جي نتيجي ۾ آمريڪا ۽ سوويت يونين ۾ مصلحت پسندانه مفاهمت ٿي هئي.

www.bhutto.org

باب ٻارهون

چين ۽ پاڪستان جا تعلقات

1962ع کان پوءِ چين ۽ پاڪستان جا تعلقات گهڻي قدر سڌري ويا آهن. انهيءَ ڳالهه، آمريڪا ۾ زبردست غلط فهميون پيدا ڪيون آهن، جتي هنن تعلقات جي معقوليت کي گهڻي قدر بگاڙي پيش ڪيو ويو آهي. چين ۽ پاڪستان جي تعلقات جو بنياد، ٻنهي ملڪن جي هندستان سان اختلافن تي رکيل ناهي. اهو عنصر جيتوڻيڪ اهم آهي، ان جي باوجود اهو اصلي سبب جو هڪ حصو آهي. چين، پاڪستان جو هڪ پاڙيسري آهي ۽ اسان لاءِ ضروري آهي ته اسان پنهنجن سڀني پاڙيسرين سان دوستي ۽ برابريءَ جي بنيادن تي سٺا تعلقات قائم رکون. پاڪستان ۽ چين جي درميان علائقائي يا ڪي ٻيا جهڳڙا ڪينهن، جيڪي اختلافن پيدا ڪرڻ جا سبب بڻجن. چين ۾ انقلاب جي خاتمي کان بعد ئي ان جي اها پرخلوص ڪوشش رهي آهي ته پاڪستان سان معمول جي مطابق تعلقات قائم ٿين. وزير اعظم چو اين لائي بنڊونگ ڪانفرنس جي دوران پاڪستان جي وزير اعظم کي يقين ڏياريو هو ته چين، پاڪستان سان سٺا تعلقات چاهي ٿو ۽ پاڪستان لاءِ هڪ طاقتور پاڙيسري ملڪ جي طرف کان خيرخواهيءَ جي انهيءَ اظهار کي ٺڪرائڻ غير دانشمنديءَ وارو ڪم هجي ها. ايشيا ۾ چين جي غالب حيثيت تسليم ٿيل آهي ۽ پاڪستان هڪ ايشيائي ملڪ آهي، جنهن جو مقدر هميشه لاءِ ايشيا سان وابسته آهي. ان ڪري پاڪستان لاءِ اهو نهايت ضروري آهي ته اهو ايشيا جي اتحاد کي مستحڪم بنائڻ لاءِ چين سان دوستانه تعلقات قائم رکي. ايشيائي ۽ آفريڪي قومن جي

www.bhutto.org

برادري جي ميمبر نه هئڻ جي حيثيت ۾ آفريشيائي يڪجهتيءَ کي وڌائڻ ۽ ترقي ڏيڻ ۾ اسان جو مفاد گڏيل آهي. اهو هڪ وڏيڪ سبب آهي، جنهن جي بنياد تي انهن ملڪن کي هڪٻئي سان سٺا تعلقات قائم رکڻ گهرجن. ترقي پذير ملڪن هئڻ جي ڪري چين ۽ پاڪستان بهتر بين الاقوامي تجارتي شرطن حاصل ڪرڻ لاءِ پين ترقي پذير قومن جي اقتصادي ۽ سماجي ترقيءَ لاءِ ترقي يافته ملڪن کان ڪجهه وڏيڪ منصفانه تعاون حاصل ڪرڻ لاءِ، پاڻ جهڙن ترقي پذير ملڪن سان اشتراڪ عمل جا خواهان آهن. شروعات کان وٺي ئي چين فلسطين جي تقسيم جي سوال تي هڪ منصفانه موقف اختيار ڪيو آهي ۽ اسرائيل جي خلاف عربن جي مقصد جي حمايت ڪئي آهي. عرب قومن لاءِ چين جي حمايت پاڪستان جي نقطهٔ نظر سان ٺهڪندڙ آهي، جهڙيءَ طرح انهيءَ جرائتمندانه موقف سان قطعي طور ظاهر ٿيو آهي، جيڪو چين طرفان ان وقت عرب ملڪن جي حق ۾ اختيار ڪيو ويو، جڏهن اسرائيل تازو اڳرائيءَ جو قدم کنيو. چين ڏکڻ روڊيشيا ۽ ڏکڻ آفريڪا جي علحدگي پسنديءَ ۽ نسلي پاليسين جي پرزور ۽ مستقل مذمت پئي ڪئي آهي. سڀني کان وڏيڪ اهم ڳالهه اها آهي ته، ان جمون ۽ ڪشمير جي عوام جي خود ارادِيت جي حق جي صاف صاف حمايت ڪئي آهي ۽ پين خيالن کان قطع نظر، صرف اهائي هڪ ڳالهه پاڪستان کي چين سان دوستانه تعلقات وڌائڻ خاطر متاثر ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي.

هڪ ترقي پذير ملڪ هئڻ جي حيثيت ۾ پاڪستان اقوام متحده جي تشڪيل ۾ سڌارو چاهي ٿو ته جيئن اها ڪمزور قومن جي مفادن جي تحفظ لاءِ بهتر ڪردار ادا ڪري سگهي، پر چين جي وڏي طاقت جي شموليت کان سواءِ، جيڪا پنهنجي حق جي بنياد تي سلامتي ڪائونسل ۾ جڳهه حاصل ڪرڻ جي اهل آهي، انهيءَ ڳالهه جو تصور به

www.bhutto.org

نه ٿو ڪري سگهجي. عالمي طاقتن طرفان هندستان ۽ پاڪستان جي هٿيار بند فوجن ۾ ٻه-طرفي خطرناڪ قسم جي ڪمي ڪرڻ جي ڪوشش بدران، اقوام متحده ڪي هٿيارن جي ڪميءَ لاءِ هڪ مڪمل ۽ عام بين الاقوامي ڪوشش ڪرڻ گهرجي، جنهن ۾ ائٽمي هٿيارن جون هڪ-هٽيون قائم ڪرڻ بدران انهن جي مڪمل خاتمي جو اصول شامل هجي. جيڪڏهن امن جي ضمانت فقط هڪ غير مسلح دنيا ۾ ڏيئي سگهجي ٿي، ۽ جيڪڏهن بين الاقوامي سطح تي هٿيارن جي مڪمل ۽ عام ڪميءَ لاءِ ڪوشش جي همت افزائي پسنديده ڳالهه آهي، ته پوءِ هٿيارن جي ڪميءَ لاءِ ڳالهين ۾ چين جي شموليت لازمي آهي. ستر ڪروڙ انسانن جي اهڙيءَ قوم جي تعاون کان سواءِ، جنهن وٽ جوهري اسلح خانو پڻ آهي، هٿيارن جي مڪمل ڪميءَ جو خيال، هڪ ڏورانهين منزل بڻيو رهندو. انهن نمايان سببن ڪري، چين سان پاڪستان جي دوستانه تعلقات ۾ اهڙن مثبت اسبابن ڪري حرڪت آئي آهي، ۽ نه اهڙين وقتي حاجتن جي ڪري جن جو ڪنهن ٻئي ملڪ تي اثر پوندڙ هجي.

هن قسم جا طعنا هنيا ويا آهن ته پاڪستان ۽ چين جي زندگيءَ جا نظريا هڪٻئي سان اڻ ٺهڪندڙ آهن ۽ انهيءَ ڪري انهن ٻن ملڪن ۾ هڪ دوستاڻو ۽ عملي طريقه ڪار گهڻي وقت تائين قائم نه ٿو رهي سگهي. هيءَ دليل ٻه پيش ڪيو ويو آهي ته جيئن ته پاڪستان جا چين سان تعلقات موضوعي انداز جا آهن، ان ڪري اهي وقت جو دٻاءُ برداشت ڪرڻ جي قابل ٿي نه ٿا سگهن. اهي دليل مغالطي ۾ وجهندڙ آهن. رياستن جا واسطا سدا ٻين رياستن سان هوندا آهن، ۽ نه سندن معاشرتي نظامن يا نظرين سان. جيڪڏهن انهيءَ دليل کي ان جي منطقي نتيجي تائين پهچايو وڃي، ته پوءِ پاڪستان جا دوستانه تعلقات فقط مسلم ملڪن

www.bhutto.org

سان هئڻ گهرجن ۽ ان کي باقي دنيا کان پاڻ کي الڳ ٿلڳ رکڻ گهرجي. هيءَ هڪ تاريخي حقيقت آهي ته اسلام هڪ سياسي قوت جي حيثيت سان پنهنجي مقابلي ۾ عيسائي ملڪن جي هٿان وڏيڪ نقصان برداشت ڪيو آهي. اها عيسائي دنيا ئي هئي، جنهن اسلام جي خلاف صليبي جنگين جو بنياد وڌو ۽ اهي عيسائي قومون ئي هيون، جن ذري گهٽ سڀني مسلمان مملڪتن کي صدين تائين پنهنجي سامراجي غلاميءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙي رکيو ۽ انهن جي معاشرتي ۽ اخلاقي تمدن کي ايتريءَ حد تائين تباه ڪيو، جو اسلامي دنيا اڃا تائين انهيءَ نقصان جي بحال ٿيڻ جي دور مان گذري رهي آهي. پروفيسر آرنولڊ ٽائنبي چيو آهي:

”ڪميونزم جي متعلق ڪجهه به چوڻ کان ڪيئي صديون اڳ، اسان جي ابن ڏاڏن کي ڏهڪائيندڙ ڀوت اسلام ۾ نظر آيو هو. سورهين صديءَ جي زماني تائين اسلام مغرب وارن جي دلين ۾ اهڙي ئي اضطرابي ڪيفيت پيدا ڪندو هو، جيڪا ويهين صديءَ ۾ ڪميونزم پيدا ڪري رهي آهي، ۽ اهو اضطراب لازمي طور ساڳين ئي سببن جي بنياد تي پيدا ٿي رهيو آهي. ڪميونزم وانگر اسلام پڻ مغرب دشمن تحريڪ هئي ۽ ان سان گڏوگڏ مغربي عقيدي جي هڪ بدعتي تشريح پڻ هئي، ۽ ڪميونزم وانگر، اهو به جذبي جي هڪ اهڙي ترار لهرائي رهيو هو، جنهن جي خلاف مادي هٿيارن ۾ ڪنهن به قسم جو دفاع ڪونه هو.“ (1)

هيءَ ڳالهه غير امڪاني آهي ته چين ”پاڪستان جي غرناطه“ جي سقوط يا مسلمان رياستن کان يروشلم جي کسجي وڃڻ جو ذميدار ٿيڻ وارو آهي. اسان جا تعلقات بندونگ

(1) سوِليزيشن آن ٽرايل، 1948، ص ـ 2ـ21.

www.bhutto.org

جي اصولن ۽ عدم مداخلت جي قطعي پيرويءَ جي بنياد تي ٻڌل آهن. اسلامي مذهبي ڪتابن ۾ ڪٿي به، اهو لکيل ڪونهي ته غير اسلامي رياستن سان دوستيءَ جي تعلقات پيدا ڪرڻ سان شناخت لاءِ خطرو پيدا ٿئي ٿو.

پاڪستان جا عوام ڏيڍ صديءَ کان، وڏيڪ عرصي لاءِ مغربي تسلط هيٺ رهيا آهن. ان جي باوجود پاڪستان سڀني مغربي ملڪن سان دوستاڻا ۽ آمريڪا ۽ برطانيه سان خصوصي تعلقات قائم ڪري رکيا آهن. انهن قريبي ناتن مان ڪنهن به ناتي پاڪستاني عوام جي مذهبي قدرن کي خراب ڪو نه ڪيو آهي. انهن جي ملڪ مغرب جي دخل اندازيءَ جي باوجود، جنهن جو بنياد تسلط ۽ بيجا مداخلت تي هو، نهايت فخر سان پنهنجي اسلامي ڪردار کي قائم رکيو آهي. جيڪڏهن پاڪستان جي سياست ۽ معاشرتي بناوت ايتري قدر مضبوط آهي، جو اها مغربي ثقافت ۽ تهذيب جي حملي جو مقابلو ڪري سگهي ٿي ته پوءِ اها ڪنهن به ٻي نظريي جي مقابلي ۾ پنهنجو مقام برقرار رکي سگهندي، خاص ڪري هڪ اهڙي ملڪ جي نظريي جو، جنهن جو ڪڏهن به اسان جي ملڪ تي غلبو يا اسان جي اندروني معاملات ۾ مداخلت ڪان ٿي آهي. جڏهن آمريڪا ۽ سوويت يونين جي درميان تعلقات غير دوستاڻا هئا، تڏهن پاڪستان ۽ سوويت يونين جي درميان تعلقات جي قيام جي خلاف پڻ اهڙي ئي سخت مخالفت ڪئي ويندي هئي. هيءَ ته جڏهن ٻنهي عظيم طاقتن جا تعلقات بهتر ٿيا، فقط تڏهن اعتراض ختم ٿيا. جڏهن چين ۽ آمريڪا جا تعلقات وڏيڪ حقيقت پسنديءَ وارو رخ اختيار ڪندا، تڏهن آمريڪا، پاڪستان ۽ چين جي باهمي دوستاڻا تعلقات جي ايتري مخالف نه رهندي. جيڪڏهن پاڪستان هن وقت چين جي خلاف ڪي اشتعال انگيز قدم کنيا، ته جڏهن آمريڪا ۽ چين جي درميان تعلقات بهتر ٿي ويندا، تڏهن ان جي

www.bhutto.org

حالت وڏيڪ خطري واري ٿي پوندي. انهيءَ وقت اسان وري ائين پٺتي رهجي وينداسون، جيئن سوويت يونين سان پنهنجي تعلقات کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ۾ اسين هندستان کان پٺتي رهجي ويا هئاسون. جيڪڏهن قيمتي وقت هن طرح ضايع ٿيندو رهيو ته ان مان ناقابل تلافي نقصان پهچڻ جو انديشو آهي. ان ڪري هيءَ ڳالهه انتهائي ضروري آهي ته پاڪستان چين سان پنهنجن دوستاڻن تعلقات کي ترقي ڏيڻ ۾ مصروف رهي- ۽ آمريڪا جي عالمي پاليسيءَ جي موجوده رجحانن جي مدنظر چين سان قائم ٿيل موجوده تعلقات کي قطع ڪرڻ لاءِ ٿيندڙ سيني ڪوششن جو مقابلو ڪري انهن کي قائم رکي. پاڪستان کي خود پنهنجي مهذب سياسي مفادن جي بنيادن تي پنهنجي خارجہ پاليسيءَ جي تشڪيل، عالمي طاقتن جي بدلجندڙ سياسي ضرورتن کان بي نياز ٿي ڪرڻ گهرجي.

www.bhutto.org

باب تيرھون

يورپي ملڪن ۽ عظيم طاقتن سان تعلقات

هاڻي اهو ڏسڻو آهي ته مغربي دنيا جي ٽن ٻين عظيم طاقتن مان ڪهڙي طاقت مستقبل قريب ۾ پاڪستان جي قومي مفاد کي ترقي ڏيڻ جو وڏيڪ حق ادا ڪري سگهي ٿي؟ ۾ ان جي موجوده پاليسيءَ جي آڌار تي، فرانس لاءِ سڀني کان وڌيڪ گمان ڪري سگهجي ٿو. خود ارادیت جي حق لاءِ ان جي حمايت، ائٽلانٽڪ معاهده جي سربراهيءَ کان آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ سندس ڪوشش، ۽ ايشيائي مسئلن ۾ ان جي شعور مان اهو نتيجو نڪتو آهي جو پاڪستان ۽ فرانس جي درميان تعلقات خوشگوار آهن.

سيپٽمبر 1965ع واريءَ جنگ ۾، فرانس پاڪستان کي نااميديءَ جو ڪو سبب نه ڏنو. ان جي برعڪس، سلامتي ڪائونسل ۾ ان جو رويو هن ڪري نهايت مددگار ثابت ٿيو، جو ان ٻين عظيم طاقتن طرفان تعزيرن وجهڻ جي ڌمڪين جي مخالفت ڪئي. جولاءِ 1965ع ۾ ڪنسورشيم جي درميان بحران واري وقت ۾ پڻ فرانس پاڪستان کي اقتصادي ۽ سياسي ٻنهي قسمن جي امداد ڏني. ان جي عالمي پاليسي اسان جي قومي ۽ بين الاقوامي مفادن سان مطابقت رکي ٿي، ۽ هن سربراهيءَ جي زيرسائي هندستان جي قد ڪاٺ ۾ اچڻ واري ڪوتاهيءَ جي منفي نتيجن جو احتياط سان مطالعو ڪيو آهي. فرانس کي يقين آهي ته، چين سان هندستان جو جهيڙو، ايشيا ۾ امن لاءِ فائديمند ناهي. اهو ملڪ هن ڳالهه جو قدر ڪري ٿو ته پاڪستان چين سان اعتماد ۽ مفاهمت جا تعلقات قائم ڪيا آهن، ۽ هو پاڪستان طرفان پنهنجي وجود

www.bhutto.org

۽ خود مختياريءَ کي قائم رکڻ جي جدوجهد ۾ ان جو همدرد آهي.

پاڪستان جا وفاقي جمهوريه جرمنيءَ سان تعلقات دوستاڻا آهن ۽ ان ئي جرمنيءَ سان اڃا تائين ڪنهن به قسم جو رابطو قائم نه ڪيو آهي، ليڪن جرمن خارجه پاليسيءَ جي حدن کي ڏسندي پڪ سان نه ٿو چئي سگهجي ته جرمنيءَ جي وفاقي جمهوريه پنهنجي وڏندڙ طاقت جي باوجود، اهڙيءَ صورت ۾ جو ان تي شديد دٻاءُ پوي، ڪهڙيءَ حد تائين پاڪستان کي مدد ڏيڻ جي قابل هوندي. ان هوندي به هيءَ ڳالهه اهم آهي ته اسين انهيءَ ملڪ سان، ان جي پنهنجي اهميت ۽ اقتصادي ميدان ۾ پاڪستان کي مدد ڏيڻ جي صلاحيت جي بنياد تي، دوستيءَ جا تعلقات قائم رکون ۽ انهن کي وڌائيندا رهون. پر اسين ان کي گهٽ ۾ گهٽ، في الحال هڪ سياسي بيرم بنائي نه ٿا سگهون، ۽ اها آمريڪا جي طرفان بند ڪيل فوجي ساز وسامان جي امداد جي تلافي نه ٿي ڪري سگهي.

اسان جي علائقي ۾ برطانيه جو اثر ورسوخ گهٽجي چڪو آهي ۽ ان تي هاڻي آمريڪا حاوي ٿي ويئي آهي. جيئن ته برطانيه خود آمريڪا جو محتاج آهي ۽ جيئن ته هندستان ۽ پاڪستان، ٻئي دولت مشترڪه (1) جا ميمبر آهن، ان ڪري آهو هڪ قسم جي ادلي بدلي ٿيندڙ غيرجانبداري جو سلسلو جاري رکندو. ڪڏهن هو هندستان جي حمايت ڪندو، ته ڪڏهن پاڪستان جي طرفداري ڪندو. ان جي باوجود اسان لاءِ برطانيه سان سٺن تعلقات رکڻ جا پڻ ڪي فائدا آهن. اسان کي هن سبب ڪري نه هيڪڻ گهرجي ته اهي ملڪ

(1) مترجم جو نوٽ: پاڪستان هن وقت دولت مشترڪه کان جدا ٿي چڪو آهي.

www.bhutto.org

اسان جي بنيادي مسئلن جي حل ۾ ڪوئي مثبت ۽ معقول ڪردار ادا نہ ڪري سگهن. اسان کي انتظار ڪرڻ گهرجي ۽ تبديليءَ جي اميد رکڻ گهرجي. موجوده حالتن ۾ پڻ انهن پنهي ملڪن سان هرممڪن حد تائين بهترين تعلقات قائم رکڻ ۾ ڪيئي فائدا آهن. سيني هيٺانهين مددگار ڳالهين کي هڪ هنڌ گڏ ڪرڻ گهرجي ۽ موزون موقعي تي انهن کي اثرائتي نموني ۾ ڪم آڻڻ ۽ آڳتي وڌائڻ گهرجي.

سبب ۽ نتيجي جو اصول خارجہ معاملات سان بہ اهڙوئي لاڳو ٿئي ٿو، جهڙو نجي هرجاني جي قانون سان. رياستي تعلقات جي اهتمام ۾ هڪ سرگرم باهمي رابطو ۽ ٻہ-طرفو اثر ڪم ڪندو آهي. هڪ اهڙي خارجہ حڪمت عملي، جيڪا تسليم ٿيل عالمگير اصولن تي دارومدار رکي ٿي، ٻين رياستن تي پڻ اثرانداز ٿئي ٿي، جڏهن تہ هڪ مصلحت آميز ۽ موقع پرست حڪمت عملي ٻين ملڪن سان تعلقات ۾ ملڪ جي شبيهہ تي ناموافق اثر وجهي ٿي. جيڪڏهن پاڪستان جون پاليسيون بااصول ۽ اخلاقي معيار جون هجن، تہ ٻين مملڪتن تي لازمي طور انهن جو اثر اسان جي حق ۾ ٿيندو. فرانس، برطانيہ ۽ مغربي جرمنيءَ سان حقيقت پسند حڪمت عملي تي ڪاربند رهي مغربي يورپ جي ٻين ملڪن سان دوستانہ تعلقات قائم ڪرڻ لاءِ خوشگوار حالتون پيدا ڪري سگهجن ٿيون. انهن ملڪن سان اڳوڻن لاڳاپن ۽ اقتصادي امداد جي ضرورت جي پيش نظر، انهيءَ قسم جا تعلقات اچا بہ وڌيڪ ضروري آهن. انهن مثبت عوامل کي، ايشيا ۾ پاڪستان جي وڌندڙ اثر ورسوخ جي سبب ڪري وڌيڪ تقويت ملي ٿي.

انهيءَ قسم جا دليل اوڀر يورپ جي اشتراڪي ملڪن جي معاملي ۾ پڻ لاڳو ٿين ٿا. انهن سان پاڪستان جو وڌندڙ اشتراڪ زندگيءَ جي ڪيترن ئي ميدانن ۾ سازگار فضا پيدا

www.bhutto.org

ڪري سگهي ٿو. مغربي يورپ وانگر، مشرقي يورپ ۾ پڻ ڪي اهم ڪليدي رياستون آهن، جيڪي اسان جي خصوصي توجه جون مستحق آهن. انهن سڀني ملڪن ڪان وڌيڪ اهم رومانيہ آهي، جيڪو تازوئي جرئتمنديءَ سان هڪ دورانديش خارجہ پاليسيءَ تي عمل ڪرڻ سبب سامهون اچي بيٺو آهي. پولنڊ ۽ چيڪوسلواڪيہ جي صنعتي طور ترقي يافتہ ملڪن طرف توجہ ڏيڻ پڻ اوتروئي ضروري آهي. جيتوڻيڪ انهن کي پڻ سوويت يونين وانگر هن چيز طرفان انديشو آهي، جنهن کي هو جرمنيءَ جون "انتقامي دعوائون" چون ٿا.

جيستائين مجموعي طور يورپ جي سڄي کنڊ جو تعلق آهي، پاڪستان مشرق ۽ مغرب جي باهمي تعاون ۾ واڌاري جو خيرمقدم ڪندو. يورپ جي داخلي اشتراڪ جو عمل برطانيہ جي يورپ ۾ هڪ يورپي طاقت جي حيثيت سان داخل ٿيڻ سان گڏ، ۽ ان ڪان علاوه انهن گهٽين ئسي بندشن جي ختم ٿي وڃڻ سان جيڪي مشرقي ۽ مغربي يورپ جي درميان آهن، وڌيڪ تيز ٿي ويندو. جڏهن اهي ڳالهيون وجود ۾ اينديون، تڏهن جنرل ڊي گال جو "آزاد يورپي يورپ" يعني اهڙو يورپ وجود ۾ اچي ويندو، جيڪو عالمي امن جي حفاظت ۾ نمايان طور حصو وٺي سگهي.

آمريڪا سان پاڪستان جي لاڳاپن جي سلسلي ۾ اسان ڏسي ورتو تہ تعلقات کي معمول تي رکڻ لاءِ سخت شرطن وجهڻ جي پاليسيءَ جا عملي نتيجا ڇا ٿا نڪرن. ڇمون ۽ ڪشمير جي مسئلي تي هندستان سان هلندڙ جهڳڙي ۾ پاڪستان جي حمايت ڪئي ويئي تہ هن لاءِ ڪئي ويئي جو اها نمايان طور آمريڪا جي مفاد ۾ هئي. غيرجانبدار هندستان تي پنهنجو پاڇو وجهڻ ۾ ناڪام ٿيڻ ڪان پوءِ، آمريڪا پاڪستان جي طرف توجہ ڪئي ۽ نتيجي طور، ڇمون ۽ ڪشمير جي

www.bhutto.org

معاملي ۾ عيوضي معاوضي جي بنياد تي هن اسان جي حمايت ڪئي. بين الاقوامي صورتحال جي تبديلين آمريڪا جي اصلوڪي پوزيشن ۾ اهڙيون ڦيرڦارون پيدا ڪيون آهن، جيڪي عالمي مفادن ۽ جنگي حڪمت جي تابع آهن، جن ڪي جهڳڙي جي حقيقت يا ان ڳالهه سان ڪوئي واسطو ڪونهي ته اسان پنهنجن مفادن ڪي انهيءَ وڏي طاقت سان ڇاجي لاءِ وابسته ڪيو آهي.

ٿيٽ جي بحران، چين ۽ هندستان جي درميان سرحدي جهڙپن کان پوءِ آمريڪا هندستان کي پنهنجي دائري ۾ ڇڪي آڻڻ جا نوان موقعا ڏٺاه انهيءَ قسم جي مصلحت انديشي چمون ۽ ڪشمير بابت آمريڪا جي رويي ۾ برابر جهلڪندي رهي آهي. جڏهن پاڪستان کي فوجي امداد ڏيڻ ان جي عالمي مفاد ۾ هو، تڏهن پنڊت نهروءَ جا سڀ احتجاج پاڪستان کي فوجي ساز وسامان مهيا ڪرڻ جي فيصلي تي ذري برابر به اثرانداز ٿي نه سگهيا. پوءِ وري جڏهن هندستان کي هٿيارن جي فراهمي آمريڪا جي مطلب لاءِ مفيد ٿي، تڏهن اسان جا پنهنجا احتجاج جيتوڻيڪ ڏاڍا شديد هئا، آمريڪا جي هٿيارن مهيا ڪرڻ جي فيصلي تي ڪو به اثر وجهي نه سگهيا. فيبروري 1963ع ۾ آمريڪي حڪومت پنهنجي نائب سيڪريٽري آف اسٽيٽ فلپس ٽالبوٽ کي نندي ڪنڊ جي دوره تي موڪليو. هن پاڪستان ۾ اچي هيءَ ڳالهه چئي ته هن علائقي ۾ طاقت جو توازن برقرار رکڻ لاءِ آمريڪا فيصلو ڪيو آهي ته اها پاڪستان کي هٿيارن جي وڏيڪ مدد نه ڏيندي، ۽ هن اهو به چيو ته جهڙيءَ طرح ماضيءَ ۾ هندستان جي طرفان ٿيندڙ احتجاجن جي باوجود، پاڪستان کي هٿيار ڏبا رهيا، تهڙيءَ طرح هن جي حڪومت پاڪستان جي احتجاجن جي باوجود هندستان لاءِ هٿيارن جي فراهمي جاري رکندي. هن معاملي ۾ آمريڪا جي پاليسي سخت رهي آهي.

www.bhutto.org

اقتصادي امداد ۽ اناج جي پهچ وانگر هٿيارن جو وڌڪرو پڻ وڌندو ويو ۽ هندستان کي ملندڙ امداد مجموعي طور بنان ڪنهن وقفي جي وڌندي ئي ويئي، ۽ ائين چئي سگهجي ٿو ته هندستان جي امداد پاڪستان جي احتجاجن جي مقابلي ۾ جاميٽريءَ واري تناسب يعني ٻيڻي چوڻي حساب سان وڌندي رهي.

سوويت يونين جي معاملي ۾ اسين ڏسون ٿا ته غيرجانبدار هندستان سان ڄمون ۽ ڪشمير بابت ان جي مڪمل همآهنگي جي روايتي پاليسي عالمي صورتحال ۾ تبديليون رونما ٿيڻ جي ڪري ڪجهه قدر مختلف ٿي ويئي آهي. جڏهن سوويت يونين کي سندس عالمي مفادن جي خاطر پنهنجي رويي ۾ تبديلي ڪرڻي پيئي، تڏهن اسان جي تعلقات جو ان ۾ ذري جيترو به دخل ڪونه هو. هندستان جي احتجاجن جي باوجود انهن تبديلين کي عمل ۾ آندو ويو. جڏهن سوويت يونين کي سندس عالمي مفادن خاطر ڄمون ۽ ڪشمير جي معاملي ۾ پنهنجو رويو ٻيهر متعين ڪرڻو پيو ته ان دفاعي معاهدن ۾ پاڪستان جي شرڪت ۽ "يو-ٽو" جي پروازن کي پڻ نظرانداز ڪرڻ مناسب سمجهيو، ته جيئن چين کي حد اندر روڪي سگهجي. اهڙيءَ طرح جڏهن هندستان ۽ چين جا تعلقات دوستانه هئا، ۽ پاڪستان ۽ چين جا تعلقات اهڙا نه هئا، تڏهن چين ڄمون ۽ ڪشمير جي سوال تي هندستان جي حمايت ڪرڻ کان محض پنهنجي مطلب خاطر انڪار ڪيو. جڏهن وزيراعظم نهرو چين جي مدد حاصل ڪرڻ ۾ ناڪام ٿي ويو، تڏهن هن علامتي طور چين کي هندستان جو همخيال ظاهر ڪرڻ لاءِ وزيراعظم چو اين لائي تي اصرار ڪيو ته هو هندستان جي دوري جي دوران سري نگر جو پڻ سير ڪري. جيتوڻيڪ پاڪستان ۽ چين جي درميان ان وقت تعلقات معمول کان دور هئا، ان جي

www.bhutto.org

باوجود چين جي وزيراعظم مستقبل تي نگاهه رکندي علامتي طور به، هندستان جي حمايت جو دم ڀرڻ قبول نه ڪيو.

سيپٽمبر سن 1965ع جي جنگ ۾ سڀني وڏين طاقتن جنگ جي باري ۾ پنهنجي پنهنجي عالمي اندازن جي مطابق موقف اختيار ڪيو. آمريڪا هڪ معاهدي جي تحت پاڪستان جي مدد ڪرڻ لاءِ پابند هئي، پر مدد پهچائڻ جي بدران ان سيٽو ۽ سينٽو جي معاهدن ۾ شريڪ پنهنجي رفيق جي فوجي امداد بند ڪري ڇڏي. سوويت يونين چيني الٽيميٽم کان گهٻرائجي ۽ چين سان هڪ وڏيڪ شديد سياسي ۽ نظرياتي شگاف کان ڊچي ڏاڍي سرگرمي سان جنگ جي خاتمي جي ڪوشش ڪئي. لڙائي بند ڪرائڻ جو ان کي ايڏو فڪر دامنگير هو، جو ان هڪ اشتراڪي مملڪت جي حيثيت سان پنهنجي تاريخ ۾ فقط پهريون ڀيرو- هين دفعي هندستان ۽ پاڪستان جي باهمي جهڳڙن جي حل لاءِ- پنهنجون نيڪ خدمتون پيش ڪيون. چين طرفان پاڪستان جي ڪليل حمايت بي مثال هئي، جيتوڻيڪ ان لاءِ ٺوس سياسي سبب موجود هئا. ٽنهي عالمي طاقتن جيڪي موقف اختيار ڪيا هئا، تن جو تعين معاهدن جي تحت انهن جي تعلقات يا هندستان يا پاڪستان سان سندن ٿوري يا گهڻي هم آهنگيءَ جي آڌار تي نه، پر سندن عالمي مقصدن جي بنياد تي ٿيو.

پاڪستان آمريڪا کي ٻه طرفن يا گهڻ طرفن وارن تعلقات جي زور تي يا باهمي مقصدن جي ذريعن جي وسيلي، جن ۾ انهيءَ ملڪ جي مفادن سان مڪمل هم آهنگي پڻ شامل آهي، پنهنجي نقطه نظر طرف ڦيرائي نه سگهيو آهي. هندستان ۽ آمريڪا جا باهمي تعلقات هاڻي بهتر آهن، پر جڏهن انهن ٻنهي ملڪن جا تعلقات پاڻ ۾ ڪشيده هئا، ۽ پاڪستان ۽ آمريڪا جي درميان ڪو به اختلاف ڪو نه هو، تڏهن به پاڪستان آمريڪا کي هن ڳالهه تي آماده نه ڪري سگهيو ته اها هندستان ۽ اسان جي وچ ۾

www.bhutto.org

جهڳڙن ڪي نبيرائڻ لاءِ پنهنجو اثر و رسوخ استعمال ڪري. آمريڪا پنهنجي دوست ۽ طرفدار پاڪستان جي حق ۾ هندستان تي پنهنجي اثر استعمال ڪرڻ کان هٻڪي رهي هئي، حالانڪ اها ائين ڪرڻ جي حالت ۾ نه هئي. منصفاڻه فيصلي ڪرائڻ لاءِ ڪا به سنجيده ڪوشش نه ڪئي ويئي. مئي 1962ع ۾ وائيٽ هائوس مان جاري ڪيل هڪ خلاصه بيان ۾ صدر ڪينيڊيءَ چيو ته "ڪشمير جي معاملي ۾ هندستان جي متعلق پاڪستان طرفان امداد جي درخواست پنهنجن قومي مقصدن لاءِ آمريڪي طاقت جي سهاري وٺڻ جي هڪ ڪوشش آهي." پاڪستان ان وقت آمريڪي مداخلت جو نه فقط خواهان هو، پر آمريڪا سان تعلقات کي معمول تي آڻڻ لاءِ جمون ۽ ڪشمير جي تصفيه جو شرط پڻ وجهي رهيو هو. انهيءَ خطرناڪ رستي تي هلڻ جو ضد ڪري اسان جيڪڏهن جاني ٻجهي نه، ته به اتفاقيه نئي سنهين، هڪ بيجا ڏاهه ڪرائيندي رهجي وياسون.

پوءِ پيلا پاڪستان ڪهڙيءَ طرح پنهنجن مفادن جي حفاظت سان گڏوگڏ آمريڪا سان دوستانه تعلقات برقرار رکي سگهي ٿو؟ ان جو مڪمل جواب حاصل ڪرڻ ته مشڪل آهي، پر هڪ نسبتاً محفوظ خل وڏي حد تائين واضح آهي ۽ اهو هيءَ ته معمول مطابق تعلقات قائم ڪرڻ لاءِ پيشگي شرطن کي بلڪل رد ڪيو وڃي ۽ هيءَ ڳالهه بلڪل صاف ڪئي وڃي ته پنهنجن قومي مقصدن ۾ مداخلت کي اسين هرگز برداشت نه ڪنداسين. اسان کي اختلافي نڪتن کي بلڪل بالاءِ طاق رکي ڇڏڻ گهرجي ۽ گڏيل مفاهمتن جي حدن اندر تعلقات قائم ڪرڻ گهرجن. ان جي باوجود جيڪڏهن آمريڪا ڪنهن اهڙي تصفيه ڪرائڻ تي اصرار ڪري، جنهن جو بنياد خود اختياريءَ جي حق تي رکيل نه هجي ۽ اها پنهنجن عالمي مقصدن خاطر هندستان ۽ پاڪستان جو

www.bhutto.org

تعاون چاهي ٿي، پوءِ پاڪستان کي سياسي محاذ آرائيءَ لاءِ تيار رهڻ گهرجي، جيڪا وقت گذرڻ سان هڪ نئين مفاهمت جي بنياد تي معمول مطابق تعلقات ۾ تبديل ٿي سگهي ٿي. هڪ مضبوط موقف اختيار ڪرڻ ۽ مختصر عرصي تائين مشڪلات جو مقابلو ڪرڻ دباءَ جي آڏو جهڪي سيلاب لاءِ دروازا کولي ڇڏڻ ۽ هڪ جي پٺيان ٻئي بحران کي دعوت ڏيڻ کان بهتر آهي. هڪ نئين تصفيه تائين پهچي، جتي صدر ڪينيڊيءَ جي لفظن ۾، آمريڪي قوت جي سهاري وٺڻ جي ضرورت نه هجي، اسين انهيءَ ملڪ کي هڪ پريشان ڪندڙ ذميداريءَ کان آزاد ڪري ڇڏينداسون ۽ پنهنجن اهم قومي مفادن جي حفاظت پڻ ڪري سگهنداسون. اختلافي نڪتن کي الڳ ڪري اسين پنهنجن مقصدن لاءِ پوري پوري ڪوشش ڪرڻ جي حق کان ڪنهن به طرح سان دستبردار نه ٿا ٿيون. اسان وٽ پنهنجن مطالبن کي اڳتي وڌائڻ لاءِ ٻيا ذريعا به موجود آهن، جيڪي شايد وڌيڪ ڪامياب ٿي سگهن. ڪنهن وڏي طاقت سان مسلسل حوصلہ شڪن تعطل قائم رکڻ جي بجاءِ، وڌيڪ عقلمندي اهائي آهي ته انهيءَ ڳنڍ کي ئي وڍي ڇڏجي، جيڪا ڳچيءَ ۾ ڦاهو بڻجي ڦاسي پيئي هجي. يگوسليويا چيون ۽ ڪشمير جي مسئلي تي پاڪستان جي موقف جي حمايت نه ڪئي آهي، پر ان جي باوجود اسان جا انهيءَ ملڪ سان خوشگوار تعلقات قائم آهن. اهو هن ڪري آهي، جو اسان يگوسليويا سان موافقت وارن دائرن ۾ تعلقات قائم ڪري رکيا آهن، ۽ هندستان سان پنهنجن جهڳڙن جي فيصلن لاءِ انهيءَ ملڪ جي مداخلت جا خواهشمند نه ٿيا آهيون. اسان غير ارادي طور انهيءَ ملڪ سان باهمي تعلقات مان اختلافي نڪتو الڳ ڪري ڇڏيو آهي ۽ ان طرح اسان سياسي ڪشيدگين کان بچي ويا آهيون. اسان حمايت جي خواهش جو اظهار ڪندي ۽ ان کي حاصل

www.bhutto.org

ڪرڻ لاءِ اڻسڏيون ڪوششون جاري رکندي به اختلافي حدن کان ٻاهر تعلقات قائم رکي سگهون ٿا، پوءِ اهي جيتري تائين به هلن.

اهڙيءَ طرح اسان کي هروڀرو ڪي عالمي طاقت ڪي صاف پڌائڻ گهرجي ته پاڪستان انهن مان هرهڪ سان الڳ الڳ ٻه-طرفن بنيادن تي اهڙن لاڳاپن رکڻ لاءِ تيار آهي، جيڪي وقتي طور ناقابل حل اختلافن کان بلڪل علحده هجن، بشرطيڪ واسطيدار طاقت به اسان جي ملڪ جي معاملن ۾ اسان جي مفادن جي خلاف دخل اندازيءَ کان پرهيز ڪري. اها اسان جي اندروني معاملن ۾، جهڙوڪ ڪشمير جي عوام جي آزاديءَ لاءِ اسان جي جدوجهد ۽ هندستان سان اسان جي جهڳڙن جي منصفانه فيصلن ۾ سچ پچ عدم مداخلت کان ڪم وٺي، ته اسان پڻ جواب ۾ ان سان حسب معمول، مگر محدود طور ۽ پيشگي شرطن کان سواءِ تعلقات قائم رکنداسون. انهيءَ قسم جو انداز نظر معقول ۽ منطقي به آهي ۽ آخرڪار اسان جي مقصدن جي حصول جي رستي ۾ گهٽ ۾ گهٽ رڪاوٽ جو باعث پڻ ٿيندو. اهو انداز اسان کي ٻين مملڪتن سان معمول جي مطابق تعلقات قائم رکڻ جو موقعو به ڏيندو ۽ اسان جي پنهنجن مقصدن جي حصول لاءِ سرگرم ڪوشش سان گڏوگڏ ان کي هم آهنگ پڻ ڪري سگهبو. اهو اسان کي پنهنجن جائز مقصدن جي حاصل ڪرڻ لاءِ مخالفانه غيرملڪي مداخلت جي انديشي کان سواءِ ڊوڙ ڊڪ ڪرڻ جي آزادي ڏيندو. اسان کي هيءَ به آزادي هوندي ته جيڪي طاقتون اسان جون مخالف يا غيرجانبدار آهن، تن جي طرز عمل ۾ اسين اڻسڌي ترغيب ۽ اثراندازيءَ جي ذريعي پنهنجي موافق تبديلي پيدا ڪيون. "معمول جي مطابق تعلقات لاءِ پيشگي شرطن" ۽ "بغير پيشگي شرطن جي ڪوشش ۽ ترغيب" ۾ بنيادي فرق آهي. پنهنجن جهڳڙن جي ٻيري ۾ مداخلت نه چاهيندي به

پنهنجي ملڪن کي صحيح موقف اختيار ڪرڻ لاءِ ترغيب ڏيارڻ جي ڪوشش کان اسان کي روڪيو نه ويندو. هيءَ ڳالهه، چوڻ کان سواءِ ئي ظاهر آهي ته جيڪڏهن ڪا مملڪت اهڙي ترغيب يا پنهنجي سبب ڪري پنهنجي موقف ۾ پاڻ ئي تبديلي آڻي وجهي ته انهيءَ مملڪت سان اسان جي باهمي تعلقات ۾ پڻ اهڙوئي ڦيرو ايندو.

اسان کي هيءَ ڳالهه واضح طور چاڻڻ گهرجي ته ڪابه عالمي طاقت پنهنجي سياسي حمايت جي ذريعي جمون ۽ ڪشمير کي پاڪستان جي حوالي نه ٿي ڪرائي سگهي. البت، انهن جي سرگرم سياسي مخالفت اسان لاءِ پنهنجن مقصدن جي حصول کي ڏاڍو مشڪل بنائي سگهي ٿي. انهيءَ ڪري اسان کي انهن مملڪتن سان، جيڪي غيرجانبدار آهن يا جيڪي اسان جي نقطه نظر جون مخالف آهن، پنهنجن ٻه-طرفن تعلقات سان باهمي اختلافن جي نڪتن کي الڳ ڪري ڇڪتاڻ کي دور ڪرڻ گهرجي. ٻئي طرف اسان کي انهن سڀني ملڪن سان ۽ خاص طرح انهن وڏين ۽ عالمي طاقتن سان پنهنجي تعلقات کي مضبوط ۽ مستحڪم ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي، جيڪي جمون ۽ ڪشمير جي جهڳڙي ۾ پاڪستان جي غير مشروط حمايت ڪن. ڪنهن به ملڪ کي اهڙين ترجيحن تي اعتراض ڪرڻ جو ڪو به سبب ڪونهي، جيڪي پيشگي شرطن کان سواءِ اعليٰ قومي مفاد جي واضح ۽ معقول بنياد تي قائم ڪيون ويئون هجن. هيءَ ڳالهه هرڪنهن جي سمجهه ۾ ايندي ته پاڪستان جي خارجه پاليسيءَ جو بنياد ئي هن تي آهي ته انهن قومن سان تعلقات کي مضبوط بنايو وڃي، جيڪي اسان جي منصفانه مقصدن ۾ اسان جي حمايت ڪنديون هجن ۽ انهن عظيم ۽ عالمي طاقتن سان ٽڪراءَ جي نڪتن کي بي اثر بنايو وڃي، جيڪي اسان جي منصفانه جدوجهد جون مخالف هجن. انهن ملڪن سان، جيڪي اسان

www.bhutto.org

جا حامي آهن، اسان جي مخلصاڻن تعلقات کي ڪن خفيہ مقصدن طرف منسوب نہ ڪيو ويندو ۽ اهو واضح ٿيندو تہ اسين ڪنهن بہ عالمي جهيڙي ۾ ڪنهن جي حڪم جي تابع ڪين آهيون، پر ان جي برعڪس سڀني ملڪن سان اسان جي تعلقات جي درجہ بنديءَ جي مڪمل وضاحت موجود آهي. انهيءَ طريقي سان اسان ٽن عالمي طاقتن سان پنهنجي تعلقات جو بنياد پيشگي شرطن کان سواءِ، هڪ معقوليت پسند بنياد تي اهڙيءَ طرح رکي سگهون ٿا، جو اهو انهن جي مفادن خلاف نہ هجي، اسان جي پنهنجن مفادن جيّ بلڪل موافق هجي ۽ مداخلت جو انديشو بہ نہ هجي.

وڌيڪ وضاحت سان هيئن چئي سگهجي ٿو تہ پاڪستان لاءِ مصلحت هن ۾ آهي تہ اهو هندستان سان پنهنجن جهيڙن جي سلسلي ۾ وڏين طاقتن سان سڌيءَ طرح مدِ مقابل ٿيڻ کان پرهيز ڪري. اسان کي انهن سان تعلقات کي معمول مطابق رکڻ لاءِ پيشگي شرطن وجهڻ جي ڪوشش ڪرڻ نہ گهرجي. اسان کي انهن سان، جيڪي اسان جي نقطہ نظر جا مخالف يا غير جانبدار هجن، مخلصاڻہ پر محدود تعلقات لاءِ آماده هئڻ گهرجي. محدود هن ڪري، جو اسان جي قوم لاءِ بنيادي اهميت رکندڙ جهيڙن بابت انهن جا موقف مختلف، پر ڪشيدگيءَ کان سواءِ آهن، چاڪاڻ تہ اسين اختلافن جي باوجود مداخلت جي خطري کان سواءِ معمول مطابق تعلقات قائم رکي سگهون ٿا. بي فائده بحثن ۾ ڦاسڻ کان اهو گهڻو بهتر آهي تہ اسين اهڙيون حالتون پيدا ڪريون، جيڪي عظيم طاقتن کي سندن موقف تبديل ڪرڻ تي مجبور ڪن. اها هڪ ڏکي مهم آهي، پر اسان جي منصفاڻہ نقطہ نظر جي غير مبهم انداز ۾ حمايت ڪرڻ وارين عظيم ۽ عالمي طاقتن ۽ ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جي

www.bhutto.org

ترقي پذير ملڪن جي تعاون کي گڏي اسين انهيءَ ٻهرڪني سر ڪري سگهون ٿا. انهيءَ جو دارومدار اسان جي پنهنجي حڪمت ۽ عزم تي ٿيندو.

اچو ته پهرين تصوير جي ٻئي رخ کي به ڏسون. جيڪڏهن اسين هن ڳالهه تي اصرار ڪريون ته عظيم طاقتون اسان سان تعلقات قائم ڪرڻ کان اڳ ۾ هندستان سان اسان جي اختلافن ۾ اسان جي حمايت ڪن، ته اسين انهن لاءِ هن کان سواءِ ٻيو ڪو رستو نه ڇڏينداسين ته اهي اسان جي اندروني معاملن ۾ مداخلت ڪن ۽ تعلقات قائم ڪرڻ جي غرض سان اسان تي ناخوشگوار فيصلا مڙهين. اهڙن پيشگي شرطن مان اسان جي اهم مفادن کي نقصان پهچندو، ناقابل برداشت سمجهوتن جو هڪ اڻ ـ کٽ سلسلو شروع ٿي ويندو ۽ ٻنهي عظيم ۽ عالمي طاقتن سان اسان جي تعلقات ۾ منافقت جو رنگ پيدا ٿي ويندو.

اعليٰ مقصدن جي حصول لاءِ اسان جون پنهنجون ڪوششون سڀني کان اولين اهميت رکن ٿيون. تڏهن به اسين فقط انهن جي سهاري تي شايد ڪامياب نه ٿي سگهون. اسان کي بين‌الاقوامي حمايت جي ضرورت آهي. ڪجهه اسان کي اڳيئي انهن ٽنڊين مملڪتن جي اڪثريت جي طرفان حاصل آهي، جيڪي سامراجي نظام جي خاتمي ۽ خود اراديت جي حق جون قائل آهن. اسان کي ايشيا جي هڪ تمام وڏي طاقت جي حمايت حاصل آهي ۽ اسين انهيءَ قابل آهيون ته يورپ جي گهٽ ۾ گهٽ هڪ نيم عظيم طاقت جي حمايت حاصل ڪريون. جيڪڏهن ايتري مضبوط اجتماعي حمايت جو سهارو وٺي اسين صحيح ۽ عقلمندانه اقدامات ڪري اڳتي وڌون ته انهيءَ قابل ٿي سگهون ٿا ته پنهنجين منصفانه دعوائن جي حصول لاءِ باقي ٽنڊين ۽ وڏين مملڪتن تي اثر وجهي سگهون. اسين پاڻ کي مونجهارن مان آزاد ڪرائي وٺنداسون

www.bhutto.org

۽ اخلاقي، سادي ۽ سياسي دٻاءَ جي زد ۾ اچڻ کان بچي وينداسون. اسان کي نسبتاً سلامتيءَ واري هنڌ تي پهچي سازگار موقعي جو انتظار ڪرڻ گهرجي، جيڪو عين ممڪن آهي ته پيچيده بين الاقوامي صورتحال اسان کي مهيا ڪري ڏئي. اُن وقت تائين مداخلت جي دٻاءَ کي روڪي اسين جموں ۽ ڪشمير جي باري ۾ ڪنهن ناموافق تصفيه جي مسلط ٿيڻ کان محفوظ رهي سگهون ٿا ۽ سڀني ملڪن سان پنهنجن ٻه-طرفن تعلقات ۾ هم آهنگي پيدا ڪري سگهون ٿا.

عالمي طاقتن جي پاليسين ۾ تغير ۽ تبدل ٿيندو ئي رهندو آهي. عالمي صورتحال جي حرڪيات جي تقاضا آهي ته ننڍيون قوسون اجتماعي مقصدن جي خلاف پنهنجن انفرادي مقصدن لاءِ عالمي طاقتن سان تصادم کان پاڻ کي بچائين. ويهه سال هڪ قوم جي زندگيءَ ۾ ڪو ڏگهو عرصو ڪونه هوندو آهي. اسان کي نهايت مضبوط ارادي سان پنهنجي منصفانه مقصد تي قائم رهڻ گهرجي. اسان ڪنهن اهڙيءَ ڳالهه کي، جيڪا اخلاقي يا نظرياتي طور واجب هجي، فقط هن بنياد تي نظرانداز نه ٿا ڪري سگهون ته حالات في الحال ناموافق آهن. ويٽ نام جا ماڻهو ويهن سالن کان وڏي تباهيءَ جو مقابلو ڪري رهيا آهن. جيتوڻيڪ انهن جي شهرن ۽ ڳوٺن کي ڊاهي زمين جي برابر ڪيو پيو وڃي، تڏهن به سندن مزاحمت جو روح اڳ جي مقابلي ۾ تمام گهڻو مضبوط آهي. وقتي تعطل کي قبول ڪري وٺڻ، ڪنهن غير منصفانه حل تي رضامند ٿيڻ کان بهتر آهي. هڪ حقارت آميز ٺاهه مستقبل ۾ پڻ منصفانه ٺاهه جا امڪان گهٽائي ڇڏيندو.

پاڪستان جي آڏو پهريون ڪم اهو آهي ته انهيءَ غير ملڪي مداخلت کي گهٽائي يا ممڪن هجي ته زائل ڪري ڇڏي، جيڪا پريشان ڪندڙ تيزيءَ سان وڌي رهي آهي ۽

جيڪا، جيڪڏهن ان کي روڪيو نہ ويو، تہ نہ فقط جمون ۽ ڪشمير بابت اسان جي مستان ڪوئي نامنصفانہ ٺاهہ مسلط ڪري سگهي ٿي، بلڪ عين ممڪن آهي تہ اسان کي هندستان سان گڏ وگڏ چين جي خلاف محور ۾ بہ مبتلا ڪري وجهي. لهاذا، اسان جي روايتي سياسي انداز نظر ۾ تبديليءَ جي ضرورت آهي. اسان پنهنجي عهد ۽ بندونگ جي روح جي بلڪل خلاف، تمام وڏو خطرو کڻي غيرملڪي دخل ڪاري ۽ خلل اندازيءَ جي حوصلہ افزائي ڪئي آهي. جيڪڏهن اسان جي جهڳڙن جو حل غيرملڪي طاقتن جي مفاد خلاف ٿيو تہ اهي اسان جي جهڳڙن کي حل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪندا. هڪ ڀيرو جيڪڏهن غيرملڪي اثر ختم ٿي وڃي تہ اسان جي لاءِ اهو ممڪن ٿيندو تہ اسين مسئلن کي نئين سر حقيقي پس منظر ۾ ڏسي سگهون. مسئلي جي سيني کان وڌيڪ سادي صورت اها آهي تہ پاڪستان کي ڪنهن بہ صورت ۾ عالمي طاقتن جي نظرياتي يا علاقائي جهڳڙن ۾ ملوث نہ ٿيڻ گهرجي. عالمي مقابلہ آرائين ۾ اسان کي بنان ڪنهن رک رکاءَ جي، صاف ۽ پاڪ رويو قائم رکڻ گهرجي، پر ان سان گڏئي اسان کي اهڙن عالمي مسئلن ۾، جيڪي عوام ۽ قومن جي مساوي حقن، خود اراديت ۽ اقتصادي آزاديءَ تي اثرانداز ٿين ٿا، هڪ واضح ۽ آزاد انداز نظر اختيار ڪرڻ گهرجي. پاڪستان کي ٻين ملڪن جي رويي کان ڪوئي اثر قبول ڪرڻ کان سواءِ پنهنجي نظرياتي اصولن جي مطابق هميشه اڳرائي جي مخالفت ۽ ان جو شڪار ٿيڻ وارن جي پشت پناهي ڪرڻ گهرجي. اسان کي عالمي طاقتن جي نظرياتي صف آرائي ۾ سختيءَ سان غيرجانبداريءَ جو مظاهرو ڪرڻ گهرجي. انهن طاقتن سان پنهنجي تعلقات جي تعين ڪرڻ ۾ پاڪستان کي پنهنجي جاگرافيائي بيهڪ جو لحاظ پڻ رکڻ گهرجي ۽ پنهنجن جائز مقصدن لاءِ ان کي

جيڪا مدد ميسر آهي، تنهن جو پڻ ان کي عالمي رقابتن ۾ ڪوئي پڌل سڌل موقف اختيار ڪرڻ بدران هر معاملي جي خصوصيتن جي مطابق پنهنجي حڪمت عملي متعين ڪرڻ گهرجي. اها حڪمت عملي هر بلاڪ جي اندروني معاملن ۾ "عدم مداخلت" ۽ سڀني قومن لاءِ خود ارادیت جي حق جي نظريي جي مطابق هئڻ گهرجي. ڪنهن اهڙو پيشگي شرط پڻ قبول ڪرڻ کان پرهيز ڪرڻ گهرجي، جيڪو ان جي قومي ۽ نظرياتي ذميدارين کي پوري ڪرڻ کان ڪنهن به صورت ۾ سندس عمل جي آزاديءَ کي محدود ڪندو هجي.

www.bhutto.org

باب چوڏهون

ڪي نتيجا

پاڪستان کي سابق تجربي ۽ ڪن پين خيالن کان ٽن اهم مقصدن جي حصول لاءِ ڪوشش ڪرڻ گهرجي:

1- چين، سان جيڪا هڪ عظيم طاقت آهي ۽ جنهن سان پاڪستان جي بنيادي مفادن جي موافقت آهي، دوستي ۽ باهمي اعتماد جي پاليسي.

2- آمريڪا ۽ سوويت يونين سان سٺا تعلقات، پر اڳوات شرطن کان سواءِ ۽ عدم مداخلت جي بنياد تي- مشرقي ۽ مغربي يورپ جي ملڪن خاص طور فرانس، جرمني، برطانيا، رومانيا، چيڪوسلوويڪيا، ۽ پولنڊ سان پڻ دوستاڻا تعلقات.

3- ٽين دنيا-لاطيني آمريڪا، ايشيا ۽ آفريڪا جي ترقي پذير ملڪن، ۽ خصوصاً مسلم قومن ۽ پاڙيسري ملڪن جو استحڪام.

انهن مقصدن جو حصول گويا پاڪستان جي پاسن ۽ پٺ کي محفوظ ڪري اسان کي هندستان سان مشڪلاتن جي اندرُ انهيءَ لهر جو مقابلو ڪرڻ جي قابل بنائي ڇڏيندو، جيڪا آمريڪا جي نبيڙي ڪنڊ متعلق پاليسين ۾ تبديلين رونما ٿيڻ ڪري زياده شديد ٿي پيئي آهي. جيڪڏهن پاڪستان انهن جي مقابلي ڪرڻ لاءِ تيار ناهي ته ان کي گهٽ ۾ گهٽ هڪ غيرمبهم موقف اختيار ڪرڻ گهرجي، جيئن ڪجهه عرصو ٿيو ته برما ۽ ڪمبوڊيا جي حڪومتن اختيار ڪيو هو. سياسي سطح تي هڪ ڦڙتيءَ وارو ۽ فيصلاڪن معرڪو زوال جي رجحان جو خاتمو ڪري

www.bhutto.org

سگهي ٿو ۽ اهو انهيءَ قدم بقدم شڪست کان ڪيئي درجا بهتر ٿيندو آهي، جيڪا شايد آخرڪار انتشار تي وڃي ختم ٿئي.

پاڪستان جي فوجي امداد ختم ڪرڻ جي آمريڪي فيصلي جي سلسلي ۾ ان جي عام پاليسين پاڪستان جي سلامتيءَ لاءِ خطري ۾ گهڻو اضافو ڪري ڇڏيو آهي. انهيءَ ڪري اسان کي ڪجهه انسدادي تدبيرون اختيار ڪرڻ گهرجن، ۽ جيترو جلد اسين اهڙيون تدبيرون اختيار ڪريون، اوترو ئي نيڪي ڪنهن ۾ امن لاءِ بهتر ٿيندو. هندستان جي هٿيار بند طاقت پاڪستان جي طاقت کان گهڻي آهي. هندستان جي امداد ۾ اضافي جو آمريڪي فيصلو اسان کان پاڪستان جي حيثيت جي بچاءَ لاءِ، ۽ خاص طور هندستان سان فوجي توازن برقرار رکڻ لاءِ مثبت اقدامن جي تقاضا ڪري ٿو.

آمريڪا پنهنجي مرضي هلائي ۽ بنان ڪنهن اڳواٽ اطلاع جي باهمي دفاع جي معاهدن ۽ سيٽو ۽ سينٽو جي تنظيمن جي اڪر ۽ روح تي قلم ڦيري ڇڏيو آهي. پاڪستان سان ڪيل پڪن وعدن جو ڪو احترام نه ڪيو ويو. ٻئي طرف ويٽ نام ۾ صرف معاهدن جي نالي ۾ سڄي دنيا کي هڪ بين الاقوامي عظيم آفت جي طرف گهليو پيو وڃي. جيئن ته آمريڪا هڪطرفي ڪارروائيءَ طور پاڪستان سان ڪيل معاهدن کي ٽوڙي ڇڏيو آهي، ان ڪري هاڻي اهي معاهدا اصولاً برقرار نه رهيا آهن. پاڪستان جي فوجي امداد جي ختم ڪرڻ واري اعلان جي تاريخ کان وٺي آمريڪا سان سڀ دفاعي معاهدا بي حقيقت ۽ غير مؤثر ٿي چڪا آهن. جيئن ته اهي معاهدا باطل ٿي چڪا آهن، ان ڪري هاڻي پاڪستان کي آمريڪا کي چئي ڇڏڻ گهرجي ته اها انهن باقي بچيل رعايتن کي، جيڪي ان کي پاڪستان جي سرزمين ۾ عطا ڪيون ويئون هيون، ختم سمجهي ۽

ايم. اي. اي. جي. (M.A.A.G) جي باقي عملي سان گڏوگڏ واشنگٽن کان ڪيل اعلان موجب پنهنجن قائم ڪيل سيني اڏن مان، پنهنجن ڪارڪنن کي واپس گهرائي ورتي. جيڪڏهن انهن رعايتن کي فوري طور تي ختم ڪيو وڃي ته اهو اسان جي طرفان سوويت يونين ۽ چين جي لاءِ وقتائتو خيرخواهيءَ جو اظهار ٿيندو، بلڪ پشاور ۾ مواصلات جي آمريڪي مرڪز جي خاتمي ۾ ديرمدار، ناموافق نتيجا پيدا ڪري سگهي ٿي. جيڪڏهن پاڪستان طرفان ترميمي ڪارروايون فوجي امداد جي بند ٿيڻ کان جلد پوءِ عمل ۾ نه آيون ته آمريڪا شايد انهن کي جوابي قدم نه سمجهي. اهڙي صورت ۾ لازمي طور اسان جي باهمي تعلقات ۾ فرق اچي ويندو ۽ بين ذريعن سان توازن جي تدبير ڪرڻ جي پاڪستاني ڪوشش ۾ نيون پيچيدگيون پيدا ٿي وينديون.

پر پاڪستان جيڪڏهن انهن معاهدن کي، جيڪي اڳي ئي نوڙيا ويا آهن، طئي ٿيل مدت تائين برقرار رکيو ته ان کي نتيجي طور آمريڪا سان هڪ خطرناڪ هڪطرفي پابنديءَ کي نباهڻو پوندو، جنهن ۾ آمريڪا تي ڪابه ذميداري نه پوندي. اها ڳالهه بلڪل رواجي سمجهه بوجهه جي آهي ته پاڪستان جي عوام سان پنهنجي بنيادي ذميداريءَ جو احترام ڪندي حڪومت کي هائي باهمي دفاع جي معاهدن جي ختم ٿيڻ جو اعلان ڪرڻ گهرجي ۽ رسمي طور سيٽو ۽ سينٽو کان علحده ٿيڻ گهرجي. سن 1962ع ۾ واشنگٽن ۾ ٿيل سيٽو جي وزارتي ڪائونسل ۾ شموليت پڻ يقيناً غير دانشمندانه فعل هو، ان هوندي به جيڪڏهن شرڪت ضروري سمجهي ويئي هئي ته آمريڪا جي فيصلي جي حقيقي قلعي کولڻ لاءِ هڪ بااختيار وفد موڪلڻ گهرجي ها. سيٽو کان بلڪل علحدگي اختيار ڪرڻ کان اڳي پاڪستان کي انهيءَ اجلاس ۾ شريڪ ٿيندڙن ۽ آمريڪي عوام تي واضح ڪرڻ گهربو

www.bhutto.org

هو ته ايشيا ۾ حالتون ڪيتريون نازڪ آهن ۽ ويٽ نام ۾ جنگ ڪي وڌائڻ جا نتيجا ڪيترا خوفناڪ ٿي سگهن ٿا. ايشيائي عوام جي درد ۽ غم جو اظهار ڪري پاڪستان بين الاقوامي وقار حاصل ڪري ورتو ها ۽ فرانس جي اختيار ڪيل نقط نظر کي تقويت پهچائي ها. ان مان برطانيه جي دولت مشترڪ کي به اهڙي موقف اختيار ڪرڻ جي شايد همت ٿي پوي ها، جنهن کي اها اختيار ڪرڻ چاهي ٿي. پاڪستان کي ”ايشيا ۾ امن“ جي تحريڪ آمريڪي سرزمين تي شروع ڪرڻ گهرجي هئي. جتي عوامي راءِ جو هڪ وڏو ۽ وڌندڙ طبقو جنگ جي خلاف اڀري بيٺو آهي، جنهن ۾ اتان جي ٻنهي پارٽين جا سرڪرده ليڊر شامل آهن. اسان جو آواز نه صرف ايشيا جي عوام، بلڪ دنيا جي چئني طرفن ۾ رهندڙ انسانيت جي ترجماني ڪري ها. پاڪستان هن ڳالهه جي وضاحت ڪري ڇڏي ها ته ان کي فقط هندو پاڪستان جي حل نه ٿي سگهندڙ مسئلي جي ڪري سزا جو نشانو نه پيو بڻايو وڃي، بلڪ بنيادي طور هن ڪري، جو ان ويٽ نام جي جنگ ۾ شامل ٿي پنهنجن هٿن کي ناپاڪ ڪرڻ کان انڪار ڪيو آهي. ڪانفرنس ۾ هڪ مستحڪم موقف اختيار ڪري پاڪستان عالمي امن جي مفادن کي فروغ ڏئي ها ۽ عالمي راءِ عامه کي ان سان همدردي پيدا ٿئي ها. اهڙو موقف سوويت يونين، چين، فرانس ۽ ٻين ملڪن سان مستقبل ۾ اسان جي ڳالهين لاءِ خوشگوار فضا پيدا ڪري ڇڏي ها. ائين پيو معلوم ٿئي ته گوام ڪانفرنس ۽ بعد جي اجلاسن ۾ فيصلو ڪيو ويو هو ته ويٽ نام جي جنگ کي وڌايو وڃي ۽ هڪ فوجي سوڀ حاصل ڪئي وڃي. لهاذا جيترو جلد پاڪستان انهن معاهدن کان، جيڪي هاڻي هوندي به باقي نه رهيا آهن، علحدگي حاصل ڪري وٺي، اوترو ئي ايشيا جي آئنده سلامتي

www.bhutto.org

۽ امن لاءِ بهتر ٿيندو. اسين اهڙن معاهدن کي، جيڪي سلامتيءَ جا ضامن ناهن، بلڪ اسان جي سلامتيءَ لاءِ هڪ خطرو بنجي رهيا آهن، ويٽ نام جي جنگ کي وڌائڻ لاءِ هڪ حيلي طور استعمال ڪرڻ جي اجازت نه ٿا ڏيئي سگهون.

هيءَ ڳالهه ڪنهن به اعتبار کان محض اتفاقي ناهي ته ذري گهٽ سيٽيٽي ملڪ، جن آمريڪا کان فوجي امداد حاصل ڪئي آهي، ڪنهن نه ڪنهن رنگ ۾ يا ته اندروني خلفشار ۾ يا ڪميونسٽ ملڪن سان تصادم ۾ مبتلا ٿيا آهن. ڏکڻ ڪوريا کي جنگ جي مصيبت سهڻي پيئي. چين جي ڪناري کان هڪ پار وارن ٻيٽن تي گولا باري ٿي. فلپائين، ٿائلنڊ ۽ جپان کي شديد خارجي ۽ داخلي مسئلن کي منهن ڏيڻو پيو. يونان کي هڪ داخلي ڪشمڪش مان گذرڻو پيو، جيڪا اڄ به مقاچري جي هيئان موجود آهي. ٻي مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ ايران جي اترينءَ سرحد تي گڙٻڙ ٿي. پاڪستان انهن ٿورن خوش نصيب ملڪن مان هڪ آهي، جيڪو انهيءَ قسم جي آفتن کان بچي ويو آهي. پر اها صورتحال هميشه نه ٿي رهي سگهي ۽ دانشمندي انهيءَ ۾ آهي ته اسين سيٽو ۽ سينٽو کان فوراً الڳ ٿي وڃون. سن 1967ع ۾ واشنگٽن ۾ سيٽو جي ساليانى ڪانفرنس ۾ ٿائلنڊ جي وزير داخله جي متعلق هڪ خبر آئي هئي ته ان هيئن چيو هو ته ”هيءَ صورتحال سخت انديشي واري آهي ته ڪي ملڪ سيٽو جي ميمبريءَ مان محض فائدن حاصل ڪرڻ جي شوق ۾ رهن ۽ اهڙي نازڪ وقت ۾ پنهنجو پاڻ تي ڪي به ذميداريون يا پابنديون قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه هجن، جڏهن ته اسان جا ڪيئي نوجوان پنهنجين جانين کي خطري ۾ وجهي رهيا آهن ۽ ڪيئي هڪ بلند مقصد لاءِ جنگ جي ميدان ۾ ڪم به اچي چڪا آهن.“ خبر مطابق، هن وڌيڪ ائين به چيو ته

هو اهو نہ ٿو سمجهي سگهي تہ اهڙين حالتن ۾ ”سيٽو، جيڪو غير مساوي حقن ۽ ذميدارين جي بنياد تي قائم آهي، سو خاطرخواه طور تي ڪيئن هلي سگهي ٿو.“ هن جو خيال هو تہ ”سيٽو انٽر ارتقائي عمل مان گذرندو ۽ پنهنجو پاڻ کي وڏيڪ متوازن مفاد جي اشتراڪ جي بنيادن تي منظم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو.“ سيٽو جي هڪ ميمبر ملڪ طرفان انهيءَ طرح جي خيال جي اظهار ۽ برطانيہ جي طرفان تازوئي هڪ قرطاس ابيض (وائيٽ پيپر) ۾ دفاع جي باري ۾ انهيءَ اعلان جي شايع ٿيڻ سان گڏ تہ سيٽو جون ذمہ داريون ”نوعيت ۽ حدن جي اعتبار کان بتدريج نئين سر متعين ڪيون وينديون“ بهتر ٿيندو تہ پاڪستان پنهنجي نموني، سان انهن معاهدن کي ان کان اڳ ۾ ترڪ ڪري ڇڏي، جو هو اچا بہ وڌيڪ وڏين مشڪلاتن ۾ ڦاسي پوي.

پاڪستان جي خارجہ پاليسيءَ جي هڪ حليف هئڻ واري نوعيت ۽ ڪميونزم جي مقابلي ڪرڻ لاءِ غير ملڪي امداد حاصل ڪرڻ جي حقيقت جي باوجود، اسين ڪميونسٽ ملڪن سان تضادم کان انهن معروضي مفادن جي بنياد تي بچيل رهيا آهيون، جيڪي ايشيا ۽ ننڍي کنڊ ۾ عوامي جمهوريہ چين ۽ اسان جي درميان مشترڪ آهن. هندستان پاڪستان جو حريف آهي ۽ چين سان ان جو جهڳڙو آهي. چين جي راءِ هيءَ معلوم ٿئي ٿي تہ هندستان آمريڪا جو وڌيڪ محتاج بڻبو ويندو ۽ ان جي اثر هيٺ آهستي آهستي چين جي هڪ دشمن جي حيثيت اختيار ڪندو. ان ڪري هيءَ ڳالهہ چين جي قومي مفاد ۾ آهي تہ هو پاڪستان جي حمايت ڪري ۽ اهائي ڳالهہ پاڪستان جي قومي مفاد ۾ بہ آهي تہ هو چين سان دوستانہ تعلقات رکندي. انهن سڀني ملڪن مان، جن ڪميونزم جو مقابلو ڪرڻ لاءِ آمريڪا کان مدد حاصل ڪئي آهي، فقط پاڪستان ئي هڪ اهڙو ملڪ آهي،

www.bhutto.org

جنهن جا هڪ تمام وڏي طاقتور ڪميونسٽ ملڪ سان بنيادي مشترڪ مفاد وابسته آهن. هيءَ هڪ انوکو مثال آهي، ۽ عالمي رابطن ۾ هڪ غير معمولي صورتحال!

جيئن ته پاڪستان جو عوامي جمهوريه چين ۽ سوويت يونين سان ڪوبه جهڳڙو ڪونهي، ان ڪري حالات جي تازه ترين صورت جي پيش نظر اسان کي انهن سان دوستي ۽ عدم جارحيت جا معاهدا جيترو به جلد ممڪن ٿئي، طئي ڪرڻ گهرجن. اسان کي پين عظيم طاقتن سان پڻ معاهدن ڪرڻ متعلق سوچڻ گهرجي، جيتوڻيڪ عملي نقطهِ نظر کان اهي غيرضروري هجن. ان جو ڪوئي فائدو ڪونهي ته اسين دفاعي معاهدن ۽ تنظيمن جا ميمبر هوندي ۽ هڪ عالمي طاقت کي رعايتون ڏيندي، جڏهن ته ٻيون طاقتون انهيءَ کم کي پنهنجي خلاف سمجهي رهيون هجن، سيني ملڪن سان دوستانه تعلقات جون دعوائون ڪريون. اهو هڪ بنيادي تضاد آهي ۽ اسان کي پنهنجي تعلقات کي حقيقي طور تضاد کان آجي رکڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي.

پاڪستان کي پنهنجن پاڙيسرين سان گهٽي کان گهٽا دوستانا معاهدا ڪرڻ گهرجن. ايران، برما ۽ نيپال سان انهيءَ قسم جا معاهدا طئي ٿيڻ ۾ ڪابه دقت هئڻ نه گهرجي. نيپال سان هڪ معاهدي کان علاوه، ڪن ٻين معاملن تي پڻ تعميري مذاڪرات ڪري سگهجن ٿا. پاڪستان کي افغانستان سان پڻ دوستي ۽ عدم جارحيت جو معاهده ڪرڻ گهرجي. موجوده بحران تيز سفارتي اقدامات جي هڪ سلسلي جي تقاضا ڪري ٿو. فقط انهيءَ قسم جي اقدامات سان انهن غلطين کي درست ڪري سگهجي ٿو، جيڪي آمريڪا جي پاڪستان سان تعلقات جي نئين موڙ کان پيدا ٿيون آهن.

آمريڪا، مغربي يورپ ۾ ڪافي اثر و رسوخ جي مالڪ آهي، ان ڪري پاڪستان لاءِ نيٽو ۾ شامل طاقتن کي

www.bhutto.org

فوجي ساز وسامان جي فراهميءَ بابت بنيادي آمريڪي رويي کان هنائڻ ڏاڍو مشڪل ٿيندو. پوءِ به اهو معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي ته انهن مان ڪي، ڪهڙيءَ حد تائين تعاون ڪرڻ لاءِ تيار ٿيندا. پاڪستان جي نقطہ نظر کان مغربي يورپ ۾ فرانس سڀني کان اهم ملڪ آهي ۽ اهو ضروري ناهي ته فرانس آمريڪا جي حاليہ فيصلن کان اثر قبول ڪيو هجي. اسان انهيءَ ملڪ سان جيترو جلد مفاهمت پيدا ڪري وٺون، اوترو ئي پنهنجي لاءِ بهتر ٿيندو.

www.bhutto.org

باب پندرهون

ملڪ جو بهترين دفاع

پاڪستان جي حڪومت ڪي اهڙا اقدامات ڪرڻا پوندا، جن سان ملڪ جا اقتصادي ۽ خوراڪ جا وسيلا خود-ڪفيل ٿين. اڪثر ترقي پذير ملڪن کي غير ملڪي امداد جي ضرورت آهي ۽ اسان جو ملڪ مستثنيٰ نه آهي. غيرملڪي امداد ڪي ته ٻين تي آڌار رکندڙ اقتصاديات کي بدلائي ملڪ کي خود ڪفيل بنائڻ گهرجي، پر جيڪڏهن ان سان گڏ غير ملڪي مداخلت به ساڻ ايندي ته پوءِ ٻين تي وڌيڪ ڀاڙڻو پوندو ۽ ان طرح سان غيرملڪي امداد جو مقصد فوت ٿي ويجي ٿو. اهو اجا ڏسڻو آهي ته هندستان ۽ پاڪستان جون اقتصاديات، جن ۾ گذريل ڏهن-ٻارهن سالن جي دوران مغرب جي نموني تي تمام گهڻي سرمايه ڪاري ڪئي ويئي آهي، تنهن سان هي ٻيئي ملڪ خود اعتماديءَ طرف وڌيا آهن يا نه. ڪن جو خيال آهي ته پاڪستان تمام وڏا قدم اڳتي وڌايا آهن ۽ هڪ مثالي ايشيائي ملڪ بڻجي چڪو آهي، جيڪو فقط جپان کان ٻئي درجي تي آهي. ٻيا ماڻهو وري اها دعويٰ ڪن ٿا ته پاڪستان جي اقتصادي ترقي بي قاعدي ۽ غيرمعقول آهي ۽ ان جي وسيلن ۽ اهم ضرورتن جي مطابق نا هي. ترقي ۽ نشو و نما جون علامتون به موجود آهن، پر شديد قسم جي اقتصادي گڙٻڙ جا آثار پڻ موجود آهن. مسلسل ڪوشش ۽ اقتصادي نظام جي تبديليءَ سان پاڪستان پنهنجي مشڪلاتن تي غالب اچي سگهي ٿو. ملڪي معيشت جو سٺي کان وڌيڪ نازڪ پهلو کاڌي جي جنسن ۾ پنجويهن لکن ٽنن جي کوٽ آهي، پر جيڪڏهن اهو مسئلو حل ٿي وڃي

www.bhutto.org

تہ اهو بيشمار قسمن جي بين الاقوامي دٻائن جو مقابلو ڪري سگهي ٿو. "بدقسمتيءَ سان گهڻو قيمتي وقت ضايع ٿي ويو آهي. جيڪڏهن پاڪستان سرڪار ٻي پنجساله ترقياتي رٿا ۾ زراعت جي طرف ايتروئي توجہ ڏئي ها، جيترو اها موجوده پنجساله رٿا ۾ ڏيئي رهي آهي، تہ ملڪ هن وقت تائين خوراڪ جي معاملي ۾ هوند پيرن ڀر ٿي بہ وڃي ها. پر ٻي پنجساله رٿا جو رخ غير منطقي طور بنيادي صنعتن کان سواءِ باقي ٻين سڀني صنعتي شعبن جي طرف ڏانهن موڙيو ويو آهي. انهيءَ وقت اهو دليل ڏنو ويو تہ ملڪ ايترو قدر غريب آهي، جو ڳرين صنعتن، جهڙوڪ فولاد جي پيداوار جي صنعت جو بار نہ ٿو کڻي سگهي. پيو تہ ملڪ کي خوراڪ جي معاملي ۾ خود ڪفيل بڻجڻ جي معاملي ۾ ايترو قدر گهڻي ڊڪ ڊوڙ ڪرڻ جي ضرورت ڪانهي، ڇو تہ ان جي خوراڪ جي ڪمي هميشه پي - ايل - 480 جي تحت آمريڪا جي فراخ دليءَ واري امداد جي ذريعي پوري ٿي سگهي ٿي. اهو ڪم هڪ اهڙي وزير خزانہ ڪيو، جيڪو وزير خزانہ هئڻ سان گڏ عالمي بئنڪ جو هڪ ايگزيڪيوٽو ڊائريڪٽر پڻ هو. هن جي پاليسين ملڪ کي اقتصادي تباهيءَ جي ڪناري تائين آڻي پهچايو. ملڪي دولت کي قابو ۾ رکڻ لاءِ سرمايہ دار اميرن جو هڪ نئون طبقو وجود ۾ آندو ويو، جيڪو لاطيني آمريڪا جي اهڙي ئي طبقي کان هوس ڪاريءَ ۾ ڪنهن بہ طرح سان گهٽ ڪو نہ هو. جيڪو نظام قائم ڪيو ويو، سو خواہ پيو ڪجهہ بہ هو، پر آزاد ڪاروباري نظام ڪو نہ هو. سرڪاري سرپرستيءَ ۾ ڪاروباري ماڻهن کي اهڙا ليسن عطا ڪيا ويندا رهيا، جن قوم جي اجتماعي وسيلن کي ذاتي جاگيرن ۾ بدلائي ڇڏيو. لٽ مار ڪندڙ سرمايہ داري بي لگام ٿي پيئي، جنهن مان اهڙا سياسي نتيجا ظهور ۾ آيا ۽ ملڪ جي ٻاهرين امداد لاءِ محتاجي گهٽجڻ بدران وڌڻ

لڳي. هاڻي اهي ڳالهيون گذريل زماني جون ٿي ويون آهن.
اڄ پاڪستان وٽ ان کان سواءِ ٻيو ڪو به چارو ڪونهي، ته اهو زراعت جي ميدان ۾ ڪو انقلابي ٽپ ڏئي ۽ پيرن-ڀر ٿي بيهي.

آمريڪا پنهنجا پتا ظاهر ڪري ڇڏيا آهن. وڏين طاقتن جون ڪارروايون باترتيب ۽ مسلسل هونديون آهن ۽ هاڻي پاڪستان کي اهڙن ڪيترن ئي قسمن جي دٻائن کي منهن ڏيڻ لاءِ تيار رهڻو پوندو، جيڪي ظاهر به هوندا ۽ لڪل پڻ. ايندڙ سال فيصلي ڪُن اهميت وارا سال هوندا. فوجي امداد جي خاتمي کان پوءِ آمريڪا جي خواهش هوندي ته ننڍي کنڊ جي معاملن کي هوا ڏني وڃي، بشرطيڪ ويٽ نام جي حالت اجازت ڏئي. شايد پاڪستان کي سندس معيشت ۽ ضرورت جي اهم شين جي فراهميءَ جي سلسلي ۾ وڏيڪ ڪيترن ئي قسمن جي دٻائن جو مقابلو ڪرڻو پوندو. اقتصادي لچڪ ۾ ڪمي اڳي ئي ظاهر ٿي چڪي آهي. پرڏيهي مٽا سٽا واري ناڻي جي صورت غير تسلي بخش ٿي ويئي آهي ۽ غير ملڪي قرضن جي ادائيگيءَ سان ۽ اسان جي وڌندڙ اقتصادي، فوجي ۽ غذائي ضرورتن کي پوري ڪرڻ لاءِ اسان جي معمولي محفوظ ذخيري جو خرچ وڌي ويندو. صورت اها آهي ته گذريل سال اٽڪل 9- ڪروڙ ڊالرن جي رقم خوراڪ جي جنسن جي درآمد تي خرچ ٿي. فوجي امداد جي خاتمي ۽ فالتو پرزن جي درآمد تي سخت پابندين لڳڻ ڪري ملڪ جي نين ۽ وڌيڪ دفاعي ضرورتن لاءِ حڪومت کي پنهنجو ٻاهريون زرمبادلو استعمال ڪرڻو پوندو. سڻيءَ جي قيمت تيزيءَ سان هيٺ ڪري رهي آهي، جيڪا پاڪستان جي ٻيروني زرمبادلي جي ڪمائيءَ جو وڏو ذريعو آهي. سئيز واهه جو اڻ ڄاتل مدت تائين بند

ٿي وڃڻ، نه فقط ڪرايه ۽ ويمي جي نرخن ۾ اضافي جو سبب بڻبو، بلڪ صنعتي، تجارتي مال ۽ غذائي جنسن جي فراهميءَ ۾ دير به ٿيندي ۽ اها ڳالهه پنهنجي جاءِ تي ضرورت جي شين جي قيمتن کي متاثر ڪندي. هيءَ ڳالهه شڪ واري آهي ته موجوده زرعي پيداوار، پنجويهه لک ٽنن جي کوٽ کي پُور ڪرڻ جي قابل ٿيندي يا ڪين. خوراڪ جي جنسن لاءِ مطالبن جي جواب ۾ آمريڪا جي رويي مان ان جي اندازِ فڪر جو ڪجهه پتو پوندو.

---

www.bhutto.org

باب سورهون

اڳرائيءَ جي روڪٿام

پاڪستان جي سلامتي ۽ علائقائي تحفظ اقتصادي ترقيءَ کان وڌيڪ اهميت رکي ٿو. جيتوڻيڪ ترقي ۽ خود ڪفالت پڻ قوم جي دفاعي صلاحيتن کي تقويت پهچائين ٿيون، پر قومي آزاديءَ کي برقرار رکڻ لاءِ دفاعي ضرورتن کي پوري ڪرڻ تي يڪسان توجه ڏيڻو پوندو. هڪ اهڙو غير صنعتي ملڪ، جنهن وٽ ڳريون بنيادي صنعتون به نه هجن، روايتي انداز جي اهڙي دفاعي نظام تي آسرو نه ٿو ڪري سگهي، جيڪو روايتي هٿيارن سان مسلح ٿيل هڪ مختصر، جيتوڻيڪ نهايت باصلاحيت فوج تي دارومدار رکندو هجي. جيئن ته ملڪ غريب آهي، ان ڪري هٿياربند فوجن جو تعداد گهٽو ٿي نه ٿو سگهي ۽ نه انهن کي هڪ مقرر حد کان اڳتي وڌائي سگهجي ٿو، ۽ جيڪڏهن وڌايو به وڃي ته پوءِ هيءَ ڳالهه مشڪوڪ آهي ته آهي هڪ اهڙي اڳرائي ڪندڙ قوم جي خلاف ڀيهر صف آرائيءَ لاءِ ڪافي ٿيندي، جنهن جون هٿياربند فوجون نه فقط تعداد ۾ وڌيڪ آهن، بلڪ اهي پاڪستان کان زياده طاقتور ۽ گهڻي قدر بهتر هٿيارن سان سينگاريل به آهن. مستقل فوج جي واڌاري کان پيدا ٿيندڙ اقتصادي دٻاءُ پڻ تمام گهڻو ٿيندو ۽ فوجن جي تعداد ۽ هٿيارن جي مقدار جي لحاظ کان هندستان سان مقابلي جو خيال ڪرڻ دانشمندي نه ٿيندي. پاڪستان ڪن افسوسناڪ سببن ڪري اڃا تائين جنگ لاءِ صنعتي بنياد قائم ڪرڻ ۾ ناڪام رهيو آهي، جن مان هڪ سبب انهن ماڻهن جو حرص آهي، جن لاءِ فولاد جي درآمد پنهنجي ملڪ اندر فولاد پيدا ڪرڻ جي

www.bhutto.org

مقابلي ۾ وڏيڪ نفعو بخش هئي. آئينده ڏهن سالن تائين پاڪستان لاءِ ممڪن ناهي ته هو پنهنجين فوجن کي وڏيڪ ترقي يافته هٿيارن سان مسلح ڪرڻ لاءِ ملڪ اندر صنعتي صلاحيت پيدا ڪري سگهي ۽ نه وري اسين انهيءَ لاءِ فقط هوشمند سفارتي اقدامات تي آسرو ڪري ويهي سگهون ٿا. حقيقت هيءَ آهي ته ڪنهن قوم جي سفارتي سرگرمين جو اثر ان جي جنگي صلاحيت جي نسبت سان ٿيندو آهي. گهٽيون ئي هوشياريءَ وارين ڳالهيون چئي ۽ ڪري سگهبيون آهن، پر ڪنهن حقيقي خطري جي مقابلي ۾ ڪنهن ملڪ کي سندس پنهنجي ئي طاقت تي ڀروسو ڪرڻو پوندو آهي. بين الاقوامي حالتون ڦرنديون گهرنديون رهنديون آهن. انهيءَ ڪري قومي سلامتيءَ لاءِ اطمينان لائق تدبيرن کان سواءِ سفارتي سهاري تي زياده اعتماد ڪرڻ حفاظت جو ضامن ڪونهيءَ وري پاڪستان جي اقتصادي ۽ سياسي تنظيم ۾ ڪن ڪوتاهين جي ڪري ٻاهرين حڪمت عمليءَ تي پڻ ڪجهه بندشون آهن. هن ڳالهه کي واضح ڪري ڇڏڻ گهرجي ته پاڪستان جي خلاف اڳرائيءَ حملو آور لاءِ هڪ خطرناڪ کيل آهي ۽ ان جو مطلب اهو آهي ته اسان کي جنگ جي اثرائتي پيش بنديءَ جي ڪانه ڪا صورت تلاش ڪرڻي پوندي.

اسان جي دؤر ۾ جنگ، اجتماعي يا مڪمل جنگ جو نالو آهي. يورپ جي سچي جنگي حڪمت عمليءَ جو بنياد مڪمل جنگ جي تصور تي ٻڌل آهي، انڪري هيءَ مفروضه قائم ڪرڻو پوندو ته پاڪستان جي خلاف جيڪا جنگ ڇيڙي ويندي، اها اجتماعي يا مڪمل جنگ بنجڻ جي صلاحيت رکي ٿي. مڪمل جنگ کان گهٽ لاءِ رٿابندي ڪرڻ خطرناڪ آهي، انڪري اسان جي تدبيرن ۾ جوهري مانع پڻ شامل هئڻ گهرجي. جيتوڻيڪ اها مشڪل ڳالهه آهي، پر پاڪستان لاءِ اها چيز نهايت اهم آهي ته اهو ڪنهن بين الاقوامي

www.bhutto.org

معاهدي کان دور کي ڪاڻ بدران، جنهن جو مقصد جوهري مانع کي موجوده جوهري طاقتن تائين محدود ڪرڻ هجي، جوهري فن سان واسطو رکندڙ ڳالهين طرف پورو ڌيان ڏئي، هن ڳالهه جو امڪان ناهي ته هندستان پنهنجي جوهري قوت تي هڪ حد جي گوارا ڪندو. هن جي پنهنجي جوهري طاقت جي پروگرام ۽ سفارتي سرگرمين مان، جيڪي خاص طور تي جنيوا ۾ ڏنيون ويئون آهن، تن مان ظاهر آهي ته هو پنهنجي منصوبي تي عمل ڪرڻ ۽ هڪ ائٽم بم جي ڌماڪي ڪرڻ جي ارادي تي مضبوطيءَ سان قائم آهي. جيڪڏهن پاڪستان پنهنجي جوهري قوت جي پروگرام کي محدود يا ملتوي ڪري ڇڏي، ته اها ڳالهه نه فقط هندستان کي انهيءَ قابل بنائي ڇڏيندي ته اهو جوهري قوت ۾ پنهنجي برتريءَ مان فائدو وٺي پاڪستان جو زبردستيءَ استحصال ڪري، بلڪ هو پاڪستان ۾ سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ وارين ڪوشش کي ڇٽي ڇڏڻ جهڙيون پابنديون به وجهي ڇڏي.

بهرحال، هن وقت اسان جي ڳالهه جو تعلق جوهري تعطل سان ڪونهي. اسان جو مسئلو مختصر طور هيءَ آهي ته ان کان اڳ ۾ جو ڪوئي بحران پيدا ٿئي، اسان بروقت انهيءَ قسم جو هٿيار ڪهڙيءَ طرح حاصل ڪري سگهون ٿا. هندستان، جنهن جي جوهري ٽيڪنالاجي ۾ ترقي کيس مستقبل قريب ۾ جوهري طاقت بنائي ڇڏڻ لاءِ ڪافي آهي، پنهنجي مرضيءَ واري وقت تي اهڙو بحران پيدا ڪري سگهي ٿو. هو پنهنجي جوهري پروگرام لاءِ اڳيئي غيرملڪي امداد حاصل ڪري چڪو آهي، ۽ آئينده پڻ حاصل ڪندو رهندو. انهيءَ ڪري پاڪستان کي پڻ اهڙي ئي پروگرام لاءِ ڪمر ڪشي ٻڌڻ گهرجي، جيتوڻيڪ جوهري هٿيار نه ته ڪو حقيقي مانع ثابت ٿيندو، ۽ نه ان کي چند سالن اندر تيار ڪري سگهجي ٿو. چنانچه، اسان کي مستقبل قريب ۾ هندستان سان ڪنهن تصادم

www.bhutto.org

۾ عملي مانع طور جوهري هٿيارن کي امڪان جي حدن کان خارج ڪري ڇڏڻو پوندو.

ويٽ نام جي جنگ ثابت ڪري ڇڏيو آهي ته هڪ ننڍڙي غريب قوم جنگي فن، دولت ۽ تعداد ۾ گهٽ هئڻ جي باوجود، دنيا جي سڀني کان وڏي طاقت سان جنگ جوٽي سگهي ٿي. بيشڪ، ويٽ نام جي طبعي بناوت به بچاءَ ڪرڻ وارن لاءِ مددگار آهي، پر پيا غالب قسم جا ڪي اسباب اهڙا به آهن، جيڪي انهيءَ فائدي کي بي اثر بنائڻ کان به ڪجهه وڌيڪ عمل رکن ٿا. اسان جي لاءِ انهيءَ جنگ جو سبق هيءُ آهي ته عوام کي مسلح ڪيو وڃي ته جيئن اهي ڪنهن به اڳرائي ڪندڙ جو مقابلو ڪري سگهن، ۽ وڏين طاقتن لاءِ سبق هيءُ آهي ته ڪين هن قسم جي ڏڀڻ ۾ ڦاسڻ کان بچڻ گهرجي. پاڪستان لاءِ جنگ جو بهترين مانع، هڪ اهڙي قومي مليشيا آهي، جيڪا پيشه ور فوجي آفيسرن جي تربيت ۽ سربراهيءَ ۾ عمل ڪري، ۽ جيڪا هڪ مجموعي ۽ مڪمل جنگ ۾ مستقل فوجن جي مددگار ۽ معاون هجي. يونيورسٽين ۾ فوجي تربيت لازمي هئڻ گهرجي ۽ هر ڳوٺ ۾ دلير ۽ سرگرم قسم جي جوانن جو هڪ مستقل جٿو قائم ڪرڻ گهرجي، جيڪو ابتدائي هٿيارن جي استعمال ۾ چڱيءَ طرح سان سکيا حاصل ڪيل هجي. سئزرلنڊ ۾ هر گهراڻي کي هڪ هٿيار سنئين حالت ۾ رکڻو پوندو آهي. ماڻهن کي پنهنجو بچاءُ پاڻ ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته هڪ سچي قوم، جيڪا مسلح به هجي ۽ تربيت يافته به، جنگ جي خلاف سڀني کان وڏي روڪٿام آهي، جيڪا هر ترقي پذير ملڪ کي حاصل ٿي سگهي ٿي. "توب بردار جهاز واري سياست" اڃا تائين ختم ڪانه ٿي آهي، پر ڪنهن عالمي طاقت طرفان جبري استحصال اهڙي صورت ۾ ڪامياب ٿي نه ٿو سگهي، جڏهن هڪ ملڪ پنهنجي سچي ساريءَ پکيڙ ۾ مداخلت جي خلاف سينه سپر ٿي

ٻيهڻ لاءِ تيار ٿي وڃي ٿو. جيتوڻيڪ ڪنهن باقاعده فوج جا گهرا هٿيار به ڪنهن اڳرائي ڪندڙ جي مرڪوز حملن ڪان تباه و برباد ٿي ويندا، تڏهن به هٿياربند عوام جا مضبوط ارادي وارا ويڙهو دستا ڪم ڪندا رهندا. ٽڙيل پکڙيل جنگ اڳرائي ڪندڙ کي ڏاڍي مهانگي پوندي آهي، ۽ اهو تيزيءَ سان فتح حاصل ڪرڻ جي اميد نه رکي سگهندو آهي. هڪ مڪمل طور هٿياربند قوم جي خلاف پراڻي فوجي مفهوم ۾ فتح حاصل نه ٿي ڪري سگهجي. تباهي ۽ بربادي ته ڪري سگهجي ٿي، پر سوپ حاصل نه ٿي ڪري سگهجي ۽ اڳرائي ڪندڙ خواه ڪيترو به طاقتور ڇو نه هجي، نيٺ ذليل ۽ ڪمزور ٿي پٺتي هٽڻ تي مجبور ٿي ويندو. ويٽنام جو اهوئي سبق آهي. هن ڳالهه جي چاڻ، ته پاڪستان تي حملو هڪ مڪمل طور هٿياربند ٿيل قوم جي خلاف اجتماعي جنگ ۾ تبديل ٿي سگهندو، ڪنهن مقابلتاً وڏيڪ طاقتور اڳرائي ڪندڙ قوم لاءِ جنگ جي خلاف هڪ ئي حقيقي مانع ثابت ٿي سگهي ٿي. ان ڪان سواءِ انهيءَ قسم جو مانع زبردست سياسي قدر ۽ قيمت جو حاصل پڻ هوندو ۽ اسان لاءِ سياسي ڪاررواين جي گنجائش اڳي ڪان وڌي ويندي.

انهيءَ تجويز تي هن نموني ۾ اعتراض ڪري سگهجي ٿو ته هٿيارن جي وڏي پئماني تي ورڇ، ڏوهن ۾ اضافو آڻي ڇڏيندي، پر ڪجهه سالن ڪان وٺي ڏوهن ۾ خطرناڪ حد تائين واڌارو ٿي ويو آهي، جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته ڏوهاري قسم جي ماڻهن وٽ اڳي ئي هٿيار موجود آهن. فقط ڏوهن جا اهي بيگناه شڪار باقي آهن، جن وٽ هٿيار ڪينهن. قصور نه ماڻهن جو آهي ۽ نه تجويز جو، پر انهن سماجي حالتن جو آهي، جن ۾ وڏي تبديليءَ جي ضرورت آهي. جيڪڏهن حڪومت اصلاحي تدبيرون اختيار ڪري ۽ ماڻهن کي سندن حفاظت لاءِ هٿيازبند ڪرڻ جي ضرورت

www.bhutto.org

ڪي واضح ڪري ڇڏي ۽ عوام کي مناسب حفاظتي تدبيرون مهيا ڪيون وڃن، ته ڏوهن جو تناسب گھٽجي ويندو. بي گناهه ماڻهن جو بہ بچاءُ ٿيندو، ۽ ملڪي سرحدن جي هڪ هڪ انچ زمين جو پڻ. ان هوندي بہ هٿيارن جي تقسيم سوچ ويچار سان ٿيڻ گھرجي، ۽ منظم مليشيا کي چند جاين تي رکڻ بدران سڄي ملڪ ۾ ڦهلائڻو پوندو. مليشيا جي هرهڪ ماڻهوءَ جو نالو معلوم هوندو ۽ ڏوهن جي عادي ماڻهن کي ڀرتي نہ ڪيو ويندو. حقيقت هيءَ آهي تہ آتشين اسلحہ جي استعمال جي مشق ۽ دوبدو لڙائيءَ جي طريقن جي تربيت پاڪستان جي عوام کي انهن بي راه قسم جي ماڻهن کان، جن جي زد ۾ هن وقت وچولي درجي جا ماڻهو بہ آهن، حفاظت ڪندي. هڪ چڱي نموني سان منظم ۽ سٺي قيادت هيٺ مليشيا جي تشڪيل ماڻهن ۾ شهري ذميدارين جو احساس پيدا ڪري نظم ۽ ضبط برقرار رکڻ ۾ مددگار پڻ ٿي سگھي ٿي.

---

www.bhutto.org

باب سترهون

وڏندڙ بحران جو مقابلو ڪيئن ڪجي

هڪ قومي بحران قومي عظمت جي تقاضا ڪندو آهي، ۽ ان جو مقابلو قرباني ۽ ايثار جي جذبي سان ڪرڻ گهرجي. مسلمانن جي دل ۾ انهيءَ قسم جي آزمائش جو مقابلو ڪرڻ لاءِ قرآن پاڪ جي لفظن تي غور ڪرڻ کان بهتر ٻي ڪابه صورت ڪانهي:

"سچ ۽ حق جي بچاءَ ۾ جنگ و جدل بيخياليءَ سان نه ڪرڻ گهرجي، ۽ انهيءَ (فرض) کان منهن موڙڻ نه گهرجي. حياتي ۽ موت الله تعاليٰ جي هٿ ۾ آهي، هرڪنهن کي خدا جي راه ۾ لڙڻ لاءِ ڇونڊي نه ٿو سگهجي. ان ۾ وفاداري، استقامت ۽ ايمان جي ضرورت هوندي آهي. اهي ڳالهيون ميسر هجن ته وڏن وڏن لشڪرن کي اهي ماڻهو پڇائي سگهن ٿا، جيڪي ان راه ۾ جهاد ڪن ٿا."

سن 1965ع ۾ ڪنسورشيم واري بحران جي ڏينهن ۾ حڪومت انهيءَ مسئلي کي سڌيءَ طرح سان پاڪستان جي عوام تائين ڪٿي ويئي ۽ انهن جي مدد سان ملڪ ڪاميابيءَ سان انهيءَ بحران تي قابو حاصل ڪري ورتو. موجوده بحران وڏيڪ شديد آهي ۽ عوام کي سچي ڳالهه ٻڌائڻ گهرجي ته پاڪستان کان ڪهڙا مطالبا ڪيا پيا وڃن ۽ پاڪستان انهن کي ڇو تسليم نه ٿو ڪري سگهي. ترقي پذير ملڪ مادي ذريعن سان انهن عظيم طاقتن جي دٻاءَ جو مقابلو نه ٿا ڪري سگهن، جيڪي خاموش سياست گريءَ جي ذريعي پردي پٺيان رهي وڏي تباهي مچائي سگهن ٿيون. انهن کي ته فقط

www.bhutto.org

گوناگون تدبيرون عمل ۾ آڻيون پونديون آهن، جن جي ذريعي اهي مٿن آڏار رکندڙ مملڪتن جي اقتصادي ۽ معاشرتي توازن کي درهم برهم ڪري رکنديون آهن يا حڪومتن جا تختا اونڌا ڪنديون آهن. عظيم ۽ عالمي طاقتون پردي پٺيان رهي خاموشيءَ سان عمل ڪرڻ پسند ڪنديون آهن ۽ هن باري ۾ ڪيئي سبب پيش ڪيا ويندا آهن ته اختلافن تي کليل بحث چونه ڪرڻ گهرجي. اهڙي مملڪت کي چيو ويندو ته ڳالهه کي کولڻ ۽ شور ۽ غلغلي ڪرڻ سان ڳالهين جي فضا وڌيڪ زهريلي ٿي ويندي. اهڙين مملڪتن وٽ، جن وٽ عالمي طاقتن جي خلاف استعمال ڪرڻ جا بيرم ڪين هوندا آهن، هن ڳالهه سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونه هوندو آهي ته اهي انهن جي ڪارستانين جو پردو فاش ڪري پنهنجي عوام کي مقابلي ڪرڻ لاءِ تيار ڪن. انهيءَ ڪري ترقي پذير قومون اقوام متحده جي جنرل اسيمبليءَ جهڙا بين الاقوامي پليٽفارم ڳوليندون آهن ته جيئن دنيا کي انهن مشڪلاتن کان آگاهه ڪري سگهجي، جيڪي کين آزاديءَ ۽ بهتر زندگيءَ جي جدوجهد ۾ پيش اچن ٿيون.

پاڪستان لاءِ هن ڳالهه تي يقين ڪرڻ ته آمريڪا سان سندس موجوده اختلاف خفيه سياست گريءَ ۽ پنهنجي عوام کي بيخبر رکڻ سان حل ٿي سگهندا، هڪ موتمار غلطي ٿيندي. اهي اختلاف ۽ اهي بنيادي مسئلا، جن کي اهي جنم ڏين ٿا، عوام جي مستقبل تي اثرانداز ٿين ٿا ۽ اهي کين ضرور سمجهائڻ گهرجن. جيڪڏهن کين سندن ليڊرن ۾ يقين ۽ انهن جي فيصلن ۾ اعتماد هوندو ته اهي مقابلي ۽ قربانين لاءِ ڪمرڪشي ڪندا، ۽ سيني قومي مشڪلات تي قابو حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجي حڪومت جي پٺيان هڪ ناقابل تسخير قوت وانگر ڄمي بيهندا. رٿابندي ڪميشن جي ڊپٽي چيئرمين چيو آهي ته اسين پنهنجي اقتصادي

www.bhutto.org

آڏار ۾ تنوع پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهيون. تنوع پيدا ڪرڻ جو اهو عمل ٽي سال اڳي شروع ٿي چڪو هو. ان کي گهٽو اڳي شروع ٿيڻ گهربو هو، پر انهيءَ وقت اسين هن فريب ۾ مبتلا هئاسون ته ٿورين گهٽين ترميمن ۽ تبديلين سان، جن جو نتيجو وڏيڪ محتاجيءَ جي صورت ۾ نڪري ها، پاڪستان پنهنجين خارجي مشڪلاتن تي قابو حاصل ڪري سگهندو. جيڪڏهن اسين ان طرح سان جاڳندي خواب ڏسندا رهياسون ته پاڪستان شايد پنهنجو آخري موقعو به هٿان وڃائي ويهي.

تاريخ جي ڌاري کي بدلائي نه ٿو سگهجي. اسين ايشيا ۾ رهون ٿا ۽ اسان کي ايشيائي صورتحال کي خيال ۾ آڻڻو آهي، جتي ايندڙ ڏهن سالن جي مدت اندر وڏيون انقلابي تبديليون اچڻ واريون آهن. جيڪڏهن اسان مضبوط رهياسون ۽ صحيح رخ ۾ غير متزلزل قدم کنياسون، ته بحران حل ٿي ويندو. بهرحال، ڪي نوان مسئلا ڪڙا ٿي پوندا، جن مان گهڻا ٿا ناقابل عبور نظر ايندا، پر ارادي جي مضبوطي ۽ اتحاد سان ڪو به اهڙو مسئلو ڪونهي، جيڪو حل ٿي نه ٿو سگهي. پاڪستان جا غريب ماڻهو هميشه ڪنهن به هڪ ڪان سواءِ سخت حالات ۾ پورا لٿا آهن. هاڻي رعايت يافته ماڻهن کي به ائين ڪرڻ گهرجي. اسين قيادت جي ذميدارين کان بچي نه ٿا سگهون. هاڻي اهو رهنمائن جو ڪم آهي ته اهي آزاديءَ جي جهنڊي کي، اوچو رکن ۽ اعتماد ۽ ايثار جي جذبي سان اڳتي وڌن. اسان کي فيصلو اهو ڪرڻو آهي ته اسين ڪشمڪش جو مقابلو ڪريون يا ٻاهرين دٻائن آڏو گوڏا جهڪائي ڇڏيون ۽ سرد جنگ ۾ هڪ قبر جي تختي بڻجي رهون. قرآن پاڪ ۾ لکيل آهي:

”۽ اسين انهن ماڻهن کي فتح جي خوشي عطا ڪنداسون جيڪي مظلوم آهن ۽ جيڪي روءِ زمين تي انصاف ۽

www.bhutto.org

آزاديءَ کي قائم رکڻ لاءِ جدوجهد ڪن ٿا، اهي ئي آهن، جن کي اسين قيادت جي درجي تي فائز ڪنداسين ۽ اهي ئي ماڻهو قيادت جا وارث ٿيندا، جيڪي انسانن جي مساويانہ فلاح ۽ بهبود جي تعمير ڪندا."

ديوار جي تحرير تہ بنان ڪنهن شڪ و شبهي جي 1964ع ۾ ئي ظاهر ٿي ويئي هئي، جڏهن آمريڪا پنهنجن انهن فيصلن جي باوجود، جن ۾ ان پاڪستانين جي خدشن جو لحاظ ڪندي هندستان کي وقتي ۽ ترميم لائق بنيادن تي ڏگهي عرصي لاءِ فوجي امداد ڏيڻ جو فيصلو ڪيو هو. انهيءَ نئين فيصلي ڪرڻ ۾ آمريڪا، پنهنجي سيٽي کان وڌيڪ قول ڏنل ايشيائي حليف سان تعلقات جي ڪشيدگيءَ ۾ اضافي ٿيڻ جي خطري کڻڻ ۾ بہ ڪا پس و پيش ڪانہ ڪئي. جڏهن پاڪستان اهو اٽوٽ نڊر فيصلو ڳڙڪائي ويو، ۽ پنهنجي سلامتيءَ جي مفادن کي پڻ نظرانداز ڪري سرد جنگ جي قول ۽ اقرار کان نہ ڦرڻ جو فيصلو ڪيو، تڏهن آمريڪا ائين سمجهيو تہ پاڪستان ڪنهن قسم جي جوابي ڪارروائي نہ ڪندو، ۽ انهيءَ نتيجي جي روشنيءَ ۾ هن هندستان کي ملندڙ امداد جو مقدار اچا بہ وڌائي ڇڏيو. پاڪستان پنهنجي حيثيت کي درست ڪرڻ جا ڪيئي بهترين موقعا هٿان وڃائي ڇڏيا آهن، ۽ هاڻي ان جي متعلق ڪنهن قدم کڻڻ جو وقت تيزيءَ سان هٿن مان ترڪندو پيو وڃي. بروقت قدم کڻڻ ۽ پهريون وار ڪرڻ، جيڪي ڪامياب سياسي عمل جا اهم جزا هوندا آهن، تن جي پاڪستان جي سياست ۾ اوتري ئي ڪمي ڏٺي ويئي آهي، جيتري صحتمند سياسي بصيرت جي.

جيڪڏهن پاڪستان پنهنجي موجوده مشڪلاتن تي قابو حاصل ڪرڻ لاءِ قربانين ڏيڻ لاءِ تيار ناهي، تہ پوءِ ڪيس ڪشمير جي جهڳڙي کي سرد خاني ۾ رکي هندستان سان تعاون

www.bhutto.org

ڪرڻ ۽ عوامي جمهوريه چين سان مختلف رويو اختيار ڪري آمريڪا سان ناهم ڪرڻو پوندو. ان جي معاوضي ۾ هو آمريڪا جي فوجي ۽ اقتصادي امداد ۾ اضافي جو حقدار بڻجي پوندو ۽ خوراڪ جو مسئلو اسان ڪي وڌيڪ پريشان نه ڪندو. بهرحال، اهڙن شرطن جي منظوريءَ جو نتيجو، اهم تر قومي مفادن تان دستبرداريءَ جي صورت ۾ رونما ٿيندو. ان ڪان علاوه، چين جي مستقل دشمني پڻ خريد ڪرڻي پوندي. پاڪستان کي ڪنهن به فائدي ملڻ ڪان سواءِ، نندڍيو ويندو، ناڪاميءَ جو احساس وڌي ويندو ۽ اسين گهيري ۾ اچي ويندا سون. ان سان هندستان کي، جيڪو مشترڪه اقتصادي مهمن يا پين رعايتن جو محض هن ڪري طلبگار آهي ته پاڪستان ان جو مڪمل طور تابعدار ٿي وڃي، وڌيڪ اڳرائيءَ جو حوصلو ملي ويندو. جيڪڏهن افغانستان سان تعلقات بهتر نه ٿيا ته ان مان انهيءَ ملڪ لاءِ پڻ ڪجهه رستا کلي ويندا. هندستان طرفان جارحيت ۽ افغانستان طرفان گڙٻڙ جي صورت ۾ آمريڪا پاڪستان جي مدد نه ڪندي، چاڪاڻ ته ٻيئي غيرڪميونسٽ ملڪ آهن. 1965ع واريءَ هندو پاڪستان جنگ انهيءَ معاملي ۾ آمريڪا جي طرز عمل جو ڪافي ثبوت ڏيئي ڇڏيو هو. ان جي ابتڙ، چين يا سوويت يونين سان تصادم جي صورت ۾ آمريڪي امداد پاڪستان کي آخري شڪست ڪان بچائڻ لاءِ ڪافي نه ٿيندي.

خيال جي هر زاويي ڪان واحد صحيح رستو اهوئي آهي ته انهن ٽن عالمي طاقتن سان درست تعلقات قائم ڪيا وڃن ۽ دنيا جي انهن باقي سيني طاقتن سان، جن سان اسان جا مفاد مشترڪه آهن، تعلقات وڌائڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي. ٽي سال ٿيا ته مون پاڪستان جي قومي اسيمبليءَ ۾ چيو هو ته آمريڪا سان اسان جا تعلقات افراط، ۽ چين ۽ سوويت يونين

www.bhutto.org

سان تفريط جي بنياد تي آهن. اسان جي حڪمت عملي اها هئڻ گھرجي تہ اسان ٽنهي وڏين طاقتن سان پنهنجي تعلقات کي معمول تي آڻيون. اسان کي معلوم هو تہ عبوري وقفي ۾ مشڪلاتون اينديون، پر اسان کي اعتماد هو تہ هڪ دفعو تعلقات کي درست ڪرڻ جو ڪم شروع ٿي ويو تہ پوءِ ٽنهي سان اسان جا تعلقات خوشگوار ٿي ويندا.

پاڪستان آمريڪا سان، جيڪا هڪ اهڙي عالمي طاقت آهي، جنهن پاڪستان جي تعمير ۽ ترقيءَ لاءِ ڪافي مدد ڏني آهي، دوستاڻا ۽ درست تعلقات قائم رکڻ چاهي ٿو. جڏهن هندستان سان ناراضگيءَ آمريڪا کي پاڪستان جي وڌيڪ ويجهو آڻي ڇڏيو، تڏهن اسان جلدبازيءَ ۾ اهو نتيجو ڪڍيو تہ آمريڪا اسان جو مستقل فطري دوست آهي پر بين الاقوامي سياسيات ۾ ”فطري دوست“ جو اصطلاح بي معنيٰ آهي. انهيءَ اصطلاح جو استعمال دنيا جي معاملن کي ذرہ روماني انداز ۾ ڏسڻ جي غمازي ڪري ٿو. حڪومتن جي درميان مشترڪ مفاد هوندا آهن، پر ڪابہ مستقل فطري دوستي ڪانہ هوندي آهي. نهروءَ جو زمانو گذري چڪو آهي. هندستان هاڻي هنيلو ناهي ۽ هند ۽ پاڪستان جي صورتحال هاڻي هڪ نئين دؤر ۾ داخل ٿي چڪي آهي. هاڻي، اها ڳالهہ آمريڪا جي عالمي مفاد ۾ آهي تہ اها پاڪستان ۽ هندستان جو پاڻ ۾ صلح ڪرائي، تہ جيئن چيان کان وٺي نيڏي ڪنڌ تائين چين جو گهيرو مڪمل ٿي وڃي. انهيءَ قسم جو موقعو موجود آهي ۽ آمريڪا ان مان فائدو پرائڻ جي هرممڪن ڪوشش ڪندي. وچ اوير جي تبديلين کان پوءِ آمريڪا جي حڪومت شايد اهو خيال ڪري تہ نيڏي ڪنڌ ۾ سندس مقصد جو حصول ان لاءِ وڌيڪ آسان ٿي پيو آهي. پاڪستان جا تعلقات هڪ ڊگھي عرصي تائين انهن ٻن عظيم طاقتن سان، جيڪي ان جون ويجهيون

www.bhutto.org

پاڙيسري آهن، خوشگوار نہ رهيا ۽ اها ڳالهہ هن جي باوجود هئي تہ انهن سان اسان جي مفادن جو ڪوبہ ٽڪراءُ ڪونہ هو. هاڻي هڪ ٻي عالمي طاقت سان اختلاف آهي تہ پاڪستان کي انهيءَ صورتحال جو دليريءَ سان مقابلو ڪرڻ گهرجي. دفتر خارجہ جي هڪ ترجمان چيو آهي تہ پاڪستان ـ آمريڪي تعلقات ۾ هڪ باب جو خاتمو ٿيو آهي. آءٌ ائين چوندس تہ هڪ سچو ڪتاب لکجي چڪو آهي ۽ هاڻي اهو تاريخ جي طاق سڻان رکيو آهي. اڃو تہ دوستي ۽ مساوات جي بنيادن تي غلط ڳالهين فرض ڪرڻ ۽ هڪٻئي جي تعلقات ۾ مداخلت ڪرڻ بغير، هڪ نئين ڪتاب جا شروعاتي صفحا لکون. اسان جي تعلقات ۾ ڪوبہ بغض نہ هئڻ گهرجي. اسان ماضيءَ ۾ هڪٻئي کي سد ڏني آهي. ائين چئي نہ ٿو سگهجي تہ پاڪستان، آمريڪا جي عالمي پاليسين لاءِ، پاڻ کي وڏن خطرن جي زد ۾ ڪونہ آندو ۽ تڪليفون برداشت نہ ڪيون. پر پاڪستان انهيءَ رفاقت مان ڪجهہ فائدو بہ پرايو آهي ۽ هڪ مفهوم ۾ اسين هاڻي بہ هڪٻئي جي خدمت ڪري سگهون ٿا. حڪومتن جي باهمي تعلقات ۾ حدِ فاصل ڪڏهن بہ نہ ايندي آهي. وقت گذرڻ سان هڪ خاص تعلقات جي خواهش ترڪ ڪري سگهبي آهي، جنهن مان ٻنهي ملڪن کي وڌيڪ حقيقت پسندانہ سطح تي هڪٻئي سان تعاون جو موقعو ملندو. جيڪڏهن آمريڪا کي سچ پچ انهن تنازعن ۾ منصفانہ امن جي طلب آهي، جن ۾ هو قائل آهي تہ پاڪستان لاءِ ان جي واسطي پنهنجين ڪوشش کي ڪم آڻڻ جو موقعو ملي سگهي ٿو. اسان جي آمريڪا سان تعلقات کي هن ڪري ڌڪ لڳو آهي، جو اسان ويٽ نام واريءَ جنگ ۾ آمريڪين جي پاران هٿيارن کڻي هلڻ ۽ جنگ کي وسيع ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو. ڪو وقت اهڙو بہ اچي سگهي ٿو، جو آمريڪا کي امن جي

تلاش ۾ جنگ جي ميدان ڇڏڻ جي خواهش پيدا ٿئي؛ ان وقت پاڪستان قابلِ ذڪر ڪردار ادا ڪري سگهندو.

چين ۽ آمريڪا جي درميان تنازعا هميشه لاءِ هلي نہ ٿا سگهن. يا تہ اهي سچي ايشيا ۽ ان کان پري وارن ملڪن جي مڪمل تباهي آڻيندا يا اهي ڌڪجي ويندا. جيڪڏهن آخري ذڪر ڪيل صورت پيدا ٿي، تہ پوءِ ٻنهي جي طرفان پاڪستان جي وڏين طاقتن جي دٻاءَ جي مقابلي جو قدر ڪيو ويندو. جيڪا شيءِ آمريڪا کي اڄ غير دوستانہ رويو معلوم ٿئي ٿي، اها شايد سياڻي جٽادار امن جي مفاد جي حق ۾ ۽ خود آمريڪا جي وڏيڪ اعليٰ مقصدن جي مطابق نظر اچي. جيڪڏهن اسان جو نقطہ نظر منصفانہ هوندو تہ پوءِ اسين ڪنهن بہ صورتحال - حتيٰ ڪ جيڪڏهن ضرورت درپيش آئي تہ مڪمل علحدگي - جو پڻ مقابلو ڪري سگهنداسون، حالانڪ جيڪي ساٿهو منصفانہ مقصد رکندا آهن، تن کي شاذ ونادر ئي بلڪل علحده ڪيو ويندو آهي.

پاڪستان کي هندستان سان تنازعي جي معاملي ۾ آمريڪا سان تقابل جي صورتحال کي ٽارڻ جي سخت ڪوشش ڪرڻ گهرجي، پر جيڪڏهن آمريڪا اسان جي سڀني ڪوششن جي باوجود هڪ اهڙي پاليسيءَ تي گامزن رهي، جيڪا اسان جي مفادن جي خلاف هوندي تہ پوءِ اسان کي مقابلي کان ڇرڪڻ نہ گهرجي. اسان کي گهرجي تہ اسين هندستان سان پنهنجي اختلافن کي آمريڪا سان تعلقات کان الڳ رکون ۽ ان سان اهڙن صحيح تعلقات جو سلسلو قائم رکون، جنهن جو بنياد غير مشروط ۽ ڪنهن پيش بنديءَ کان سواءِ هن ٺاهہ تي رکيل هجي تہ اها اسان جي داخلي معاملن ۾ دخل اندازي نہ ڪندي، ۽ پاڪستان کي هن ڳالهہ لاءِ مجبور نہ ڪندي تہ هو هندستان سان اِن طرح جو ڪو تصفيہ ڪري، جيڪو پاڪستان جي اهم مفاد جي منافي هجي.

www.bhutto.org

جيڪڏهن انهيءَ قسم جي ڪوشش ناڪام ٿي وڃي ته ترجيح لائق اهو رستو ٿيندو ته ٽين دنيا جي ملڪن جي پشت پناهيءَ سان گڏ، جن مان اڪثر اسان جي خود اراديت جي حق جي حمايت ڪن ٿا، ۽ انهن عظيم ۽ نيم عظيم طاقتن جي حمايت سان، جن کي اسان سان همدردي آهي، اجتماعي محاذ آرائي جي حڪمت عملي اختيار ڪئي وڃي.

1958ع جي آخري ۽ 1959ع جي شروعاتي حصي ۾ هندستان ۽ پاڪستان کي دفاع جي معاملي ۾ تعاون تي آماده ڪرڻ جون ناڪام ڪوششون ڪيون ويئون. انهيءَ تجويز جي ناڪاميءَ جو هڪ سبب اهو هو ته آمريڪا جي طرفان انهيءَ مقصد لاءِ اُن ڪان اڳي جيڪو ميدان هموار ڪيو ويو هو، سو ناڪافي هو. گذريل تجربي جي روشنيءَ ۾ هاڻي محتاط ڪوششون ڪيون پيئون وڃن. رهنمائن ۽ صحافين جي باهمي دورن ۽ ٻنهي ملڪن جي درميان سفر جي شرطن ۾ نرمي جي متعلق ڳالهيون ٻڌڻ ۾ اچي رهيون آهن. ان سان گڏ ئي مشترڪه منصوبن جي ضرورت ۽ هٿيار بند فوجن ۾ ڪميءَ جي معاملن تي زور ڏنو پيو وڃي. خيال هيءَ آهي ته موجوده حالتن کي برقرار رکيو وڃي ۽ ڪنهن ڏينهن هڪ باهمي ٺاهه يا ننڍن ننڍن باهمي معاهدن جي ذريعي ان تي مهر هڻي نيٺ مسئلي کي حل ڪيو وڃي.

www.bhutto.org

باب ارڙهون

هندستان سان تنازعي جا بنياد

هندستان ۽ پاڪستان جي درميان تعلقات اهڙا هئڻ گهرجن، جهڙا سٺيڙن ۽ ناڙوي جا باهمي تعلقات هئا، جن کي هن ڪري هڪٻئي کان جدا ٿيڻو پيو ته جيئن هڪٻئي کي وڌيڪ ويجها ٿي سگهن. هندستان ۽ پاڪستان ۾ ايتريون ته گهڻيون ڳالهيون مشترڪ آهن، جو باقي دنيا کي وقتن تي اهو سمجهڻ کان قاصر هوندي آهي، ته آخر اهي ٻئي ملڪ مستقل طور هڪٻئي جي خلاف محاذ آرائي جي حالت ۾ ڇو ٿا رهن. دانشمنديءَ جون تقاضائون، جاگرافيءَ جون مجبوريون ۽ بين الاقوامي طاقتن جو اثر، سڀ ڪائنڻ امن سان رهڻ جي تقاضا ڪن ٿا، پر سندن افلاس زده عوام کي انهن فائدن حاصل ڪرڻ کان محروم رکيو ويو آهي، جيڪي کين آزاديءَ جي نتيجي ۾ حاصل ٿيڻ گهرجن ها. انهيءَ صورتحال جا ڪيئي سبب آهن: تاريخي ورثو، وهم پرستي، ۽ تعصب. ننڍي کنڊ جي هندن هڪ هزار سالن تائين پنهنجي غلامي برداشت ڪئي آهي، ۽ مسلمانن کي 150 سالن کان به وڌيڪ عرصي تائين غير ملڪي تسلط جو شڪار رهڻو پيو آهي. کين آزاد قومن جي حيثيت ۾ سندن صحيح مقام اڃا معلوم ڪرڻو آهي. ماضيءَ کان پنهنجو دامن ڇڏائڻ لاءِ کين اڃا اعتماد حاصل ڪرڻ جي ضرورت آهي.

مسٽر نهرو سندس زندگيءَ جي آخر تائين هيءَ دعوي ڪندو رهيو ته ڄمون ۽ ڪشمير جي تنازعي بابت پاس ڪيل ٺهراءَ ننڍي کنڊ ۾ امن ۽ ڀائيچارو ته آڻي سگهندو، ڇاڪاڻ ته هند و پاڪستاني تڪرار، محض لاديني ۽ ترقي پسند هندستان

www.bhutto.org

جي خلاف مذهب پرست ۽ رجعت پسند پاڪستان جي متعصبانه
رويي جا علامتي مظهر آهن. ٻئي طرف، پاڪستان جي دعويٰ
اها هئي ته صرف انهن تڪرارن جي نسبيري سان، جن جا
هندستاني حڪومت ۽ هندستاني وزير اعظم بين الاقوامي طور
پابند آهن، هن ڳالهه جو طئي ڪرڻ ممڪن آهي ته اهي
تڪرار هندستان ۽ پاڪستان جي درميان پيدا ٿيندڙ اختلافن
جا سبب آهن يا علامتون. هيءَ ڳالهه واضح آهي ته فقط
علاقائي ۽ ٻين اهم تنازعن جي حل ٿيڻ ذريعي ئي حالات ڪي
معمول تي آڻڻ ممڪن ٿي سگهي ٿو. هيءُ عجيب و غريب
منطق آهي ته هڪ ملڪ جا علاقائي ۽ اقتصادي حق هن
بنياد تي غصب ڪيا وڃن ته انهيءَ ملڪ سان دشمني اٿئر
آهي. دائمي دشمنيءَ جي نالي واريءَ ڪنهن به شئي جو دنيا
۾ وجود ڪونهي. هڪ دفعو جهڳڙا منصفانه نموني ۾ نبري
وڃن ته ڪشيدگيون دور ٿي وينديون ۽ حالتون معمول تي
اچي وينديون. پاڪستان ۽ هندستان جي درميان سڀني کان
وڏو جهڳڙو، جمون ۽ ڪشمير جي مستقبل تي مبني آهي،
جتان جي عوام کي خود اختياريءَ جي حق ڏيارڻ لاءِ هندستان
پنهنجي نيڪناميءَ جي واسطي سان ٻڌل آهي. اِن هوندي به
اهو سوچڻ غلط آهي ته ڪشمير جو هڪ ئي تنازعو آهي،
جيڪو هندستان ۽ پاڪستان کي هڪٻئي کان جدا ڪري بيٺو
آهي. جيتوڻيڪ اهوئي جهڳڙو ٻين سڀني کان وڌيڪ نمايان
آهي، ان جي باوجود ڪي ٻيا به اهڙا جهڳڙا آهن، جن جي
نزاڪت ۽ گنڀيرائي قابل غور آهي، جهڙوڪ واهن جي پاڻيءَ
وارو جهڳڙو، گنگا نديءَ جي پاڻيءَ جي مستقبل مان پيدا
ٿيندڙ جهڳڙو ۽ هندستان ۾ مسلمانن تي ٿيندڙ ظلم ۽ ستم مان پيدا
ٿيڻ وارو جهڳڙو، جنهن جو نتيجو انهن جي وڏي تعداد ۾
پاڪستان ڏانهن هجرت جي صورت ۾ رونما ٿيو. وري، ڪن
ٻين مسئلن کي تاريخي ۽ ڪن ٻين سببن جي ڪري مناسب

www.bhutto.org

اندازِ نہ ڪنيو ويو آهي پر قومي مفاد لاءِ بهرحال، انهن جي اهميت برقرار آهي. گهٽ ۾ گهٽ هڪ تنازعو قريباً اوتريءَ ئي اهميت جو حاصل آهي، جيترو ڪشمير جو مسئلو، ۽ اهو تنازعو آسام ۽ هندستان جي ڪن اهڙن ضلعن جي متعلق آهي، جيڪي اوڀر پاڪستان سان لاڳيتا آهن. انهن تي اوڀر پاڪستان جي خاص حقداري آهي، ۽ حقن جي انهن دعوائن تي خاموش نہ رهڻ گهربو هو. هندستان اوڀر پاڪستان ۾ ناخوشگوار دلچسپي وٺڻ جي عادت ڪڏهن بہ ترڪ نہ ڪئي، ۽ اولهہ پاڪستان ۾ بہ هو اکنڊ ڀارت يا هند جي اتحاد جهڙن قسمن جي ڪن تحريڪن جي حمايت ڪري رهيو آهي. اهڙي وقت ۾ جڏهن ناگا ۽ ميزو قبائلين بغاوت ڪئي آهي ۽ هزارين مسلمان آسام مان ڪڍيا ويا آهن، جتي هندستان جي تقسيم وقت هندو قوم جي اڪثريت ڪانہ هئي، پاڪستان لاءِ انهن مسئلن کي نظرانداز ڪرڻ غلطي ٿيندي. هندستاني مسلمانن کي اوڀر پاڪستان طرف ملڪ بدر ڪرڻ ۽ آسام ۽ ترپوره جي تڪراري سرحدن جا مسئلا اهڙا آهن، جو انهن کي وسارڻ نہ گهرجي. فرخا بند جو مستقبل ۽ درياهن جي پاڻيءَ جي استعمال جو عام مسئلو اهڙا جهڳڙا آهن، جن جو منصفانہ نبيرو اجا ٿيڻ باقي آهي ۽ جيتوڻيڪ ”نهرو-نون“ معاهدو ڏهہ سال اڳي طئي ٿيو هو، ان جي باوجود بيروباريءَ جو پاڪستان جي طرف منتقل ٿيڻ باقي آهي. ملڪ جي ٻنهي ٻانهن کي هندستان جي خلاف جائز شڪايتون آهن ۽ جيستائين وڏا جهڳڙا طئي نہ ٿا ٿين، تيستائين تعلقات ۾ بهتريءَ جي توقع رکڻ اجائي آهي.

نهروءَ جي هيءَ دعوي تہ اهي تڪرار هندستان سان پاڪستان جي ابدي دشمنيءَ جي علامت آهي، اوتري ئي شرآميز آهي، جيتري اها بي بنياد آهي، ڇاڪاڻ تہ اهو هندستان آهي ۽ نہ پاڪستان، جنهن جي دل ۾ ڪينو پريل

www.bhutto.org

آهي. پاڪستان، آزاديءَ لاءِ ڪيل جدوجهد ۾ هندستان سان برابري حاصل ڪئي. پارٽي ڪانگريس ملڪ جي ورهاڱي جي خلاف مزاحمت ڪئي، پر اها پاڪستان جي قيام کي روڪڻ ۾ ناڪام رهي. انڪري هيءَ ڳالهه قدرتي آهي ته ڪي هندستاني رهنما پنهنجين دلين ۾ پاڪستان جي طرف کان رنجش رکن. ڳالهه فقط ايتري آهي ته هندستان، پاڪستان جي تڪميل جو قطعي روادار ناهي، انهيءَ ڪري انهن پنهي ملڪن جي درميان حالتون خراب ٿينديون ٿينديون موجوده مايوس ڪندڙ تعطل تائين پهچي ويئون آهن. پاڪستان جي فلسفه جو بنياد انسان جي برابريءَ جي اصول ۽ اسلامي عدل تي بيٺل آهي ۽ پاڪستان لاءِ پنهنجي سيني کان وڌيڪ پاڙيسريءَ لاءِ دل ۾ عداوت رکڻ انهيءَ فلسفي جي خلاف ٿيندو.

مسلمانن نندي ڪنڊ تي ست سؤ سالن کان وڌيڪ حڪومت ڪئي ۽ آخرڪار اهي پنهنجي لاءِ هڪ علحده وطن قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا. بدقسمتيءَ سان هندستاني ذهنيت تاريخي سببن کان ذهني مونجهارن ۽ شڪست جي پوت جو شڪار آهي. هندستان ۽ پاڪستان جي تعلقات جي پاڙن تائين پهچڻ لاءِ اهو ضروري آهي ته هندستاني قوميت جي نوعيت جي جاچ پڙتال ڪئي وڃي.

رگ ويد جي زماني کان وٺي ئي هندستاني ڪردار جي غالب خصوصيت، ان جو مذهبي مزاج ۽ ذات پات جي نظام جي بدولت سندس علحدگي پسندي رهي آهي. جيتوڻيڪ هندستاني تهذيب کي هندو ثقافت جي هم معنيٰ سمجهيو ويجي ٿو، ان هوندي به سوين سالن کان وٺي انهيءَ تهذيب اجنبي ثقافتن کي پنهنجي اندر سمائي ڇڏڻ جي قابلِ ذڪر قوت جو مظاهرو پئي ڪيو آهي. آريه تهذيب جي زماني کان اڳي جي هڪ شاندار تهذيب، موئن جي دڙي ۽ هڙپا جي ڦٽل نشانن ۾ دفن آهي. هيءَ ڳالهه اڪثر ڀلائي ويندي آهي ته

www.bhutto.org

آرين انهن ٺي ڪنڊرن جي مٿان پنهنجو لقوني نظام ڪڙو ڪيو هو، جنهن جي ڪُڪ مان پوءِ هندو برهمڻي مت پيدا ٿي. جيئن جيئن آريه حملہ آور اتر الهندي ميدانن کان گنگا نديءَ جي اترين پاسن ۾ پهچندا ويا، تيئن تيئن تاريخ جي ثقل جو مرڪز سنڌ ۽ پنجاب جي ماٿريءَ کان گنگا نديءَ جي ماٿريءَ ڏانهن منتقل ٿيندو ويو، ۽ ويدن واري زماني برهمڻيت لاءِ جاءِ خالي ڪئي.

رگ ويد ۾ ٻن نسلن جي وجود جو ذڪر ملي ٿو: هڪ بلند حوصلہ وارا دراوڙ، جيڪي پنهنجي وطن جي سرزمين جي بچاءَ ڪرڻ لاءِ زندگي ۽ موت جي ڪشمڪش ۾ مصروف هئا ۽ ٻيا حملہ آور آريا، جيڪي ڪٽڪ وني رنگ جا غيرملڪي هئا. آرين حڪمرانن متڪبرانہ دعوائن سان پنهنجو پاڻ کي ”ديون“ يا ديوتائن جي صفتن سان نوازيو ۽ مقامي ماڻهن کي ”راڪشن“ يا شيطانن جو طبقو قرار ڏنو. ذات پات جو نظام، برهمڻن جي برتريءَ واري تصور جي پيداوار هو، جنهن کي زندگيءَ جي هڪ طريقي طور قبول ڪيو ويو. زندگيءَ جي انهيءَ طريقي ۾ ”شودرن“ کي ٻہ جيڪي گهٽ ذات وارا هندو هئا، مليڇن يعني غير آريا ماڻهن کان ڪجھ امتيازي حيثيت ڏني ويئي، حالانڪ انهن ٻنهي طبقن کي هن زندگيءَ ۾ خانگي، شهري ۽ فوجي اعزازن کان محروم رکيو ويو، ۽ آئينده زندگيءَ ۾ ”مُڪتي“ يعني نجات جو نا اهل قرار ڏنو ويو. ”سيٿين“ حملہ آورن جي وارد ٿيڻ سان برهمڻن جي ترقيءَ ۾ رڪاوٽ پيئي. اهي ”سيٿين“ حڪمران مقامي ماڻهن جي نالي ماتر اطاعت کي ڪافي سمجهندا هئا. مذهب جي حدن اندر هنن پنهنجي لاءِ امتيازي رعايتن ۽ اختيارات جو قانون نافذ نہ ڪيو. برهمڻ اڳي وانگر وڌندا ۽ ويجهندا رهيا. هو پنهنجن نون آقائن آڏو جهڪندا تہ رهيا پر ڪين پنهنجن سماجي ۽ مذهبي عملدارين اندر داخل ٿيڻ جي اجازت ڏيڻ

ڪان سختيءَ سان انڪار ڪيائون. انهيءَ زماني ۾ عظيم ٻڌ پيدا ٿيو، جيڪو "سڌيسن" نسل جو هڪ شهزادو هو. مهاتما ٻڌ اعلان ڪيو ته "سڀ انسان برابر آهن ۽ نجات جو دروازو سڀني لاءِ هڪجهڙو کليل آهي." اها ڳالهه برهمڻن کي سخت ناگوار گذري. ٻڌ ڌرم کي بعد ۾ انهيءَ تعليم جي ڏاڍي ڳري قيمت هندستان ڪان جلاوطنيءَ جي صورت ۾ ادا ڪرڻي پيئي. جين مذهب، جيڪو ٻڌ ڌرم جي اثر و رسوخ جي زوال سان گڏ نمودار ٿيو، تنهن جو پڻ برهمڻن جي هٿان لڳ ڀڳ ساڳيو انجام ٿيو.

هندستان جي تاريخ جو سرسري مطالعو ظاهر ڪري ٿو ته هندو ڌرم ٻاهرين عناصر جي دخل اندازين کي ڪهڙي طريقي سان منهن ڏنو آهي. ننڍن مداخلت ڪارن جي اثر کي پاڻ ۾ سمائڻ ذريعي ٺيڪ ڪيو ويو آهي، فاتحن کي غلامانه خوشامد سان ڀرغلايو ويو ۽ جيڪي فاتح هندستان ۾ رهجي ويا، سي جيڪڏهن جذب ٿيڻ ڪان بچيا، ته فقط پنهنجي جداگانه حيثيت کي برقرار رکڻ جي سخت ڪوشش جي بدولت.

هندستان جو اهو متڪبرانه نظام مسلمانن جي فتوحات هٿان ٽٽو. هندن کي اهو ڌڪ برداشت ڪرڻو پيو، پر "ڌرم" جي ناليءَ ۾ مقابلو مسلسل جاري رهندو آيو. هندستاني نظام انهيءَ حقيقت کي محسوس ڪرڻ ۾ دير ڪانه ڪئي ته پهرين حملي آورن جي ابتڙ، مسلمان تهذيب ڪان بيگانا ماڻهو ڪنهن جو انهن کي آسانيءَ سان پنهنجي اندر جذب ڪيو وڃي. هو هندستان جي مقامي تمدن جي نظام ۾ شموليت کي پنهنجي لاءِ عزت افزائي نه سمجهي رهيا هئا ۽ اهڙيءَ طرح هندن ۽ مسلمانن ۾ افسوسناڪ محاذ آرائيءَ جو آغاز ٿيو. مسلمانن جي تسلط واري سڄي ساري عرصي ۾ هندن پنهنجي نسل ۽ تمدن تي انتهائي فخر جو اظهار جاري رکيو، جيڪو رفته رفته اجنبين ڪان نفرت جي شديد مريضانه ذهنيت جي

www.bhutto.org

صورت اختيار ڪري ويو. اهي سڀ خوف ۽ نفرتون، جيڪي مليڇ يعني ناپاڪ ۽ غيرمهذب اجنبيءَ جي تصور سان وابسته هيون، سي سڀ هاڻي اجنبي مسلمان جي خلاف جدوجهد ۾ استعمال ڪيون ويون. جڏهن مسلمانن هندستانين جا طور ۽ طريقا اختيار ڪري ۽ انهن جي عورتن سان شاديون ڪري هندستاني زندگيءَ جي نظام سان ناهه ڪرڻ چاهيو، تڏهن به هنن سان برابريءَ جو سلوڪ نه ڪيو ويو، ڇاڪاڻ ته اسلام جي دين ۾ هندن جي جامد ڌرم جي بنيادي تصورن لاءِ هڪ للڪار سمايل هئي. مسلمانن جي خلاف لاتعداد بغاوتن ۾ انهيءَ جنگجوئي واري جذبي کان بلڪل ڪليل نموني ۾ ڪم ورتو ويو.

فاتح جي طرفان هندو ڌرم سان ناهه ڪرڻ جي هڪ ابتدائي ڪوشش اڪبر ڪئي، پر هن جي مقصدن کي هندو ڌرم جي ڪٽرپڻي بي اثر بنائي ڇڏيو. اهو ڪٽرپڻو پنهي قومن جي درميان ميل-ميلاپ جي راهه ۾ رڪاوٽ بنجي پيو. ان هوندي به هن جي هڪپڻي سان تعاون ڪرڻ جي حڪمت عمليءَ هندن لاءِ هيءَ موقعو مهيا ڪري وڌو ته هو مسلمانن جي امير طبقي تي پنهنجو اثر وجهن ۽ کين پنهنجي حلقي اندر محصور ڪن. اورنگزيب انهيءَ پاليسيءَ جي رد عمل طور انهيءَ عمل کي ابتو ڪرڻ ضروري سمجهيو، پر هو انهيءَ مقصد جي تڪميل ڪرڻ لاءِ گهڻو دير سان وارد ٿيو هو. هن جي تخت نشينيءَ جي وقت تائين، مغل سلطنت زوال ۾ پهچي ويئي هئي. هن کي سلطنت کي بچائڻ، مرهٽن سان وڙهڻ ۽ ٻين گهڻن پريشان ڪندڙ مسئلن سان مقابلو ڪرڻو پيو.

برطانيہ جي استعماري تسلط جي خلاف وڙهڻ لاءِ، نئشنل ڪانگريس جي ليڊرن مسلمانن کي پاڻ ۾ جذب ڪرڻ جي پاليسيءَ کي وڌيڪ مربوط انداز ۾ شروع ڪيو. سن 1857ع واري آزاديءَ جي جنگ ۽ خلافت تحريڪ، ٻنهي ۾ هندو ۽

مسلمان پنهنجن مشترڪه مقصدن حاصل ڪرڻ لاءِ برطانوي تسلط جي خلاف ڪلهي ۾ ڪلهو ملائي وڙهندا رهيا. بهرحال، پنهي حالتن ۾ جدوجهد هڪ نازڪ مرحلي ۾ داخل ٿي، تڏهن هندن اتحاد قائم رهي نه سگهيو، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو، جو پنهي تحريڪون ڇڙيون ويئون. نه ته مساوات جي بنياد تي تعلقات قائم ڪرڻ لاءِ مغلن جي ڪوشش ۽ نه سامراج جي خلاف مشترڪه مقصد، اهڙي باهمي تعاون کي قائم رکي سگهيا، جيڪو جٽادار اتحاد طرف وٺي وڃي ها.

ڪن اهڙن ممتاز تاريخدانن، جن هندستاني ذهن کي زوردار نموني سان متاثر ڪيو آهي، "ڀارت ماتا" جي تصور جي وضاحت نه صرف مادرِ وطن طور بلڪ هماليه کان وٺي راس ڪماريءَ تائين هندن جي مقدس سرزمين طور پڻ ڪئي آهي. ڀارت ماتا جي لاءِ، جيئڪا "آريه ورت" (آرين جو وطن) آهي، تقدس هندو ڌرم جو مرڪزي موضوع آهي، جيڪو ديومالائي، فلسفي، دنيا ۾ رهندڙ جاندارن جي علم ۽ مذهب جو اهڙو عجيب ترين مرڪب آهي، جنهن جهڙو ٻيو هن وقت تائين دنيا نه ڏٺو آهي. آريا، جن جو اولاد هئڻ جي برهمڻ دعوي ڪن ٿا، اتر هندستان جي وسطي مشرقي هندستان ڏانهن پيشقدمي ڪرڻ ۽ مقامي ماڻهن تي، جن کي هو "داسيو" سڏيندا هئا، غلبو حاصل ڪرڻ کان اڳ ڪيترين ئي صدين تائين پنجاب ۾ آباد رهيا. هندن جا قديم ترين مقدس ڪتاب، رگ ويد ۽ اپنشد رشين يعني قديم پنڊتن پنجاب جي علائقي ۾ مرتب ڪيا هئا.

هندن جي قومي شعور مطابق، جنهن کي گذريل صديءَ جي ڪيترن وڏن هندو ليکڪن هنن جي دلين ۾ اڀاريو آهي، ننڍي کنڊ کي هڪ وحدت تصور ڪيو ويندو آهي- خيبر جي ٻهاڙين کان وٺي ڏور ڏکڻ تائين هڪ ناقابلِ تقسيم وحدت، جنهن ۾ اتر الهندي واري علائقو، جيڪو هن وقت

www.bhutto.org

پاڪستان آهي، ان جي دل ۽ جان جي حيثيت رکي ٿو. جاگرافيائي لحاظ کان به، هندستان انگريزن جي حڪومت واري دور کان سواءِ، يا مغل شهنشاهه اورنگزيب جي حڪومت وارن ٿورن سالن کي ڇڏي، ڪڏهن به هڪ حڪومت جي تحت متحد نه رهيو. ان کان اڳي، اوائلي هندستاني سلطنت، جيڪا موريا گهراڻي وارن قائم ڪئي هئي، سڄي اتر هندستان، بلڪ افغانستان تائين ۽ ڏکڻ واري اپپٽ جي ڪن حصن تائين ڦهليل هئي. هندستان جو اتر اپرندي طرف سمنڊ پار ڪري ڪمبوڊيا ۽ جاوا تائين وڃي پهتو هو. برهمڻن جو مذهبي ۽ ثقافتي اثر ۽ رسوخ ماضيءَ جي هرهڪ هندستاني سلطنت جي حدن جي مقابلي ۾، وڌيڪ وسيع هو. هندن جو مذهب هڪ اهڙي ”چپترا پتي“ يعني آقائن جي آقا، يا هڪ اهڙي حڪمران جي وصفن جا خاص طور ڳيت ڳائي ٿو، جيڪو پنهنجي پاڙيسرين کي فتح ڪري مٿن تسلط قائم ڪري ٿو ۽ پنهنجو غلبو هڪ سمنڊ کان ٻئي تائين وڌائي ٿو. ماضيءَ جي عظمت جو اهڙو شعور، جنهن جي هندو ثقافتي ۽ سياسي احياء لاءِ وڏن وڏن هندو مصنفن تجديد ڪئي، ويهين صديءَ ۾ هندستاني قوم پرستيءَ جو مکيه سرچشمو رهيو آهي. نهروءَ جو ”هندستان جي دريافت“ (ڊسڪوري آف انڊيا) ظاهر ڪري ٿو ته ڪيئن نه انتهائي مغربي طرز فڪر جو هندو ذهن پڻ ”هندستان جي لازمي هندويت“ جي جادوءَ جي اثر جو شڪار ٿي پيو.

يارهين صديءَ ۾، مسلمانن جي وڏي تعداد ۾ وارد ٿيڻ، هندن کي نه فقط سياسي اقتدار کان محروم ڪيو، پر ان سان گڏوگڏ ملڪ جي غالب مذهب جي وقار کي پڻ زبردست ڌڪ هنيو. هڪ هندو ليکڪ، هندو- مسلم تصادم جو تجزيو ڪندي لکي ٿو:

www.bhutto.org

”مسلمانن جي هتان هندستان جي تسخير، هندو قوم لاءِ ذات پات جي پيدا ڪيل واري نظام جي ذريعي بي ضرر نہ ٿي سگهي. اها تسخير درحقيقت، هڪ اهڙي محڪم ۽ باشعور معاشري جي هڪ نئين ملڪ ۾ توسيع هئي، جنهن وٽ زندگيءَ جو پنهنجو ترقي يافتہ طريقو ۽ زنده ثقافت موجود هئي. هندستان جي آخري تسخير هڪ اهڙي مسلمان بادشاهہ جي مهم هئي، جنهن جي حڪومت جو مرڪز علائقو هندستان کان ٻاهر واقع هو، پر پوءِ بہ جڏهن نئين مسلم سلطنت جي تابعداريءَ جو خاتمو هڪ ٻاهرين مسلم سلطنت طرفان ٿيو، جيئن اهو جلدئي عمل ۾ آيو، تڏهن بہ مسلمانن جي اها حڪومت هڪ اهڙي ٻيڪي قوم جي حڪومت رهي، جنهن وسيع تر اسلامي دنيا سان پنهنجي الحاق کي ڪڏهن بہ نہ وساريو.

”اجا بہ وڌيڪ اهم ڳالهہ هيءَ هئي تہ مسلمان قوم ثقافت جي انتهائي هيٺانهين سطح واري وحشي قوم ڪانہ هئي، جيڪا هندن جي حلقي ۾ پنهنجي داخلا کي پاڻ لاءِ عزت ۽ افتخار جو باعث سمجهي ها. ان جي برعڪس، هو پاڻ نہ فقط هڪ نئين ۽ جارحانہ ثقافت جا خالق ۽ محافظ هئا، پر ڪين پڻ ثقافتن مٿان برتريءَ جو جنون جي حد تائين يقين پڻ هو، ۽ سندن خيال هو تہ ان جي تبليغ زبردستيءَ سان ڪرڻ پڻ سندن فرض هو. سندن مذهب درحقيقت، هڪ مسلمان لاءِ انهيءَ فرض کي هڪ نهايت اهم، حالانڪ اختياري فريضہ بنائي ڇڏيو هو. تاريخ ۾ اهي پهريان ماڻهو هئا، جن زندگيءَ جي هڪ مخصوص طرز ۽ باقي ٻين سڀني طرزن جي درميان هڪ ناقابلِ تصفيہ تصادم جو خيال پيش ڪيو ۽ جن مستقل انقلاب جي نظريي جي تشڪيل ڪئي. هنن اعلان ڪيو تہ جيستائين سڄي دنيا سندن دين قبول نہ ڪندي، تيستائين دنيا ۾ امن ۽ سڪون قائم ٿي نہ ٿو سگهي.

www.bhutto.org

”جڻ ته اهو مشڪل مسئلو اڃا ڪافي نه هو، جو هندن وري پنهنجي طرفان ان کي اڳتي وڌائڻ ۾ هڪجيترو حصو ورتو. جيئن مون مٿي چيو آهي، جنهن وقت ڌاري نوان حملا شروع ٿيا، تنهن وقت تائين هندن ۾ جيڪا بہ جاذبيت جي قوت ۽ مطابقت جي صلاحيت هئي، سا هو سڄي وڃائي ويٺا هئا ۽ هو هڪ اهڙي بند معاشري جي صورت ۾ ڦري چڪا هئا، جنهن ۾ خود پنهنجي برتريءَ جو عقيدو جنون جي حد تائين وڌيل هو. چنانچه، هاڻي مسلمانن کي ته ڇڏيو، ڪنهن غير جانبدار ۽ غير ملڪيءَ کي بہ پاڻ ۾ جذب ڪرڻ جو سوال ئي پيدا نه پئي ٿيو.“ (1)

مسلمانن جي هٿان ڏک ڪائڻ جي احساس هئڻ ڪري، جنهن ۾ مذهبي عقيدي جي ڪري وڌيڪ شدت اچي ويئي هئي ۽ جيڪو صدين جي نفرت ۽ حقارت تي پلجي چڪو هو، تنهن جي تحت سيني هندو تنظيمن مسلمان اقليت کي پنهنجي اندر جذب ڪرڻ جي خيال کي هميشه پنهنجي سياسي منزلِ مقصود جو هڪ حصو سمجهيو آهي، جن ۾ اختلاف فقط طريقن جو آهي. هندو مهاسڀا ۽ آر-ايس-ايس (راشٽريه سوايم سيوڪ سنگهه) تشدد روا رکڻ ۽ مسلمانن کي شُڌ ڪري هندو سماج ۾ انتهائي هيٺانهين سطح تي زوريءَ شامل ڪرڻ جو قسم کاڌو هو. گانڌيءَ جا طريقا ڪجهه پراسرار هئا. هو اڪثر ڪري، مسلمانن کي پنهنجو رت-ڀائي سڏيندو هو، ۽ انهيءَ قسم جون بيشمار خاطريون ڏيندو هو ته ڪانگريس حڪومت جي تحت هندستان ۾ هنن جي حفاظت ڪئي ويندي. پر جڏهن به کيس چيو ويندو هو ته انهن حقن، ۽ آزاد هندستان ۾ مسلمانن جي حصي جي وضاحت ڪري، ته هو هميشه ڪنهن صاف جواب ڏيڻ کان ڪترائي ويندو هو. نهروءَ جي ڪئمبرج

(1) نيراد-سي-چوڌري: ”دي ڪانٽيننٽ آف سرسي“ 1965، ص-63.

جي تعليم يافته هئڻ ۾ مارڪسي فلسفي کي تسليم ڪرڻ جي دعويٰ جو ذڪر ته ڇڏيو، پر هن جي مسلم ثقافت سان تعلق هئڻ جي پس منظر جي باوجود، هو ننڍي ڪنڊ ۾ هڪ جدا مسلم ثقافت جي وجود جي خيال کي ئي مسترد ڪري ڇڏيندو هو. هو پڇندو هو، "اها مسلم ثقافت ڇا ٿيندي آهي؟ ڇا، اها آريائي - ايراني ثقافت آهي يا عربن جي سامي ثقافت؟" هو هڪ هندوءَ ۽ مسلمان ۾ جيڪو هڪ ئي فرق ڏسي سگهندو هو، سو اهو هو ته هڪ هندو ڌوتي پڌندو هو ۽ هڪ مسلمان پاجامو ۽ ترڪي ٽوپي پائيندو هو.

نيراد - سي - چوڌري هندو جنگجوئيءَ واري مزاج جي باري ۾ لکي ٿو:

"سچي زندگيءَ جي مشاهدي مون کي يقين ڏياريو آهي ته هندن ۾ چريائيءَ جي هڪ ڌارا آهي ۽ ڪو به ماڻهو هيءَ ڳالهه اڳواٽ تسليم ڪرڻ سان ته هندو معياري شخصيت جا مالڪ آهن، سندن نجي ۽ عام اطوار جو صحيح اندازو ڪري نه سگهندو. اهو جنون سندن روزمره زندگيءَ ۾ ماليخوليا وانگر لڪو ويٺو آهي، ۽ انهيءَ بيگانگيءَ کي هڪ ماهر نفسيات جي اصطلاحن ۾ پڻ سمجهائي سگهجي ٿو - اهو ڪجهه حد تائين ته "پيرانويا" آهي ۽ ڪجهه قدر ذهني انشقاق آهي. هندن جي سيني ڪمن ۾، خاص طور انهن ۾ جيڪي عام معاملن سان واسطو رکن ٿا، يا ته دماغي ضعف يا ذهني ڏنگائي جون واضح علامتون سلن ٿيون.

جيڪڏهن ڪوئي هن دعويٰ تي ڪلي ٿو ته آءٌ کيس چوندس ته هو جرمن ۽ جپاني قومن جي تازي تاريخ کي ياد ڪري، جن انسانذات تي به تباهڪن جنگيون مسلط ڪيون. جرمن تاريخ جي نازي عهد جي باب جي يا آمريڪين سان جنگ ڇيڙڻ جي جپاني ڪوشش جي تشريح انهن ٻنهي جي وقتي اجتماعي جنون کان سواءِ ڪنهن به ٻئي مفروضي سان نه ٿي ڪري

سگهجي. انهن مثالن مان اِهو نتيجي تي پهتو آهيان ته فرد ۽ وانگر انساني گروه پڻ پاگل بڻجي پوندا آهن. مون فقط انهيءَ نظريي جو اطلاق هندن تي به ڪري ڇڏيو آهي. پر هندن ۽ سندن اجتماعي ديوانگيءَ ۾ هڪ اهم فرق به ظاهر ٿيا آهن: هڪ اهو ته انهن جو ديوانگيءَ جو رويو اظهار ۾ ذره ڪمزور هوندو آهي، ۽ انڪري اهو باقي انسانذات لاءِ تباهيءَ جو گهٽ باعث رهيو آهي، حالانڪ خود انهن لاءِ ڏاڍو نقصانڪار ٿيو آهي؛ ٻيو ته اها دائمي ۽ مسلسل آهي ۽ ان مان هيءَ توقع نه ٿي رکي سگهجي ته جرمن ۽ جپانين جي جنون وانگر هنن جي ديوانگي پڻ گذري ويندي.”(1)

هيءَ ڳالهه معنيٰ خيز آهي ته مسلم ليگ جو بنياد 1906ع ۾ ڪانگريس جي انتها پسندن جي غلبي واري دؤر جي دوران پيو. هن صديءَ جي ٽين ۽ چوٿين ڏهاڪي جي دوران ڪانگريس جو ڪليدي لفظ ”سنگٺن“ هو، يعني استحڪام، يڪجهتي ۽ باهمي مضبوطي. راشٽريه سوايم سنگهه جو بنياد سن 1925ع ۾ رکيو ويو. سن 1923ع ۾، جڏهن مرحوم مولانا محمد علي جوهر مشهور خلافت تحريڪ ۾ ڪانگريس سان اشتراڪ عمل ڪري رهيو هو، تڏهن وي. ڊي. ساورڪر هڪ ڪتاب ”هندوستوا“ شايع ڪيو هو، جيڪو اڄ تائين هندو قوم پرستن جي ذهن کي متاثر ڪري رهيو آهي. ساورڪر ”هندو“ لفظ جي جيڪا تشريح ڪئي آهي، سا پُر معنيٰ آهي. اها تشريح هيئن آهي: ”هندو اهو ماڻهو آهي، جيڪو سنڌو نديءَ کان وٺي سمنڊن تائين ڀارت ورش جي هن ڌرتيءَ کي پنهنجو آبائي وطن، توڙي پنهنجي مقدس سرزمين يعني پنهنجي مذهب جو گهوارو يا پنهنجي مذهب جو گهر تصور ڪري ٿو.“ ”هندوستوا“ هندو نسل جي سچي وجود جي فڪر

---

(1) نيراد چوڌري: ”دي ڪانٽيننٽ آف سرسي“ 1965، ص 117_118.

www.bhutto.org

جي سيني ڳوشن ۽ ان جي سچي سرگرميءَ تي حاوي آهي.(1) هندو هڪ قوم هئا، مسلمان فقط هڪ فرقو.

هاڻي جڏهن ته مسلمان پنهنجو هڪ جدا وطن تشڪيل ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو آهي، تڏهن هو هندو مت لاءِ هڪ وڏيڪ وڏو چئلينج بڻجي پيو آهي. پاڪستان کي ”ڀارت ماتا“ جي عضون جي ظالمانه ڪاٽ ڪوٽ جو نتيجو سمجهيو وڃي ٿو، ۽ هندو جنگجوئيت رسا ڇنائڻ لڳي آهي. پٽيل هڪ دفعي چيو هو ته جيڪڏهن هندستان چاهي ته اهو پشاور تائين ميدان صاف ڪري سگهي ٿو. سن 1947ع ۽ سن 1954ع جي درميان ٽي دفعا نه، ته به دفعا ته ان بين الاقوامي مذمت ۽ ٻين نتيجن جي خوف کان انهيءَ قسم جي مهم شروع ڪرڻ کان پاڻ کي روڪيو هو. ان هوندي به سن 1965ع ۾ دغابازيءَ وارو حملو ٿيو، هندستاني فوجي نظام هن وطن پرستانه خوش فهميءَ ۾ مبتلا هيو ته اهو پاڪستان تي غلبو حاصل ڪري سگهندو.

هندستاني اڳواڻن فقط ان صورت ۾ پاڪستان قبول ڪيو، جڏهن کين واضح طور نظر آيو ته ملڪ جو ورهاڱو اٽل آهي ۽ کين برطانيه جي هٿن مان هندستاني هٿن ۾ اقتدار جي منتقليءَ لاءِ تقسيم کي قيمت طور ضرور ڏيڻو پوندو. پاڪستان لاءِ رضامند ٿيڻ وقت به گانڌي، نهرو، پٽيل ۽ ٻين حقيقت ۾ ٻن قومن وارو نظريو تسليم ئي نه ڪيو هو. هنن تقسيم جي تلخ فيصلي کي هن اميد تي قبول ڪيو هو ته نئين مملڪت زنده رهڻ جي قابل ئي نه هوندي ۽ اها پنهنجي وڏي ۽ وڏيڪ طاقتور پاڙيسريءَ جي دٻاءَ هيٺان دٻجي ويندي.

(1) ”هندوستوا“ـ 1942، ص ـ 4.

هندستان جو آزاديءَ واري وقت کان وٺي پاڪستان ڏانهن رويو سڀني کي معلوم آهي. جهوناڳڙهه، ڪشمير ۽ حيدرآباد تي قبضي جا واقعا ايترا ته تازا آهن، جو انهن کي ورجائڻ جي ضرورت ڪانهي. هندستان کي هن ڳالهه ۾ ڪڏهن به ڪو تضاد نظر ڪونه آيو ته هو جهوناڳڙهه ۽ حيدرآباد تي ته هن سبب ڪري دعويدار آهي، جو انهن ۾ غالب اڪثريت هندن جي آهي، پر انهيءَ اصول کي هو ڄمون ۽ ڪشمير جي معاملي ۾ رد ڪري ٿو، جتان جي آباديءَ جي وڏي اڪثريت مسلمان آهي. ان جي بجاءِ هندستاني رهنمائن لاديني رياست ۽ جمهوريت ۽ يرغمال جي اصول جي تصورن کي غلط انداز ۾ استعمال ڪيو، ته جيئن ڄمون ۽ ڪشمير جي عوام کي سندن ناقابلِ تنسيخ حقن کان محروم ڪري سگهجي.

انهن تاريخي ۽ نفسياتي اسبابن جي روشنيءَ ۾، جيڪي پاڪستان متعلق هندستاني نظرين کي متعين ڪن ٿا، هيءَ ڳالهه ظاهر آهي ته هندستاني ليڊر پاڪستان کي هن ڪري گوارا ڪرڻ تي آماده ٿيا، جو انهن ۾ ان کي تباهه ۽ برباد ڪرڻ جي قوت ڪانه هئي. جيڪڏهن هو اهڙي طاقت گڏ ڪري سگهيا، جيئن اهي پنهنجي فوج وڌائڻ جي شڪل ۾ ڪوشش ڪري رهيا آهن، ته اهي تقسيم کي ختم ڪري ڇڏيندا، ۽ پاڪستان کي وري پنهنجن خوابن واري هندستان ۾ ضم ڪري ڇڏيندا. هنن پاڪستان کي پنهنجو مکيه دشمن قرار ڏنو آهي. نهروءَ ۽ هن جي جانشينن جي تحت، هندستان جي سياست گريءَ جو سچو مقصد اهو رهيو آهي ته اسان جي ملڪ کي الڳ ٿلڳ ڪرائين، ته جيئن ان وقت جڏهن هندستان ڪافي طاقت پيدا ڪري وٺي ته هو جيتريءَ به خاموشيءَ ۽ تيزيءَ سان ممڪن ٿئي، اسان تي قابو حاصل ڪري پاڻ ۾ جذب ڪري ڇڏي.

www.bhutto.org

پاڪستان جو باني، محمد علي جناح "هندو- مسلم اتحاد جي سفير" جي نالي سان مشهور هو ۽ انڊين نيشنل ڪانگريس هن کي پنهنجي تحريڪ جو نمائندو سمجهندي هئي. هن پنهنجي سياسي زندگيءَ جي عروج جي زماني ۾ پوري جوش ۽ جذبي سان انتهائي ڪوششون ڪيون ته هندستان جي آزاديءَ جي مقصد کي اڳتي وڌائي ته جيئن هندو ۽ مسلمان هڪ ئي مملڪت ۾ پاسي ۾ پاسو ملائي رهي سگهن ۽ هڪ ئي ڇت هيٺان آزاديءَ سان همڪنار ٿي سگهن. هيءَ حقيقت، ته هو انهيءَ مقصد ۾ ناڪامياب ٿيو، پنهنجيءَ جاءِ تي ڏاڍي معنيٰ خيز آهي. انهيءَ طرح جي ناڪامي هن کان ننڍي ماڻهوءَ کي مايوس ڪري ڇڏي ها. مسٽر جناح، جنهن جي يڪسوئي ۽ ڪم ڪرڻ جي قوت، هڪ داستان بڻجي چڪي آهي، ناڪاميءَ جي ڪري منهن موڙڻ وارو نه هو. تجربي هن تي واضح ڪري ڇڏيو هو ته هندستاني رهنما مسلمانن جي تعاون جا خواهان ته آهن، پر برابر درجي وارن شهرين جي حيثيت ۾ نه، بلڪ سندن الڳ حيثيت ۽ شناخت کي ختم ڪرڻ لاءِ. ڪجهه سالن لاءِ هو هندستاني سياست جي پيچيدگين کان جدا ٿي ملڪ کان ٻاهر هليو ويو. جڏهن مولانا محمد عليءَ جهڙن مسلمان ليڊرن کيس درخواست ڪئي، تڏهن ئي هو پنهنجي تاريخي فرض جي تڪميل لاءِ وطن واپس موٽي آيو. پنهنجي سابق تجربي کان مستفيض ٿي، هاڻي هن اهوئي هڪ منطقي رستو اختيار ڪيو، جيڪو هن لاءِ ڪليل هو يعني هن ننڍي کنڊ جي مسلمانن کي محڪوم بڻائڻ لاءِ ڪانگريس جي آرزوئن کي بي نقاب ڪرڻ شروع ڪيو. مسلم ليگ لاءِ هن ڀرپور محاذ آرائيءَ جي حڪمت عملي تشڪيل ڏني، ۽ انهن سڀني ترغيبن ۽ تعاون جي وعدن جي مقابلي ۾، جن جي ذريعي ڪانگريس سندس ڏيان ڦيرڻ ۽ کيس پنهنجي طرف ڪشش ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي، هن ڏاڍي

www.bhutto.org

مستقل مزاجيءَ سان گوڏن جهڪائڻ کان بلڪل انڪار ڪيو. هو پنهنجن مقصدن جي پيروي ڪرڻ ۾ نرم ٿيڻ وارو ڪونه هو، ۽ هو مسز سروجني نائيڊو جي مٺن ٻولن يا گانڌيءَ جي جادو اثر ڪلام جي زور کان متاثر ٿي پنهنجي لاءِ متعين ڪيل راه تان هٽڻ وارو ڪونه هو.

هندو مسلم اتحاد جي تائيد ۽ حمايت کي ترڪ ڪري پاڪستان جي بانيءَ اسان لاءِ هڪ اهڙو سبق ڇڏيو آهي، جيڪو وقت گذرڻ سان پنهنجي معقوليت ۾ وڌيڪ واضح ٿيندو رهيو آهي. هيءَ حقيقت، ته لنڊي کنڊ جا هندو ۽ مسلمان ٻه علحده قومون آهن، پاڪستان جي تعمير جو بنياد بني. جڏهن اها ڳالهه سڀ کان اول مسلمانن جي سياسي منزلِ مقصود طور پيش ڪئي ويئي ته نه فقط انڊين نئشنل ڪانگريس ۽ برطانيه وارن طرفان، بلڪ ڪيترن ئي ممتاز مسلمانن طرفان پڻ، مسلم ليگ جي اڳواڻن تي ٺٺولي ڪئي ويئي. اها ڳالهه هنن کي بعيد از قياس معلوم ٿي رهي هئي ته برطانوي تاج جي سڀني کان وڌيڪ قيمتي هيري جي حيثيت سان انڊيا ٻن صدين تائين هڪ ئي پاڇاريءَ هيٺان زندگي گذارڻ کان پوءِ ملڪ جا ٻه جدا جدا ٽڪرا ڪيا ويندا. بعد ۾ ظاهر ٿيل واقعا، هاڻي تاريخ جو هڪ حصو بڻجي چڪا آهن. پاڪستان هڪ غالب اڪثريت جي عوامي فيصلي جي بنياد تي حاصل ڪيو ويو، جنهن ۾ لنڊي کنڊ جي انهن مسلمانن سميت، جن کي معلوم هو ته اهي پاڪستان ۾ ان جي هڪ حصي طور شامل نه ٿي سگهندا، تن جي وڏي اڪثريت پڻ ان جي تخليق جي حق ۾ ووٽ ڏنا.

هن مرحلي تي انهن خيالن تي غور ڪرڻ فائديمند ٿي سگهي ٿو، جن حڪومت تان دستبردار ٿيندڙ طاقت کي متاثر ڪيو. برطانيه اهو فيصلو ڪري ڇڏيو هو ته ان جو پنهنجي سامراجي حڪومت کي وڌيڪ عرصي لاءِ قائم رکڻ

مصلحت جي خلاف آهي. پر هو سلطنت جي قصي ختم ٿيڻ کان پوءِ پنهنجن گهڻن ئي مفادن جي تحفظ جي ضرورت کان بي خبر به ڪو نه هو. ضروري هو ته ننڍي کنڊ جي تقسيم برطانيه جي باقي بچيل مفادن سان هم آهنگ هجي، جنهنڪري جانشين حڪومتن جو قيام ان طرح عمل ۾ آندو ويو ته برطانيه جي سلطنت جي خاتمي کان پوءِ به ان جا مفاد محفوظ رهن. برطانيه هندستان جي مخاص ترجمان لارڊ مائونٽ بيٽن جي ذريعي نه فقط پاڪستان جي ڪاٽ ڪوٽ ڪرڻ، پر پاڪستان جي خلاف هندستان کي تمام گهڻن فائدن پهچائڻ ۾ پڻ ڪامياب ٿي ويو. اتر الهندي سرحدي صوبي ۽ اوڀر پاڪستان جي سلهٽ ضلعي ۾ راءِ شماريون ڪرايون ويئون. ٻنهي صورتن ۾ نتيجا پاڪستان جي حق ۾ ووٽن جي غالب اڪثريت جي صورت ۾ ظاهر ٿيا. قلات کي اهو مشورو ڏنو ويو ته هو بلوچستان جي پاسي وارن علائقن سان ملي آزاديءَ جو اعلان ڪري. برطانيه سرڪار هرممڪن موقعي مان فائدو وٺي پاڪستان جي خلاف توازن کي بگاڙڻ جي ڪوشش ڪئي. پنجاب کي تقسيم ڪيو ويو ۽ پاسي وارين ايراضين ۾ آباديءَ جي تناسب جي مطابق تقسيم جي اصولن جي صريحاً خلاف ورزي ڪندي، مسلمانن جي غالب آباديءَ وارا وسيع علائقا جيڪي امرتسر جي پسگردائي تائين ڦهليل ۽ فيروزپور ۽ گورداسپور تي مشتمل هئا، ڏانڊلبازيءَ سان هندستان جي حوالي ڪيا ويا. آسام کي ڇڏي بينگال کي تقسيم ڪيو ويو، ۽ هندستان کي اهڙا ملائيندڙ رستا ڏنا ويا، جن ان کي اتر ۾ جموں ۽ ڪشمير سان ۽ اوڀر ۾ آسام ۽ تريپوره سان ڳنڍي ڇڏيو. اتر بينگال ۾ هندستان کي مهيا ڪيل صوبي آسام سان ملائيندڙ هڪ اهڙي رستي ان کي نيپال جي ڏاڪڻين سرحدن سان ڳنڍي ڇڏيو ۽ ان کي اهڙيءَ طرح چين جي سرحد سان ملندڙ همااليائي رياستن، سڪم ۽ ڀوٽان تائين

www.bhutto.org

رسائي ڏني ويئي. ڪنهن به حالت ۾ پاڪستان کي علائقي جي تقسيم يا ان جي پنهنجي مطالبن سان واسطو رکندڙ شڪ جو فائدو نه ڏنو ويو.

ننڍي کنڊ ۾ ان وقت جي صورتحال جي پيش نظر برطانيه سرڪار ساهميءَ جي پڄُڻ کي هندستان جي حق ۾ جهڪائڻ لاءِ ان کان وڌيڪ ڪجهه نه پئي ڪري سگهي. برطانوي حڪومت، انڊين نيشنل ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي درميان ٿيل ٺاهه جي نتيجي ۾ اقتدار جي منتقلي پرامن طريقي سان ٿيڻ گهربي هئي، پر جنهن انداز سان حڪمران طبقي تقسيم جي ڪارروائي ڪئي، تنهن مان پاڪستان جي خلاف ان جي تعصب جو کليو کلايو اظهار ٿيو. پاڪستان کي نظم و نسق، دفاع ۽ ماليات جي سلسلي ۾ ٿوري کان ٿورين ضرورتن تائين به ڪجهه مهيا ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويئي. ملڪ کي پنهنجو بچاءُ پاڻ ڪرڻ لاءِ ڇڏي ڏنو ويو. امن امان قائم رکڻ، سرماين، فوجي اسٽورن ۽ اسٽرلنگ جي بقايائن جي تقسيم ڪرڻ، بلڪ رقمن جي منتقليءَ جي سلسلي ۾ پڻ هندستان کي پاڪستان جي شاهه رڳ تي گرفت جي اجازت ڏني ويئي. مطلب اهو هو ته مسلمانن کي خود اراديت جي حق حاصل ڪرڻ جي سزا اهڙيءَ طرح سان ڏني وڃي، جو انهن کي هڪ ڪمزور ۽ بي جان ڪيل ملڪ ڏنو وڃي، جيڪو غير مارڪسي مفهوم ۾ جلد ئي ڪومائجي ختم ٿي وڃي.

هيءَ ڳالهه سمجهڻ مشڪل ناهي ته هندستان کي هن يقين جي آڌار تي قوت چو حاصل ٿي آهي ته هڪ ڪمزور ۽ الڳ ٿلڳ رهجي ويل پاڪستان ان لاءِ فائديمند ٿيندو. جڏهن ننڍي کنڊ جي اڪل روءِ سڄي مسلم آباديءَ پاڪستان لاءِ ووٽ ڏنو هو ته ان دراصل انهيءَ پاڪستان لاءِ ووٽ ڏنو هو، جيڪو اولهه ۾ پنجاب، سنڌ، بلوچستان ۽ اتر الهندي

www.bhutto.org

سرحدي صوبي، اوڀر ۾ بينگال ۽ آسام ۾ پڻ اهڙين رياستن تي مشتمل هوندو، جن ۾ مسلمانن جي اڪثريت هئي. هندستان محسوس ڪيو ته هو انهيءَ لولي لنگڙي پاڪستان کي، جيڪو آخرڪار وجود ۾ آيو، ختم ڪري سگهندو. اوڀر پاڪستان کي خاص طور ڏک پهچائڻ جي قابل سمجهيو ويو، انهيءَ ڪري اتي انتشار ۽ تخريبي طاقتن کي بي لگام ڇڏيو ويو. پر هندستان اسان جي ملت جي عزم، حب الوطني ۽ قومي وقار جي جذبي جو اندازو نه ڪيو هو. کيس يقين هو ته هي ملڪ هندستان سان پنهنجي تجارتي ۽ اقتصادي رابطن کي وڃائي زنده نه رهي سگهندو. انهيءَ تخميني جي بنياد تي هندستان پاڪستان جي اقتصادي ناڪه بندي شروع ڪري ڏني، پر پاڪستان ان جو ڏاڍيءَ سان مقابلو ڪيو. پرڏيهي واپار وڌايو ويو، ملڪي ڪچي مال سان ڪارخانن ۾ مال بنائڻ شروع ڪيو ويو، ۽ شروعاتي خلل اندازيءَ جو مقابلو ڪرڻ کان پوءِ پاڪستان هڪ اهڙي نئين دور ۾ داخل ٿيڻ جي لائق بڻجي ويو، جنهن ۾ ان جو اقتصادي ڍانچو درجي بدرجي هندستان جي اقتصادي اڪرائيءَ جي مقابلي ڪرڻ جي قابل ٿيندو ويو. انهن مسئلن تي حاوي پوڻ ۾ پاڪستاني عوام جي مقصد جي خلوص ملڪ کي بچائي ورتو. جيڪڏهن پاڪستان پنهنجي ارادي ۾ ڪمزور ٿي پوي ها ته هندستان ڪيترن ئي پڻ طريقن سان پنهنجي گرفت کي مضبوط ڪري وٺي ها. خوش قسمتيءَ سان پاڪستان ڪمزوريءَ جو مظاهرو نه ڪيو ۽ ان نه فقط اقتصادي ناڪه بنديءَ کي ٽوڙي ڇڏيو، بلڪ پنهنجي اقتصادي نظام کي هندستان کان وڌيڪ بي نياز ڪرڻ لاءِ مثبت اقدام پڻ ڪيا.

اسان جي داخلي معاملن ۾ جنهن به قسم جي صورتحال جو خيال ڪري سگهجي ٿو، تنهن کي هندستان اسان جي

www.bhutto.org

مشڪلات کي وڌائڻ ۽ اسان جي قومي استحڪام کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ استعمال ڪرڻ جي برابر ڪوشش ڪندو رهي ٿو. اهو ڪو محض اتفاق ڪونهي ته هندستان ۽ پاڪستان جي هر تڪرار جي شروعات هندستان طرفان ڪنهن نه ڪنهن دشمنيءَ جهڙي قدم سان ٿئي ٿي. جڏهن ۽ ڪشمير جي جهڳڙي جي ابتدا، سن 1948ع ۽ 1950ع جي اقوام متحده جي ٺهرائن طرف متوجه ڪندڙ واقعا، اقوام متحده ۽ ٻين طرفان ٺاهه ڪرائڻ لاءِ ڪوششون، ٻه طرفيون ڳالهيون ٻولهيون، هندستان طرفان هر ٺاهه کي ناڪام بڻائڻ جون لڳاتار ڪوششون ۽ آخر ۾ باضابطه بين الاقوامي وعدن کان ان جي روگرداني — اهي سڀ سلسلا ڪينه پروريءَ جي هڪ داستان جا مختلف جزا آهن.

هندستان جي پنهنجي ملڪ مان مسلمانن کي بدر ڪرڻ جي حڪمت عمليءَ ۾ ڪنهن به شڪ و شبهي جي گنجائش باقي نه ٿي رهي ته ان جو وڏي کان وڏو مقصد پاڪستان کي نيست و نابود ڪرڻ آهي. ننڍي کنڊ ۾ ڪم عقل کان ڪم عقل انسان به هاڻي انهيءَ فاسد دؤر کي سڃاڻي ويو هوندو، جنهن ۾ فرقيوارانه بدامني، هجرت، ان جو رد عمل ۽ ابتي طرف هجرت جو هڪ ٻڇڙو دائرو ٺهي پيو هو. اسان جي حالتن ۾ اها ڳالهه ظاهر آهي ته هڪ ملڪ ۾ اقليتن تي ظلم ۽ زبردستيءَ جي سلسلي جو اثر نموني ۾ ٻئي ملڪ ۾ ڦهلجڻ لازمي ٿئي ٿو. ان کان علاوه، هيءَ بلڪل متوقع ڳالهه آهي ته جيڪڏهن اهڙي جبر ۽ تشدد جي سبب کان ڪا نمايان هجرت ٿئي ته، ان کان اڪثريتي فرقو مشتعل ٿي ويندو، اقليتي فرقي جي ماڻهن ۾ بي آرامي ڦهلجندي ۽ امن و امان جي صورتحال ۾ هڪ سنگين ۽ تمام وڏو بحران پيدا ٿي پوندو. هندستان، آسام جي مسلمانن کي پريشان ڪري، اتان هڪالي ڪڍڻ لاءِ هڪ سوچيل سمجهيل ۽ ديده و دانسته منصوبو ٺاهيو. هزارن ماڻهن کي، نه فقط سندن بنيادي انساني حقن جي پرواه نه

ڪنديءَ، بلڪ ان مان پيدا ٿيندڙ هنگامي ڪان پڻ اڪيون بند ڪري گهرن ڪان ٻاهر ڪڍي سرحد پار ڌڪيو ويو. هندستان ۾ فرقيوارانه فسادن جي ڏکي سلسلي جي ڪري ان ملڪ جا ڇهن ڪروڙن ڪان به وڌيڪ انسان دائمي خوف ۽ هراس جي حالت ۾ زندگي بسر ڪري رهيا آهن. 1963_64ع جي سياري واري موسم ۾ فساد، لٽ مار، ۽ آتشزنيءَ جي واقعن رونما ٿيڻ ڪري فقط اولهه بينگال ۾ ڪيترن ئي مسلمانن جون جانيون ضايع ٿيون ۽ اوڀر پاڪستان طرف مسلمانن جي هجرت جي هڪ تازي لهر اُٿڻ لڳي. هيڏانهن، پاڪستان سرڪار جي هر ڪوشش جي باوجود، ڪجهه اهڙا افسوسناڪ واقعا پيش آيا، جن ۾ غضبناڪ مسلمانن اقليتي فرقي جي ماڻهن ڪان انتقام ورتو.

هيءَ ڳالهه نهايت اهميت واري آهي ته هندستان ڇاڻي پڇهي مسلم اقليت کي ملڪ بدر ڪرڻ جي راهه عمل اختيار ڪئي، جنهن جو شڪار سڌيءَ طرح زد ۾ ايندڙ اقليتي مسلمانن ڪان سواءِ پاڪستان ۾ رهندڙ هندو به ٿيا. ان جي مقصد کي سمجهڻ ڪو مشڪل ڪم ناهي. هندستان اوڀر پاڪستان جي اندر ته گڙٻڙ ڦهلائڻ ۾ ناڪام ٿي ويو هو، انڪري هاڻي ان تي مسلسل ٻاهريون دٻاءُ وجهڻ جو انتظام ڪيو ويو. هندستاني مسلمانن کي ٻاهر ڪڍي، هندستان نه فقط اوڀر پاڪستان کي هزارن جي آبادڪاريءَ جو بار کڻڻ لاءِ مجبور ڪري پئي سگهيو، بلڪ هندو اقليت جي سلامتيءَ جي ذميداري پڻ ان جي مٿان مڙهي پئي سگهيو. انهيءَ پيڻي دٻاءُ جو مقصد اهوئي رهيو آهي ته اوڀر پاڪستان کي ڪمزور ۽ اتان جي حالات کي مستقل طور هيجاني ڪيفيت ۾ رکيو وڃي. اهڙيءَ طرح پنجاهه لک مسلمانن کي هندستان ڪان اوڀر پاڪستان طرف ڌڪي ڪڍيو ويو آهي، جنهن ڪان اسان جي معيشت تي تمام وڏو بار پيو آهي ۽ نيون

ڪشيدگيون ۽ نظم و نسق لاءِ نوان مسئلا پيدا ٿيا آهن.

6- سپٽمبر 1965ع تي جيڪا جنگ، بين الاقوامي سرحدن ڪي لتاڙي لاهور تي مسلط ڪئي ويئي، سا هندستان ۽ پاڪستان جي تعلقات جي تاريخ ۾ هڪ سنگ ميل جي حيثيت رکي ٿي. انهيءَ تاريخ تي هندستان نيٺ انهيءَ حد ڪي اورانگهي ڇڏيو، جتان ڪان واپسي محال هوندي آهي.

تمام طويل وقت ڪان وٺي ڀارت جا پرچارڪ هيءَ دعوى ڪندا رهيا آهن ته ڀارت جي ثقافتي، سياسي ۽ اقتصادي قيادت ڪي هندوڪش جبلن ڪان وٺي ميڪانگ نديءَ تائين عمل پيرا ٿيڻ گهرجي. هندستان جي سچي تاريخ ۾ هندو سياسي مفڪرن انهيءَ موضوع ڪي ايتري تفصيل سان ۽ ايتريقدر لڳاتار پيش ڪيو آهي، جو اهو بذات خود انهيءَ روايت جو هڪ حصو بنجي پيو آهي، جيڪا جديد هندستان ڪي ورثي ۾ ملي آهي. انڪل هڪ هزار سال ٿيڻ وارا آهن، جو هندستان انهيءَ لائق هو ته انهيءَ شاندار منزل طرف قدم وڌائي سگهي، پر انهيءَ ڳالهه ڪان هندن جي غير متزلزل مطمع نظر جي نه شدت گهٽ ٿي آهي ۽ نه ان جي وسعت ۾ ڪا ڪمي آئي آهي. انهيءَ مقصد طرف پهريون قدم هيءُ آهي ته پاڪستان ڪي بي اثر بڻايو وڃي، پر "اکنڊ ڀارت" جو نيم مذهبي نظريو نيٺ به پاڪستان جي خاتمي جو متقاضي آهي.

باب اوڻيهون

هندستان سان مقابلو

هندستان جي خارجہ پاليسيءَ جو سڀني کان وڏو مقصد اهو رهيو آهي تہ پاڪستان کي الڳ ٿلڳ ڪري ڇڏجي. ابتدائي ڏينهن ۾ هن ڳالهہ جي پيش نظر تہ پاڪستان جا وچ اوڀر سان رشتا آهن، هندستان پاڪستان جي خلاف عرب دنيا ۾ پنهنجون سفارتي سرگرميون تيز ڪري ڇڏيون. جڏهن اسان پنهنجي بچاءَ ۾ آمريڪا جي طرف رخ ڪيو، تڏهن هندستان انهيءَ ملڪ سان اسان جي باهمي دفاع جي انتظامن جي مذمت ڪئي.

سينٽو سان روس جي ويرجو فائدو وٺي هندستان سوويت يونين سان سياسي، اقتصادي ۽ فوجي معاملن ۾ تعاون جي هڪ جامع رٿا تي عمل شروع ڪيو، تہ جيئن پهريائين مغربي ملڪن سان پاڪستان جي اتحاد جو ٽوڙ ڪيو وڃي ۽ پوءِ پاڪستان ۽ سوويت يونين جي تعلقات جي راهہ ۾ وڏيڪ دشواريون حائل ڪيون وڃن. هندستان جو ابتدائي مقصد اهو هو تہ ڏکڻ اوڀر ايشيا ۾ عاليشان منصوبن کي اڳتي وڌايو وڃي ۽ پاڪستان کي عوامي جمهوريہ چين کان بلڪل علحده ڪيو وڃي. اقوام متحده جي قسم جي بين الاقوامي تنظيمن ۾ هندستان ضرورت کان زياده زور ڏيکاريندو رهيو ۽ ايشيائي دنيا کي اهو باور ڪرائيندو رهيو تہ پاڪستان مغربي دنيا جو حاشيہ بردار آهي، ۽ انهيءَ حيثيت کان هو افرو ايشيائي معاملن ۾ ڪوبہ اهم ڪردار ادا ڪرڻ جي قابل ناهي. شايد هندستان انهيءَ مقصد جي پيرويءَ ۾ جيڪو حد کان وڌيڪ جوش و خروش ڏيکاريو، تنهن کان بين الاقوامي

www.bhutto.org

آڪاڙي ۾ پاڪستان ڪي سندس موقف تي ثابت قدم رهڻ ۾ مدد ملي. ٻين ملڪن تي هيءَ ڳالهه ظاهر ٿيندي ويئي ته هندستان جي پاليسيءَ جي تهه ۾ دراصل پاڪستان دشمنيءَ جو جذبو ڪم ڪري رهيو آهي ۽ ان ۾ پاڪستان جي خارجي خواه داخلي حڪمت عمليءَ جي نوعيت ڪي ڪو دخل ڪونهي. ٻين ڳالهين کان گهڻو وڌيڪ ڇمون ۽ ڪشمير جي تنازعي ۾ ان جي بيجا ضد پاڪستان جي ٻاري ۾ ان جي حڪمت عمليءَ کي بي نقاب ڪري ڇڏيو آهي. بين الاقوامي ضابطہ اخلاق کان هندستان جي انهيءَ بي پرواهيءَ ان کي اهڙي هنڌ آڻي بيهاريو، جتان کان هندو پاڪستان واري جنگ جي دوران ان جا رهنما پنهنجي تنهائي ۽ دنيا جي هر حصي مان پنهنجي لاءِ حمايت جي فقدان جو روئڻو روئيندا رهيا.

هڪ طرف ته هندستان امن جو پرچار ڪندو رهيو ۽ ٻئي طرف پنهنجي دفاعي خرچن کي وڌائي ڪٿان کان ڪٿي پهچائڻ ۾ لڳو رهيو. هڪ طرف ته ان غيرجانبداريءَ کي پنهنجي خارجہ پاليسيءَ جي اخلاقي بنياد جي رنگ ۾ پيش ڪيو، ته ٻئي طرف پنهنجن مقصدن جي حصول لاءِ وڏين طاقتن جي ٻنهي بلاڪن کان ڪم ڪڍڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو. هو ترقي پذير ملڪن جي دوستيءَ جو دم پڻ ڀريندو رهيو ۽ ان سان گڏوگڏ رفتہ رفتہ ڀنتي هنڌڙ بيٺڪي طاقتن جو چوغو به پنهنجي جسم تي تاڻڻ ۾ مشغول رهيو. انهن تضادن هن جو پانڊو قوڙي کيس سندس اصلوڪي روپ ۾ دنيا جي سامهون آڻي ڪڙو ڪيو آهي. سڀ ثابتيون انهيءَ حقيقت جي نشاندهي ڪن ٿيون ته مناسب ڳاهہ کان ڪيرائڻ وارو پاڪستان نہ، بلڪ هندستان آهي. پاڪستان پراڻن جهڳڙن جو نبيرو ڪرڻ لاءِ هر وقت تيار آهي، پر هندستان حالات کي معمول مطابق واپس آڻڻ جو مطلب

www.bhutto.org

اهو سمجهي ٿو ته پاڪستان کي هڙپ ڪيو وڃي ۽ هو انهيءَ ئي ڏس ۾ لڳل آهي.

هي به تجويز ڪيو ويو آهي ته پاڪستان وڏن وڏن تڪرارن کي طئي ڪرڻ بغير، حقيقت پسنديءَ کان ڪم وٺي هندستان سان ڏاهه ڪرڻ جي جستجو ڪري. پر انهيءَ ڳالهه سان به مسئلو حل نه ٿيندو. حقيقت پسنديءَ جي عذر هيٺ، پاڪستان اڳيئي هندستان جي هٿان قيمتي علائقن کان محروم ٿي چڪو آهي ۽ جيڪڏهن حقيقت پسنديءَ جو اهو اصول جمون ۽ ڪشمير جي معاملي ۾ به اختيار ڪيو ويو ته ان سان ملڪ جي وڏيڪ تخفيف ٿي ويندي. ان جو مطلب اهو ٿيندو ته رفته رفته شڪست کائيندي کائيندي ملڪ ئي ختم ٿي وڃي. ڪنهن تڪرار جي نبيري مان اسان جي مراد هڪ اهڙو حل آهي، جنهن سان جٽادار امن ميسر ٿئي. فقط منصفانه نبيري جي ذريعي ئي اهڙو باعزت امن حاصل ٿي سگهي ٿو، ۽ جيڪڏهن انهيءَ قسم جي امن جو حصول اسان جو بنيادي مقصد هوندو، جيئن اهو هئڻ گهرجي، ته اسان کي لازمي طور سوچڻو پوندو ته ان کي ڪهڙيءَ طرح حاصل ڪيو وڃي. ڇا ان کي هندستان جي شرطن تي حاصل ڪري سگهجي ٿو؟ يقيناً نه. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن هندستان جا شرط مڃيا وڃن ته پاڪستان ۾ زنده رهڻ جي به طاقت باقي نه رهندي. خراب کان خراب صورت ۾ پاڪستان لاءِ جمون ۽ ڪشمير تان دستبردار ٿيڻ جا نتيجا ڪهڙا ٿيندا؟ هيءَ ڳالهه واضح آهي ته انهيءَ قسم جو ڏاهه، هندستان جي بک کي اڃا به وڌيڪ تيز ڪري ڇڏيندو، ختم نه ڪري سگهندو، ۽ هو پنهنجي وڌندڙ فوجي طاقت ۽ جوهري هٿيارن جي حصول جي امڪان جي بنياد تي انهن علائقن ۾ پاڪستان جي باقي بچيل حصن کي ضم ڪرڻ لاءِ فوجي اجتماع جا مرڪز بنائي ڇڏيندو.

www.bhutto.org

ورهاڱي واري وقت، پاڪستان کي گورداسپور، فيروزپور ۽ پنجاب جي ڪن ٻين حصن، ۽ اڀرندي حصي ۾ خاص طور آسام ۽ تريپوره جي ڪن قيمتي علائقن جو نقصان ٿيو. اهڙيءَ طرح امرتسر ضلعي ۾ مسلمان اڪثريت وارا علائقا لاهور ضلعي کان وٺي امرتسر جي پسگردائيءَ تائين ڦهليل هئا. اهي سڀ وسيع ۽ قيمتي علائقا ڏاڍ لبازيءَ سان زبردستيءَ هندستان کي ڏنا ويا ته جيئن پاڪستان جي نقصان مان هندستان کي وڏيڪ طاقت حاصل ٿئي. اهي علائقا ملڪ جي اترئين حصي جا اناج گهر ۽ فوجي نقطہ نظر کان ڏاڍا اهم هئا. اهي هندستان کي ڏئي ڇڏڻ سان لاهور ۽ اولهہ پاڪستان جي ٻين علائقن جو بچاءُ بري طرح خطري ۾ پئجي ويو آهي. انهيءَ وقت اهو دليل ڏنو ويو ته تقسيم ۽ انقلاب جي تبديلين کان ڪجهہ اهڙيون بي ربط ڳالهيون پيدا ٿي پيون آهن، جو هڪ لولي لنگڙي پاڪستان کي قبول ڪري ان جي استحڪام لاءِ ڊوڙ ڊُڪ ڪرڻ، انهن علائقن لاءِ وڙهڻ کان گهڻو بهتر آهي، جيڪي هڪ غير منصفانہ غير ملڪي فيصلي جي ڪري اسان جي هٿن مان نڪري ويا آهن. جهوناڳڙهہ ۽ حيدرآباد تي هندستان جي قبضي، اهڙيون سياسي ۽ نفسياتي حالتون پيدا ڪيون، جيڪي ان لاءِ بي حد و حساب فائدن جو سبب بڻيون. هاڻي هو پنهنجي انهيءَ عقيدي تي سختيءَ سان ڄمي بيٺو ته هو طاقت جي ڌمڪيءَ ۽ ان جي استعمال کي پنهنجي خارجہ پاليسيءَ جي هڪ سوچيل سمجهيل هٿيار طور ڪم آڻي سان پاڪستان کي پنهنجين سيني حڪمت عملين اڳيان گوڏن جهڪائڻ لاءِ مجبور ڪري سگهي ٿو. ڇمون ۽ ڪشمير جو تڪرار گذريل ويهن سالن کان وٺي هلندو پيو اچي ۽ هاڻي سوال هيءُ آهي ته ڇا، پاڪستان ۾ ايتري طاقت ۽ ايترو استقلال آهي، جو هو انهن محڪوم ماڻهن جي حق جي حمايت ڪندو رهندو يا ٻاهرئين دٻاءُ آڏو

www.bhutto.org

ان جو دم خم جواب ڏيڻي رهيو آهي؟ جڏهن اسان کي اهو پڏايو وڃي ٿو ته هندستان ايڏو وڏو ملڪ آهي، جو ان جي مزاحمت ٿي نه ٿي سگهي، ۽ اوير پاڪستان جي ساڍن پنجن ڪروڙ انسانن کي پنهنجو پاڻ کي پنجاهه لک ڪشميرين لاءِ قربان نه ڪرڻ گهرجي، يا جڏهن چيو وڃي ٿو ته اولهه پاڪستان جي ماڻهن کي ڪشمير تي هندستان جي قبضي جي مزاحمت ڪري پنهنجي محدود ويڪرائيءَ واري علائقي کي فوجي يلغار جي زد ۾ نه آڻڻ گهرجي، تڏهن ان سان قومي عزم جي ڪمزوريءَ جي خبر ملي ٿي.

تقابلي عددن جي دليل کي منطقي طور لغو ثابت ڪري سگهجي ٿو. اچو ته فرض ڪريون ته پاڪستان جي آبادي ڏهه ڪروڙ آهي. ايڏي وڏي قوم هڪ علائقي ۾ ان سان تعلق رکندڙ آباديءَ کي هڪ غاصب کان آزاد ڪرائڻ جو خطرو کڻڻ لاءِ ڪڏهن تيار ٿيندي؟ ڇا، فقط ان وقت جڏهن اها آبادي، جنهن کي آزاد ڪرائڻو آهي، ڏهه ڪروڙ ڏهه لک ٿي ويندي؟ پر انهيءَ صورت ۾ اها آزاديءَ جي جنگ ڪانه ٿيندي، بلڪ ان کي ملڪگيري سڏيو ويندو يا ٻين لفظن ۾ اها هڪ بيٺڪي جنگ هوندي. هيءَ دليل ته تعداد ۾ فرق بي عمليءَ کي جائز بنائي ڇڏي ٿو، واضح طور غلط آهي، ۽ هندستان ۽ پاڪستان جي درميان اختلاف جي ڪيترن ئي ٻين سببن کي نظرانداز ڪري ٿو. اسان جي ٻنهي ملڪن کي آخرڪار امن امان سان رهڻو آهي، پر اُن وقت جڏهن باهمي تڪرارن جو فيصلو ٿي وڃي. پر انهيءَ قسم جي باهمي بقا جو اُن وقت تائين سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي، جيستائين هندستان پنهنجين سڀني اقليتن تي ثقافتي، مذهبي ۽ لساني يڪسانيت زوريءَ مڙهڻ جي ڪوشش ۾ لڳل آهي. پاڪستان جي پنهنجي مفاد کان دستبرداري انهيءَ اختلاف کي ختم نه ٿي ڪري سگهي. جيڪڏهن اسين پنهنجن ماڻهن ۽ علائقن

www.bhutto.org

لاءِ خطرو کڻڻ لاءِ تيار ناهيون، ته پوءِ اسان کي پنهنجي هندستان سان لاڳو سرحد جي ڪاڻ کي برداشت ڪرڻ لاءِ تيار رهڻ گهرجي، جنهن مان هرهڪ ڪاڻ ايتريقدر معمولي هوندي جو ان جي مناسب جواب ڏيڻ لاءِ اها مجرڪ بڻجي نه سگهندي. سائنس وانگر بين الاقوامي سياست ۾ پڻ نام نهاد عام فهم وارو دليل هميشه صحيح ڪونه هوندو آهي. سائنس ان وقت ترقي شروع ڪئي، جڏهن عام فهم جي ”تجربي کان قبل“ واري دليل کي تسليم ڪرڻ جي عادت ترڪ ڪئي ويئي. مثال طور گئليلو عام فهم جي سڀني قاعدن جي خلاف اهو ثابت ڪيو ته هلڪا ۽ وزندار جسم زمين تي ساڳيءَ رفتار سان ڪرن ٿا. بين الاقوامي سياسيات ۾ ايڏا ته اسباب ڪارفرما هوندا آهن، جو ڪوئي مڪمل حل ڏاڍو مشڪل دستياب ٿيندو آهي، ڇاڪاڻ ته اهڙيون تبديليون جيڪي انسانن سان تعلق رکن ٿيون، انساني فيصلن جي تابع هونديون آهن. ٻي مهاڀاري لڙائيءَ ۾ جڏهن فرانس جرمنيءَ جي قدمن هيٺان رڳڙجي ويو، تڏهن جيڪڏهن انگريز قوم عام فهم وارن دليلن جو احترام ڪندڙ هجي ها ته اها جرمن قوم جي اڳيان آڻ مڃي ها، پر چرچل ائين نه ڪيو. هن پنهنجي ملڪ کي رت، محنت، لڙڪن ۽ پگهر جي آڇ ڪئي، ۽ برطانيه جنگ کٽي ورتي.

هن حجت جي بنياد تي ته ڪنهن قوم جي علائقي جي هڪ حصي لاءِ سڄي قوم کي قربان نه ٿو ڪري سگهجي، هندستان کي علائقائي توسيع جي ذريعي ڪراچي ۽ سنڌ تي قبضي ڄمائڻ جي اجازت ڏئي سگهجي ٿي. ڇا، ملڪ جي باقي آباديءَ لاءِ هيءَ مصلحت انديش ڳالهه ٿيندي ته جيترو به ملڪ ان وٽ باقي رهجي ويو آهي، تنهن کي ڪراچي ۽ سنڌ جي هڪ ڪروڙ انسانن لاءِ قربان ڪري ڇڏجي؟ ان کان پوءِ بلوچستان جو وارو اچي سگهي ٿو، پوءِ وري اوڀر ۽ اولهه پاڪستان جي باقي بچيل حصن جو، ۽ ان طرح پاڪستان جي

www.bhutto.org

تباهي قسطوار پوري ٿي سگهي ٿي. جيڪڏهن اهو منطق
جمون ۽ ڪشمير لاءِ پيش ڪري سگهجي ٿو، جيڪي پاڪستان
جي عوام لاءِ ملڪ جا اهڙائي حصا آهن، جهڙا راولپنڊي ۽
چٽاگانگ، ته اهوئي دليل ملڪ جي باقي ٻين علائقن جي
متعلق پڻ ڪم آڻي سگهجي ٿو. زير بحث مسئلو پيچيده ناهي،
۽ نه اسان کي ان کي پيچيده بنجڻ جي اجازت ڏيڻ گهرجي.
هندستان وڏيڪ وڏو ملڪ آهي، پر اهو پاڻ هوش اڏائيندڙ
مسئلن ۾ پڻ وڪوڙيو پيو آهي. اسين جيتوڻيڪ ان جي
مقابلي ۾ هڪ ننڍي ملڪ جا رهاڪو آهيون، تڏهن به اسان
جي هٿ ۾ هڪ حق بجانب مقصد جو هڪ موثر ۽ مضبوط
هٿيار آهي. تخمينو لڳايو وڃي ته اسان جون قوتون ۽
ڪمزوريون ذري گهٽ هڪ جهڙيون آهن، پر جيڪڏهن
ڪجهه فرق آهي به، ته اهو پاڪستان جي حق ۾ آهي. هن
ڳالهه جو امڪان گهٽ آهي ته ننڍو ڪنڌ هڪ دفعو پيهر رت
۾ غسل ڪندو. داخلي ۽ خارجي حالتون ان جي اجازت
نه ٿيون ڏين. پر ان جو هيءَ مطلب ڪونهي ته اسين قربانيون
ڏيڻ لاءِ تيار نه رهون. جمون ۽ ڪشمير جي مسئلي جي حل
ٿيڻ کان سواءِ به آئي هر روز رت وهايو پيو وڃي. جنگبنديءَ
جون ڇڪڙيون ٿينديون رهن ٿيون. هندستان جي اڀرندي حصي
۾ مسلمانن کي اذيتون ڏنيون پيئون وڃن ۽ انهن کي اتان
ڪڍيو پيو وڃي. ماٺهو تاشقند واري معاهدي ۽ اقوام متحده
جي باوجود، ناحق مصيبتون سهي ۽ مري رهيا آهن.

هندستان، جمون ۽ ڪشمير جو ڇو طلبگار آهي؟ هن
ان کي هن ڪري گرفت ۾ وٺي سوگهو ڪيو آهي، جو ڪشمير
جي ماٿري پاڪستان جي بدن جو خوبصورت مٿو آهي. ان
تي قبضو، ڪيس اولهه پاڪستان جي معيشت کي مفلوج ڪرڻ
۽ ان تي فوجي بالادستي قائم رکڻ جو موقعو ڏئي ٿو.
هندستان جمون ۽ ڪشمير تي هن ڪري قبضو ڄمائي ويٺو

www.bhutto.org

آهي، جو آهو سوويت روس ۽ چين سان مشترڪه سرحدون رکي، ۽ پاڪستان کي انهن کان محروم ڪري، پنهنجي جنگي اهميت ۾ اضافي جو طلبگار آهي. سيني کان وڌيڪ ڳالهه هيءَ آهي ته هو سيني اخلاقي اصولن جي خلاف ان تي هن ڪري قبضو ڄمائي ويٺو آهي، جو هو ٻن - قومي نظريي جي نفي ڪرڻ چاهي ٿو، جيڪو پاڪستان جو بنياد آهي. جيڪڏهن مسلم اڪثريت وارو هڪ علائقو هندستان سان گڏ رهي سگهي ٿو ته پاڪستان جي وجود جو جواز باقي نه ٿو رهي. اهي سبب آهن جو هندستان، ڄمون ۽ ڪشمير تي پنهنجو تسلط ڄمائي رکڻ لاءِ بين الاقوامي راءِ عامه کي نظرانداز، ۽ پنهنجن وعدن جي ڀڃڪڙي ڪري ٿو. پاڪستان کي انهن محڪوم ساٿين جي خود ارادیت جي حق لاءِ پنهنجي جدوجهد کي گهٽائڻ کان سواءِ جاري رکڻ گهرجي. ڄمون ۽ ڪشمير کان سواءِ پاڪستان علائقائي ۽ نظرياتي طور پڻ نامڪمل آهي. انهن علائقن کي حاصل ڪرڻ کان پوءِ، چڻ ته پاڪستان کي سندس ستو واپس ملي ويندو ۽ اهو يڪجا، وڌيڪ مضبوط ۽ زياده مقتدر بڻجي پوندو. جيڪڏهن پاڪستان ڏڪجي يا خوفزده ٿي انهيءَ جدوجهد کي ترڪ ڪري ڇڏيو ته نتيجو ان لاءِ موتمار ثابت ٿيندو، ۽ جيڪڏهن ڪنهن غلط قسم جو ٺاهه ڪيو ويو ته اهو جدوجهد کي ترڪ ڪرڻ جي برابر ٿيندو، جنهن کان پوءِ شايد خود پاڪستان به ڍهي پوي. جيڪڏهن اسان هندستان سان تڪرارن جي منصفانه نبيري ڪرڻ کان سواءِ ئي پرسڪون تعلقات قائم رکڻ جو ٺاهه ڪري ڇڏيون ته خود پنهنجن علائقن ۾ هندستان جي قيادت کي تسليم ڪرڻ ڏانهن اهو پهريون وڏو قدم ٿيندو، جنهن کان پاڪستان ۽ ٻيا پاڙيسري ملڪ هندستان جا طفيلي بڻجي پوندا.

www.bhutto.org

اسان کي پنهنجي پارهن ڪروڙن کان وڌيڪ آباديءَ واري ملڪ جي جدا حيثيت قائم ڪرڻ ۾ ويهه سال لڳي ويا آهن ۽ ان لاءِ ۾ جنگيون پڻ سهڻيون پيئون آهن. پوءِ ۾ اهڙا ماڻهو موجود آهن، جيڪي اڃا تائين ملڪ جي ورهاڱي تي افسوس ڪري رهيا آهن ۽ پاڪستان کي هڪ اهڙي ناخلف پٽ سان مشابهت ڏين ٿا، جيڪو ڪنهن ڏينهن وري ڀارت ماتا جي آغوش ۾ هليو ويندو. سيپٽمبر 1965ع واري جنگ کان پوءِ کان وٺي يا ته ٻاهرئين اثر جي ڪري يا پنهنجي تجربي جي آڌار تي هندستان پاڪستان سان تعاون جي موضوع تي ڳالهيون ڪرڻ شروع ڪيون آهن. هو پنهنجي داءَ جي انهيءَ تبديليءَ مان ڪهڙو فائدو حاصل ڪرڻ چاهي ٿو؟ پنهنجن ڀاري دفاعي خرچن ۾ ڪميءَ جي ذريعي پنهنجي اقتصادي حالت کي بهتر بنائڻ ۽ ڪانش انحراف ڪندڙ عناصر کان سختيءَ سان حساب چڪائڻ لاءِ ساهي پٽڻ جي مهلت لاءِ ـ هو ناگا ۽ ميزو قبائل کي، جيڪي اوڀر پاڪستان جي سرحد کي گهٽا ويجها آهن، چيڀڻ چاهي ٿو، ڏکڻ هندستان ۽ سکن کي دٻائڻ چاهي ٿو، راجپوتانا ۾ بي اطمينانيءَ جي چيزن کي پرڻ چاهي ٿو ۽ ڇهن ڪروڙن هندستاني مسلمانن جي جذبي کي ختم ڪرڻ چاهي ٿو.

اڪثر چيو ويو آهي ته جيڪڏهن هندستان ۽ پاڪستان جي تعلقات ۾ محاذ آرائي جاري رهي ته هندستاني مسلمانن جو مستقبل خطري ۾ پئجي ويندو. اهو دليل پاڪستان تي ناجائز دٻاءُ وجهڻ ۽ هندستاني مسلمانن کي هندستان جي جارحيت ۽ اقتدار جي واڌاري جي حڪمت عمليءَ ۾ يرغمال طور مستقل خوف ۾ مبتلا رکڻ لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي. انهيءَ مسئلي جو ذره گهرو مطالعو هيءَ ڳالهه ظاهر ڪري ٿو ته ان جي ابتڙ صورتحال حقيقت کي زياده ويجهي آهي. هڪ مضبوط ۽ اولوالعزم پاڪستان، جيڪو پنهنجي جائز حقن

www.bhutto.org

مان واريءَ جي هڪ ذري جيترو حق به ڇڏڻ لاءِ تيار نه هجي، سو سندن تحفظ جو بهترين ضامن آهي. ننڍي کنڊ جي مسلمانن پنهنجي مرضيءَ سان پاڪستان جي حق ۾ ووٽ ڏنو هو. تقسيم جي فائدي ۾ ڀاري ووٽ انهن ماڻهن به، جن کي هندستان ۾ رهڻو هو، اهڙيءَ طرح ڏنا، جهڙيءَ طرح انهن علائقن جي ماڻهن، جيڪي پاڪستان ۾ شامل ٿيڻ وارا هئا. جناح تي مسلمانن جو اعتماد ان وقت عروج جي نقطي تي پهتو، جڏهن هن ٻن قومن واري نظريي سان هندو ليڊرن جو مقابلو ڪيو. هندستان ملڪ جي ورهاڱي کان هڪدم پوءِ پنهنجن مسلمان شهرين تي غصو ڇنڊڻ شروع ڪيو، ۽ اهو به فقط ان وقت، جڏهن ان کي يقين ٿي ويو ته هڪ ڪمزور ۽ غير مستحڪم پاڪستان جوابي ڪارروائي نه ڪري سگهندو. هن ڳالهه ۾ ڪو به شڪ شبهو ڪونهي ته پاڪستان ڪمزور ٿي هندستان جي پنهنجن مسلمانن جي خلاف وڌيڪ امتياز اختيار ڪرڻ جي همت افزائي ڪندو. ان جي ابتڙ هڪ مضبوط ۽ طاقتور پاڪستان انهن مسلمانن جي تحفظ جي مضبوط ترين ضمانت آهي، ڇاڪاڻ ته هندستان هڪ مستعد ۽ زورآور پاڪستان کي اشتعال ڏيارڻ کان هٻڪندو. اها ڪا محض اتفاقي ڳالهه ڪانهي ته آزاديءَ جي حصول کان ويهه سال پوءِ، جڏهن محاذآرائي پنهنجي عروج تي آهي، هندستان جنگ جي هڪ نتيجي طور ٻهريون دفعو هڪ مسلمان کي پنهنجو صدر مملڪت منتخب ڪيو آهي. پر جيڪڏهن پاڪستان جي خود مختار رياست ڪمزور ٿي ويئي ته هندستاني حڪومت سمجهندي ته هاڻي ڪيس پنهنجين اقليتن سان مرضيءَ مطابق هلت ڪرڻ جي آزادي ملي ويئي آهي. اهڙي صورت ۾ هندستاني مسلمانن کي شديد نقصان پهچندو. پر فوري طور ۽ سڀ کان وڌيڪ بدسلوڪيءَ جو نشانو جمون ۽ ڪشمير جا مسلمان ٿيندا. جيئن ٿي هندستان

www.bhutto.org

سان تڪرارن جي نبيري ڪان سواءِ تعاون شروع ٿيندو، ته ڪشمير جا ماڻهو قدرتي طور هيءُ نتيجو ڪڍندا ته پاڪستان کين ڇڏي ڏنو آهي ۽ انهن لاءِ هندستاني اڳرائيءَ آڏو گوڏن جهڪائڻ ڪان سواءِ ٻيو ڪو به چارو نه رهيو آهي. جيڪڏهن پاڪستان هڪ خودمختار ۽ پوريءَ طرح سان مسلح مملڪت هوندي به، پنهنجي مزاحمت جي قوت ختم ڪري ڇڏي، ته ڇمون ۽ ڪشمير جي بي هٿيار ماڻهن ڪان ڪهڙيءَ طرح مزاحمت جي اميد رکي سگهجي ٿي؟ پاڪستان جي جهڪي پوڻ ڪان پوءِ هندستان سمجهندو ته ان کي سڪم ۽ ڀوتان جي هماليائي رياستن کي قابو ۾ آڻڻ جي آزادي ملي ويئي آهي ۽ پوءِ هو نيپال ۽ سري لنڪا تي پڻ پنهنجو دٻاءُ وجهندو. ننڍي ڪنڊ تي هڪ ڇيڙي ڪان ٻئي تائين پنهنجي قيادت کي مڙهي، هندستان پوءِ اها ڪوشش ڪندو ته هو هميشه لاءِ مسلمانن جي خود ارادیت واري حق جي تحريڪ جي امڪانن کي ئي ختم ڪري ڇڏي.

جڏهن پاڪستان غير مساوي ۽ اطاعت گذار بنيادن تي تعاون ڪرڻ شروع ڪندو، تڏهن هندستان سڀ ڪان اڳ ۾ پنهنجو ڌيان اوڀر پاڪستان جي زرخيز علائقن طرف ڦيرائيندو، جنهن کي هو پروپئگنڊا جو نشانو ۽ اقتصادي ۽ ثقافتي حملن جو شڪار بڻائيندو. هندستان ڪوشش ڪندو ته هو اوڀر پاڪستان کي ڌمڪائي، ڀرغلائي ۽ پنهنجي خفيہ ثقافتي اثر ۽ ويجهڙائيءَ جئي مجرد دٻاءُ سان اولهه بينگال ۾ سمائي ڇڏي. هندستاني پرچار جو موجوده راڳ هيءُ آهي ته اولهه پاڪستان جي پنج سؤ پنجاسي لک آباديءَ کي ڇمون ۽ ڪشمير جي پنجاهه لک باشندن خاطر پنهنجي مستقبل کي قربان ڪري استحصال جو شڪار بڻجڻ نه گهرجي، جيڪي اوڀر پاڪستان جي ماڻهن کي اوترائي ويجها يا ڪائنئن بيگانا آهن، جيترا ايران يا عراق جا ماڻهو- جيڪڏهن هندستان ڪشمير

www.bhutto.org

کي سگهائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو ته پوءِ هو اوڀر پاڪستان وارن کي صلاح ڏيندو ته اهي اولهه پاڪستان جي ماڻهن سان پنهنجو واسطو اهڙوئي گهٽ سمجهن، جهڙو ڪشمير جي ماڻهن سان. اوڀر پاڪستان جي ماڻهن جي نالي مسلسل اپيلون جاري ڪيون ويندون ته اهي اولهه پاڪستان جي تسلط کان نجات حاصل ڪري وٺن. اولهه پاڪستان ۾ اهڙا اثر ۽ رسوخ وارا ماڻهو ڳولي ڪڍيا ويندا، جيڪي اوڀر پاڪستان جي علحدگيءَ جي فائدي ۾ دليل ڏيندا. انهيءَ قسم جي اشتعال ڦهلائڻ وارا ڪاراوا، جيڪي هر ملڪ ۾ دستياب ٿي سگهندا آهن، هن طرح جو پرچار ڪندا ته اوڀر پاڪستان تي اولهه پاڪستان "هڪ بار" آهي ۽ ان جيڪا "بلئڪ ميل" لڳائي رکي آهي، تنهن کي هميشه واسطي ختم ڪرڻ لاءِ هاڻي قطعي طور علحدگيءَ جو رستو اختيار ڪيو وڃي. جيڪڏهن هڪ دفعو جمون ۽ ڪشمير کي آزاد ڪرائڻ جو قومي عزم ٽٽي پيو ته ملڪ جي ٻنهي ٻازن ۾ انهن جي رابطي کي ٽوڙڻ لاءِ تخريبڪاريءَ جي مهم تيز ٿي ويندي. جيڪڏهن ان طرح سان پاڪستان تقسيم ٿي ويو ته ٻنهي ٻازن جي اهميت هڪدم گهٽجي اڌ و اڌ رهجي ويندي ۽ ٻنهي ڪنڊن ۾ طاقت جي ٻن عظيم الشان ٿنڀن هئڻ بجاءِ، پاڪستان ٻن ڪمزور رياستن ۾ ورهائجي ويندو. انتشار جو عمل ان وقت تائين جاري رهندو، جيستائين اوڀر پاڪستان اولهه بينگال ۾ جذب نه ٿي وڃي ۽ ان مان اولهه پاڪستان ۾ علحدگي پسند تحريڪن جي همت افزائي ٿيندي (1).

هندستان پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ جي عمل کي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ناڪام رهيو. آزادي حاصل ٿيڻ

(1) جناب ڀٽو صاحب مٿين پٽرا ۾ جيڪي 1969ع ۾ اڳڪٿيون ڪيون هيون، سي سڀ هڪ ٻن سالن اندر ئي حرف بحرف صحيح ثابت ٿيون. (مترجم)

www.bhutto.org

ڪان پوءِ هن اسان جي خلاف اقتصادي ناڪه بندي اسان جي معيشت کي تباهه ڪرڻ لاءِ عايد ڪئي. هيءَ چال نه فقط اسان کي تباهه نه ڪري سگهي، بلڪ درحقيقت ان اسان کي تقويت پهچائي. سيپٽمبر 1965ع واريءَ جنگ هندستان کي يقين ڏياري ڇڏيو آهي ته آهو محاذآرائي ذريعي پاڪستان کي تباهه نه ٿو ڪري سگهي. ان ڪري هاڻي ان جي پاليسي مقابلي ڪان تعاون جي طرف منتقل ٿيندي، يعني ”تاشقند جذبي جي طرف.“ هو هاڻي پاڪستان کي امن پسند تعاون جي ترغيبن جي آڙ ذريعي پنهنجي طفيلي بنائڻ جي ڪوشش ڪندو. اها وڏيڪ نازڪ تدبير آهي. ڪوئي هوشمند انسان ان تي ڪهڙيءَ طرح اعتراض ڪري سگهي ٿو؟ دوستيءَ جي وڏايل هٿ کي نظرانداز ڪرڻ نامعقول معلوم ٿئي ٿو. پر هندستان هڪ ڪاٺ هٿنڊڙ وانگر چوڙ دروازي ڪان داخل ٿيڻ جي نيت ڪري ويٺو آهي. انهيءَ قدم ۾ هن جي ٻاهرين طاقتن جي طرفان مدد ۽ اعانت ٿيندي. هندستان جي پاڪستان کي هضم ڪرڻ جي مقصد ۽ آمريڪا جي پنهنجي مقصد جي درميان فرق جو نقطو ان وقت نمودار ٿي وڃي ٿو، جڏهن آمريڪا چين جي خلاف جارحانه مقابلي تي اصرار ڪري ٿو. هندستان جي پنهنجي ڪوشش جو رخ پاڪستان کي تابعدار بنائڻ طرف هوندو، نه پنهنجي عظمت ۾ واڌاري لاءِ چين جي چوگرد اشتعال انگيز گهيري وجهڻ لاءِ. پاڪستان جي اطاعت حاصل ڪرڻ جي هندستاني ۽ آمريڪي مقصدن ۾ هڪ مشترڪه غرض آهي، پر هڪ ٻي غرض جي سلسلي ۾ انهن جي درميان اختلاف آهي. جيڪڏهن پاڪستان صورتحال جو صحيح اندازو ڪري ته هو انهن ٻنهي غرضن جي باهمي نفي ڪرائي سگهي ٿو. ان جي ابتڙ جيڪڏهن پاڪستان ڪوڏا ٿيڪيا، ته نتيجي طور هندستان ۽ آمريڪا جي درميان تعاون وڌي ويندو ۽ ان مان تضاد ختم ٿي

www.bhutto.org

ويندا - گهٽ ۾ گهٽ پاڪستان کي هندستان جو جلديءَ سان تابعدار بڻائڻ جي حد تائين.

ان طرح هندستان مشترڪه منصوبن جو خيرمقدم ڪندو، ۽ ان هوندي به انهن کي قبول ڪرڻ کان ڪيٻائيندو. هو انهن تجويزن جو پاڪستان کي جذب ڪرڻ خاطر خيرمقدم ڪندو، پر جيڪڏهن مقصد چين جي خلاف صف آرائيءَ ۾ تعاون حاصل ڪرڻ ٿيو ته هٻڪندو. تاريخ ۾ اهڙن ملڪن جي درميان، جن جي علاقائي ۽ ٻين بنيادي تڪرارن جو نبيرو ٿيل نه هجي، ڪامياب اقتصادي رٿائن جو مثال نه ٿو ملي. هيءَ اهڙي ئي ڳالهه آهي، جيئن متحده عرب جمهوريه يا شام کي چيو وڃي ته اهي پنهنجي علائقي ۾ اسرائيل سان مشترڪه منصوبن جي تعميل ۾ شريڪ ٿين.

ان جي ابتڙ، ڪن غيرملڪي ماهرن هڪ طرف ته چيو آهي ته پاڪستان ۾ ٻه مختلف معيشتون آهن، ته ٻئي طرف هي اصرار ڪيو اٿن ته اوڀر پاڪستان ۽ اولهه پاڪستان جي معيشتن جو هڪٻئي تي انحصار آهي. گويا، داخلي طور ته هڪ قوم جي حيثيت ۾ پاڪستان جون ٻه معيشتون آهن، پر خارجي طور ان جي اڀرندي بازوءَ جي هندستان جي هڪ حصي سان هڪ ناقابلِ تقسيم معيشت آهي! تڪرارن جي نبيري کان سواءِ، ۽ ملڪ جي اقتدار اعليٰ جي حقن کي مڪمل طور نظرانداز ڪري عالمي بئنڪ پنهنجي مرضيءَ سان گنگانديءَ جي پاڻيءَ جي استعمال جو هڪ حل مڙهڻ چاهي ٿي. اها پنهي ملڪن جي درميان تعاون اوڀر پاڪستان ۽ اولهه بينگال جي وچ ۾ دريائي پاڻيءَ ۾ پائيواريءَ جي ذريعي ڪرائڻ چاهي ٿي. سنڌو ماٿر واري ٺاهه جو مثال هتي صادق نه ٿو اچي. انهيءَ معاهدي جو مقصد هيءُ هو ته هندستان ۽ پاڪستان جي وچ ۾ پاڻي اهڙيءَ طرح ورهايو وڃي جو باهمي انحصار ۾ ڪمي اچي. اوڀر پاڪستان جي حالت ۾ هڪ اهڙي حل مڙهڻ

www.bhutto.org

جون ڪوششون ڪيون پيئون وڃن، جو اوير پاڪستان کي اولهه بينگال جو محتاج بنائي ڇڏيندو. انهيءَ قسم جو حل پاڪستان کي اولهه بينگال جي رحم وڪرم تي ڇڏي ڏيندو، جنهن مان اثر ۾ تباهڪن نتيجا نڪرندا. انهيءَ مثال جي مطابق وري بجليءَ جا منصوبا باهمي اشتراڪ ڪرڻ لاءِ سامهون ايندا، جيڪي اڳتي هلي زراعت ۾ صنعت ۾ تعاون تائين وڃي پهچندا. هٿياربند فوجن ۾ ڪميءَ جي تجويز تي هن ڪان اڳي خيال جو اظهار ٿي چڪو آهي، پر ان صورت ۾ به انهن سپني خامين ڪان قطع نظر، جن تي بحث ٿي چڪو آهي، هندستان انهيءَ قسم جي معاهدي ۾ هميشه چين جي خطري تي مبالغه آرائيءَ جي ذريعي آمريڪا جي ملت سان معاهدي ڪان ڪترائي پنهنجو ڪم ڪڍي سگهي ٿو. جيڪڏهن اهو ڪم مشڪل ٿي پيو ته ڪوشش ڪئي ويندي ته هندستان کي طفيلي ملڪن ڪان هٿيار فراهم ڪرايا وڃن ته جيئن معاهدو ان سان لاڳو نه ٿي سگهي.

www.bhutto.org

باب ويهون

پڇاڙي

دنيا ۾ ڪو به ملڪ، هن دائمي انديشي جي پيش نظر ته جوهري هٿيارن جو استعمال اهڙي پيماني تي ٿي سگهي ٿو، جو زمين جي گولي تي زندگيءَ جو سراسر خاتمو ٿي وڃي، عالمي سطح تي هٿيارن ۾ تخفيف آڻڻ جي اصول جي مخالفت نه ٿو ڪري سگهي. جڏهن دنيا ۾ هرهنڌ ماڻهو پنهنجي زندگيءَ جي حالات کي بهتر بنائڻ جا آرزومند هجن ته ڪنهن هڪ قوم کي هي حق نه ٿو پهچي ته اها دستياب وسيلن کي بچاءَ جي بدران اقتصادي اوسر لاءِ استعمال ڪرڻ جي مطالبي جي مخالفت ڪري. ان جي باوجود، ان جي اثرائتي ٿيڻ لاءِ ضروري آهي ته هٿيارن جي تخفيف گهڻ-طرفي ۽ عالمي بنياد تي هجي ته جيئن ڪنهن هڪ قوم کي ٻيءَ قوم جي مٿان يا قومن جي هڪ گروه کي قومن جي ٻئي گروه مٿان برتري حاصل نه ٿئي. پر هندستان ۽ پاڪستان جي درميان هٿيارن جي تخفيف جي تجويز ۾ عدل ۽ انصاف جو شائبو به ڪونهي. هندستان، جموں ۽ ڪشمير تي ۽ اوڀر ۾ سندس علائقي ۾ قائل انهن ٽڪرن (enclaves) تي، جيڪي پاڪستان جا علائقا آهن، قابض آهي. انهن حالتن ۾ هندستان ۽ پاڪستان جي درميان هٿيارن جي ٻه-طرفي تخفيف جو مطلب انهيءَ ملڪ جي فتح آهي، جيڪو تڪراري علائقي تي قابض آهي ۽ انهيءَ ملڪ جي شڪست، جنهن جا علائقا ان کان کسجي ويا آهن.

اسان کي انهيءَ زبردست امداد کان حوصلو هارڻ نه گهرجي، جيڪا هندستان کي ملي رهي آهي. هندستان پاڻ ئي پاڪستان جي لاءِ هڪ خطرو آهي ۽ طاقتور ٻاهرين طاقتن

www.bhutto.org

ڪان مدد حاصل ڪري هو اچا به وڏيڪ وڏو خطرو بنجي پوندو. پر اهو خطرو ڪيترو به وڏو ڇو نه هجي، هو هڪ اهڙي متحده قوم جي عزم کي ٽوڙي نه ٿو سگهي، جنهن جو مقصد حق بجانب هجي. موجوده صورتحال هميشه لاءِ هلي نه ٿي سگهي. عالمي طاقتن جا انداز، جيئن اسان ڏٺو آهي، بدلجي به سگهندا آهن. بين الاقوامي معاملن ۾ ”ناقابلِ تغير مستقل“ جهڙي ڪا به شئي ڪانهي. اهوئي سبب آهي، جو جڏهن هندستان آمريڪا ۽ چين جي درميان ٺاهه ٺوهه جي لاڳاپن بابت ڪجهه به ٻڌندو آهي، تڏهن خوفزده ٿي ويندو آهي. وقت گذرڻ سان، جيڪڏهن ڪنهن مهل آمريڪا ۽ چين ۾، يا چين ۽ سوويت روس ۾ باهمي بقا جو ڪوئي طريقو عمل ۾ اچي ويو ته ان وقت هندستان پاڻ کي اڪيلو ڏسندو. ويٽ نام جي جنگ فيصلہ ڪن اهميت جي حامل آهي. هن ننڍي کنڊ، ۽ مجموعي طور سڄي ايشيا جي مستقبل تي ان جا سڌيءَ طرح سان اثر مرتب ٿيندا. خدا ڪري اها جنگ نه ڦهلجي، ۽ اسان کي پنهنجن مسئلن کي اطمينان بخش طور حل ڪرڻ جي فرصت ملي وڃي. آمريڪا ۽ چين جي درميان ويٽ نام تي وڌندڙ مقابلو پهرين نظر ۾ پاڪستان تي ناسوافق اثر وجهندڙ نظر اچي رهيو آهي، پر وڌيڪ ويجهڙائي کان مشاهدو انهيءَ وهم کي دور ڪري ڇڏي ٿو. اسان وڌندڙ دباءَ سان منهن ڏيڻ لاءِ ويٽ نام جي صورتحال مان فائدو پرائي سگهون ٿا، بشرطيڪ اسان انهن دبائن جو مقابلو ڪريون، جيڪي اسان کي اڳي کان ئي محسوس ٿي رهيا آهن. جيڪڏهن اها جنگ تسلي بخش نموني ۾ ختم ٿي ويئي، ته شايد ان مان آمريڪا ۽ چين جي درميان ڪشيدگيون به ختم ٿي سگهن، جنهن مان پاڪستان کي فائدو ٿيندو. جيڪڏهن جنگ جاري رهي ته امڪان آهي ته آمريڪا ان ۾ اهڙيءَ بريءَ طرح سان ڦاسي پوي، جو اها وري

www.bhutto.org

پاڪستان تي ڪو به ذباءُ نہ وجهي سگهندي، ۽ نہ اها موجوده حالتن ۾ ايشيا جي اندر هڪ ٻئي سنگين بحران کي وجود ۾ آڻڻ جي خواهشمند هوندي.

بهرحال، آمريڪا پنهنجن شرطن کي مڙهڻ جي اهليت رکندي هجي يا نہ رکندي هجي، هن ڳالهہ ۾ ڪو بہ شڪ نہ هئڻ گهرجي تہ پاڪستان پنهنجا قدم ڄمائي رکندو، سيني مڪروه قسمن جي شرطن کي ٺڪرائي ڇڏيندو ۽ اولوالعزميءَ سان غير ملڪي مداخلت جو مقابلو ڪندو. ڪيس هندستان سان مقابلو ان وقت تائين جاري رکڻ گهرجي، جيستائين علائقائي ۽ انهن بنيادي تڪرارن جون، جيڪي اولهہ ۽ اوڀر پاڪستان تي اثرانداز ٿين ٿا، اطمينان بخش نبيرو نہ ٿي وڃي.

ان جي باوجود هي نتيجو ڪڍڻ غلط نہ ٿيندو تہ پاڪستان ڪنهن بہ صورت ۾ هندستان سان تعاون نہ ٿو ڪرڻ چاهي. جاگرافيائي، تاريخي ۽ ثقافتي ڳانڍاپڻ کان انڪار نہ ٿو ڪري سگهجي. دور دراز ۽ پاڙيسري ملڪن سان تعلقات کي يڪسان طور بهتر بنائڻ جي اسان جي دلي خواهش جي مدنظر هندستان سان تعلقات کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪرڻ قدرتي ڳالهہ ٿيندي. پر تعاون نتيجہ خيز هئڻ لاءِ لازمي طور اهڙين قومن جي درميان حقيقي برابريءَ جي بنيادن تي هئڻ گهرجي، جن جي وچ ۾ نہ هڪٻئي جي خلاف ڪي تعصب هجن ۽ نہ علائقائي يا بنيادي تڪرار. تعاون ۽ نا انصافي گڏجي قائم نہ ٿا رهي سگهن. ڇا برطانيہ لاءِ آزاديءَ کان اڳ ۾ عدم مساوات ۽ تسلط جي بنيادن تي هندستان سان تعاون ممڪن ٿي ها؟ يا استعماري حالتن جي موجودگيءَ ۾، ڇا فرانس الجزائر سان تعاون ڪري سگهيو ٿي؟ جڏهن هندستان اشتراڪ عمل جي ڳالهہ ڪري ٿو تہ ان جي ذهن ۾ حقيقي تعاون جو تصور ڪونہ هوندو آهي. هو تعاون جي نعري کي اهڙي پروپيگنڊا طور استعمال ڪندو آهي،

www.bhutto.org

جنهن سان هو عالمي راءِ عامہ کي برغلائي ۽ پاڪستان کي دوکو ڏيئي سگهي.

چا، هندستان سان اسان جو جهڳڙو ابدي آهي؟ ابدي جهڳڙن جو ڪو وجود ڪونهي، پر ابدي مفاد هوندا آهن. پاڪستان پنهنجي اصل مفادن کي فقط ان طرح محفوظ رکي سگهي ٿو، تہ هو هندستان سان ان وقت تائين مقابلو قائم رکي، جيستائين سڀ تنازعا منصفانہ طور حل نہ ٿي وڃن. هيءَ ڳالهہ پاڪستانين لاءِ عقيدي جو هڪ جز آهي تہ اهو ڏينهن ايندو، جڏهن جمون ۽ ڪشمير جو عوام پنهنجي تقدير پاڪستان سان وابستہ ڪندو ۽ اهو ڏينهن پڻ ايندو، جڏهن هندستان سان پاڪستان جي باقي بنيادي تڪرارن جو، جيڪي ان جي اڀرندي علائقي کي متاثر ڪن ٿا، منصفانہ حل نڪري ايندو. پاڪستاني عوام هندستان سان اهڙا تعلقات رکڻ چاهين ٿا، جيڪي مونجهارن کان پاڪ هجن. تقابل کي، جنهن جو مطلب نہ جنگ آهي ۽ نہ امن، بچاءَ جي هڪ تدبيرطور جاري رکڻ ان وقت تائين ضروري آهي، جيستائين هندستان پاڪستان سان سيني اهم تڪرارن کي طئي شده بين الاقوامي حقائق ۽ مساوات جي جذبي سان حل ڪرڻ جي ضرورت محسوس نہ ڪري. هندستان هڪ عظيم طاقت ناهي. ان جا پاڪستان سان علاقائي ۽ ٻيا جهڳڙا آهن، ۽ اهو پاڪستان کي ختم ڪرڻ جي پٺيان پيل آهي، پر چين جي گهيراءَ جو هو خواهان ناهي- يعني جيستائين اها ڳالهہ سندس پنهنجن مطلبن جي موافق نہ هجي- ان ڪري هندستان جي خلاف محاذ آرائي لازمي ۽ اٽر آهي ۽ في الحال هندي پاڪستاني جهڳڙن جي ٻيري جي سوال جو فقط اهوئي جواب آهي، جهڙو هاڻي ٺڪيو ٺڪيل جي پنهي ملڪن جي درميان جٺادار امن جو پڻ اهوئي واحد ذريعو آهي. هيءَ غير متناوي طاقتن جي درميان جدوجهد ناهي، جو ڪنهن عظيم يا عالمي

طاقت سان تقابل جي صورت ۾ هجي ها. بيشڪ ڪنهن حد تائين بساط ۾ فرق آهي، پر اهو فرق مطلق ناهي. ان کان علاوه انهيءَ اضافي فرق جو علاج هنن اسبابن مان ٿي وڃي ٿو: پاڪستان جي مقصد جو انصاف، پاڪستاني عوام جو جذبو، جمون ۽ ڪشمير جي ماڻهن جو اشتراڪ عمل، جيڪي ٻنهي سرزمين تي هندستاني قبضي کان سخت ناخوش آهن ۽ جيڪي پاڪستان جي وڏي برادريءَ ۾ شموليت جي خواهش رکن ٿا ۽ اها بي حد ۽ بي انتها حمايت جيڪا پاڪستان کي عوامي جمهوريه چين سميت ٻين ملڪن کان ملي آهي. پاڪستان ۽ هندستان جي باهمي محاذ آرائيءَ جون پاڙون اسان جي تاريخ ۾ پري پري تائين هيٺ پهتل آهن ۽ ان جي مخالفت ڪي، چاهي اها ڪيتري به پاري هجي، ان وقت تائين جاري رهڻو پوندو، جيستائين انصاف جي تقاضا پوري نه ٿي ٿئي. اهو امن، جنهن کان ننڍي کنڊ جا سٺ ڪروڙ انسان صدين کان محروم آهن، انهيءَ صورت ۾ دوباره حاصل ٿي سگهي ٿو، جڏهن جهڳڙن جو نبيرو ٿي وڃي. اهو امن، جهڙو غربت، جهالت ۽ بيماريءَ جي خاتمي لاءِ بيحد ضروري آهي، پنهنجي جائز حقن کان دستبردار ٿيڻ سان نه، بلڪ انهن حقن کي حاصل ڪرڻ سان ئي ميسر اچي سگهندو. محاذ آرائي جي حڪمت عملي جنگبازي نه آهي، بلڪ حقيقت ۾ اڪثر وقتن تي ان جي اثر کان سادي جنگ جي روڪٿام ٿي ويندي آهي. اهو واحد چاتل سچاتل ذريعو، جنهن سان ڪائي قوم فوجي ٽڪراءَ کان پهلو بچائي سگهي ٿي، مڪمل تياريءَ جو آهي، ۽ نه فقط فوجي تياريءَ جو.

ايشيا، جيئن ته هڪ وڏي انقلاب جي لپيٽ ۾ آهي، انڪري مقامي هيجانن ۽ ڦيرن گهيرن جي توقع رکي سگهجي ٿي. ايشيائي ملڪن جي رهنمائن کي انقلاب سان زندگي بسر ڪرڻ جو سليقو سکڻ گهرجي ۽ اهو ڄاڻڻ کپي ته هائي

www.bhutto.org

حالتون پنهنجي طرف نه موڙي سگهندا ۽ نه انهن کي ڪنهن به قيمت تي جيئڻ جو تيئڻ قائم رکي سگهبو. جيڪڏهن اهي انقلاب جي طوفان کي سهڻ جي لائق نه آهن ته انهن کي رهنمائيءَ جو ڪو به حق نه ٿو پهچي. ٿي سگهي ٿو ته فقط متضاد مفادن جي ٽڪراءَ ڪان ئي ايشيا ۾ آخري نبيري واري صورت اڀري ۽ ڪنهن طرح جو امن ميسر اچي وڃي. باهمي تقابل ڪان باهمي تعاون تائين هڪ مشڪل ۽ ڏکيو رستو طئي ڪرڻو پوندو.

ننڍين قومن هميشه پنهنجي آزاديءَ لاءِ زياده طاقتور قومن جي خلاف جدوجهد ڪئي آهي. انسانيت جي سچي تاريخ استحصال ۽ تسلط جي خلاف، مغلوب جي جدوجهد جو داستان آهي. پاڪستان جي هلندڙ دور جي تاريخ ۾ انهيءَ قسم جي جدوجهد جي هڪ مثال ڪان سواءِ ٻيو ڪجهه ناهي. آزاديءَ ڪان اڳ واري جدوجهد هڪ اجنبي نسلي تسلط جي خلاف هئي. اڄ اها جدوجهد آزاديءَ جي تحفظ لاءِ آهي. زماني جي گردش اسان کي وري انهيءَ پراڻي خطري سان دوچار ڪري ڇڏيو آهي. هاڻي اسان ڪا محڪوم قوم ناهيون. اسان جي اندر هڪ خودمختار قوم جون خصوصيتون ۽ آزاد رهڻ جو عزم موجود آهي. جيتوڻيڪ اسان اسان جو نصب العين، آهي، پر پنهنجي حقن جو بچاءُ اسان پاڪستانين جو بدستور وڏي ڪان وڏو مقصد ۽ وڏي ۾ وڏي مدعا رهندي.

نالي ماتر آزادي
ذوالفقار علي ڀٽو
سنڌي ادبي بورڊ

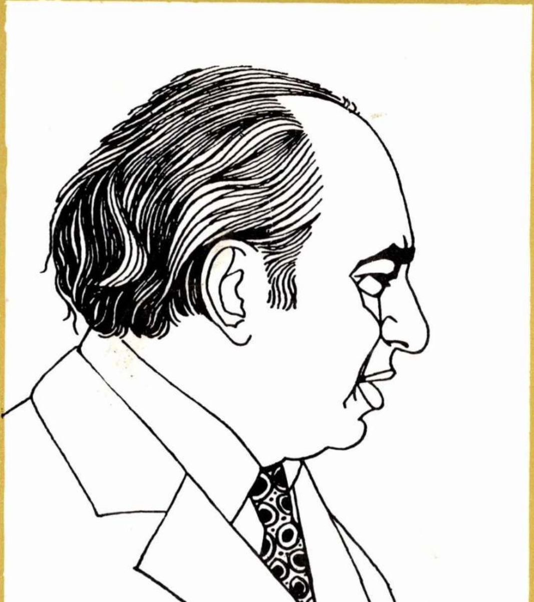

نالي ماتر آزادي
ڪشمير جو مسئلو
پاڪستان جي پرڏيهي پاليسي